

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Д.А. Селіхов

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ КРЕДИТ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У 1861–1917 рр.: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

Дніпро
2019

УДК 93/94+340

С 29

*Друкується за ухвалою науково-методичної ради
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ, протокол № 3 від 15.11.2018*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор юридичних наук, професор **Лаврик Г.В.** – завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;

доктор юридичних наук, доцент **Козаченко А.І.** – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Селіхов Д.А.

С 29 Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861–1917 рр.: історико-правове дослідження : монограф. / Д.А. Селіхов. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 296 с.

ISBN 978-617-7665-65-5

Уперше в українській історіографії на основі комплексного дослідження теоретичних та практичних аспектів розкрито історію правового регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Основну увагу в монографії акцентовано на таких формах сільськогосподарського кредиту, як викупна операція відповідно до законодавчих актів 1861 р., а також діяльності державних і акціонерних земельних банків, дрібному земському і державному меліоративному та переселенському кредитуванню аграрного сектора економіки країни.

Зміст монографії може бути корисним для дослідників і практиків сільського господарства, фахівців з історії держави і права України, аспірантів, студентів юридичних та економічних навчальних закладів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

ISBN 978-617-7665-65-5

© Селіхов Д.А., 2018

© ДДУВС, 2019

З М І С Т

ВСТУП	5
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія сільськогосподарського кредиту	9
1.2. Джерельна база дослідження	28
Розділ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУ	
2.1. Формування та реалізація законодавчої бази державного сільськогосподарського кредиту у період скасування кріпосного права	52
2.2. Законодавчі основи діяльності державних земельних банків	63
2.3. Статут Державного банку Російської імперії як юридичне підґрунтя кредитування сільськогосподарських товаровиробників	82
2.4. Організаційне та правове забезпечення функціонування переселенського кредиту	92
2.5. Меліоративний та інші види державного сільськогосподарського кредиту як фактор підвищення якості земельних угідь	109
Розділ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ КРЕДИТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ ОРГАНАМИ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	
3.1. Дискусії щодо вдосконалення системи сільськогосподарського кредиту на засіданнях «Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості» Наддніпрянської України»	124
3.2. Розробка проектів створення земського банку Полтавської губернії: причини, зміст і наслідки	141
3.3. Становлення системи земського кредитування сільськогосподарських товаровиробників на початку ХХ ст.	158

Розділ 4. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОБЛАШТУВАННЯ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ АКЦІОНЕРНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ ТА ДРІБНИХ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ	
4.1. Організаційно-нормативне забезпечення діяльності акціонерних земельних банків	180
4.2. Організаційно-правові принципи функціонування кредитного товариства «Земський банк Херсонської губернії»	200
4.3. Кредитні та ощадно-позичкові товариства як правова основа дрібного кредитування сільськогосподарських товаровиробників	208
4.4. Правові основи діяльності волосних і сільських громадських кас та банків	226
ВИСНОВКИ	244
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	250

ВСТУП

Для України, де зосереджено до третини світових чорноземів, сільське господарство з давніх-давен мало провідне значення. Немає жодних сумнівів у тому, що ця галузь народного господарства не лише на сучасному етапі, але і у віддаленій перспективі буде відігравати важливу роль у соціально-економічному розвитку нашої країни. Більше того, сільськогосподарське виробництво матиме все зростаюче значення не лише у межах України, але і у світі загалом, адже потреба у продукції рослинництва і тваринництва зростатиме як внаслідок планетарного збільшення чисельності населення, так і через природну урбанізацію, зростання кількості міст, у яких концентрується усе більше людей, що потребує відповідного продовольчого забезпечення¹.

Незважаючи на численні проблеми, сільськогосподарське виробництво у нашій країні протягом останніх років має певні успіхи, адже ще донедавна Україна виробляла близько 30 млн. т зерна, тоді як у 2018 р. цей показник перевищив 60 млн. За свідченням фахівців, це не межа. В Україні є усі можливості збільшити відповідний показник удвічі, за умови, що середня урожайність зернових буде не 40 центнерів з гектара, а 90–100, як у США і Франції².

Проте, щоб досягти таких показників, потрібно здійснити цілий ряд кроків як на рівні законодавчої влади, так і рівні безпосередніх виконавців на центральному та місцевому рівнях у межах нових, більш широких повноважень місцевого самоврядування. Важливим кроком у цьому напрямку стало затвердження Загальними зборами Національної Академії аграрних наук України 4 квітня 2013 р. 26 пріоритетних напрямків подальшого розвитку вітчизняного агропромислового комплексу. Серед цих напрямків – створення механізму та інструментарію фінансово-кредитного забезпечення розвитку АПК шляхом включення в економічний обіг землі та прав на її оренду; участь у розробці, доопрацюванні та науковому супроводженні проектів Законів України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення»³. Саме останній правовий акт вченими-аграрниками визначено у якості важливого чинника реалізації стратегії розвитку аграрного сектора економіки України на період до 2020 року та Концепції розвитку сільських територій⁴. «Заборона на продаж земель сільськогосподарського призначення є, на думку голови підкомітету з питань земельних відносин відповідного Комітету Верховної Ради А. Корнацького, антиконституційною і дуже шкідливою. Упродовж багатьох років вона уже відтермінувала чимало позитивних змін у сільському господарстві: насамперед надходження інвестицій до галузі, розвиток масового дрібнотоварного виробництва»⁵. Дійсно, мало кому спаде на думку заперечувати важливість інвестицій для будь-якої галузі народного господарства, включаючи, звичайно, і наш аграрно-промисловий комплекс. З цієї точки зору досить акту-

альним, на думку автора, є досвід інвестування у сільськогосподарське виробництво, який мав місце на українських землях після скасування у 1861 р. кріпосного права та інших реформ аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Це той період нашої історії, коли здійснені владою ринкові реформи у галузі фінансового права, банківської політики та у сфері дрібного кредиту у поєднанні із розширенням громадянських прав і свобод дрібних товаровиробників вивели тогочасну країну у число світових лідерів з виробництва зерна і, відповідно, його експорту на європейські ринки.

У другій половині ХІХ ст. актуальність вирішення проблем фінансово-кредитної діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва повною мірою усвідомлювалось сучасниками. Як теоретики, так і практики аграрного сектора економіки Російської імперії дійшли, врешті-решт, висновку про те, що розбудова капіталістичної економіки вимагає урегулювання проблем як довгострокового, так і короткострокового кредиту, включаючи і його кооперативну форму. Саме тому упродовж другої половини ХІХ ст. і на початку ХХ ст. царський уряд крок за кроком вибудовував систему іпотечного кредитування. Почавши з приватної ініціативи формування кооперативних за своєю суттю ощадно-позичкових товариств, уряд у 70-х роках ХІХ ст. створив досить розгалужену мережу акціонерних земельних банків, орієнтованих на задоволення потреб землевласників. Однак для вирішення урядових завдань щодо модернізації сільського господарства в умовах світової аграрної кризи кінці ХІХ ст. було не достатньо діяльності акціонерних іпотечних установ, що і зумовлювало курс уряду на відкриття потужних державних (Селянського і Дворянського) земельних банків та перебудови у 90-х роках ХІХ ст. системи кредитування сільськогосподарських товаровиробників у напрямку підвищення його ефективності.

Утвердження ринкових відносин в усіх сферах народного господарства після скасування в 1861 р. кріпосного права та інших реформ 60–70-х років ХІХ ст. має цілий ряд рис, притаманних і сучасній Україні, ринкова трансформація економіки якої ще далека від свого логічного завершення. Маємо на увазі не лише усвідомлення нашою економічною елітою необхідності формування як державних, так і акціонерних земельних банків, але й дискусії навколо надання власникам сільськогосподарських угідь права вільного розпорядження своїми земельними ділянками. У цьому зв'язку слід нагадати сучасним політикам про те, що і в Російській імперії другої половини ХІХ ст. було немало противників обмеження прав селян щодо своїх сільськогосподарських угідь, ідеї яких у 1893 р. трансформувались в ухваленому законі про заборону непривілейованим станам (селянам) продавати свою землю. Проте закони ринкової економіки примусили урядові кола через півтора десятиліття, вже у роки століпінських реформ, відмовитись від вищезгаданого закону, дозволивши не лише привілейованим станам в особі поміщиків-дворян, але і селянам вільно розпоряджатися своєю земельною власністю, заставляти її як у державних, так і в акціонерних земельних банках, а також у

системі кооперативного та дрібного земського кредиту. Як у другій половині XIX ст. в Російській імперії, так і сьогодні в Україні, сутність перебудови аграрних відносин зводиться переважно до такого явища, як перетворення сільськогосподарських угідь на товар. А товар, згідно із загальноновизнаним підручником з ринкової економіки авторства Макконела і Брю, має властивість переходити від одного власника до іншого. Саме у ході цього процесу і формується, як свідчить досвід найрозвиненіших країн світу, земельний ринок, який, розвиваючись, стає єдиним національним ринком, забезпечуючи потреби споживачів у продуктах харчування. Досить слухними в сучасних українських реаліях є зауваження деяких істориків держави і права про те, що «намагання зберегти застаріле та неефективне, навіть шляхом його оновлення, чи, навпаки, відмовитись від усього минулого та спробувати створити все заново – і те, й інше, згубно впливає на суспільний прогрес».

Автор цих рядків переконаний у тому, що наше минуле дає усі підстави для використання того позитивного досвіду організації сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії, який мав місце на рубежі XIX – XX ст. Про наявність цього досвіду свідчить, зокрема, величезна за своїм обсягом і різноманітна за жанром література різних історичних епох, включаючи і сучасні вітчизняні та зарубіжні праці істориків, економістів та правознавців. Ця обставина і зумовила виділення автором монографії окремого з даного питання розділу. Проведений аналіз відповідних публікацій свідчить про відсутність у вітчизняній і зарубіжній історіографії досліджень, які б комплексно висвітлювали правові аспекти діяльності усіх установ, які тією чи іншою мірою стосувалися кредитування сільськогосподарських товаровиробників.

Беручи до уваги те, що об'єктом нашого дослідження є сільськогосподарське виробництво на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., а предметом – правове регулювання кредитної системи цієї галузі народного господарства, нашим завданням є реалізація таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати ступінь повноти та об'єктивності висвітлення проблеми, пов'язаної з кредитною системою сільськогосподарського виробництва на українських землях у 1861–1917 рр.;

- охарактеризувати стан джерельної бази дослідження, яка включає у себе як опубліковані, так і архівні дані як щодо змісту тих чи інших правових актів, так і форм, методів і способів їх реалізації на практиці;

- показати основний зміст і значення для сільського господарства законодавства стосовно:

а) кредитування поміщиків у зв'язку зі скасуванням 1861 р. кріпосного права;

б) діяльності державних земельних банків;

в) акціонерних земельних банків;

г) приватних сільських банки;

д) ощадно-позичкових і кредитних спілок;

е) системи кредитування переселенців, які на законних підставах змінили місце своєї сільськогосподарської діяльності;

є) порядку кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників у процесі здійснення землевпорядкувальної політики уряду в роки столипінських аграрних реформ;

ж) щодо системи меліоративного кредиту як невід'ємної складової кредитування сільського господарства в ході здійснення аграрних реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Наукова новизна дослідження визначається самою постановкою проблеми та комплексним підходом до її розкриття. Вона полягає як у залученні нових фактів, так і новому прочитанні вже відомих фактів і документів, їх теоретичному осмисленні та презентації власної пояснювальної моделі основних обставин, прямо чи побічно пов'язаних із кредитуванням сільськогосподарських товаровиробників Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

1. Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: Контраст, 2010. С. 7.

2. Ковалев Е. Обострение мировой продовольственной ситуации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 49. С. 21–29.

3. Український АПК презентує себе світові. *Урядовий кур'єр*. 2014. 16 грудня.

4. Про стратегію розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року. *Урядовий кур'єр*. 2015. 15 січня.

5. Корнацький А. Відчуження потрібне передусім селянам. *Урядовий кур'єр*. 2015. 29 квітня.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія сільськогосподарського кредиту

Питання змісту і завдань кредиту, як невід'ємної складової соціально-економічних відносин, завжди цікавило наукові кола тих чи інших країн. Не була винятком і Російська імперія, в якій кредитна система у середині ХІХ ст. зазнала докорінних змін. Саме поняття «кредит» походить, як відомо, від латинського слова *credo* – «вірю». Не дивно, що як економісти, так і правники ХІХ – ХХ ст., найчастіше розуміли кредит відповідно до етимології цього терміна. Так, в одній із своїх перших праць, яка була надрукована у 1852 р., професор Київського університету М. Бунге¹ писав, що кредит – це «вид обміну, у якому передається цінність чи особиста послуга на основі довіри до майбутньої винагороди»². Подібне розуміння кредиту зустрічаємо і у професора Санкт-Петербурзького університету А.І. Чупрова³, на думку якого, «кредит є передача цінності від однієї особи до іншої без негайного отримання відповідної рівноцінності, – передача, заснована на довір'ї до даної обіцянки повернути у майбутньому цю рівноцінність»⁴. Одночасно із цими визначеннями поняття «кредит» на рубежі ХІХ – ХХ ст. були сформульовані й інші, на нашу думку, більш точні. Так, професор Одеського університету В.А. Косинський³ запропонував розуміти його як «кругообіг капіталу у чужому підприємстві»⁵. З таким визначенням, в основному, погоджувався і московський професор З.С. Каценеленбаум, який його суттєво доповнив таким меседжем: «кредит є така форма міжгосподарського обігу, при якій капітал передається на певний час для обігу в чуже підприємство з метою отримання прибутку. При цьому така передача викликана невідповідністю між розподілом капіталів у сучасному суспільстві, з одного боку, і потребами організації господарства – з іншого»⁷.

З юридичної точки зору кваліфікація категорії «кредит», запропонована З.С. Каценеленбаумом, є не лише значно ширшою за формою, але й більш значущою за своєю суттю, адже ні А.І. Чупров, ні В.А. Косинський не підкресливали таку рису поняття «кредит», як його тимчасовий характер. У жодному разі не можна погоджуватися з тими авторами, які у поняття «кредит» не включають принципу його повернення на тій підставі, що при деяких кредитних угодах капітал передається позичальнику назавжди, наприклад, при позичці у формі вічної ренти. Проте момент повернення капіталу, як справедливо зауважував З.С. Каценеленбаум, є настільки суттєвим при усіх формах кредиту, що виключати його з цієї причини навряд чи доцільно. Швидше за

все, вічну ренту не слід вважати кредитною угодою саме через відсутність у цьому випадку моменту повернення капіталу.

До середини ХІХ ст. належать і перші наукові праці, автори яких поставили перед собою завдання з'ясувати причини, правовий стан і рівень організації сільськогосподарського кредиту у Російській імперії. Ще у процесі підготовки відповідних законодавчих актів, пов'язаних із скасуванням кріпосного права, в урядових колах мало місце активне обговорення можливості кардинальної зміни умов сільськогосподарського кредиту, який до 1861 р. надавався поміщикам під заставу належних їм кріпосних селян⁸. Так, у 1859 р. академік В. Безобразов опублікував своє дослідження щодо організації сільськогосподарського кредиту у Європі з тим, щоб використати досвід країн, що вже повністю перейшли на ринкові принципи господарювання⁹. Позиція автора цілком і повністю відповідала баченню самодержавства перспектив подальшого розвитку країни, в якій уже в найближчому майбутньому намічалась покінчити з таким ганебним явищем, як рабство кріпосних селян. Переконаючи своїх опонентів з числа консервативної частини дворянства, представники якого не бажали ніяких змін, а лише постійно, як мантру, повторювали тезу про свої права на привілеї, В. Безобразов намагався довести, що саме «землерабський кредит може відкрити дрібним землевласникам і селянам шляхи для полегшення досить обтяжливих з економічної точки зору різноманітних повинностей»¹⁰. Передбачаючи невідворотність скасування кріпосного права, цей автор вважав політику реалізації на практиці такого виду кредиту важливим фактором і при організації викупу поміщицькими селянами тих сільськогосподарських угідь, якими вони користувалися.

Як і передбачав академік В. Безобразов, після 1861 р. в країні стали виникати нові форми сільськогосподарського кредиту, одним з яких і стала так звана «викупна операція», в ході якої уряд, заплативши за звільнення кріпосних селян певну суму поміщикам, примусив тих самих селян 49 років виплачувати начебто наданий останнім кредит.

Передумови, зміст і наслідки селянської реформи 1861 р. висвітлено у численних публікаціях авторів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.¹¹

Майже усі із вищезгаданих авторів, як правило, давали загальну характеристику змісту і наслідків викупної операції. Досить показовою у цьому зв'язку є, на нашу думку, публікація князя Д.І. Шаховського, надрукована у шостому томі збірника «Великая реформа» 1911 року. Цей автор охарактеризував процес викупу не лише у середовищі колишніх поміщицьких, але і удільних та державних селян, згідно із законами 1863 р. та 1866 р. відповідно. Незважаючи на свою приналежність до привілейованих станів, Д.І. Шаховський досить об'єктивно оцінив правові аспекти викупних процесів у середовищі відповідних категорій непривілейованих станів. Його основний висновок – сам принцип викупу був принциповою помилкою влади, адже селяни саме через ті правові норми, які були встановлені урядом, зму-

шені були не лише заплатити за свою свободу, але й значно переплатити за надані в їх розпорядження земельні угіддя¹².

На загальному фоні наукових публікацій кінця XIX – початку XX ст. про причини, зміст і наслідки для соціально-економічного розвитку країни викупної операції відповідних аграрних реформ 60-х років XIX ст. вигідно відрізняється своїми якостями згадана монографія П.Л. Кованька. Автор охарактеризував усі основні аспекти, пов'язані з організацією викупу у середовищі колишніх поміщицьких селян, з підготовкою відповідного законодавства, з кредитуванням державою поміщиків у ході викупної операції. Однак ряд висновків професора П.Л. Кованька вважаємо спірними. Так, цей автор твердив, що результати здійснення викупної операції у 1862–1893 рр. «не принесли особливих вигод казначейству і не стали обтяжливими для селян...»¹³. І це у той час, коли ряд інших публіцистів думали інакше. Автору цих рядків видається більш обґрунтованою точка зору А. Лосицького, який теж досліджував викупну операцію, дійшовши у 1906 р. висновку, що здійснене наступними після 1861 р. законодавчими актами «обтяження мало більше значення, ніж широко розрекламоване полегшення»¹⁴.

Загалом у дорадянській період дослідниками викупної операції, проведеної відповідно до законодавчих актів, щодо поміщицьких (1861 р.), удільних (1863 р.) та державних (1866 р.) селян, досить широко були висвітлені питання передумов, причин, ходу та наслідків відповідних процесів як для непривілейованих, так і привілейованих станів тогочасної країни. Праці більшості дослідників ґрунтувалися на методологічних принципах позитивізму, оскільки з погляду тогочасних авторів селяни, що перебували під юрисдикцією Міністерства державних маєтностей, ставали власниками земельних угідь після запровадження володільних записів. Однак поза увагою тогочасних авторів залишалися соціально-економічні наслідки викупної операції і особливо її регіональні, у тому числі і українські особливості.

Якщо дорадянські автори основну увагу приділяли деталям викупної операції, яка, як відомо, здійснювалась до 1907 р., скрупульозно підраховуючи і вивіряючи кожну цифру фінансових звітів органів місцевої і центральної влади, то після утвердження радянської влади дослідники відповідно до нових ідеологічних стандартів основну увагу в ході вивчення аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. стали приділяти соціально-економічним проблемам та класовій боротьбі пригноблених мас. Панівною стала марксистська концепція огульної критики капіталістичного ладу і, відповідно, усіх тих заходів, які панівні класи реалізовували в усіх сферах суспільного життя. Як приклад вкажемо на статті В.І. Леніна, опубліковані ним у зв'язку з 50-річчям скасування кріпосного права¹⁵.

Саме такими за своїм змістом були дослідження аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст., які були надруковані в СРСР у 20–80-х роках XX ст. Що стосується викупної операції, то радянські публіцисти, за окремими винятками, давали, як правило, лише загальну характеристику ре-

лізації законодавчих актів 1861, 1863 та 1866 років¹⁶. Винятком із загального правила є дослідження П.А. Зайончковського. Як у першій¹⁷, так і у другій¹⁸ його книзі стосовно процесу скасування кріпосного права є окремі розділи, де висвітлено зміст викупної операції. Порівнявши тогочасну ринкову вартість однієї десятини сільськогосподарських угідь з цінами, зафіксованими у викупних угодах селян з поміщиками, автор дійшов обґрунтованого висновку про перевищення останньої практично в усіх губерніях європейської частини імперії, включаючи, звичайно, й Україну. Характерною рисою вищезгаданих праць П.А. Зайончковського є те, що автор дав належну характеристику процесу укладання викупних угод як у середовищі колишніх поміщицьких, так і удільних та державних селян, викуп землі якими оформлявся у процесі складання так званих «володільних записів».

Регіональні аспекти викупної операції дослідили Л.С. Ліхіна (1960)¹⁹ та Н.А. Куреньгін (1965)²⁰, які встановили факт високих викупних платежів та значної втрати колишніми кріпосними селянами Полтавщини угідь, якими вони користувалися до 1861 р.

Оцінюючи загальний внесок радянських дослідників викупних угод як своєрідної форми сільськогосподарського кредиту, є усі підстави для висновку про очевидне перебільшення ними впливу селянських рухів на процес підготовки і реалізації усього процесу викупу. Логічним результатом критики капіталізму, як певної соціально-економічної системи, стала характеристика викупної операції як виключно негативного з усіх точок зору явища. Одночасно слід вказати і на окремі надбання радянської історіографії у процесі вивчення аграрних реформ 60-х років ХІХ ст., головним з яких стало вивчення впливу реформ 1861, 1863 та 1866 років на соціально-економічне становище різних категорій сільських станів. Якщо дорадянська історіографія досліджувала процеси викупу лише у середовищі колишніх поміщицьких та державних селян, які складали левову частку усіх непривілейованих станів тогочасного суспільства, то радянська історіографія значну увагу приділила також вивченню економічного становища й інших категорій, включаючи удільних селян, гірничозаводських, та тих, хто отримав так звані «дарчі» наділи.

Передбачена відповідними законодавчими актами викупна операція не залишилася поза увагою і сучасних дослідників, які після розпаду у 1991 р. СРСР отримали усі можливості вивчати наше минуле і сьогодення без відомого ідеологічного упередження, характерного для радянського періоду. Відмінною рисою відповідних досліджень сучасних авторів є комплексний характер підходу до вивчення таких ключових проблем, як скасування кріпосного права та ряд інших. У більшості праць²¹ зміст викупної операції колишніх поміщицьких селян автори аналізують подібно до того, як це було здійснено у дослідженнях П.А. Зайончковського. Основну увагу сучасні автори зосереджують на впливі викупної операції на подальший економічний розвиток країни. Досить показовою у цьому плані є публікація В.М. Шевченко, у самій назві якої мова йде про спроби нетрадиційного аналізу реформи 1861 р.

Цілком погоджуючись із висновком про те, що «реформа 1861 р. здійснювалась в інтересах поміщиків, які, отримавши величезний викуп за селянські земельні наділи, нічого не зробили для перебудови власних господарств на ринковій основі»²², вкажемо на досить спірне, з нашої точки зору, зауваження авторки про «антиселянську спрямованість реформи 1861 р.»²³ При усій економічній скруті, в якій опинилися після оформлення викупних угод колишні поміщицькі селяни, не слід забувати головного – особистої свободи колишнього кріпака. Неочікуваним для багатьох дослідників аграрного сектора економіки пореформеної Росії став висновок київського дослідника О. Реєнта про те, що викупна операція виявилась не вигідною для обох сторін: як поміщиків, так і селян. У вигоді, на думку цього автора, залишилася лише держава²⁴. Логічно у цьому зв'язку поставити запитання: а хіба тогочасна держава не захищала інтереси поміщиків? Звертає на себе увагу і публікація В.Б. Молчанова щодо впливу викупної операції на економічне становище колишнього кріпосного селянства, яке, на його думку, опинилося у ще «більшій матеріальній скруті, ніж це було за часів кріпацтва»²⁵. На жаль, цю тезу автор не підтвердив конкретними фактами, що дає підстави вважати її голослівною.

У якості висновку стосовно досліджень викупної операції сучасними дослідниками зазначимо, що практично через усі сучасні публікації як російських, так і українських вчених червоною ниткою проходить ідея невідворотності аграрних реформ 60-х років XIX ст. Саме потреба модернізації соціально-економічних відносин під впливом геополітичних зрушень європейського масштабу зумовили відповідну реакцію правлячих кіл на соціально-економічні проблеми тогочасної країни.

Сучасними авторами поступово спростовуються погляди окремих радянських дослідників про те, що реформи 60-х років XIX ст. стали причиною, а не наслідком зовнішніх і внутрішніх зрушень у Російській імперії.

Царським законодавством 1861 р. та його центральною віссю – викупною операцією, цікавляться також сучасні дослідники далекого зарубіжжя. Досить показовою у цьому зв'язку є праця Петера Шайберта «Російська аграрна реформа 1861 р. Її проблеми і стан дослідження»²⁶. Розуміючи виключну можливість вивчення «правового становища кріпосних селян для того, щоб оцінити реформу не лише як явище економічне, але і соціальне»²⁷, автор дав високу оцінку згадуваній нами раніше монографії П. Кованька, яка, на його думку, є неперевершеним дослідженням викупної операції. Така оцінка не сподобалась російському досліднику Б.І. Литваку, який вважає, що робота П. Шайберта написана з монархічних позицій²⁸. Причину такої оцінки слід, на нашу думку, шукати не у змісті праці П. Шайберта, а в гострій ідеологічній дискусії радянських дослідників з «буржуазними теоретиками Заходу». Між тим П. Шайберт має рацію у тому, що при вивченні викупної операції основний акцент слід робити не на наділах і повинностях селян, а з'ясувати їх народногосподарське значення²⁹. До числа позитивних рис дослідження

цього вченого слід віднести аналіз регіональних аспектів реформи. П. Шайберт має рацію (і з ним погоджувався рецензент його праці Б. Литвак)³⁰, що саме Україна є найбільш сприятливим об'єктом вивчення аграрного капіталізму через те, що саме у цьому регіоні механізм впливу ринкових відносин є особливо помітним³¹. Своєрідну позицію щодо селянської реформи 1861 р. сформував англійський дослідник Пітер Готрелл. На його думку, «селянську реформу не варто вивчати під кутом зору зростання господарських показників... Варто брати до уваги зміни в організації й функціонування економіки та ставити питання про те, якою мірою зрушення в цій сфері стали наслідком інституціональних змін»³². Цей автор обстоює думку, згідно з якою саме зростання світової економіки має посісти центральне місце у вивченні аграрної історії Російської імперії XIX – початку XX ст.

Не обмежуючись загальними оцінками причин і наслідків скасування кріпосного права у 1861 р., американський дослідник Джордж Філд досить детально охарактеризував викупну операцію як загалом по імперії, так і в українському регіоні³³. Проте з окремими твердженнями автора важко погодитися. Так, Д. Філд спробував пояснити причини того, що у різних губерніях статистика селян, які не підписали викупні угоди з поміщиками, суттєво відрізняється – 20,4 % у Полтавській і 99,8 % у Мінській. Основною причиною, на його думку, були «етнічні відмінності» мешканців згаданих регіонів³⁴. Ця теза не може бути прийнята хоча б тому, що поведінка людини, як свідчить історичний досвід, визначається у першу чергу соціально-економічними і аж ніяк не етнічними чинниками.

Фінансову сторону процесу звільнення селян дослідив інший американський історик – Стівен Хок³⁵. Автор продемонстрував новий підхід до трактування викупної операції, яку з різних причин обходили радянські вчені. Причину того, що селяни 49 років розраховувалися з урядом, цей дослідник пояснив так: «Уряд отримав навіть більше необхідного. Високі відсотки свідчать, що казна не субсидювала викупну операцію»³⁶. Це все так. Однак автор не бере до уваги бажання царського уряду домогтися не просто високих процентів за надану позику, але й те, що тогочасна влада примусила колишніх поміщицьких селян викупити свої *власні* сільськогосподарські угіддя. Як не згадати у цьому зв'язку оцінку, яку дав викупній операції Карл Маркс: «Примусовий продаж в інтересах держави існував в усіх цивілізованих державах: але *примусова купівля* – російський винахід!»³⁷. Цілком справедливо згадуючи високі відсотки, які платили селяни державі за отриману свободу, Стівен Хок безпідставно твердить, що колишні кріпаки після 1861 р. все ж таки мали достатні прибутки, щоб виконувати свої фінансові зобов'язання. Якщо говорити про загальну оцінку досліджень вченими далекого зарубіжжя реформи 1861 р., як, між іншим, й усіх інших проблем вітчизняної історії, є усі підстави констатувати таку її рису, як плюралізм думок, варіативність підходів і вільне тлумачення історичних фактів, чого, на жаль, у радянській історіографії не було.

Завершуючи огляд основних концепцій сільськогосподарського кредиту у формі викупу колишніми поміщицькими селянами своєї землі і волі, перейдемо до оцінок дорадянськими авторами інших форм кредиту, а саме: дрібного кооперативного, банківського, земського та інших його видів.

Перші дослідження діяльності установ дрібного кредиту належать до 60-х – початку 70-х років XIX ст., коли, власне, і з'явилися на території Російської імперії перші кооперативні об'єднання пореформеного періоду. Початок їм поклав нарис гласного Санкт-Петербурзької міської Думи А.В. Яковлева про стан дрібного кредиту у Західній Європі і Росії, який був надрукований у 1864 році.³⁸ Проаналізувавши організацію дрібного кредиту у Західній Європі, автор закликав до найшвидшого застосування його у Росії, де після скасування кріпосного права дрібні товаровиробники гостро потребували обігових коштів. У наступному, 1870 р., вийшла друком того ж таки А.В. Яковлева у співавторстві з В.Ф. Лугиніним брошура про устрій сільських позичкових товариств³⁹. Усі ці публікації, як і переважна більшість тих, що вийшли друком наприкінці XIX і на початку XX ст., мали прикладний характер. Їх автори при характеристиці ощадно-позичкових і кредитних товариств, як правило, пропонували шляхи подальшого удосконалення вищезгаданих установ дрібного сільськогосподарського кредиту. Саме такими за своїм характером були праці Н.П. Колюпанова (1870), А.І. Васильчикова (1876), Л.В. Ходського (1882), А. Весніна (1901), Н. Катаєва (1902), Я.І. Печерина (1904), депутата Державної Думи Я.К. Імшенецького (1913) та ряду інших⁴⁰. Усі ці автори ставили собі за мету пропагувати і всіляко поширювати інформацію про дрібний кредит кооперативного типу серед тієї частини мешканців села, яка найбільше його потребувала. Одні публіцисти (В.Ф. Лугинін, А.В. Яковлев, Н.А. Колюпанов, А. Веснін, Н. Катаєв, Я.І. Печерін, Я.К. Імшенецький) вважали, що кредитні товариства кооперативного типу за умови їх широкого розповсюдження можуть задовольнити потреби селян в обігових коштах, тоді як інші (А.І. Васильчиков і, особливо, професор Л.В. Ходський) неодмінною умовою успішного функціонування дрібних кредитних установ вважали наявність банківського сільськогосподарського кредиту.

Радянська історіографія дрібному кооперативному кредиту у Російській імперії періоду капіталізму уваги практично не приділяла, вважаючи цю історичну проблему неактуальною. За увесь радянський період було надруковано лише кілька праць з розгляду безпосередньо дрібного кредиту досліджуваного періоду. Серед них – нарис М. Хейсіна (1925)⁴¹ та брошура І. Гриценка (1926)⁴², автор якої заявив, що у складі кредитних товариств досить значною була питома вага незаможних селян з посівом до 5 десятин на двір – 41,4 %⁴³. У праці С.Л. Вигодського (1931)⁴⁴ про сільськогосподарський кредит у дореволюційній Росії дрібний кооперативний кредит навіть не згадується.

У 80-ті роки з'явилося кілька праць (Г.Н. Губенко, А.П. Корелін), автори яких дали загальну характеристику дрібного кредиту у Російській імперії

після скасування кріпосного права⁴⁵, а також проаналізували становище кредитної кооперації у такому регіоні, як Південь України⁴⁶. За повнотою висвітлення публікаціям радянських дослідників про кредитну кооперацію було далеко до досягнень вчених української діаспори північноамериканського континенту, один із представників якої І. Витанович у 1964 р.⁴⁷ опублікував неперевершену працю з цього питання, без якої важко обійтися навіть сьогодні, коли з історії вітчизняної кооперації вже нагромаджено значний масив відповідних історичних праць.

Окремі сюжети, пов'язані із дрібним кредитом кооперативного типу, знаходимо в узагальнюючих працях, серед яких зазначимо, насамперед, праці В.П. Теплицького (1959)⁴⁸, П.Г. Риндзюньського (1978)⁴⁹ та інших. Лише після відомих подій 1991 р., коли кооперативна тематика знову стала актуальною, в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, дослідники, поряд з іншими проблемами, стали активно вивчати процес зародження, функціонування та значення для сільськогосподарського виробництва кооперативних спілок, включаючи і кредитні товариства. Наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. з'явилася ціла низка праць з цієї не так давно замовчуваної тематики. У цьому зв'язку заслуговують на увагу дослідників публікації В.В. Власенка про діяльність кредитних кооперативів у губерніях Лівобережної України після скасування кріпосного права та інших реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.⁵⁰ На рубежі 90–2000-х років з'явилася низка праць О.М. Краснікової, у яких авторка з'ясувала роль і значення кредитної кооперації у фінансуванні дрібних сільськогосподарських товаровиробників України в епоху ринкових реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст.⁵¹ На прикладі Херсонської губернії Г.В. Цибуленко довів, що саме кредитна кооперація після аграрних реформ другої половини ХІХ ст. сприяла перетворенню дрібного товаровиробника на повноправного суб'єкта ринкових відносин в Україні⁵². Подібна за своїм змістом праця щодо ролі кредитних спілок у фінансуванні господарств непривілейованих станів аграрного сектора економіки на рубежі ХІХ – ХХ ст. була у 2009 р. опублікована і М.Ю. Кобіковою⁵³. Є усі підстави оцінювати процес вивчення сучасними дослідниками проблеми дрібного кредиту в Російській імперії другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. глибоким за змістом і різноманітним за формою. Це повною мірою стосується як вітчизняних фахівців, так і представників наукової думки близького зарубіжжя. В Україні, наприклад, з'явилися праці історико-правового характеру. Одна з яких – робота Ю. Шишуті про правове становище кредитних кооперативів у Російській імперії наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст.⁵⁴ Це перше дослідження такого плану, а тому заслуговує всілякої підтримки і заохочення. До числа неординарних праць слід віднести і монографію російського дослідника С.Б. Коваленка (1998)⁵⁵, в якій автор проаналізував дрібний кредит у контексті усієї кредитної інфраструктури сільського господарства царської Росії, та дисертаційне дослідження А.Г. Михайлова (2006) про досвід організації дрібного кредиту у Російській імперії на рубежі ХІХ–ХХ ст.⁵⁶

Окремі аспекти кредитних спілок висвітлено сучасними авторами в узагальнюючих працях В.І. Марочка (1995)⁵⁷ та В.В. Зіновчука (1996)⁵⁸. Схвалюючи загалом основні ідеї цих праць, не слід оминати і деякі їх огріхи. Як один⁵⁹, так і інший⁶⁰, вважають, що першими селянськими організаціями з ознаками справжніх кооперативів в Україні були споживчі і кредитні товариства. Щодо перших, то це справді так. Проте кредитні товариства виникли в Україні лише після відповідного законодавчого акта 1895 року. До цього ж року в Україні функціонували не кредитні, а ощадно-позичкові (з 1869 р.) товариства, принципову різницю між якими нами буде висвітлено у відповідному розділі даного дослідження.

Слідом за кредитними організаціями кооперативного типу на території України з'явилися установи довгострокового кредиту у вигляді акціонерних та державних земельних банків, історіографія яких ще багатша, ніж дослідження дрібного короткострокового кредиту. Такий висновок можна зробити у тому числі і на основі узагальнюючої праці харківського правознавця В.Є. Кириченка, блискуча монографія якого з відповідної тематики до цього часу не має аналогів не лише в Україні, але й далеко за її межами⁶¹.

Дорадянські дослідження з питань довгострокового, тобто банківського, кредиту можна розподілити на поточні студії фахівців у галузі банківської справи – економістів та юристів, які розглядали предмет свого наукового інтересу під кутом зору вдосконалення існуючої системи кредиту, та на дослідження суто історичної спрямованості, зорієнтовані на виявлення закономірностей розвитку банківського кредиту з урахуванням як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. Гостра потреба у довгостроковому кредиті зумовила виникнення приватних кредитних установ типу Земського банку Херсонської губернії (1864), Харківського, Полтавського, Київського та Бессарабсько-Таврійського акціонерних земельних банків (1872–1873), а згодом і Селянського (1882) та Дворянського (1885) державних земельних банків.

До числа перших досліджень історії іпотечного кредиту слід віднести монографію О.М. Гур'єва (1904)⁶². Саме цьому автору, що обіймав посаду секретаря ученого комітету Міністерства фінансів, належить першість в ідентифікації Земського банку Херсонської губернії як «кредитного товариства»⁶¹. Іншою узагальнюючою працею з історії сільськогосподарського кредиту у Російській імперії на рубежі XIX – XX ст. стала праця молодшого редактора відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики В.В. Морачевського (1910)⁶³. Хоч ця праця має переважно економічний характер, проте автор не обійшов і цілої низки політико-юридичних аспектів, пов'язаних із правами і обов'язками позичальників як державних, так і акціонерних земельних банків та інших кредитних установ того часу.

Вагомий внесок у дорадянську фінансово-правову науку зробив професор Харківського університету П. Мігулін, який здійснив ґрунтовний аналіз історії організації державного кредиту в Російській імперії з 1769 р. по 1899 р.⁶⁴ Цей автор був одним з найавторитетніших вітчизняних знавців банківсь-

кої справи, опублікувавши на початку ХХ ст. з цього питання цілу низку ґрунтовних праць, тісно пов'язуючи питання довгострокового кредиту з економічними проблемами країни⁶⁵. Один з його висновків – народному господарству потрібні не два станів, а один державний сільськогосподарський банк без штучного розподілу клієнтів на привілейованих (дворян) і непривілейованих (селян).

На необхідність безстанового довгострокового земельного кредиту вказував у своїй праці і керівник Полтавського акціонерного земельного банку С.С. Хрульов (1898)⁶⁶. Але, на відміну від харківського професора, цей автор був завзятим противником державного іпотечного кредитування, вважаючи акціонерні земельні банки найкращим його уособленням. С.С. Хрульов категорично відкидав позицію критиків земельних банків щодо необхідності зниження відсоткової ставки за іпотечним кредитом, посилаючись при цьому на досвід ряду західноєвропейських країн, де через низькі відсоткові ставки спостерігалось різке зростання ринкових цін на сільськогосподарські угіддя⁶⁷.

Іпотечне кредитування розглядали у своїх працях такі відомі на той час російські економісти, як М.Я. Герценштейн⁶⁸, М.О. Курчанський⁶⁹, І.І. Левін⁷⁰ та ряд інших. Усі ці автори, незважаючи на різні підходи до висвітлення проблеми, були єдиними в оцінці іпотечного кредитування як важливого з народногосподарської точки зору явища суспільного життя. Однак були і ті, хто вважав, що іпотека негативно впливає на сільське господарство, немов би порушуючи «трудове» патріархальне господарство непривілейованих станів. Народник М.О. Каришев, наприклад, попереджав, що надмірний розвиток іпотечного кредитування може призвести до автоматичного переходу усієї земельної власності до рук держави⁷¹.

На початку ХХ ст. були надруковані ґрунтовні праці А.Н. Зака (1911)⁷² та Д.А. Батурина (1925)⁷³ про Селянський поземельний банк, у яких охарактеризовано як економічні, так і політико-юридичні аспекти функціонування цієї державної установи іпотечного кредиту.

Узагальнюючи історіографію іпотечного кредиту дорадянського періоду зазначимо, що через масштабність і багатовимірність таких явищ як земля та фінанси, окремі складові проблеми довгострокового кредиту стали предметом значної кількості досліджень представників різних галузей знань, включаючи й історико-правову науку. Історики, економісти і правники другої половини ХІХ – початку ХХ ст. використовували різні методологічні, переважно позитивістські за своїм характером, підходи до збору, аналізу і систематизації певної сукупності історичних фактів. Не відкидаючи загалом очевидного наукового інтересу до цієї літератури, зауважуємо разом з тим факт відсутності спеціальної наукової літератури з дослідження правового регулювання організації та діяльності як державних, так і приватних установ довгострокового кредиту у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Радянський період історіографії іпотечного кредиту досліджуваного періоду значно багатший на відповідну наукову літературу у порівнянні з

установами дрібного кредиту, про який йшла мова вище. Хоч праця Д.А. Батуринського і була опублікована у Москві 1925 р., проте написана вона була у дорадянський період, а вперше опублікована ще у 1920 р. у Швейцарії. Таким чином, зараховувати її до числа публікацій радянського періоду можна хіба що умовно. Подібне можна сказати і про ґрунтовну монографію у двох частинах З.С. Каценеленбаума «Учение о деньгах и кредите», четверте видання якої вийшло друком у Москві 1928 р.⁷⁴ Про державні іпотечні банки автор обмежився лише згадкою, відіславши читача до спеціальної літератури з цього питання, тоді як акціонерні земельні банки діяли, на його думку (за окремими винятками), досить успішно⁷⁵.

З літератури радянського періоду заслуговують на пильну увагу дослідників публікації І.Ф. Гіндіна про економічну політику Державного банку⁷⁶, В.А. Вдовіна, у якій проаналізовано діяльність Селянського поземельного банку у 1883–1895 рр.⁷⁷, О.Н. Мойсєвої щодо процесу ліквідації земельних банків більшовиками у 1917–1918 рр.⁷⁸, та різнопланові роботи з даного питання Ю.Л. Райського⁷⁹. Український історик А.В. Опря (1982)⁸⁰ вивчив обсяги діяльності Селянського банку в Україні періоду сталинських реформ, економічне і правове становище його клієнтів та антиурядові виступи селян проти банківської фінансової політики. Однак поза увагою дослідника залишилась співпраця банку з іншими іпотечними установами⁸¹. Як і слід було чекати, згадані автори однозначно негативно оцінювали усю економічну, включаючи і банківську, політику царського уряду.

Різка зміна соціально-економічних відносин після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. зумовила докорінну зміну концептуальних підходів істориків, економістів та фахівців з історії держави і права, поряд з іншими проблемами вітчизняної історії, також і стосовно ролі і значення в економічному житті держави банківського, у тому числі й іпотечного кредиту. Однією з перших дослідниць після розпаду Радянського Союзу роль іпотечного кредиту на українських землях Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проаналізувала О.М. Краснікова. Вказуючи на суттєві недоліки законодавства царської Росії щодо іпотечного кредитування, вона загалом позитивно оцінила роль Селянського поземельного банку в становленні індивідуальних господарств фермерського типу в роки сталинської аграрної реформи⁸², розкрила основні принципи правового регулювання фінансово-кредитної політики цієї кредитної установи⁸³, висвітлила процес впливу Полтавського земельного банку на динаміку землеволодіння⁸⁴, показала правові основи функціонування адміністрації державних земельних банків (Селянського і Дворянського) та її взаємовідносини зі своїми клієнтами⁸⁵, охарактеризувала ряд інших питань державного і приватного іпотечного кредиту на території України досліджуваного періоду, який вона, на нашу думку, цілком виправдано називає епохою вільного підприємництва.

Не можна обійти увагою також внеску у вивчення вітчизняного іпотечного кредиту кінця ХІХ – початку ХХ ст. сучасними російськими дослідни-

ками, серед яких у першу чергу зазначимо фундаментальні праці Н.А. Проскурякової⁸⁶, Д.А. Пашенцева⁸⁷ та О.Є. Финогентової⁸⁸. Два останні автори акцентували свою увагу виключно на правових аспектах, пов'язаних із формуванням та реалізацією банківського законодавства у сфері регулювання банківського законодавства. Проте з точки зору правового регулювання банківського сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії інформативна насиченість праць російських науковців є недостатньою. У цьому плані здобутки українських вчених, зокрема, харківських дослідників В.Є. Кириченка, праці якого ми вже згадували, та О.М. Головка⁸⁹, є більш вагомими.

Загальний висновок історіографії сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії 1861–1917 рр. загалом та й його правового регулювання зокрема дає усі підстави констатувати наявність значної кількості як наукових, так і публіцистичних праць, автори яких зробили свій (більший чи менший) внесок у висвітлення питань, що їх цікавили. Не викликає жодних сумнівів класифікація, яка є в сучасних наукових дослідженнях, стосовно визначення трьох основних етапів розвитку історіографії: а) дорадянський період; б) література радянської доби, та в) сучасний етап її розвитку. Поза цими умовними межами знаходяться наукові доробки, що належать дослідникам далекого зарубіжжя, концептуальні підходи яких до вивчення тих чи інших історичних подій та явищ не залежали від зміни влади чи соціально-економічних відносин у їхніх країнах.

При усіх своїх недоліках, нерідко поверховому підході до розкриття організаційних та правових основ сільськогосподарського кредиту, вітчизняна історіографія другої половини XIX – початку XX ст. мала перед радянською науковою думкою одну суттєву, на нашу думку, перевагу – плюралізм мислення. Історики, економісти і правознавці того часу використовували різні методологічні підходи, різноманітні методи наукового пізнання, серед яких панівними були методи опису і порівняння. Все це плюралістичне надбання відбиває складність і багатовекторність суспільних відносин в умовах аграрних та інших реформ другої половини XIX – початку XX ст. і становить неабиякий науковий інтерес насамперед завдяки багатому фактологічному матеріалу їх праць.

Після утвердження на території Радянського Союзу тоталітарної системи організації державної влади, скасування приватної власності на землю та ідеологічного диктату однієї партії, інтерес до різних форм кредиту різко знизився. Якщо ж час від часу науковці публікували свої доробки з даного питання, то кредит, як і уся система капіталістичних відносин у царській Росії, розглядався лише у контексті класової боротьби пролетаріату та трудящого селянства.

Зовсім інша ситуація склалася в Україні та в інших колишніх радянських республіках після 1991 р., коли повернення інституту власності на землю актуалізувало потребу залучення в сільське господарство кредитних ресурсів.

Як наслідок, до студіювання цих проблем негайно повернулися історики, економісти, а згодом і юристи. За останнє десятиліття історіографія дрібного короткострокового та банківського довгострокового кредиту поповнилася цілою низкою багатих за своїм змістом досліджень, але і на даний час регіональні аспекти правового регулювання сільськогосподарського кредиту вивчені ще недостатньо. Відсутнє, зокрема, комплексне дослідження усього, а не лише дрібного кооперативного чи банківського, сільськогосподарського кредиту. Адже на українських землях Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. функціонували і, таким чином, впливали (більшою чи меншою мірою) на соціально-економічні відносини і правове становище сільськогосподарських товаровиробників інші види кредиту: меліоративний, переселенський та кредит на домообзаведення у процесі відомих землевпорядкувальних заходів епохи столипінських реформ. Певним внеском у заповнення цієї прогалини і є ця робота.

1. Бунге Н. Теория кредита. Киев: Университетская типогр., 1852. 372 с.
2. Бунге Н. Теория кредита. Киев: Университетская типогр., 1852. С. 14.
3. Чупров А.И. Курс политической экономии. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1891. 516 с.
4. Чупров А.И. Курс политической экономии. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1891. С. 442.
5. Косинский В.А. Учреждения для мелкого кредита в Германии. Москва: Тип. И.Н. Кушнерова и Ко, 1901. 177 с.
6. Косинский В.А. Учреждения для мелкого кредита в Германии. Москва: Тип. И.Н. Кушнерова и К^о, 1901. С. 111.
7. Каценеленбаум З.С. Учение о деньгах и кредите. Часть II. Кредит и кредитные учреждения. Москва: Экономическая жизнь, 1928. 567 с.
8. О поземельном кредите. *Сельское благоустройство*. 1858. № 1. С. 21–38.
9. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе. СПб.: Тип. Л. Демиса, 1859. 215 с.
10. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе. СПб.: Тип. Л. Демиса, 1859. С. 3.
11. Найповніше викупу операцію згідно з царським Маніфестом від 19 лютого 1861 р. висвітлено у таких працях дорадянського періоду: Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861 года. Исторический обзор: в 3 т. СПб.: Изд. И.А. Колесникова, 1913. Т. 1. 246 с.; Т. 2. 201 с.; Т. 3. 177 с.; Иванюков И. Падение крепостного права в России. СПб.: Тип. А.А. Краевского, 1882. 212 с.; Кованько П. Освобождение крестьян и обязательный выкуп. *Русская мысль*. 1912. № 6. С. 71–96; Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (Выкупная операция: 1861 г. – 1907 г.). Киев: Тип. Н.Т. Хорчак-Новицкого, 1914. 484, 82 с.; Мигулин П.П. Выкупные платежи. К вопросу об их понижении. Харьков, 1904. 59 с.; Шаховской Д.И. Выкупные платежи // Великая реформа 19 февраля. 1861–1911 / А.П. Алексеев, Н.Ф. Анненский, К.К. Арсеньев; ред. А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пичета. Москва: Изд. И.Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 104–136; Посников А.С. Освобождение крестьян: сб.

статей. СПб.: Изд. «Жизнь для взрослых», 1911. С. 250–284; Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. Т. 1: Разложение натурального строя в условиях образования натурального рынка. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1908. 405 с.; Корнилов А.А. Крестьянская реформа. СПб.: Типо-литогр. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. 327 с.; Кизеветтер А. Освобождение крестьян. Москва: Научное слово, 1911. Ч. 2. С. 233–266; Лосицкий А. Выкупная операция. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1906. 46 с.

12. Шаховской Д.И. Выкупные платежи // Великая реформа 19 февраля. 1861–1911 / А.П. Алексеев, Н.Ф. Анненский, К.К. Арсеньев; ред. А.К. Дживелегов, С.П. Мельгунов, В.И. Пичета. Москва: Изд. И.Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 136.

13. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (Выкупная операция: 1861 г. – 1907 г.). Киев: Тип. Н.Т. Хорчак-Новицкого, 1914. С. 306.

14. Лосицкий А. Выкупная операция. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1906. С. 29.

15. Ленин В.И. К пятидесятилетию падения крепостного права // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1973. Т. 20. С. 139–142; Ленин В.И. По поводу юбилея // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1973. Т. 20. С. 161–170; Ленин В.И. «Крестьянская реформа» и пролетарски-крестьянская революция // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1973. Т. 20. С. 171–180.

16. Анисимов В.П. Капитализм в России. Москва: Пролетарий, 1924. Ч. 1. 251 с.; Покровский М.Н. Крестьянская реформа. Москва: Пролетарий, 1926. 177 с.; Ростов Н.М. З далекого минулого. Кріпацтво й «визволення селян». Харків: Шляхи революції, 1929. 31 с.; Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. Київ: Держвидав України, 1925. 186 с.; Шахназаров И.Д. Крестьянская реформа 1861 года и крестьянство после освобождения. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1935. 214 с.; Фрайман А. Отмена крепостного права в России. Москва: Изд-во соц.-экономич. лит., 1939. 92 с.; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки ХХ ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 305 с.; Литвак Б.Г. Русская деревня в реформе 1861 года. Черноземный центр. 1861–1851. Москва: Наука, 1972. 423 с.; Анфимов А.М. Преобразование оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи // Из истории экономической и общественной жизни. Москва: Наука, 1976. С. 27–44; Історія селянства УРСР. Т. 1.: Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції / ред. кол. В.А. Дядиченко та ін. Київ: Наукова думка, 1967. 551 с.; Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / А.Г. Шевелєв (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 1978. 667 с.; Історія народного господарства УРСР: у 3 т., 4 кн. / ред. І.І. Лукінов. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. Київ: Наукова думка, 1983. 463 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 304 с.; Лазанська Т.І. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки // Історія України: курс лекцій. Київ: Либідь, 1991. С. 441–453; Мороховец А.Е. Крестьянская реформа 1861 года. Москва, 1937. 164 с.; Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение, 1968. 468 с.; Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. Москва: Изд-во социально-экономич. лит., 1958. 470 с.

17. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права. – С. 232–259.
18. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь... – С. 302–364.
19. Лихина Л.С. К вопросу о проведении реформы 1861 г. в Полтавской губернии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. Киев: Изд-во АН УССР, 1962. С. 437–444.
20. Куреньгин Н.А. Крестьянская реформа 1861 г. в Полтавской губернии (итоги по шести уездам) // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник VI. Москва: Наука, 1965. С. 249–265.
21. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 34–51; Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2001. 228 с.; Бойко В. Видача власницьких записів державним селянам Лівобережної України. *Сіверянський літопис*. 1999. № 5. С. 64–73; Шевченко В.М. Скасування кріпосного права в 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 96 с.; Молчанов В. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України // Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення: матеріали Всеукраїнського семінару-наради зав. кабінетами історії (методистів) обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти 15.ІІІ.2011. С. 10–12.
22. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права в 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 71.
23. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права в 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 64.
24. Реєнт О. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. *Історія України*. 2011. № 22. С. 9.
25. Молчанов В. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України. *Історія України*. 2011. № 22. С. 4.
26. Scheibert Peter. Die russische Agrarreform von 1861. Ihre Probleme und der Stand ihrer Erforschung. Verlag Böhlau, Köln u. Wien 1973. 195 S.
27. Ibid. – S. 41.
28. Литвак Б.Г. Западногерманский историк о советской историографии реформы 1861 года. *История СССР*. 1976. № 1. С. 206–214.
29. Scheibert Peter. Die russische Agrarreform von 1861. Ihre Probleme und der Stand ihrer Erforschung. Verlag Böhlau, Köln u. Wien 1973. S. 127.
30. Литвак Б.Г. Западногерманский историк о советской историографии реформы 1861 года. *История СССР*. 1976. № 1. С. 213.
31. Scheibert Peter. Die russische Agrarreform von 1861. Ihre Probleme und der Stand ihrer Erforschung. Verlag Böhlau, Köln u. Wien 1973. S. 151.
32. Готрелл П. Значение великих реформ в истории экономики России // Великие реформы в России 1856–1874: сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С. 106–126.
33. Филд Д. 1861: «год юбилея» // Великие реформы в России. 1856–1874: сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С. 73–90.
34. Op. cit. – P. 81.
35. Хок Стивен. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная опе-

рация в России. 1857–1861 // Великие реформы в России. 1856–1874: сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С. 90–105.

36. Там само. – С. 99.

37. Архив Маркса и Энгельса. Т. XII. Москва: Госполитиздат, 1952. С. 35.

38. Яковлев А.В. Очерк народного кредита в Западной Европе и в России. С-Петербург: Склад издания в кн. магазине Черкесовой, 1869. 377 с.

39. Лугинин В.Ф., Яковлев А.В. Сельские ссудные товарищества (их устройство и назначение). СПб., 1870. 49 с.

40. Коллюпанов Н.П. Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу немецких ссудных товариществ. Москва: Тип. А.П. Мамонтова и К^о, 1870. С. 629; Ходский Л.В. Поземельный кредит и отношение его к крестьянскому землевладению. Москва: Тип. А.П. Кушнерова и К^о, 1882. С. 295; Печерин Я.И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. Москва: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. 276 с.; Васильчиков А.И., Яковлев А.В. Мелкий поземельный кредит в России. Москва: Тип. А.М. Котамина, 1876. 127 с.; Веснин А. Сберегательная операция и отношение ее к народному кредиту. Москва: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1901. 78 с.; Катаев Н. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России. Москва: Типо-литогр. В. Рихтера, 1902. 43 с.; Имшенецкий Я.К. Мелкий кредит и его значение в народном хозяйстве. Полтава, 1913. 17 с.

41. Хейсин М. Очерки по истории кредитной кооперации в дооктябрьской России. 3-е изд. Ленинград: Прибой, 1925. 77 с.

42. Гриценко И. Социальный состав членов кредитных сельских товариществ. Ленинград, 1926. 42 с.

43. Гриценко И. Социальный состав членов кредитных сельских товариществ. Ленинград, 1926. С. 13.

44. Выгодский С.Л. Сельскохозяйственный кредит в дореволюционной России. Опыт экономического анализа финансирования хлопководства, льноводства и свекловодства. Москва: Гос. издат. с/х и колхозно-кооперативной лит., 1931. 243 с.

45. Корелин А.П. Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитализма в России в конце XIX – начале XX века. *История СССР*. 1989. № 4. С. 53–70.

46. Губенко Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX века. *История СССР*. 1981. № 2. С. 159–170.

47. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 687 с.

48. Теплицький В.П. Реформа 1961 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки XIX ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 307 с.

49. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Книга 1: От реформы к революции. Москва: Наука, 1966. 490 с.

50. Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. Москва: Наука, 1978. 295 с.

51. Власенко В.В. Кредитна кооперація на Сумщині (1903–1913) // Історичні віхи Слобідської України: XVII – початок XX ст.: наукова збірка. Харків, 1997. С.

73–83; Власенко В.В. Союзи кредитних кооперативів Лівобережної України у дореволюційний період // Підсумки й перспективи роботи кафедр соціально-гуманітарного циклу (До 35-річчя створення кафедр). Суми: СумДУ, 1997. С. 182–191; Власенко В.В. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1998. 17 с.

52. Краснікова О.М. До питання про значення дрібного кредиту у забезпеченні сільських товаровиробників Полтавщини обіговими коштами (1861–1917 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2000. Вип. 31–32. С. 112–121; Краснікова О.М., Якименко М.А. Роль кредитної кооперації України у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в епоху ринкових реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту*. 2001. № 5–6. С. 131–132; Цибуленко Г.В. Роль кредит спілок Херсонської губернії у перетворенні дрібного виробника на повноправного суб'єкта ринкового простору // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 190–194.

53. Кобікова М.Ю. Роль кредитних спілок у фінансуванні господарств непривілейованих станів аграрного сектора економіки Полтавщини (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Вісник Харківського нац. технічного ун-ту сільського госп. імені Петра Василенка: Економічні науки*. Вип. 92. 2009. С. 117–124.

54. Шишута Ю. Правове становище кредитних кооперативів у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Право України*. 2012. № 12. С. 136–139.

55. Коваленко С.Б. Кредитная инфраструктура сельского хозяйства времен царской России. Саратов: Изд. центр Саратов. гос. экон. акад. 1993. 186 с.

56. Михайлов А.Г. Хозяйственный опыт организации мелкого крестьянского кредита в России второй половины ХІХ – начала ХХ в.: Экономическая история: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.04. Москва, 2006. 21 с.

57. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ, 1995. 227 с.

58. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. Київ: Логос, 1996. 224 с.

59. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ, 1995. С. 18–19.

60. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. Київ: Логос, 1996. С. 23.

61. Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: Контраст, 2010. 688 с. Див. також його статтю: Організаційно-правові засади діяльності установ довгострокового кредиту Російської імперії у дореволюційній історіографії. *Проблеми законності*. 2009. № 1. С. 71–81.

62. Гурьев А.Н. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб.: Типо-литогр. «Якорь», 1904. 256 с.

63. Там само. – 56 с.

64. Морачевский В.В. Сельскохозяйственный кредит в России. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. 199 с.; Мигулин П.П. Государственный кредит (1769–1899). Харьков: Тип. «Печатное Дело», 1899. 377 с.

65. Мигулин П.П. Русский сельскохозяйственный банк. К вопросу о нуждах нашей сельскохозяйственной промышленности. Харьков: Тип. «Печатное Дело», 1902. 117 с.; Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729–1903). Харьков: Тип. «Печатное Дело», 1907. 316 с.; Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов. Харьков: Тип. «Печатное Дело», 1907. 71 с.

66. Хрулев С.С. Наш ипотечный кредит. (Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности). СПб.: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1898. 126 с.

67. Там само. – С. 117.

68. Герценштейн М.Я. Харьковской крах: По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках. СПб.: Слово, 1903. 202 с.; Герценштейн М.Я. Аграрный вопрос: Национализация земли, Крестьянский банк, выкупная операция. СПб.: Тип. «Общественная польза», 1905. 190 с.; Герценштейн М.Я. Крестьянский банк. Выкупная операция // Аграрный вопрос: сб. статей. Москва: Беседа, 1906. Т. 1. С. 71–92.

69. Курчанский М.А. Поземельная задолженность: Статистические данные о поземельной задолженности в Австрии, Германии, Франции, Италии и России. *Вестник финансов, промышленности и торговли*. 1916. № 50. С. 452–459; № 51. С. 499–511; № 52. С. 557–563.

70. Левин И.И. Акционерные земельные банки в России. Пг.: Тип. т-ва печатного производства И.Р. Белопольского и К^о, 1917. 313 с.

71. Карышев Н.А. О поземельной ренте: март – апрель // Юридический вестник: март – апрель. Изд. Московского Юридического Общества. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К^о, 1882. № 3–4. С. 409–427.

72. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910. Москва: Т-во Скоропечатня А.А. Левинсон, 1911. 607 с.

73. Батуринский Д.А. Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк. Москва: Новая деревня, 1925. 145 с.

74. Каценеленбаум З.С. Учение о деньгах и кредите. Часть II: Кредит и кредитные учреждения. Москва: Изд-во «Экономическая жизнь», 1928. 567 с.

75. Там само. – С. 497.

76. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892). Москва: Госфиниздат, 1960. 415 с.

77. Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883–1895). Москва: Госфиниздат, 1959. 107 с.

78. Моисеева О.Н. Ликвидация земельных банков в СССР в 1917–1918 гг. *Исторически записки*. 1957. Т. 61. С. 127–139.

79. Райский Ю.Л. Из истории ипотечного кредита в России в конце XIX – начале XX века. *Ученые записки Курского гос. пед. ин-та*. Т. 60: Вопросы истории краеведения. 1969. С. 80–98; Райский Ю.Л. Многоукладность и кредитная система России: Акционерные земельные банки и городской ипотечный кредит в 1902–1917 гг. // Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности: сб. статей. Свердловск, 1972. С. 186–197; Райский Ю.Л. Царское правительство и вопрос о поземельном кредите акционерных земельных банков в 1899–1904 гг. *Научные труды КГПИ*. Т. 55: Некоторые вопросы социально-экономической истории СССР и зарубежных стран. 1975. С. 10–18; Райский Ю.Л. О некоторых особен-

ностях развития поземельного кредита в различных частях Европейской России в 80–90 гг. XIX в. *Научные труды КГПИ*. Т. 188. 1978. С. 103–125; Райский Ю.Л. Акционерные ипотечные банки и помещичье землевладение в России во 2-й половине XIX в.; Курск. гос. пед. ин-т. Курск, 1980. // Рукопись депон. в ИИНОН АН СССР № 6924 от 10.02.1981.

80. Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении сталыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Днепропетровск, 1982. 178 с.

81. Опря А.В. Положение заемщиков Крестьянского поземельного банка в годы сталыпинской аграрной реформы (на материалах Правобережной Украины) // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: сб. научн. трудов. Днепропетровск: ДГУ, 1980. С. 152–158; Опря А.В. Покупные операции Крестьянского поземельного банка на Украине в годы сталыпинской аграрной реформы (1906–1916) // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР: сб. научн. трудов. Днепропетровск: ДГУ, 1980. С. 121–129.

82. Краснікова О.М. Роль Селянського поземельного банку в становленні індивідуальних господарств фермерського типу в роки столипінської аграрної реформи // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з питань аграрної історії. Ч. 1. Київ, 1996. С. 63–67.

83. Краснікова О.М., Селіхов Д.А. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX – XX ст.) // Актуальні проблеми природничих, гуманітарних наук: зб. наук. праць для молодих вчених. Полтава: Вид-во ПДСІ, 1997. С. 236–249.

84. Краснікова О.М. Полтавський земельний банк: з історії іпотечного кредиту (1872–1918 рр.) // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки м. Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. Полтава, 1998. С. 13–19.

85. Краснікова О.М., Якименко М.А. Робота з клієнтами державних земельних банків України в епоху вільного підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія: Гуманітарні науки*. 2001. № 2. С. 64–67.

86. Проскуракова Н.А. Крестьянский поземельный банк (1883–1916). *Отечественная история*. 1998. № 3. С. 61–77; Проскуракова Н.А. Земельные банки Российской империи. Москва: РОССПЭН, 2002. 518 с.

87. Пашенцев Д.А. Правовое регулирование банковской деятельности в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX века): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2000. 171 с.

88. Финогентова О.Е. Законодательное регулирование банковской деятельности в России: Первая половина XVIII – начало XX вв.: автореф. дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2004. 66 с.

89. Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: СІМ, 2005. 448 с.

1.2. Джерельна база дослідження

Правове регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії у другій половині XIX і на початку XX ст. як предмет дослідження є за своїм змістом досить складним, що зумовило необхідність використання великого масиву як опублікованих, так і архівних джерел. Законодавчі акти, які більшою чи меншою мірою відображають процес правового регулювання сільськогосподарського кредиту досліджуваного періоду, були уміщені у Повному зібранні законів Російської імперії¹. За своєю формою законодавчі акти Російської імперії були досить різноманітними, а саме: Основні закони, Надзвичайні закони, укази, маніфести, положення, рескрипти, правила, інструкції, роз'яснення і деякі інші, менш значущі з точки зору теми даного дослідження.

В Основних державних законах, які вперше були опубліковані у 1832 р., є окремий розділ «Про закони». Спеціальний параграф цього розділу має такий зміст: «Закони видаються у вигляді уложень, статутів, інституцій, грамот, положень, наказів (інструкцій), маніфестів, указів, думки Державної Ради і доповідей, які були височайше затверджені»². Як бачимо, тут слово «закон» має узагальнююче значення, що є ідентичним поняттю «законодавчі акти». Але у тому самому зводі законів слово «закон» вживається і для визначення особливої правової норми, поряд зі статутом чи інструкціями.

У розділі п'ятому «Зводу інституцій державних» читаємо: «Усі предмети, в яких є закон, статут чи інструкція, мають форму маніфесту»³. Загальновідомим прикладом маніфесту є законодавчий акт про скасування кріпосного права від 19 лютого 1861 р.⁴ За своїм змістом маніфести можна розділити на дві групи: а) маніфести, в яких повідомлялось про початок правління нового царя; б) маніфести, за допомогою яких імператор звертався до народу з приводу певних важливих подій. Як правило, у них вже містилися нові законодавчі норми, або повідомлялось про публікацію їх у найближчий час. Маніфест 14 лютого 1861 р., наприклад, повідомляв про скасування кріпосного права, а також про публікацію положень, у яких визначалися його умови.

Досить розповсюдженою формою законодавчого акта другої половини XIX – початку XX ст. були положення. Положення – це сукупність правил, які визначали устрій, права і обов'язки державних установ, навчальних закладів, наукових та інших громад, права і обов'язки посадових осіб, облаштування побуту окремих станів і груп населення. Найчастіше це були положення Державної Ради чи якоїсь іншої установи. Наприклад, височайше затверджений статут полтавського та інших акціонерних і державних земельних банків⁵. Інша форма законодавчих актів, близька до «Положень» – це «Височайше затверджена думка Державної Ради». Після затвердження її царем, вона отримувала силу закону. Прикладом такої «думки» були такі правові акти: «Про по-

легшення селянам можливості користуватись кредитом»⁶; «Про порядок продажу з торгів земельних ділянок, заставлених у Селянському поземельному банку»⁷; «Про затвердження Державного Дворянського земельного банку»⁸; «Про видання правил про селянські поземельні товариства, які купують землю при сприянні Селянського поземельного банку»⁹ тощо.

Серед законодавчих актів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які безпосередньо стосуються сільськогосподарського кредиту, важливе місце посідають укази. Серед таких першоджерел – указ міністра фінансів 1898 р. «Про пониження платежів позичальників Селянського поземельного банку»¹⁰; височайший указ «Про заснування: а) Комітету у землевпорядкованих справах при Головному управлінні землевпорядкування і землеробства і б) губернських і повітових землевпорядкувальних комісій, і про скасування Комітету у земельних справах»¹¹; указ «Про видачу Селянським поземельним банком позик під заставу надільних земель»¹².

Що стосується методів, які було використано в якості важливого джерела у процесі вивчення питань, пов'язаних із правовим регулюванням сільськогосподарського кредиту на українських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст., то вони є такими: 1) метод «граматичного тлумачення» законодавчого акта і «вивчення літературно-юридичних форм його викладу»¹³; 2) статистичний метод і 3) метод порівняльного аналізу. Перший з названих методів має особливе значення, тому що той чи інший документ – це юридично оформлений правовий акт. Щоб зуміти його правильно прочитати, необхідно взяти до уваги часове і юридичне значення слів, а також знати специфіку використаних у тексті понять, наприклад «правопорушник», «злочинна дія» тощо.

Літературно-юридичні форми викладу текстів законодавчих актів теж мали свої особливості. Знання їх полегшує з'ясування суті політики царської влади як до привілейованої, так і непривілейованої груп населення, що користувалися тим чи іншим видом сільськогосподарського кредиту. Яскраву оцінку літературно-юридичним формам викладу царських законів дав у 1897 р. один з тогочасних російських правників: «Російські закони можна взагалі поділити на два розряди: одні закони, якими надано якісь права робітникам і простому народові взагалі, другі закони, які забороняють щось і дозволяють чиновникам забороняти. У перших законах всі, щонайдрібніші права робітників перелічено з повною точністю... У таких законах ніколи вже ви не зустрінете жодного «і т.п.» або «та ін.». У законах другого роду завжди даються тільки загальні заборони без усякого точного переліку, так що адміністрація може заборонити все, що їй завгодно»¹⁴.

Ця теза повною мірою стосується і більшості законів, у яких регулювався процес видачі кредитів державними банками. Закони, що стосувалися центрального Державного та Селянського поземельного банків, чиновників ні до чого не зобов'язували. Кредити непривілейованим станам могли бути видані, або не видані, адже навіть ці закони, які могли принести селянам хоч

якусь користь, обплутувались до такої міри канцелярщиною, що застосування закону безкінечно затягувалось.

Матеріали законодавства стосовно сільськогосподарського кредиту є джерелом масовим. Отже, до нього, як і до будь-якого іншого масового джерела, можна застосувати статистичний метод – метод групувань. Перевага статистичного методу полягає у тому, що, характеризуючи кількісний аспект явища, він допомагає повніше охарактеризувати його якісну сторону, що дає можливість краще прослідкувати еволюцію кредитної системи під впливом розвитку соціально-економічних відносин в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст.

Наступним кодифікаційним актом, що застосовувався у Російській імперії як нормативне джерело, був Звід законів Російської імперії, окремі томи якого видавалися у разі потреби. На відміну від Повного зібрання законів, до Зводу законів включалися ті нормативні акти, які на час їх публікації не були скасовані. Ще однією відмінністю Зводу законів від Повного зібрання законів було те, що публікація правових актів у ньому розміщувалась не у хронологічному порядку, а за предметним принципом. Іншими словами, кожен з його томів містив законодавство з певного предмета правового регулювання тих чи інших аспектів суспільного життя, включаючи, звичайно, і питання сільськогосподарського кредиту. В одному з томів (Т. XI) Зводу законів містився, наприклад, Статут кредитний, який визначав основні принципи кредитної політики держави¹⁵.

Окрім законодавства, важливим джерелом інформації з розглядуваних питань є підзаконні нормативно-правові акти, які готувалися чиновниками Міністерства фінансів¹⁶, Міністерства внутрішніх справ¹⁷, Головним управлінням землевпорядкування та землеробства¹⁸, а також рядом інших урядових установ¹⁹.

Поряд з цим, чимало історико-правової інформації дослідник може почерпнути з неофіційних видань тих чи інших нормативних актів, які нерідко супроводжувалися коментарями правознавців²⁰. До цієї категорії джерел належить і ряд видань, де розглянуто Статути державних та акціонерних земельних банків²¹. У цьому зв'язку звертають на себе увагу коментарі до основоположного правового акта у частині кредитної політики царської Росії – «Статуту кредитного», які здійснив Ю.В. Александровський, опублікувавши у 1914 р. більше тисячі сторінок свого тексту у чотирьох випусках. Так, у першому випуску автор ґрунтовно прокоментував кредитний Статут, звернувши належну увагу не лише на зміст основних правових документів щодо діяльності Державного банку, але й включив до свого огляду ревізійні зауваження Державної Ради на звіти Державного банку у той чи інший період його діяльності. Це дозволяє більш повно характеризувати діяльність цієї кредитної установи та ставлення до неї такої інституції, як Державна Рада. У другому і наступних випусках знаходимо інформацію про Статут Державних ощадних кас з відповідними роз'ясненнями «Урядуючого Сенату», а також Ста-

тути Дворянського і Селянського поземельного банків, включаючи численні додатки до їх статутів станом на 1914 р.

Подібною за змістом була публікація Н.С. Доброхотова своїх коментарів щодо «Положення про установи дрібного кредиту», – основного правового документа дрібного, переважно сільськогосподарського, як за формою, так і за змістом, кредиту. Як справедливо зауважував автор у вступі до своїх коментарів, практика Урядуючого Сенату з питань дрібного кредиту, численні роз'яснення Міністерства фінансів в особі Управління у справах дрібного кредиту, а також інших відомств, зумовили формування значної маси правових норм, які потребували якнайшвидшої їх систематизації і зведення до єдиного цілого. На початку книги Н.С. Доброхотова наведено загальну точку зору Державної Ради на проект «Положення про установи дрібного кредиту». Далі під відповідними статтями закону наведено уривки з мотивів, висловлених Державною Радою при постатейному обговоренні згаданого проекту, а також мотиви, викладені у доповідях фінансових комісій Державної Думи і Державної Ради щодо проекту закону від 21 червня 1910 р., який повинен був прийти на зміну закону про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р. Далі під статтями закону 1910 р. наведено роз'яснення Урядуючого Сенату, а також роз'яснення різних міністерств, їх циркуляри, накази, правила тощо. Накази, правила і т.п. інструкційні матеріали не виділялись автором у вигляді додатків з метою збереження систематичності і можливості знайомства з ними безпосередньо поряд зі статтями закону, на розвиток, яких вони, власне, і були опубліковані.

Для вивчення питань, пов'язаних з правовим регулюванням сільськогосподарського кредиту в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. загалом і правозастосовчої практики банківського і дрібного земського і кооперативного кредитів в українських губерніях зокрема, важливим джерелом є статистичні відомості. Першими виданнями статистичного характеру, в яких було зосереджено відповідну інформацію щодо ситуації з кредитом у Російській імперії, були публікації, розміщені на сторінках «Статистичного вісника Російської імперії». Маємо на увазі інформацію про діяльність російських банків, підготовлену професором І.І. Кауфманом²². «Статистичний вісник» друкувався з 1866 по 1890 рр. трьома серіями. Перша серія складалась з одного випуску, тоді як друга і третя мали по 25 випусків кожна. Черговий випуск публікувався в міру надходження відповідних матеріалів. Особливістю цього видання було те, що його зміст мав змішаний характер. У ньому публікувалися найрізноманітніші дані про банки, ощадні каси, населення, території, адміністративний поділ і населені пункти, про землеволодіння і землекористування, про вартість обробітку землі, про тваринництво, торгівлю, державні прибутки та деякі інші питання.

Інше подібне видання під назвою «Статистика Російської імперії» публікувало відповідні відомості в період з 1887 по 1914 рр. Усього було видано 110 томів, з них понад півсотні – з 1887 по 1900 рр. В окремих виданнях зна-

ходимо статистичні відомості щодо діяльності державних Селянського і Дворянського банків.

Особливо активно банківська та інша статистика готувалася за рішенням Комітету з'їздів представників установ довгострокового кредиту від 24 березня 1874 р. За увесь період своєї діяльності Комітет з'їздів опублікував 73 книги з питань кредиту як законодавчого за своїм змістом характеру, так і з питань його статистики. Нерідко протягом одного року друкувалось по три книги «Статистики довгострокового кредиту в Росії»²³. До цієї статистики банківськими працівниками було підготовлено «Покажчик відомостей, розміщених в усіх випусках «Статистики довгострокового кредиту в Росії»²⁴, а також окремим виданням «Літератури земельного кредиту. Бібліографічний перелік творів, окремо виданих статей, розміщених у часових виданнях»²⁵.

Окрім статистичних видань як джерела сільськогосподарського кредиту, на увагу дослідників заслуговують і матеріали роботи усіх XII з'їздів представників земельних банків. Найчастіше ці матеріали публікувались у вигляді стенографічних звітів, що дає можливість прослідкувати не лише процес формування змін до банківського законодавства, але і визначити позицію представників різних банків з того чи іншого питання іпотечного кредитування. Так, в одному з таких звітів опубліковано промови ряду представників акціонерних банків українських губерній, зокрема, промова відомого фахівця банківського права, голови правління Полтавського земельного банку Сергія Степановича Хрульова²⁶.

Поряд з позицією представників банків щодо вдосконалення банківського законодавства, Комітет з'їздів публікував також відомості з приводу кредитування землевласників не лише у розрізі губерній, але і окремих повітів, що дає можливість аналізувати кредитну політику органів державної влади царської Росії навіть на мікрорівні, в межах окремих повітів тієї чи іншої губернії, включаючи й регіон Наддніпрянської України²⁷. Окрім видавничої діяльності з питань іпотечного кредиту, не зайвим буде згадати і такий правовий акт Комітету з'їздів земельних банків, як Статут акціонерних земельних банків, ухвалений згаданим Комітетом і схвалений Міністерством фінансів та іншими органами державної влади. Саме цим Статутом повинні були керуватися усі акціонерні земельні банки Російської імперії. При цьому кожна стаття Статуту супроводжувалась роздрукованою відповідних законоположень, циркулярів та інструкцій Міністерства фінансів, рішень з'їздів і власне Комітету акціонерних земельних банків.

До числа джерел вивчення сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії слід віднести також публікації різноманітних державних комісій, нарад «сведуших людей» тощо, які утворювалися з метою вдосконалення існуючого законодавства, або підготовки принципово інших правових актів²⁸. Особливо багато відповідних публікацій з'явилося в ході роботи «Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості» (1902–1904 рр.) під керівництвом тогочасного голови Комітету міні-

стрів С.Ю. Вітте²⁹.

Деяку інформацію з питань кредиту можна одержати з видань, що оприлюднювали офіційну позицію органів державної влади з тих чи інших аспектів суспільного життя, включаючи, звичайно, і проблеми, пов'язані з банківським чи дрібним кооперативним кредитом, а також державним кредитом переселенців та господарств, що потребували відповідної фінансової допомоги у процесі столипінського землевпорядкування. Серед таких видань на увагу дослідників заслуговують «Правительственный вестник»³⁰, «Вестник финансов, промышленности и торговли»³¹ та регіональні видання місцевих органів влади. Одним з таких видань був «Журнал Полтавского губернского правления»³².

Якщо «Урядовий вісник», як правило, давав на своїх сторінках сухі офіційні повідомлення з різних сфер суспільного життя, то «Вестник финансов, промышленности и торговли» нерідко давав розгорнуті коментарі чи аналітичні статті фахівців фінансово-промислового сектора економіки країни. У 90-х роках XIX ст. програма «Вісника фінансів, промисловості і торгівлі» складалась з 5–6 відділів. У першому, загальному відділі, нерідко друкувалися доповіді міністра фінансів царю з приводу бюджетної політики держави³³. Тут же друкувалися офіційні матеріали щодо законодавства, а також ухвалені з різними країнами торгові угоди, редакційні статті з питань економічної політики уряду тощо.

У другому відділі журналу публікувалися короткі огляди фінансового стану різних країн, їх витрати і прибутки, баланси державних і акціонерних банків, повідомлення про стан ощадних кас як в імперії, так і за її межами.

Третій відділ мав недвозначну назву, яка розкриває, власне, зміст відповідних публікацій – «Уривки з донесень російських та іноземних консулів».

Четвертий – «Торгово-промисловий відділ», складався з двох підвідділів: «Внутрішній огляд» та «Іноземні вісті».

У першому підвідділі, який може бути цікавим для дослідника сільськогосподарського кредиту, друкувалися повідомлення про стан сільського господарства, що супроводжувалися інколи ґрунтовними статистичними вкладками. З точки зору вивчення регіональних аспектів фінансово-кредитної політики держави певний інтерес можуть викликати так звані «погубернські економічні огляди».

З 1893 по 1897 роки в журналі містився відділ «Бібліографія». Окрім переліку відповідних публікацій, бібліограф журналу інколи давав коментарі до деяких з них. Ці коментарі дають певний матеріал про реальну, а не розрекламовану тогочасною владою економічну політику царського уряду. Так, в одному з номерів за 1897 р. бібліограф вніс до свого каталогу статтю П. Струве «Чи життєздатним є селянське господарство», опубліковану у журналі «Новое слово». Своє зауваження з приводу цієї статті чиновник висловив так: «Для нашого російського світогляду це питання не вимагає тонкої

діалектики..., але замітка, як би там не було, буде прочитана з цікавістю і не залишить у читача неприємного відчуття»³³. Зовсім іншу оцінку бібліографа викликала публікація у № 8 «Вестника Европы» про державні видатки та прибутки. Звинувативши редакцію «Вісника Європи» в однобічності та рутинності поглядів на економічну політику держави, автор публікації висловив сумнів щодо її наукової цінності³⁴.

Оцінюючи «Вестник финансов, промышленности и торговли» як джерело інформації про фінансово-кредитну політику органів центральної державної влади на рубежі XIX – XX ст., зазначимо такий важливий момент, як зручність пошуку відповідної інформації. Справа в тому, що усі номери журналу щорічно зшивалися в 4 окремі книги (поквартально) і 4 книги додатків. Кожен з томів має зміст і систематичні покажчики відділів і статей. Наприклад, у систематичному покажчику «Вестника финансов, промышленности и торговли» за 1897 р. найважливішими, з нашої точки зору, відділами є такі: 1. Фінанси і кредит; 2. Викупні операції; 3. Монети і грошовий обіг; 4. Ощадні каси; 5. Податки.

Окрім «Урядового вісника», немало сюжетів, пов'язаних з правовим регулюванням сільськогосподарського кредиту, можна знайти на сторінках таких центральних газет, як «Московские ведомости»³⁵, «Новое время»³⁶, «Русские ведомости»³⁷, «Речь»³⁸ та інших, а також регіональної преси: «Рада»³⁹, «Село»⁴⁰, «Полтавский вестник»⁴¹, «Одесский листок»⁴², «Южнорусская сельскохозяйственная газета», щотижневик «Хуторянин» та ін.

Важливим джерелом вивчення питань, пов'язаних з правовим регулюванням сільськогосподарського кредиту на українських землях Російській імперії з 1861 по 1917 рр., є видання місцевих земств, серед яких чільне місце належить Полтавському губернському земству – одному з найактивніших у видавничій справі серед усіх інших органів місцевого самоврядування тогочасної держави. Якщо говорити про земську статистику, у якій чітко прослідковуються два напрямки – основна і поточна статистика, то з точки зору предмета нашого дослідження найбільше інформації знаходимо саме у поточній статистиці, яка ґрунтувалася на матеріалах добровільних кореспондентів, звітах та іншій документації земських і деяких урядових установ, включаючи і місцеві відділення державних Селянського та Дворянського земельних банків та Управління у справах дрібного кредиту.

Повідомлення кореспондентів – це не єдине джерело земської статистики, на чому свого часу наголошував відомий земський статистик кінця XIX ст. К. Воробйов. «Якщо б наша поточна статистика обмежувалась лише повідомленням добровільних кореспондентів, – писав він, – то селянське господарство губернії, у його основній масі, залишалось би висвітленим дуже поверхово. Кореспондентів на усю губернію припадає дуже мало, а суб'єктивні повідомлення про селянське господарство сусідів-священиків, поміщиків, вчителів і т.д. не відрізняються тим рівнем достовірності і точності, який характеризує повідомлення тих самих осіб про власне господарство»⁴³.

Для характеристики земської поточної статистики на українських землях Російській імперії в якості прикладу охарактеризуємо основні видання Полтавського губернського земства, в яких йде мова про деякі результати реалізації кредитного законодавства (банківського і кооперативного) у конкретно взятому регіоні – Полтавській губернії.

В губернській земській управі статистикою відало Статистичне бюро – спеціальний орган, створений на початку 80-х років XIX ст. (а не у 1865 р., як пише полтавська дослідниця О. Дроздова⁴⁴) у зв'язку з проведенням першого загальногубернського подвірного сільськогосподарського перепису (1882–1889 роки). За період діяльності цього органу, який функціонував практично до 1920 року, його співробітниками, за підрахунками О. Дроздової, було підготовлено 162 видання здебільшого з питань розвитку сільського господарства. Щорічно, з 1887 р. і до 1914 р. включно, виходив «Обзор сельского хозяйства» (за повідомленням кореспондентів). Про те, хто подавав земцям відповідну інформацію, дізнаємось з випуску «Обзора сельского хозяйства» за 1888 р. Взимку і весною соціальний склад кореспондентів був таким: поміщики – 22 %; духовенство – 15 %; вчителі і медичні працівники – 8 %; управляючі маєтками та орендарі – 6 %; козаки і селяни – 49 %. Приблизно таким самим був соціальний склад кореспондентів влітку і восени, відповідно: 23 %; 15 %; 9 %; 5 %; 48 %⁴⁵.

З точки зору предмета нашого дослідження викликає певний інтерес інформація дрібних товаровиробників, які, власне, і складали абсолютну більшість мешканців кількомільйонної Полтавщини, стосовно можливості отримати дешеві позички від державних чи приватних кредитних установ. Так, після надходження потрібної інформації з місць, земські статистики у 1895 р. констатували таке: «Заборгованість селян, за повідомленнями багатьох кореспондентів, з року у рік зростає: звільнитися від цього важкого тягаря, через відсутність дешевого кредиту, селяни, безумовно, не можуть».⁴⁶

Іншим джерелом отримання відомостей про реалізацію кредитної політики держави в регіонах може бути «Статистический ежегодник», перший випуск якого було надруковано у 1895 р.⁴⁷ Згодом, у 10-х роках вже XX ст., поряд з цим виданням земці публікували подібний за змістом «Статистический справочник по Полтавской губернии на ... год»⁴⁸.

Не у кожному випуску «Статистического ежегодника» можна знайти потрібні відомості стосовно сільськогосподарського кредиту, проте в окремих виданнях така інформація є. Особливо слід згадати у цьому зв'язку шостий випуск цього щорічника за 1902 р., де знаходимо численні статистичні дані про результати діяльності Полтавського відділення Селянського поземельного банку як загалом по губернії, так і по окремих повітах, з 1883 по 1900 рр.⁴⁹ Що ж до «Статистического справочника», то у ньому був навіть окремий розділ (XVI) під назвою «Кредит». Тут можна знайти інформацію про функціонування на Полтавщині «Товариства взаємного кредиту», державних ощадних кас та установ дрібного кооперативного кредиту.⁵⁰ Подібна інформація, особливо

з початком ХХ ст., зустрічається і на сторінках іншого видання губернського земства під назвою «Полтавский земский календарь», кілька випусків якого було надруковано у роки століпінської аграрної реформи⁵¹. Так, у першому виданні цього календаря, як, між іншим, і в усіх трьох наступних, існував спеціальний розділ, назва якого розкриває, власне, і його зміст: «Установи дрібного кредиту», в якому йшла мова про результати діяльності організованих державою згідно із законом від 7 березня 1840 р. допоміжних ощадних кас, роботи волосних і сільських банків згідно зі статутом 1885 р., ощадно-позичкових товариств і так званого «Олександрівського капіталу» – своєрідного кредитного підрозділу Полтавського губернського земства⁵².

Ще одним джерелом вивчення регіональних аспектів правового регулювання сільськогосподарського (переважно дрібного кооперативного) кредиту був щотижневик «Хуторянин» – орган Полтавського сільськогосподарського товариства. Майже у кожному номері цього видання існувала окрема рубрика «Хроніка кооперативної справи», в якій редакція інформувала громадськість про ситуацію на Полтавщині з реалізацією відповідного законодавства щодо розвитку ощадно-позичкових та кредитних товариств. Інколи після відповідної інформації у рубриці «Питання і відповіді» фахівці давали консультації з тих чи інших питань як теорії, так і практики діяльності установ дрібного кредиту, чи інших питань економічного життя сільськогосподарських товаровиробників. На сторінках «Хуторянина» періодично давали консультацію з відповідних питань чиновники Управління з питань дрібного кредитування Полтавського відділення Державного банку⁵³. Найважливіші питання з різних сфер суспільного життя, включаючи і проблеми кредитування сільського господарства, редакція «Хуторянина» публікувала на сторінках такого видання, як «Календарь Хуторянина», три випуски якого було надруковано у 1909–1911 рр.⁵⁴ У виданнях «Календаря» також досить детально висвітлювалась державна політика у сфері дрібного кооперативного та земського кредиту через так звані «земські каси дрібного кредиту»⁵⁵. Загалом регіональні видання суттєво доповнювали картину з організацією дрібного кооперативного кредиту, який висвітлювали на своїх сторінках спеціалізовані московські видання типу «Вестника мелкого кредита»⁵⁶ чи «Вестника кооперативных союзов»⁵⁷, який став друкуватися безпосередньо з часу створення таких спілок, тобто з 1915 р. Окремо слід зупинитися на «Журналах засідань полтавського тваринництва сільського господарства», нещодавно (2015 р.) опублікованих у п'яти книгах Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою НАА України в історико-бібліографічній серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» (керівник – В.А. Вергунов)⁵⁸. Беручи до уваги те, що абсолютну більшість членів цього товариства складали місцеві поміщики, вищезгадані «протоколи» засідань дають можливість виявити позицію місцевої регіональної організації дворянства до тих чи інших законодавчих актів щодо сільськогосподарського кредиту. Так, 24 квітня 1883 р., у зв'язку з відкриттям у Полтаві відділення селянського поземе-

льного банку, місцеве сільськогосподарське товариство порушило перед урядом клопотання про необхідність заснування банку, який би надавав дешевший кредит, ніж існуючі на той час іпотечні установи⁵⁹. У наступних випусках «Журналів засідань» дворяни полтавського регіону неодноразово порушували питання про надання більших пільг привілейованим станам від державних банків»⁶⁰.

Таким чином, регіональні видання, як свідчить приклад з публікаціями, підготовленими до друку співробітниками місцевих земств, сільськогосподарських та кредитних спілок, дають можливість суттєво уточнити і розширити наше уявлення про організаційні принципи, умови функціонування та наслідки діяльності відділень державних і акціонерних банків та установ дрібного кредиту, контрольованих, як відомо, Державним банком.

Проте аналіз джерельної бази правового регулювання сільськогосподарського кредиту на території українських губерній Російської імперії буде не повним, якщо не брати до уваги архівні джерела, які за своїм змістом є надзвичайно різноманітними, а інколи й невідомими широкому загалу. Найповніші відомості про державну політику у сфері правового регулювання сільськогосподарського кредиту зберігаються у діловодстві центральних органів державної влади, галузевих міністерств і відомств, а також спеціалізованих іпотечних установах: Державний Селянський та Дворянський земельні банки та їх регіональні відділення. Усі ці документи зосереджені майже у повному обсязі у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) (РДІА). Частина документів відповідно до предмета нашого дослідження зберігається у Російському державному архіві соціально-політичної історії (м. Москва) (РДАСПІ) та Російському державному архіві народного господарства (м. Москва) (РДАНГ). Повертаючись до фондів РДІА, зазначимо певну складність пошуку потрібної інформації через розпорошеність її не лише по документації різних відомств, але й по різних фондах одного і того самого міністерства чи відомства. Один лише перелік фондів дає певне уявлення про масштаби інформації стосовно тих чи інших аспектів організації в Російській імперії сільськогосподарського кредиту. Це, насамперед, фонд 381: Канцелярія міністра державних маєтностей (Міністерство землеробства); фонд 383: Перший департамент Міністерства державних маєтностей; фонд 384: Другий департамент Міністерства державних маєтностей; фонд 385: Тимчасовий відділ стосовно поземельного облаштування державних селян; фонд 386: Управління південними поселеннями; фонд 391: Земський відділ Міністерства внутрішніх справ (з 1896 р. – Переселенське управління); фонд 396: Департамент державних земельних маєтностей; фонд 426: Відділ земельних поліпшень; фонд 408: Комітет з питань землевпорядкування Міністерства землеробства; фонд 560: Загальна канцелярія міністра фінансів; фонд 583: Особлива канцелярія з питань кредиту Міністерства фінансів; фонд 592: Державний Селянський поземельний банк Міністерства фінансів; фонд 1273: Комітет Сибірської залізниці; фонд 1181: Головний комітет по облаштуванню сільських станів. Чи не найбі-

льше інформації про законодавче регулювання процесу кредитування органами державної влади дрібних сільськогосподарських товаровиробників знаходимо у фонді 391. Адже саме земський відділ Міністерства внутрішніх справ на основі тих чи інших законів, інструкцій і роз'яснень визначав права і обов'язки селян-переселенців, які мали право на безвідсоткові кредити від уряду. Про реальний стан справ з реалізацією прав селян-переселенців до Сибіру і Середньої Азії дізнаємось з їх листів-клопотань, направлених свого часу до Переселенського управління⁶¹.

У фонді 592 (Державний Селянський поземельний банк), окрім питань, пов'язаних з видачею позик на купівлю земельних угідь, зустрічаємо різноманітну документацію про еволюцію кредитної іпотечної політики цього державного банку протягом 1884–1917 рр. Так, у справі № 59 за 1897 р. зберігається переписка управляючого цієї кредитної установи А.Д. Оболенського з начальником Переселенського управління В.Н. Гіппіусом про узгодження дій цих двох державних інституцій щодо надання фінансової допомоги переселенцям залежно від регіону, куди вони прямують⁶². Про тісне співробітництво Селянського банку і Переселенського управління знаходимо відомості і у багатьох інших справах цієї кредитної установи⁶³. Є тут також низка справ щодо процесу ліквідації земельного запасу цього банку у роки століпінської аграрної реформи (1907–1912 рр.)⁶⁴ та організації публічних торгів земельних угідь боржників банку⁶⁵. В інших справах знаходимо відомості про ринкову вартість земельних угідь, пропонованих банком, і оцінку їх банківськими чиновниками, а також розмір виданої позички у розмірі 68 губерній Російської імперії, включаючи і 9 українських⁶⁶. В інших фондах РДІА зберігаються матеріали, які уточнюють і доповнюють вищезгадані відомості щодо правового регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Так, у фонді 1273 зберігаються матеріали про забезпечення безвідсотковим кредитом переселенців, які обрали місцем свого переселення Амурську і Приморську області Далекого Сходу⁶⁷. У фонді 560 є інформація про забезпечення безвідсотковим кредитом слов'янського населення Північної Америки, яке у 1897 р. виявило бажання переселитися в Приморську область⁶⁸. Інший фонд – 1181 дозволяє прослідкувати процес реалізації державної політики щодо тих селян українських губерній, які мали заборгованість по викупних платежах⁶⁹. У фонді 384 знаходимо переписку міністра внутрішніх справ Валуєва з міністром державних маєтностей стосовно надання селянам дрібнопомісних дворян українських губерній права на користування державним кредитом згідно зі ст. 55 Статуту про благоустрій в казенних селах (Зв. Законів 1857, т. ХІІ, ч. 2) при умові реалізації ними свого права переселятися на казенні землі європейської частини імперії⁷⁰.

В інших згаданих нами раніше центральних архівах Російської Федерації, які знаходяться у Москві, є матеріали, які безпосередньо стосуються організації державного сільськогосподарського кредиту, зокрема, через Дво-

рянський земельний банк. Так, у Російському державному архіві народного господарства (РДАНГ) є фонд 434: Постійна рада об'єднаних дворянських громад (1906–1918), в якому є документи, що дозволяють висвітлити позицію дворянства стосовно кредитної політики Селянського банку, яка, на думку дворянства, була для держави шкідливою⁷¹. З іншої справи цього фонду дізнаємося, що і політика Дворянського земельного банку цю привілейовану соціальну групу населення повною мірою не задовольняла, про що, зокрема, свідчить переписка Постійної Ради дворянських об'єднань з керівництвом Дворянського банку за 1907 р.⁷² У кількох справах 934 фонду (Міністерство землеробства Тимчасового уряду) є інформація про кредитування переселенців у натуральній формі, за допомогою складів лісоматеріалів, а також функціонування кредитних товариств в Амурській області станом на 1917 р.⁷³ З фонду 109 Російського державного архіву соціально-політичної історії (II Відділення Власної його імператорської величності Канцелярії) дізнаємось про ставлення населення до державних чиновників, які, у ряді випадків, не виконували своїх безпосередніх обов'язків⁷⁴.

Чимало інформації про державне регулювання процесу використання кредитних коштів, виділених на облаштування переселенців, зберігається в регіональних архівах, один з яких знаходиться у м. Томську Російської Федерації. Таку інформацію знаходимо у фонді 19 (Переселенське управління Приморської області (Завідувач переселенською справою у Приморському районі)⁷⁵, та 2 (Приморське у селянських справах присутствіє). В останньому із щойно згаданих фондів усі справи, починаючи з № 23 до 31159, стосуються прохань переселенців надати їм передбачену законом безвідсоткову позиčku. В опису № 1 цього самого фонду справ з проханнями надання позички ще більше: від № 1505 до 5483, тобто 978 справ.

Більш різноманітною щодо правового регулювання сільськогосподарського кредиту саме на українських землях Російської імперії є інформація, зосереджена у центральному та обласних архівах України. Так, у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) у фонді 442 (Київський, волинський і подільський генерал-губернатор) є немало справ, які дають можливість прослідкувати зміст регіональних особливостей політики царського уряду щодо реалізації селянством свого права на зміну місця свого господарювання, передбаченого як «Загальним положенням щодо селян, які виїшли з кріпосної залежності», так і «Місцевим положенням про поземельний устрій селян, які мешкають на поміщицьких землях у губерніях: Київській, Подільській і Волинській»⁷⁶. Характеристика загальноімперської політики у сфері дрібного кредиту міститься в окремих справах ЦДІА у м. Києві. Маємо на увазі Колекцію мікрофільмів, де принципи організації кооперативного кредиту висвітлено досить детально⁷⁷. У цьому самому архіві знаходиться фонд 1628 («Обласна земська переселенська організація»), де зберігаються звіти переселенських агентів, з яких дізнаємося про порядок видачі передбачених відповідним законодавством переселенських кредитів та їх вплив на

господарську спроможність новоселів, які на рубежі XIX – XX ст. вирішили переселитися в губернії і області азійської частини Російської імперії⁷⁸. Частина документації Обласної земської переселенської організації, яка діяла з 1908 по 1918 рр., знаходиться у Державному архіві Полтавської області. У фонді 417 (Бюро південноросійської обласної земської переселенської організації) є інформація, яка дозволяє визначити не лише правовий статус цієї земської установи, але й роль земських агентів по переселенню та облаштуванню новоселів у колонізаційних районах Зауралля⁷⁹.

Окрім питань, пов'язаних з реалізацією в українських губерніях переселенського законодавства у фондах Державного архіву Полтавської області, є також документи стосовно діяльності в даній губернії Селянського поземельного банку, який, як виявляється, інколи керувався не питаннями економічної, а, насамперед, політичної доцільності, заборонивши в 1910 р. надавати іпотечні кредити учасникам аграрних заворушень 1905–1906 рр.⁸⁰ Є також і окремих фонд (79) Полтавського відділення Селянського поземельного банку, хоч на основі небагатьох документів, які зберігаються у цьому фонді, узагальнюючих висновків про роботу цього банку у Полтавській та інших губерніях зробити неможливо⁸¹. У фонді 827 (Полтавське відділення Дворянського земельного банку) є три справи стосовно умов видачі дворянам позик під заставу земельних угідь⁸². В окремому фонді (93) зберігається незначна кількість документів щодо діяльності Полтавського земельного банку. У цьому архіві є багато документів щодо правового регулювання діяльності ощадно-позичкових (ф. 845, 872), кредитних товариств (ф. 113, 778, 847, 1004, 1007) та волосних кредитно-ощадних кас (ф. 853). Згідно з існуючим законодавством, кредитні спілки були підзвітними Державному банку. Їх взаємовідносини з місцевим відділенням цього банку прослідковуються у документації фонду 1009 (Полтавське відділення Державного банку).

Досить багатий на потрібну нам інформацію Державний архів Харківської області, де у фондах 71 (Харківський земельний банк), 72 (Харківська філія Дворянського земельного банку), 73 (Харківська філія Селянського поземельного банку) знаходимо відомості щодо організації за допомогою згаданих установ довгострокового кредиту на Харківщині, тоді як інформація про дрібний кредит зберігається у фонді 364 (Харківська губерньська земська каса дрібного кредиту). Загальні питання, пов'язані з формуванням іпотечного законодавства та організаційних принципів як довгострокового, так і короткострокового кооперативного чи земського кредиту, висвітлено в документації фонду 3 (Канцелярія Харківського губернатора)⁸³.

У державному архіві Чернігівської області зберігаються документи місцевого відділення Державного банку (фонд 213), Селянського поземельного банку (фонд 214), а також ряд фондів щодо функціонування на Чернігівщині дрібного кооперативного кредиту (фонд 1477) та волосних допоміжних кас (фонд 773).

Деякі матеріали стосовно організаційних аспектів сільськогосподарсь-

кого кредиту виявлено у фондах філій Чернігівського державного архіву у м. Прилуках та м. Ніжині. У першій з названих філій це, насамперед, фонд 1503 (Малодівицьке волосне правління Прилуцького повіту Полтавської губернії), де знаходимо доручення Полтавського відділення Селянського банку стягнути з місцевого мешканця Олексія Сисаєва борг перед банком⁸⁴. У цій філії є також і матеріали, що розкривають діяльність Полтавського відділення Селянського поземельного банку у Прилуцькому повіті (фонд 189). В основному, вони стосуються планів земельних ділянок поміщиків, які планував викупити Селянський банк⁸⁵. Документи архіву у м. Прилуки були згодом перенесені до Державного архіву Чернігівської області. У фондах філії Чернігівського державного архіву зберігаються відомості щодо порядку стягнення з селян боргів різного походження та методів гальмування міграційних рухів селянства за допомогою волосної адміністрації⁸⁶. І все ж основна маса документів з питань правового регулювання сільськогосподарського кредиту у конкретно взятому регіоні знаходиться не у філіях, а Державному архіві Чернігівської області. Це, насамперед, фонд 213 (Чернігівське відділення Державного банку), фонд 214 (Чернігівське відділення Селянського банку), фонд 1477 (Сокиренське сільське ощадно-позичкове товариство ім. Павла Галагана), фонд 773 (Козлянська волосна допоміжна каса) та ряд інших. З точки зору предмета нашого дослідження на особливу увагу заслуговує фонд Чернігівського відділення Державного банку, який, як відомо, мав пряме відношення як до державних іпотечних, так і до акціонерних земельних банків та кредитних товариств кооперативного типу. З цієї точки зору неабиякий інтерес дослідників викликають матеріали про вплив Державного банку на установи дрібного кредитування – позичкові та кредитні товариства. Про рівень бюрократизованості відносин між державним банком та кредитними кооперативами свідчить, наприклад, звіт Козелецького ощадно-позичкового товариства за 1898 р. Щоб отримати фінансову підтримку цієї державної установи, кредитні кооперативи зобов'язані були щорічно подавати до місцевого відділення державного банку такі документи: 1) копію річного звіту; 2) виписку з журналу Ради товариства про перевірку цього звіту; 3) копію журналу чергових загальних зборів про затвердження звіту; 4) копію журналів усіх загальних зборів, які відбувалися протягом звітного року; 5) копію з копії змін 34 статті Статуту товариства; 6) відомості про становий склад та майнове забезпечення членів товариства; 7) власноручні підписи усіх цих осіб; 8) список членів товариства із зазначенням розміру їх паю; 9) відомість прострочених позик; 10) місячні звіти; 11) виписки з журналу засідань чергових загальних зборів з питань отримання кредиту Державного банку⁸⁷.

Особливо багатим на документацію щодо дрібного кооперативного кредиту є Державний архів Херсонської області (ДАХО), де є фонд 196 (Херсонський комітет у справах дрібного кредиту). Тут зберігаються справи, які дозволяють окреслити механізм взаємодії губернського комітету у справах дрібного кредиту з кредитними товариствами. Тут знаходимо листування

Управління у справах дрібного кредиту з Міністерством фінансів, управліннями Одеського, Херсонського, Єлисаветградського та Миколаївського відділень Державного банку⁸⁸. Є також окремі справи про порядок відкриття кредитних товариств у селах Херсонської губернії та документи про видачу позик під заставу урожаю зернових⁸⁹.

У Державному архіві Одеської області зберігаються матеріали щодо організації і правового регулювання діяльності Земського банку Херсонської губернії (фонд 249). З точки зору предмета даного дослідження певний інтерес викликають справи про порядок застави майна у цьому банку, який за своїм змістом був кредитним товариством⁹⁰.

Деяку інформацію про діяльність установ дрібного кредиту містять документи, що зберігаються у Державному архіві Сумської області. Це, насамперед, матеріали фонду 213 (Сумське відділення Державного банку), фонду 247 (Подільське кредитне товариство), фонду 400 (Будильське кредитне товариство), фонду 279 (Лебединське повітове казначейство), фонд 316 (Лебединська землевпорядкувальна комісія) та ряд інших. Так, у фонді Будильського кредитного товариства виявлено відомості і звіти товариства за 1912–1913 рр.⁹¹, циркуляри Харківського комітету у справах дрібного кредиту про використання позичок⁹², а у фонді Лебединського повітового казначейства – циркулярні розпорядження Державного банку за 1897–1919 рр.⁹³, права і обов'язки перед казначейством Жигайлівського кредитного товариства⁹⁴, місячні звіти кредитних товариств, підзвітних Сумському відділенню Державного банку, та немало іншої інформації, яка стосується організаційних принципів сільськогосподарського кредиту, взаємовідносин кредитних товариств з Державним банком та повітовим казначейством.

Завершуємо огляд регіональних архівів України відомостями про Державний архів Київської області, де зберігається чи не найбільший за своїм обсягом масив документів, що мають пряме відношення до того чи іншого виду сільськогосподарського кредиту. Назви відповідних фондів яскраво свідчать про їх зміст: фонд 1636 – Київський земельний банк (7 102 справи); фонд 1640 – Київське відділення Дворянського банку (1 237 справ); Київське відділення Селянського банку (23 871 справа); Київська контора Державного банку (2 883 справи). Не зупиняючись детально на характеристиці вищезгаданих фондів зазначимо, що для повного їх опрацювання роботи вистачить не для одного покоління дослідників організаційних принципів, форми і правового регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Узагальнюючи усе вищесказане, констатуємо факт наявності достатньої кількості як опублікованих, так і архівних джерел для отримання того результату, який відповідає предмету нашого дослідження. Документи архівних фондів суттєво уточнюють загальну картину, пов'язану із сільськогосподарським кредитом, яка відображена у відповідних правових актах органів державної влади і земського самоврядування. Важливо, на нашу думку, при

висвітленні даної теми не обмежуватися характеристикою одних лише законодавчих актів, адже далеко не усі вони були реалізовані повною мірою на практиці, про що якраз і свідчать матеріали архівних фондів. Це слід мати на увазі кожному досліднику історико-правових аспектів політики центральних органів влади як загалом по імперії, так і в її окремих регіонах, у даному випадку – у регіоні Наддніпрянської України.

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое: в 46 т. [с 1649 до 12 декабря 1825 г.]. СПб.: Тип. II Отдел Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830; Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе: в 59 т. [с 1649 до 28 февраля 1881 г.]. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1884; Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье: в 33 т. [с 1 марта 1881 г. до конца 1913 г.]. СПб.: Тип. II Отдел Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885–1916.

2. Свод законов Российской империи. Т. 1. Часть первая. Свод Основных государственных законов. Гл. VIII, статья 53. СПб.: Тип. II Отдел Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. Разд. пагинация.

3. Свод законов Российской империи. Т. 1. Часть первая. Свод Основных государственных законов. Гл. V, статья 84. СПб.: Тип. II Отдел Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. Разд. пагинация.

4. Манифест 19 февраля 1861 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. XXXVI. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1863. № 36657.

5. Высочайше утверждённый Устав Харьковского земельного банка. *ПСЗРИ*. Собрание 2-е. Т. XLVI. СПб.: Тип. II Отдел Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1872. № 49556; Высочайше утверждённый Устав Полтавского земельного банка. *ПСЗРИ*. Собрание 2-е. Т. XLII. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1872. №50708; Высочайше утверждённый Устав Киевского земельного банка. *ПСЗРИ*. Собрание 2-е. Т. XLII. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1872. № 51062; Высочайше утверждённый Устав Крестьянского поземельного банка. *ПСЗРИ*. Собрание 2-е. Т. XV. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1895. №12195; Высочайше утверждённый Устав Государственного дворянского земельного банка. *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. X. СПб.: Тип. II Отдел. собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1890. № 6925; Высочайше утверждённый Устав Государственного банка. *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. XIV. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1894. № 10767.

6. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «Об облегчении крестьянам возможности пользоваться кредитом для покупки земель». *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. III. – СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1882. № 894.

7. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «О порядке продажи с торгов земельных участков, заложенных в крестьянском поземельном

банке». *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. III. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1883. № 1610.

8. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «Об учреждении Государственного Дворянского земельного банка». *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. V. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885. № 3016.

9. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «Об издании правил о крестьянских поземельных товариществах, приобретающих земли с содействия Крестьянского поземельного банка». *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. VIII. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1888. № 5278.

10. Указ министру финансов «О понижении платежей заёмщиков Крестьянского поземельного банка». *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. XVIII. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1898. № 16161.

11. Высочайший указ «Об учреждении: а) Комитета по землеустроительным делам при Главном управлении землеустройства и земледелия и б) губернских и уездных землеустроительных комиссий, и об упразднении комитета по поземельным делам». *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. XXVI. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1906. № 27478.

12. Высочайший указ «О выдаче крестьянам поземельным банком ссуд под залог надельных земель». *ПСЗРИ*. Собрание 3-е. Т. XXVI. СПб.: Тип. II Отдел. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1906. № 28528.

13. Див.: Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР. Период капитализма. Москва: Просвещение, 1962. С. 344.

14. Ленін В.І. Новий фабричний закон // Повне зібр. тв. Т. 2. Київ: Вид-во політичної літ., 1969. С. 272.

15. Устав кредитный // Собрание законов Российской империи. Т. XI. Часть 2. СПб.: Гос. типогр., 1903. Раздел X.

16. Министерство финансов. 1904–1913: обзор деятельности. СПб.: Эксп. загот. гос. бумаг, 1914. 136 с.; Ежегодник Министерства финансов / под ред. А.Б. Бушеня. СПб.: Тип. бр. Пантелеевых, 1874. 593 с.; Периодические издания Министерства финансов: 1865–1915. Пг.: Б.и., 1915. 115 с.; Вестник финансов, промышленности и торговли. Орган Министерства финансов.

17. Статистический ежегодник России: за 1904–1916 гг. СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1905–1913; Пг., 1914–1918; Статистика землевладения 1905 года: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1907. 261 с.

18. Сборник постановлений по поземельному устройству государственных крестьян в губерниях: Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. – СПб., 1868. 219 с.; Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. Т. III. Ч. 2. 1863. 221 с.

19. Сборник циркуляров и распоряжений по Крестьянскому поземельному банку. 1883–1902 гг. СПб.: Тип. Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1904. XXIV. 379 с.

20. Устав кредитный (Св. Зак. Т. XI, ч. 2, изд. 1903 и по прод. 1912): комментированный законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего Сената, правилами, инструкциями и другими распоряжениями, последовавшими в

порядке управления (1810–1913) / Ю.В. Александровский: неофиц. изд. СПб.: Юрид. изд-во «Закон и право», 1914: Вып. I. 642 с.; Вып. II. 726 с.; Вып. III. 427 с.; Вып. IV. 381 с.; Положение об учреждениях мелкого кредита (Св. Зак. Т. XI, ч. 2, разд. X Устава Кредитного, по Сводному Положению 1912 года): комментированное законодательными мотивами (Гос. Совета и Гос. Думы), разъяснениями Правительствующего Сената, министерств, управлениями по делам мелкого кредита, циркулярами, наказами, правилами и другими распоряжениями по 15 января 1914 г. и снабженное образцовыми уставами кредитных и ссудо-сберегательных т-в с пояснениями, образцовыми и другими уставами учр. мелк. кр., как старой формы, так старого сословного типа, уставами кооперативных банков, формами отчетности и алфавитным, предметным и другими указателями / Н.С. Доброхотов; неофиц. изд. СПб.: Склад издания юрид. магазин Н.К. Мартынова, 1914. 481 с.

21. Справочная книжка Полтавского земельного банка. Полтава: Электр. тип.-литогр. преемн. Дохмана, 1911. 96 с.

22. Статистика русских банков: в 2 ч. / сост. И.И. Кауфман // Статистический временник Российской империи. СПб.: Центр. стат. к-т МВД, 1872–1875. Сер. II. Вып. 9–10. Ч. I. 1872. 373 с.; Ч. II. 1875. 605 с.

23. Съезды и Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Краткий обзор их деятельности за истекшие 1872–1913 гг. Изд. Комитета съездов представителей учреждений русского земельного кредита. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. 149 с.

24. Статистика долгосрочного кредита в России. Указатель сведений, помещенных во всех выпусках «Статистики долгосрочного кредита в России», изданных в 1895–1909 гг. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1909. 86 с.

25. Литература земельного кредита. Библиографический указатель сочинений, отдельно изданных, и статей, помещенных в повременных изданиях. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1901. 77 с.

26. Стенографический отчет заседаний XII-го съезда учреждений земельных банков марта 1909 года. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1909. 111 с.

27. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Статистический сборник сведений по земельному кредиту в России. Т. III. Вып. 1 / под ред. члена-представителя для Комитета А.К. Голубева. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1893. 81 с.

28. Комиссия для устройства земских банков. Труды комиссии: в 4 т. СПб., 1860–1862. Т. 1: Проект положения о земских кредитных обществах. 1860. 393 с.; Т. 2: Материалы. паг. разд. 1860; Т. 3: Материалы для ипотечного вопроса. 1861. 592 с.; Т. 4: Проект положения о частных кредитных учреждениях, производящих операции по залогу недвижимых имуществ. 1862. 337 с.; Комиссия для исследования сельского хозяйства и сельской производительности России. Доклад комиссии. СПб., 1873. 101 с.

29. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Кредит / сост. С.В. Бородаевский. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. 478 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 527 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 863 с.; Труды местных

комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 617 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLV: Харьковская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 401 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVI: Херсонская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 372 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVII: Черниговская губерния. СПб.: Отделение типогр. П.П. Сойкина, 1903. 362 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XL: Таврийская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 269 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII: Волынская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 244 с.; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XII: Екатеринославская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 322 с.; Стенографический отчет Государственного Совета. СПб. / Пг., 1893–1916; Стенографические отчеты. Указатели к ним. Приложения к отчетам. Указатели к приложениям: 1907–1912 гг. // Государственная Дума. Четвертый созыв. СПб.: [б.и.], 1912.

30. *Правительственный вестник*. Газета, виходила у Петербурзі з 1869 по 1917 рр. щоденно. Офіційний орган, утворений за ініціативою міністра внутрішніх справ А.Е. Тимашева.

31. *Вестник финансов, промышленности и торговли*. Журнал, видавався у Петербурзі з 1885 по 1917 рр. щотижня. Офіційний орган Міністерства фінансів і Міністерства торгівлі та промисловості.

32. *Журнал Полтавского губернского присутствия*. Орган губернської державної адміністрації. Видавався у Полтаві з 1908 по 1917 рр. нерегулярно.

33. *Вестник финансов, промышленности и торговли*. 1897. № 1. С. 6.

34. *Вестник финансов, промышленности и торговли*. 1897. № 4. С. 211.

35. *Вестник финансов, промышленности и торговли*. 1897. № 8. С. 443.

36. *Московские ведомости*. Газета, виходила у Москві в 1756–1917 рр. Заснована Московським університетом. Газета мала офіційний характер.

37. *Новое время*. Газета політична і літературна проурядового напрямку. Виходила у Петербурзі з 1868 по 1917 рр. щоденно.

38. *Русские ведомости*. Газета ліберального напрямку. Виходила у Москві з 1863 по 1918 рр. щоденно.

39. *Речь*. Газета. Орган партії конституційних демократів. Виходила у Москві з 1906 по 1918 рр.

40. *Рада*. Українська газета ліберального напрямку. Виходила у Києві з 1908 по 1914 рр. щоденно.

41. *Село*. Українська газета ліберального напрямку. Виходила у Києві з 1908 по 1910 рр., тижневик.

42. *Полтавский вестник*. Проурядова газета, виходила у Полтаві з 1906 по 1911 рр. щоденно.

43. *Одесский листок*. Газета літературна, політична, комерційна, казенних і приватних оголошень. Виходила в Одесі з 1880 по 1917 рр. щоденно.

44. Статистический сборник по Ярославской губернии. Вып. 7. Ярославль. 1900. С. 11.

45. Дроздова О. Видання Статистичного бюро Полтавського губернського земства як джерело краєзнавчих відомостей. *Бібліотечна планета*. 2001. № 1. С. 35.

46. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1888 год. По сообщениям корреспондентов. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1888. С. XV.

47. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1894 год. По сообщениям корреспондентов. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1895. С. 275.

48. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. Год первый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1895. 188, 81 с.; Ежегодник Полтавского губернского земства на 1896 г. Год второй. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1896. 216 с.; Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г. Год третий. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1897. 174, 46 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1898 г. Год четвертый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1898. 234 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1899. 174, 63 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 г. Год шестой. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. 245 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. Год седьмой. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1902. 201, 116, 315, 226 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1903 г. Год восьмой. Полтава: Тип. Л. Фришберга и Д. Подземского, 1903. 153, 65, 135 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 г. Год девятый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1904. 211 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1906 г. Год десятый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1906. 222 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1907 г. Год одиннадцатый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1907. 234 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 г. Год двенадцатый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1908. 186, 39 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г. Год тринадцатый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1910. 294 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1910 г. Год четырнадцатый. Полтава: Тип. т-ва Печатное Дело (тип. бывш. Дохмана), 1911. 328 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1911 г. Год пятнадцатый. Полтава: Тип. т-ва Печатное Дело, 1913. 366 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 г. Год шестнадцатый. Полтава: Тип. т-ва Печатное Дело, 1916. 119, 215, 130 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 г. Год семнадцатый. Полтава: Типо-литограф. т-ва Печатное Дело, 1913. 217, 188 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1914 г. Год восемнадцатый. – Полтава: Типо-литограф. т-ва Печатное Дело, 1915. 233, 172 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1915 г. Год девятнадцатый. Полтава: Типо-литограф. т-ва Печатное Дело, 1919. 143, 48, 235 с.

49. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1908 год. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1907. 208 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1909 год. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1908. 234 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1910 год. Вып. III. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1909. 272 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1911 год. Вып. IV. Полтава: Типо-литограф. преемн. И.А. Дохмана,

1910. 216, 78 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1912 год. Вып. V. Полтава: Тип. т-ва. Печатного Дела, 1911. 174, 108 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 год. Вып. VI. Полтава: Тип. т-ва. Печатного Дела, 1912. 172, 111 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 год. Вып. VII. Полтава: Тип. т-ва. Печатного Дела, 1913. 216, 135 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. Вып. VIII. Полтава: Тип. т-ва. Печатного Дела, 1915. 242, 148 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. Вып. IX. Полтава: Тип. т-ва. Печатного Дела, 1916. 176, 112, 38 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Вып. X. Полтава: Тип. т-ва. Печатного Дела, 1917. 228, 172, 34 с.; Статистический справочник по Полтавській губернії на 1918–1919 рр. Вип. XI. Полтава: Друкарня т-ва Печатного Діла, 1919. 196 с.

50. Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет (1883–1900 гг.) // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1902. С. 12–47.

51. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Полтава: Тип. Печатного Дела, 1917. С. 197–202.

52. Полтавский земский календарь на 1908 год. Издание Полтавского губернского земства. Год первый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1907. 57, 135 с.; Полтавский земский календарь на 1909 год. Издание Полтавского губернского земства. Год второй. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1908. 67, 127 с.; Полтавский земский календарь на 1910 год. Издание Полтавского губернского земства. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1909. 78, 156 с.

53. Полтавский земский календарь на 1908 год. С. 117–134.

54. Учреждения мелкого кредита в районе Полтавского отделения Государственного банка (к 1 апреля 1916 г.). *Хуторянин*. 1916. № 44–25. С. 487–492; № 26–27. С. 515–519.

55. Календарь «Хуторянин». (Первый сборник сельскохозяйственных статей). Полтава: Типо-литограф. Д.Н. Подземского, 1908. 226 с.; Календарь «Хуторянин». (Второй сборник сельскохозяйственных статей). Полтава: Типо-литограф. Д.Н. Подземского, 1909. 232 с.; Календарь «Хуторянин». (Третий сборник сельскохозяйственных статей). Полтава: Типо-литограф. Д.Н. Подземского, 1910. 274 с.

56. Календарь «Хуторянин». (Второй сборник сельскохозяйственных статей). С. 155–162.

57. *Вестник мелкого кредита*. Орган Московского союза кредитных товариществ. Журнал, выходив у Москві з 1908 по 1918 рр.

58. *Вестник кооперативных союзов*. Орган Всероссийского союза кредитных товариществ. Журнал, выходив у Москві з 1915 по 1918 рр.

59. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) / уклад.: В.А. Вергунов, Н.Ф. Грищенко, К.О. Черноколова, Н.М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В.А. Вергуника. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. Вип. 1. 356 с; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.) / уклад.: В.А. Вергунов, Н.Ф. Грищенко, К.О. Черноколова, Н.М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В.А. Вергуника. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. Вип. 2. Частина перша. 492 с.; Там само. Частина друга. 464 с.; Полтавське товариство сільського господарства

(журнали засідань 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / уклад.: В.А. Вергунов, Н.Ф. Грищенко, Н.М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В.А. Вергуника. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. Вип. 3. Частина перша. 418 с.; Те саме. Частина друга. 418 с.

60. Полтавське товариство сільського господарства... Вип. 1. С. 334.

61. Полтавське товариство сільського господарства... Вип. 3. Ч. 1. С. 156–157.

62. Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 391. Оп. 2. Спр. 1098: Прохання селян-переселенців Тобольської губернії про видачу кредиту. 469 арк.; Спр. 1099: Прохання селян-переселенців Тобольської губернії про видачу кредиту. 444 арк.; Спр. 1100: Прохання селян-переселенців Тобольської губернії про видачу кредиту. 268 арк.; Спр. 1101: Прохання селян-переселенців Тобольської губернії про видачу кредиту. 504 арк.; Спр. 1102: Прохання селян-переселенців Тобольської губернії про видачу кредиту. 296 арк.; Спр. 1103: Прохання селян-переселенців Тобольської губернії про видачу кредиту. 137 арк.; Спр. 1104: Прохання селян-переселенців Іркутського генерал-губернаторства про видачу кредиту. 180 арк.; Спр. 1105: Прохання селян-переселенців Іркутського генерал-губернаторства про видачу кредиту. 150 арк.; Спр. 1107: Прохання селян-переселенців Степового генерал-губернаторства про видачу кредиту. 136 арк.; Спр. 1108: Прохання селян-переселенців Степового генерал-губернаторства про видачу кредиту. 48 арк.; Спр. 1109: Прохання селян-переселенців Тобольської, Томської та Іркутської губерній, а також Степового генерал-губернаторства про видачу кредиту. 214 арк. та ін.

63. РДІА. Ф. 592. Оп. 1. Спр. 59: Переписка з питань про узгодження діяльності Селянського банку з тією метою, яку реалізує у своїй політиці Переселенське управління Міністерства внутрішніх справ. 220 арк.

64. РДІА. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 339: Подання міністра фінансів до Державної Ради у зв'язку із введенням до складу Ради і місцевих відділень банку членів від Переселенського управління. 12 арк.

65. РДІА. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 1077: Відомості про земельний запас Селянського банку та ход ліквідації з 1 січня 1907 р. по 1 жовтня 1912 р. 10 арк.

66. РДІА. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 866: Про призначення в публічний продаж земель боржників і про здійснення торгів у 1913 р. 1919 арк.

67. РДІА. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 621: Підсумкова відомість у справах про видачу кредитів з часу заснування банку до 1 січня 1911 р. 27 арк.

68. РДІА. Ф. 1273. Оп. 1. Спр. 403: Журнал особливої наради у справі про визначення територій Уссурійського і Амурського козачих військ 12 лютого 1903 р. 1513 арк.; Спр. 286: Про утворення переселенських ділянок в Приморському генерал-губернаторстві, а також у Пермській і Вологодській губерніях. 282 арк.; Спр. 391: Про порядок відведення землі переселенцям і підготовки нових переселенських ділянок в Уссурійському краї. 13 арк.; Спр. 355: Про перегляд височайше затверджених 21 грудня 1899 р. правил про переселення в Південно-Уссурійський край. 229 арк.

69. РДІА. Ф. 560. Оп. 27. Спр. 96: Про переселення слов'ян з Північної Америки до Приморської області. 72 арк.; Спр. 37: Про облаштування переселенців у Сибіру. 453 арк.; Спр. 107: Про перегляд Тимчасових правил про грошову допомогу переселенцям. 131 арк.

70. РДА. Ф. 1181. Оп. 1. Спр. 53: Про розстрочку недоїмок по викупних платежах селян Мглинського і Суражського повітів Чернігівської губернії. 27 арк.

71. РДА. Ф. 384. Оп. 11. Спр. 1699: Різна переписка. 221 арк.

72. РДАНГ. Ф. 434. Оп. 1. Спр. 8: Звід постанов екстреного з'їзду уповноважених дворянських громад 14–18 листопада 1906 р. 28 арк.

73. РДАНГ. Ф. 434. Оп. 1. Спр. 252: Переписка Постійної Ради з керівництвом Дворянського земельного банку з питань полегшення становища позичальників Дворянського банку. 34 арк.

74. РДАНГ. Ф. 934. Оп. 1. Спр. 168^a: Журнали засідань Ради при управляючому сільськогосподарськими складами. 47 арк.; Спр. 170: Відомості про діяльність лісних складів Переселенського управління. 76 арк.; Спр. 172: Переписка з Міністерством землеробства. 42 арк.; Спр. 164: Циркуляри Головної контори сільськогосподарських складів. 21 арк.

75. РДАСП. Ф. 109. Оп. 3. Спр. 1364: Виписки з листів, що поступили на адресу ВЦІВК. 26 арк.; Спр. 1327: Виписки з листів, що поступили на адресу ВЦІВК. 47 арк.

76. *Державний архів Російської Федерації Далекого Сходу (ДА РФ ДС)*. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 911: Звіти руху переселенців і ходаків у Приморську область. 130 арк.; Спр. 900: Звіт по переселенню в Приморську область за 1907 р. 94 арк.; Спр. 918: Звіти за 1910 р. 226 арк.; Спр. 912: Звіти по переселенню за 1909 р. 119 арк.; Оп. 1. Спр. 75: Звіт помічника завідувача переселенською справою у Приморській області. 192 арк.; Спр. 20: Звіт по переселенню у Приморську область за 1908 р. 116 арк.; Оп. 3. Спр. 914: Рух переселенців і ходаків за 1908 р. 432 арк.; Спр. 75: Про переписку (1911–1913 рр.). 466 арк.; Оп. 2. Спр. 31: Скарги переселенців завідувачу переселенським районом. 32 арк.; Ф. 2. Оп. 4. Спр. 192: Переписка з військовим губернатором Приморської області. 38 арк.; Оп. 3. Спр. 1100: Про продаж майна селянина І.Д. Старченко. 26 арк.; Спр. 1136: Селянський начальник Південно-Уссурійського повіту. 44 арк.

77. ЦДІАУ у Києві. Ф. 442. Оп. 694. Спр. 28: За клопотаннями різних осіб. 205 арк.; Спр. 169: За клопотаннями МВС щодо організації партії у 300 осіб з Київської губернії до Південно-Уссурійського краю. 232 арк.; Оп. 693. Спр. 342: За клопотаннями селян про переселення до Акмолінської області. 83 арк.; Оп. 694. Спр. 48: За клопотаннями селян. 10 арк.; Оп. 699. Спр. 195: За скаргами селян». 17 арк.; Оп. 691. Спр. 263: За скаргами селян. 12 арк.; Оп. 694. Спр. 260: За клопотаннями селян про переселення до Південно-Уссурійського краю. 425 арк.; Оп. 308. Спр. 86: За клопотаннями селян про переселення. 127 арк. та ін.

78. ЦДІАУ у Києві. Фонд «Колекція мікрофільмів» № 12. Оп. 1. Спр. 368: Про організацію дрібного кредиту в Росії. 172 арк.

79. ЦДІАУ у Києві. Ф. 1628. Оп. 1. Спр. 26: Переписка з Київською губернською управою. 137 арк.; Спр. 53: Звіт Дудки за 1912 р. 317 арк.; Спр. 46: Звіти агентів. 54 арк.; Спр. 95: За проханнями різних осіб. 22 арк.

80. ДАПО. Ф. 417. Оп. 1. Спр. 1: Переписка з питань скликання екстреної наради уповноважених обласної організації. 39 арк.; Спр. 2: Рух біженців до Сибіру і колонізація Сибіру. 308 арк.

81. ДАПО. Ф. 123. (Полтавський губернатор). Оп. 1. Спр. 2: Про купівлю ділянок землі з маєтків Селянського банку колишніх Худоліїв та графа Ламсдорф-

Галагана у Лохвицькому повіті. 29 арк.

82. ДАПО. Ф. 79. Оп. 1. Спр. 1: Про видачу позики на придбання землі. 17 арк.

83. ДАПО. Ф. 827. Оп. 1. Спр. 1: Про видачу позик під заставу. 8 арк. Спр. 2: Про видачу позик під заставу. 12 арк.; Спр. 3: Про видачу позик під заставу. 7 арк.

84. ДАХО. Ф. 3. Оп. 234. Спр. 88: Про організацію у м. Харкові товариства взаємного кредиту. 17 арк.; Оп. 240. Спр. 52: Про відкриття товариства взаємного кредиту в Харківській губернії. 23 арк.; Оп. 254. Спр. 35: Про відкриття Харківського поземельного банку. 41 арк.; Оп. 214. Спр. 170: Про поземельний банк. 32 арк.; Оп. 248. Спр. 72: Про зміну Статуту Харківського земельного банку. 25 арк.; Оп. 281. Спр. 93: Про відкриття в м. Харкові відділення Селянського поземельного банку. 28 арк.; Ф. 364. Оп. 1. Спр. 102: Переписка з Колонтаївським кредитним товариством Богодухівського повіту. 177 арк.; Спр. 236: Ізюмська повітова земська каса дрібного кредиту 1911–1914 рр. 364 арк.; Спр. 253: Переписка з центральним банком Товариства взаємного кредиту. 217 арк.; Спр. 366: Всеросійський з'їзд діячів дрібного кредиту і сільськогосподарської кооперації. 57 арк.

85. Філія Чернігівського обласного державного архіву (ФЧОДА) у м. Прилуках. Ф. 1503. Оп. 1. Спр. 47: Малодивицький волосний суд. 157 арк.

86. ФЧОДА у м. Прилуках. Ф. 189. Оп. 1. Спр. 651: План земельної ділянки... 187 арк.; Спр. 740: План земельної ділянки. 76 арк.; Спр. 741: План земельної ділянки... 44 арк.; Спр. 1348: План земельної ділянки. 32 арк.; Спр. 1494: План земельної ділянки... 81 арк.

87. ФЧОДА у м. Ніжині. Ф. 1120. (Ніжинське повітове у селянських справах присутствіє). Оп. 1. Спр. 1208: Переписка. 216 арк.

88. ДАЧО. Ф. 213. Оп. 1. Спр. 17: Справа Чернігівського відділення Державного банку про відкриття кредиту Козелецькому ощадно-позичковому товариству та звіти того ж товариства за 1893–1902 рр. 159 арк.

89. ДАХО. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 2: Листування з Управлінням у справах дрібного кредиту Міністерства фінансів... 86 арк.

90. ДАХО. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 118: Циркуляри Міністерства внутрішніх справ земським начальникам про будівництво зерносовищ та елеваторів для полегшення видачі позик під заставу хліба... 121 арк.

91. ДАОО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 1: Про заставу маєтку землевласника Херсонської губернії Єлисаветградського повіту Василя Петровича Безвідного при містечку Ганнівка і селі Михайлівці. 16 арк.; Спр. 52: Про заставу маєтку землевласника Аненківського повіту дворянки Одинчик і чоловіка її Карла Станіславовича Суховецьких при с. Щасливому. 21 арк.; Спр. 291: Про заставу маєтку землевласника Олександрівського повіту селянина Нестора Петровича Мороза при с. Вербовому. 17 арк.

92. ДАСО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 7: Відомості і звіти товариств про кредитні позички, видані установами. 43 арк.

93. ДАСО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 9: Циркуляри Харківського комітету у справах дрібного кредиту про використання коштів дрібного кредиту за призначенням. 82 арк.

94. ДАСО. Ф. 279. Оп. 1. Спр. 165: Циркулярні розпорядження Державного банку (1897–1919 рр.). 66 арк.

Розділ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУ

2.1. Формування та реалізація законодавчої бази державного сільськогосподарського кредиту в період скасування кріпосного права

До скасування кріпосного права та інших реформ 60-х років ХІХ ст. на території Російської імперії мали місце різні форми кредитування як сільськогосподарських товаровиробників, так й інших груп тогочасного населення. Першою установою поземельного кредиту були Дворянські банки, засновані у Москві та Петербурзі у 1754 р. Ці кредитні установи мали право видавати позики у межах 10 руб. асигнаціями на одну ревізьку душу чоловічої статі терміном на один рік з правом двох відстрочок. Однак дворяни виявилися ненадійними клієнтами. Щоб не допустити остаточного краху цього банку, уряд у 1786 р. вирішив на основі Московського і Петербурзького дворянських банків створити об'єднаний Державний кредитний банк з принципово іншим Статутом. Окрім згаданого іпотечного банку, наприкінці ХVІІІ ст. у столиці Російської імперії функціонувала й інша кредитна установа: Кредитна казна (1772 р.). Її метою було «надати допомогу кожному, хто перебуває у скрутному становищі»¹. Загалом же на рубежі ХVІІІ – на початку ХІХст. кредитна інфраструктура імперії мала такий вигляд:

1. Державний кредитний банк, операції якого полягали у прийомі внесків під проценти і видачі позик під заставу міської і сільської нерухомості (землі) терміном на 15, 28 і 37 років.

2. Державний комерційний банк з відділеннями, операції якого зводились до прийому внесків під проценти і видачі позик під векселя, товари, державні цінні папери тощо.

3. Зберігаючі і депозитні казни у Петербурзі і Москві при Опікунській раді. Операції їх полягали у прийомі внесків під проценти і видачі довгострокових позичок під заставу нерухомості (у т.ч. і землі) чи під державні папери.

4. Кредитна казна у Москві і Петербурзі для видачі позик під ручну заставу.

5. Ощадні каси.

6. Установи громадського нагляду («Приказы общественного призрения»), які видавали позики під заставу маєтків.

7. Декілька приватних банків у містах.

8. Сільські банки і волосні каси у селищах державних і удільних селян.

Таким чином, окрім кредитної казни і ощадних кас, кількох міських і

сільських банків, обіг коштів у яких не перевищував 15 млн. руб., позики видавалися під заставу маєтків, під облік векселів та під заставу державних цінних паперів. Усі ці операції разом взяті населенню не приносили майже ніякої користі. Що ж до операцій під заставу маєтків, то вони служили виключно інтересам поміщиків, які і без цих кредитних установ не бідували. Мало користі населенню приносили і операції з обліку векселів та під заставу державних цінних паперів, адже незаможним людям облік векселів у банку був недоступним, а державні цінні папери взагалі були явищем рідкісним, маловідомим навіть заможним громадянам.

Якщо узагальнювати функціонування усієї кредитної системи Російської імперії напередодні відомих подій 1861 р., то цілком очевидним є повна відсутність належного ринку для реалізації послуг кредиту. Державні банківські структури нічим не могли зарадити державі в умовах фінансової, у тому числі банківської, кризи, яка під час Кримської війни 1853–1856 рр. тільки посилилась. Більше того, на думку американського професора Стівена Хока, мова може йти навіть про «крах державних кредитних установ»². У будь-якому випадку фінансова криза підштовхнула уряд до більш рішучих кроків у справі звільнення селян, над чим вже кілька років працював так званий «Таємний комітет». У квітні 1859 р. було утворено спеціальну фінансову комісію, завданням якої була підготовка закону про викуп селянами землі. Спочатку уряд планував виділити для його реалізації з бюджету 5 млн. руб. на рік. Проте члени фінансової комісії, до складу якої входили такі відомі на той час фінансисти, як професор Київського університету М.Х. Бунге, економісти-практики Є.І. Ламанський, К.М. Гагемейстер, М.Х. Рейтерн та Н.А. Мілютін, відстоювали позицію самокупності викупної операції, іншими словами, здійснити її за рахунок тих самих селян. «Беручи до уваги фінансову обережність, – читаємо у матеріалах Редакційних комісій, – слід виходити з того, що викупна операція, так би мовити, забезпечує сама себе, не обтяжуючи Державне Казначейство новими постійними витратами»³.

Після тривалих дискусій щодо технічної сторони викупної операції та її основних принципів на засіданнях Фінансової комісії, у Головному комітеті по облаштуванню сільських станів та Державній Раді, врешті-решт було схвалено ті законодавчі акти, які лягли в основу викупної операції згідно із законом 19 лютого 1861 р. Загалом було підготовлено 18 окремих правових актів, не враховуючи самого Маніфесту 19 лютого, а саме:

1. Загальне Положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності.
2. Положення про облаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності.
3. Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх садиби і про сприяння уряду в купівлі цими селянами у власність польових угідь.
4. Положення про губернські та повітові у селянських справах установи.
5. Правила про порядок реалізації Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності.

6. Місцеве Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях: Великоросійських, Новоросійських і Білоруських.

7. Місцеве Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях Малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківської.

8. Місцеве Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях: Київській, Подільській і Волинській.

9. Місцеве Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях: Віленській, Гродненській, Ковенській, Мінській і частині Вітебської.

10. Додаткові Правила про устрій селян, поселених у маєтках дрібнопомісних власників і про допомогу цим власникам.

11. Додаткові Правила про приписаних до приватних гірничих заводів людей Міністерства фінансів.

12. Додаткові Правила про селян і робітників, що працюють при Пермських приватних гірничих заводах і соляних промислах.

13. Додаткові Правила про селян, які працюють на поміщицьких фабриках.

14. Додаткові Правила про селян і дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності в Землі Війська Донського.

15. Додаткові Правила про селян і дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності в Сибіру.

16. Правила про людей, які вийшли з кріпосної залежності Бессарабської області.

17. Положення Головного комітету по облаштуванню сільських станів, про порядок задоволення приватних боргів поміщиків з викупних позик у маєтках північно-західного краю.

18. Положення Головного комітету по облаштуванню сільських станів, про порядок задоволення поміщиків південно-західного краю за землю, передану у власність селян⁴.

Згідно з цими законодавчими актами, абсолютна більшість з яких безпосередньо стосується України, кріпосне право на людей скасовувалось назавжди, а селянам надавалися права вільних громадян (Загальне положення, ст. 1 і 2).

Поміщики зберігали за собою право власності на усі земельні угіддя, проте зобов'язані були надати селянам у довічне користування присадибну і польову землю (ст. 3). Селяни, у свою чергу, за відведений ним наділ зобов'язані були відбувати на користь поміщика повинності у вигляді певної роботи або плати готівкою (ст. 4). Згідно з «положенням про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх садиб та про сприяння уряду до купівлі цими селянами у вчасність польових угідь», при видачі поміщику викупної позички з неї негайно вираховували борги відповідним кредитним установам, на тих підставах, які були зафіксовані у ст. 69 вищезгаданого правового акта:

1) якщо цей борг був меншим, за викупну суму, то належні кошти видавалися викупними відсотковими паперами;

2) якщо банківський борг перевищував викупну позичку, то увесь надлишок переводився на землю, що залишалось у повному розпорядженні поміщикам;

3) якщо банківський борг перевищував не лише позичку, але і нормальний розмір банківського кредиту, то, за вимогою кредитної установи, надлишок боргу, який не покривався викупною позичкою, поповнювався за рахунок додаткового платежу селян. Згідно зі ст. 70 «Положення про викуп» належна поміщику викупна позичка після вирахування з неї банківського боргу призначалася до виплати державними п'ятивідсотковими банківськими білетами і викупними свідоцтвами з дотриманням певних умов:

а) якщо належна позичка (за винятком банківського боргу) не перевищувала 1000 руб., то вона видавалася банківськими білетами;

б) якщо викупна позичка сягала розміру від 1000 до 10000 руб., то перша тисяча видавалася білетами, повністю, а інша сума – 1/5 білетами, тоді як усе що її перевищуватиме, – викупними свідоцтвами;

в) якщо викупна позичка складала від 10000 до 50000 руб., то по перших десяти тисячах видавалися банківські білети в сумі 2800 руб., а понад 10000 руб. – 1/10 частина – білетами, тоді як по іншій сумі – викупними свідоцтвами;

г) якщо викупна позичка перевищувала 50000 руб., то по перших 50000 руб. видавалися банківські білети сумою у 6800 руб., а понад 50000 руб. – 1/20 – білетами, інші кошти – свідоцтвами⁵.

Правовідносини між поміщиком і селянами регулювалися особливим документом під назвою «уставна грамота» (ст. 7). Зміст самої викупної операції, яка набула форми сільськогосподарського кредиту, полягає у такому. Уряд сприяє селянам у видачі поміщикам викупного кредиту у розмірі $\frac{4}{5}$ (80 %) при повному наділі і $\frac{3}{4}$ (75 %) при неповному наділі землі, яку селяни повинні викупити у поміщика. В основу усіх розрахунків при оформленні викупу було покладено капіталізацію з 6 % оброку, визначеного відповідними уставними грамотами (Положення про викуп, ст. 65 і 66).

Таким чином, щоб визначити викупну позичку із розрахунку на одну особу чоловічої статі, слід встановлений в уставній грамоті душевий оброк помножити на $\frac{100}{6}$ або на $16\frac{2}{5}$ і взяти 80 чи 75 % з отриманої суми. Так, при сумі оброку у 9 крб. на душу досить поширеному на Полтавщині*, викупна позичка складе 120 крб. або 112 крб. 50 коп. ($9 \times \frac{100}{6} \times \frac{80}{100}$ або $9 \times \frac{100}{8} \times \frac{75}{100}$).

Як було зазначено раніше, позичка видавалася поміщику за умови утримання з відповідної суми його боргів різним кредитним установам.

У якості компенсації витрат казни на проведення викупної операції держава отримувала із селян особливі платежі, які називалися викупними (ст. 113), протягом 49 років з моменту початку викупу (ст. 114). Поміщики отри-

мували від держави позику у вигляді незначних коштів готівкою, тоді як основна її частина надавалась їм іменними викупними свідоцтвами, а також банківськими цінними паперами у певній пропорції одних до інших. Не знаючи ще про умови викупу, селяни при першому повідомленні про зміст царського Маніфесту від 19 лютого 1861 р. дуже зраділи обіцяній волі, про що писав свого часу очевидець тих подій український письменник Панас Мирний. «Народ, почувши дзвонів, – писав він, – валив з усієї околиці, з хуторів-деревень. В несамовитому заборі дзвонів він почувши голос давно сподіваної волі».

Проте, дізнавшись про умови отримання давно сподіваної волі, народ, як свідчив вищезгаданий сучасник тих подій, отетерів. «Це не справжня воля, – говорили селяни. – Це, видно, пан сам написав. Дурять нас»⁶.

Селяни були б ще більше здивовані, коли б знали, скільки їм доведеться за даровану волю заплатити. Згідно з урядовим планом, угода між поміщиком і кріпосним селянином про умови отримання волі повинна була завершитися протягом 1861–1863 років. Проте багато селян з різних причин (переважно економічних) відмовлялися підписувати свої уставні грамоти.

Якщо не брати до уваги три губернії Правобережної України (Київська, Подільська і Волинська), де під впливом польського повстання 1863 р. уряд зобов'язав усіх поміщиків, які були переважно польського походження, негайно перевести своїх селян на викуп, то відсоток викупних угод, підписаних за згодою селян, склав 88,61 %⁷.

Згідно з «Положенням про викуп», від 20 до 25 відсотків викупної суми за отриманий наділ селяни повинні були внести поміщику особисто, або відпрацювати відповідно до існуючих на той час розцінок сільськогосподарських робіт. Цікаві дані були отримані Н.А. Куреньгіним щодо викупу у Полтавській губернії. Проаналізувавши уставні грамоти по шести повітах цього регіону (Зіньківський, Хорольський, Кременчуцький, Пирятинський, Миргородський і Переяславський), автор дійшов висновку, що після оформлення викупних угод переважно на добровільній основі, селяни отримали у своє володіння 166 152 дес. землі. Уряд заплатив поміщикам 6 108,9 тис. руб., тобто у середньому по 36 руб. 77 коп. за десятину. Ця сума була визначена як борг селян державі, який вони зобов'язувалися погасити протягом 49 років. Окрім того, селяни повинні були заплатити поміщику готівкою 1143,2 тис. руб. додаткового платежу (згадані раніше 20–25 %). З цієї суми поміщики, беручи до уваги низькі статки селян, «подарували» їм 658,2 тис. руб. (57,6 %). Платіж у 47,6 тис. руб. (4,2 %) було замінено, із згоди селян, різними роботами на користь поміщика, тоді як решта 437,2 тис. руб. (38,2 %) була записана у якості коштів, що їх колишні кріпаки повинні були виплатити поміщику готівкою протягом певної кількості років. За розстрочку поміщик інколи вимагав відсотки, а іноді – виконання певних сільськогосподарських робіт. Найчастіше термін розстрочки обмежувався періодом від трьох до десяти років. Загалом за 166 152 дес. селяни шести вищезгаданих повітів заплатили 6593,8 тис. руб., або у середньому по 30 крб. 69 коп. за десятину. Фак-

тично ж за отриману землю селяни заплатили поміщикам більше, адже до виходу на викуп, який на практиці розтягнувся замість запланованих двох до двадцяти років, селяни повинні були щорічно сплачувати у вигляді оброку чи натуральних повинностей досить значну суму. За підрахунками Д.І. Шаховського, опублікованими 1911 р. у ювілейному збірнику «Велика реформа», ця сума на 25 % чи навіть 33 % перевищувала річний викупний платіж. «Загальну суму цих доплат, – писав цей дослідник, – ми зовсім не знаємо і навряд чи коли-небудь вона буде встановлена»⁸.

«Положення про викуп» передбачало, що в ході здійснення викупної операції виникнуть труднощі зі своєчасним внесенням селянами відповідних платежів як державі, так і фінансових зобов'язань, згідно з уставною грамотою, перед поміщиком. Так, ст. 133 згаданого «Положення» передбачала застосування до боржників таких заходів впливу:

1. Використати для поповнення недоїмки прибуток з належного боржникові майна.

2. Віддати самого боржника, або кого-небудь з його родини, в заробітки до односельчан для поповнення недоїмки.

3. Віддати боржника, або кого-небудь з членів його родини, в заробітки на сторону, у тому самому або сусідньому повіті для поповнення недоїмки. Віддавати у заробітки в інші губернії дозволяється лише за умови відповідної ухвали сільського сходу, затвердженого мировим посередником.

4. Визначити боржнику опікуна, без дозволу якого селянину заборонялось продавати будь-що із свого майна чи прибутків до повного покриття боргу.

5. Описувати і продавати належне боржнику нерухоме майно, за винятком викупленої селянином садиби, яку протягом перших дев'яти років після затвердження Положення, продавати для поповнення недоїмки заборонялося.

6. Наказати продати частину рухомого майна і будівель боржника, що не складала крайньої необхідності у його господарстві.

Визначати ті чи інші способи впливу на боржника повинно було сільське начальство, проте застосовувати пункти 5 і 6 воно мало право лише у крайньому випадку, коли інші засоби впливу не давали бажаного результату. Це, так би мовити, теорія, тоді як практика знала немало інших прикладів впливу на боржників перед казною чи поміщиком. Один з таких прикладів знаходимо в інформації одного з кореспондентів щотижневої газети «Русский курьер» за 1883 р. «Коли кулачні аргументи не діють, – боржника відправляють до волості і ув'язнюють до «кутузки». Бували випадки, і скільки разів, що туди садовили людину, працею якої годувалась уся його родина. Коли ж і після цього побиття, голоду і холоду та інших «задоволень» податки все ж не вносяться, тоді начальство йде до хати боржників, захоплюючи в них будь-яку річ, яка має хоч найменшу цінність, оголошуючи, що коли через певний час гроші не будуть внесені, то захоплене майно буде продане з аукціонного торгу». Далі кореспондент повідомляє жахливі речі про те, що «були випадки, коли селяни вбивали інших людей, щоб здобути необхідні

кошти для погашення своїх боргів»⁹.

Виходить, таким чином, що коли селяни з останніх сил шукали шляхи погашення навішаних на них державою викупних платежів та високих (із урахуванням незначних прибутків, які давало їхнє господарство) податків, дворяни-кріпосники отримали від свого уряду бонуси у вигляді викупних кредитних документів.

Існувало їх два основних типи: 5 % державні білети 2-го випуску і 5 % викупні свідоцтва, тобто документи з однаковим процентом прибутку. Дещо пізніше, у зв'язку із зміною кон'юнктури ринку та складним становищем державних фінансів, було введено й інші типи зобов'язань держави з одночасною зміною відсотків відповідного прибутку. У цілому протягом перших десятиріччій викупної операції одночасно знаходилися в обігу такі види зобов'язань держави перед поміщиками, які відпустили своїх кріпосних селян на свободу:

Зобов'язання, які приносили 5 % прибутку:

- а) банківські білети другого випуску;
- б) викупні свідоцтва.

Зобов'язання, які приносили 5,5 % прибутку:

- а) безперервний прибуток, який міг бути виданий за письмовим розпорядженням Головної викупної установи;
- б) безперервно-прибуткові свідоцтва;
- в) асигнований прибуток без видачі свідоцтва.

Така різноманітність і масовість допущених на фінансовий ринок кредитних документів не могла не вплинути негативно на курс як цих паперів, так й інших державних та приватних біржових цінностей. Так, наприклад, курс банківських білетів 2-го випуску на Петербурзькій біржі у січні 1863 р. складав понад сто відсотків ($100 \frac{1}{4}$), тобто вище їх первісної вартості, проте у 1866 р. за ці білети вже давали не більше $91 \frac{1}{4}$ руб. Що ж до інших викупних цінних паперів, то за них давали ще менше, в окремі роки не більше 60 руб. Переконавшись в неефективності функціонування на фінансовому ринку більшості викупних цінних паперів, міністр фінансів Рейтерн у 1874 р. ініціював припинення видачі викупних свідоцтв у рахунок викупних позик поміщикам з одночасним обміном раніше випущених на банківські білети. Так викупні борги остаточно були уніфіковані і викупні позички стали видаватися виключно 5 % банківськими білетами 2-го випуску. Поступово викупна операція з боку держави втрачала кредитний характер, адже кредитні документи втрачали характер строкової позички. Новий міністр фінансів І.О. Вишнеградський, діяльність якого, за словами С.Ю. Вітте, сам цар кваліфікував як «шахрайську», у 1888 р. приступив до перестрочки 5 % банківських білетів 1-го і 2-го випуску. Після цього мала місце конверсія, яка на практиці означала зміну умов позички. Цю операцію здійснив вже новий міністр фінансів С.Ю. Вітте, перетворивши у 1894 р. строкові викупні борги у безстрокову ренту¹⁰. Уряд розумів, що конверсія робила викупну операцію безкінечною, а тому вирішив зробити її для державних фінансів дешевшою. Як результат, у

1894 р. випуск державних 5 % банківських білетів для потреб викупної операції було припинено, а розрахунки по викупних угодах стали здійснюватися лише готівкою, адже кошти для цього колишні кріпосні селяни до казначейства продовжували вносити¹¹.

Ліквідувавши таким чином кредитну операцію за викупними угодами з боку держави, вона продовжувала мати характер позики стосовно селян. Загалом до 1 січня 1907 р. українські селяни сплатили державі не лише кредит на суму 166,8 млн. рублів, а й 215,2 млн. руб. відсотків на нього¹². У цьому зв'язку важко погодитися з деякими вітчизняними істориками, які твердять, що викупна операція, як і скасування кріпосного права загалом, не були економічно вигідними ні для поміщиків, ні для селян, а лише для держави¹³. Але хіба ж тогочасна держава не відстоювала інтереси поміщиків? Хіба поміщики не отримали з селян за викуп своєї власної землі величезні суми коштів, які могли за умови їх ефективного використання сприяти швидкій модернізації їхніх маєтків. Згаданий нами раніше автор блискучої праці з історії викупної операції 1861 р., яка в сучасній історіографії не має аналогів, П.Л. Кованько опублікував свої розрахунки коштів, які держава зобов'язувалась виплатити поміщикам протягом 1863–1892 рр. Відповідна статистика не потребує особливих коментарів щодо питання, кому була вигідною викупна операція (табл. 1). Як бачимо, загальна сума зобов'язань держави перед поміщиками складала близько 10 млрд. рублів.

Таблиця 1

Зобов'язання держави перед поміщиками за звільнення селян від кріпосної залежності згідно із законодавством 1861 р.*

Рік	Зобов'язання (руб.)	Рік	Зобов'язання (руб.)
1863	8 518,5	1878	388 624,3
1864	43 321,1	1879	395 939,0
1865	94 231,7	1880	401 984,7
1866	134 058,3	1881	408 033,2
1867	170 980,9	1882	417 058,7
1868	201 495,3	1883	432 185,5
1869	227 771,0	1884	451 872,0
1870	258 262,6	1885	466 191,3
1871	289 512,2	1886	473 659,2
1872	318 835,0	1887	176 507,3
1873	340 631,1	1888	473 439,8
1874	357 529,4	1889	469 041,1
1875	366 452,2	1890	465 129,6
1876	373 817,3	1891	461 376,4
1877	380 465,3	1892	455 739,0
		РАЗОМ	9 902 663,9
* Джерело: Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 г. и ее последствия. – С. 330.			

Звичайно, не усі ці зобов'язання були пред'явлені до сплати, однак і без цього зрозуміло, що мова може йти про сотні мільйонів рублів. Про реальну суму коштів, які поміщики через посередництво держави отримали від колишніх кріпосних селян, повідомляв у своїй праці «Викупні платежі: до питання про їх зниження» професор Харківського університету П.П. Мигулін (табл. 2). Як бачимо, загальна сума, яку отримали поміщики шляхом реалізації відповідних цінних паперів за перші чверть століття після проголошення законів 19 лютого 1861 р., склала понад 390 млн. рублів, з яких 45 294 600 руб. було зараховано поміщикам у якості погашення їхнього боргу тим кредитним установам, які у Російській імперії функціонували до скасування кріпосного права.

Таблиця 2

Реалізація викупної операції з 1861 по 1885 рр. (крб.)*

№ п/п		Фіксована сума	Погашена сума
1	Борги поміщиків колишнім кредитним установам	315 852 143	45 294 240
2	5%-них банківських білетів 2-го випуску	440 600 300	47 560 600
3	5%-них викупних свідоцтв	191 528 100	191 289 950
4	5,5%-них «листів» керівника голови головної викупної установи	4 505 784	4 578 267
5	5,5% асигн. прибутків без видачі свідоцтв	10 602 415	10 601 550
6	5,5%-них рент старого зразка	82 486 200	82 344 400
7	5,5%-них рент нового зразка	81 239 200	8 485 900
РАЗОМ		1 126 904 142	390 154 907
* Джерело: Мигулін П.П. Выкупные платежи: к вопросу о их понижении. Харьков: Тип. «Печатное Дело», 1904. С. 31.			

Загалом, викупна операція селянам царської Росії, включаючи, звичайно, і її українські губернії, обійшлася досить дорого. За сорок років ними було внесено до державного казначейства 1 457 млн. руб. Станом на 1903 р. за селянами рахувалось ще близько 400 млн. руб., які уряд під тиском масових селянських виступів на початку ХХ ст. вирішив більше не стягувати. Ця акція була подана офіційними засобами масової інформації як прояв повсякчасної турботи Дому Романових про свій народ. Але ж слід пам'ятати, що в Російській імперії були пограбовані трудящі маси усіх непривілейованих станів, а не лише колишні кріпосні. Тогочасна держава примусила викупляти свої власні землі і колишніх державних та удільних селян. Перенесення законодавства про викуп 1861 р. на державних селян не мало під собою жодних юридичних підстав. Якщо поміщики й уділ (Кабінет його імператорської величності) ще мали, хоч і непевні, та все ж юридичні права на належну їм землю, то державні селяни, до категорії яких належали й так звані малоросійські козаки Полтавської і Чернігівської губерній, завжди були людьми вільними і

мешкали на землях, належних їм з діда-прадіда. Власністю Російської держави ці землі могли вважатися на такій само правовій підставі, як і землі поміщиків-дворян, як і будь-яка нерухомість у кордонах імперії. Проте держава не примушувала поміщиків викуповувати свої власні землі, а колишніх державних селян – так. Винахідлива у справі крющотворства царська бюрократія вказувала на оброчний податок, який вносили до казни ці селяни, як на правову підставу вважати цих селян орендарями державної землі. Згідно з точкою зору бюрократів, оброк є не податком, а платою за користування землею. Та це суперечило навіть тогочасному імперському законодавству. Так, згідно із законодавством 1842 р. (Т. IX, ст. 669) «усі належні казенним населеним пунктам землі вважаються громадським надбанням без обмеження часу і терміну». А що оброчний податок не був орендою чи оброком за землю, а був податком, свідчить навіть сама його офіційна назва: «оброчний податок», яка у законодавстві з'явилась ще у 1810 р. Проте у 1860-х роках, у зв'язку з планами уряду перенести принцип викупної операції 1861 р. на інші, окрім колишніх поміщицьких селян, категорії сільських станів, Державна Рада ухвалила рішення, згідно з яким землі державних селян були визнані власністю казни, а згідно із законом від 12 червня 1886 р. вони були продані тим же самим селянам. Хитрість бюрократії полягала ще й у тому, щоб примусити колишніх державних селян заплатити за свою землю подвійну ціну. Сільськогосподарські угіддя, які перебували у розпорядженні державних селян, згідно із законом 1886 р. були оцінені у 967 млн. руб. Визнавши ці землі власністю держави, уряд примусив викуповувати належні їм угіддя протягом 44 років рівними внесками, але не по 22 млн. руб. щорічно, як повинно було бути ($967 \text{ млн. руб.} / 44 = 22$), а по 53 млн. руб., тобто більш як удвічі дорожче. Знаючи, що у селян потрібних для викупу землі коштів немає, уряд розстрочив їм цей борг на 44 роки з 4,17% відсотками на рік, тобто до 1930 р. включно. Така механіка за 44 роки повинна була принести державі замість належних 967 млн. руб. $2\frac{1}{3}$ млрд. руб. Виходить, таким чином, що як державні селяни, так і ті, хто перебував на їх становищі (а таких в українських губерніях було близько половини усіх мешканців), були поставлені в умови, які мало чим відрізнялися від становища колишніх поміщицьких селян. Різниця ж полягала у тому, що в ході викупу, згідно із законодавством 1861 р., держава виступала в ролі посередника між селянами і поміщиками, не отримуючи для самої себе особливої вигоди. У випадку ж з державними селянами справа була інакшою. Держава отримала реальну фінансову вигоду від продажу державним селянам їм же самим належної землі, з урахуванням 4,17%, начебто згідно із позичкою, якої у дійсності не було. Згідно з офіційними даними, до 1905 р. колишні державні селяни заплатили державі 834,6 млн. рублів¹⁴. Таким був результат застосування законодавства 1861 р. до державних селян. Це нічим іншим, як пограбуванням з боку держави і цієї частини непривілейованих станів назвати не можна, що не могло не вплинути на зниження ефективності дрібнотоварних господарств¹⁶. Отже, викупна операція,

здійснена урядом згідно з аграрними реформами 60-х років XIX ст., суттєво вплинула на формування таких негативних чинників, характерних для селянських господарств другої половини XIX – початку XX ст. Російської імперії загалом та її українських губерній зокрема, як: малоземелля, відсутність достатніх коштів для купівлі чи оренди землі, існуюча система землеробства (трипільля), віддаленість поля від садиби селянина, черезсмузжя, скорочення пасовищ та посівів щорічних трав.

1. Яковлев А.В. Очерк народного кредита в Западной Европе и в России. С. 231.
2. Хок Стивен. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857-1861 // Великие реформы в России. 1856–1874 / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-во Московского ун-та, 1992. С. 91.
3. Первое издание материалов Редакционных комиссий для составления «Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости»: В 18 т. СПб., 1859. Т. XI. С. 217.
4. Крестьянская реформа в России 1861 года: сборник законодательных актов / сост. докт. юрид. наук К.А. Софроненко. М.: Гос. изд-во юридич. лит-ры, 1954. С. 489–499.
5. Высочайше утвержденное «Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости, и о содействии правительства к приобретению сими крестьянами в собственность полевых угодий» // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. XXXVI. СПб.: Тип. II Отдел. собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1863. № 36659.
6. Мирний Панас. Твори в п'яти томах. Т. 4. С. 185–186.
7. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / изд-е третье, перераб. и доп. М.: Просвещение, 1968. С. 252.
8. Шаховской Д.И. Выкупные платежи // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. Т. VI. М.: Изд-е т-ва И.Д. Сытина, 1911. С. 107.
9. Русский курьер. 1883. 6 июля.
10. Якименко М.А. Вишнеградський Іван Олексійович // Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 520.
11. Лосицкий А. Выкупная операция. СПб., 1906. С. 22.
12. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 г. и ее последствия... С. 322.
13. Лазанська Т.І. Викупна операція 1861-1907 рр. // Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 508.
14. Реєнт О. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Історія України. 2011. № 22. С. 9.
15. Голубев П. Отмена выкупных платежей. СПб.: Книгоиздательство «Север», 1906. С. 16.
16. Мар'євська М.Ю. Розвиток дрібногосподарних селянських господарств Полтавщини в умовах формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 «економічна теорія та історія економічної думки». К., 2015. С. 13.

2.2. Законодавчі основи діяльності державних земельних банків

Десятиріччя, яке минуло після скасування у 1861 р. кріпосного права та інших реформ 60-х років XIX ст., не забезпечило той рівень інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, на який розраховували тогочасні реформатори. У 60-70-х років XIX ст. за ініціативи уряду було створено спеціальну комісію для перегляду системи податків і зборів, три десятки томів роботи якої було опубліковано у 1873 р. Їх зміст, який зацікавив самого Карла Маркса¹, було узагальнено професором І. Кауфманом у спеціальній доповіді, основні висновки якої були згодом використані урядом у його практичній діяльності². Серед численних пропозицій комісії щодо засобів інтенсифікації як поміщицького, так і селянського господарства, була теза про необхідність розвитку іпотечного кредиту. «Грошей, грошей, якомога більше грошей, – ось крик, який однаково лунає і у верхніх, і у нижніх прошарках землеробського населення»³, – читаємо в редакційній статті журналу «Отечественные записки» за 1880 р. У наступному, 1881 р. дискусії навколо організації державного іпотечного кредиту перейшли з теоретичної у практичну площину у зв'язку із завершенням викупної операції, скасуванням феодального за своїм характером подушного податку та загостренням після вбивства 1 березня 1881 р. народовольцями царя внутріполітичної ситуації. Одним з ідеологів державного іпотечного кредиту та його безпосереднім виконавцем був міністр фінансів Н.Х. Бунге. У первісному варіанті проекту закону про Селянський поземельний банк, поданому на розгляд Державної Ради навесні 1881 р., ця державна іпотечна установа повинна була функціонувати при Головній викупній установі, а її відділення на місцях – при казенних палатах. Позики пропонувалось видавати на 24,5 та 34,5 роки при 8,5 % і 7,5 % річних⁴.

Гарячі дискусії щодо такого характеру діяльності Селянського поземельного банку вийшли за межі чиновницьких кабінетів, ставши об'єктом уваги тогочасної преси. Через широку громадську критику запропонованого проекту 14 грудня 1881 р. Державна Рада знову включилась в обговорення осинових положень проекту майбутнього державного банку⁵. Врешті-решт, було розроблено остаточний варіант щодо основних принципів функціонування Селянського поземельного банку, які після його затвердження 18 травня 1882 р. царем стали законом під назвою «Положення про Селянський поземельний банк»⁶. У його статті 1 йшлося, що «Селянський поземельний банк створюється для полегшення селянам усіх категорій способів купівлі землі у тих випадках, коли власники землі побажають її продати, а селяни її купити». Зміст цієї статті ґрунтовно прокоментував один з тогочасних економістів – вчений секретар Міністерства фінансів А.Н. Гур'єв: «Бажано чи небажано збільшити землеволодіння даних осіб; потребують вони сприяння держави чи ні; як відіб'ється купівля на тих селянах, які не купують землю; чи не варто знайти

іншу, більш доцільну форму; чи розуміють покупці зміст операції банку; чи не експлуатують їх продавці і спекулянти...; чи не є надмірно високими купівельні ціни; чи не є переобтяжені покупці додатковими умовами; який склад сільської громади чи товариства; якою є економічна солідарність членів товариства; чи відповідають куплені землі робочим силам покупців; чи придатна земля для утворення селища; яким є ступінь заможності покупців в ході виконання їх обов'язків перед банком і т.д. і т.д. – це усі питання, до яких Селянський банк ставився абсолютно байдуже»⁷. Структура Селянського, як, між іншим, і Дворянського, банків ґрунтовно проаналізована у згаданих працях В.Є. Кириченка, О.М. Головка та ряду інших науковців – як правознавців, так і економістів та істориків. Беручи цей факт до уваги, зупинимось лише на тих пунктах змісту діяльності Селянського банку, які мають пряме відношення до сільськогосподарського кредиту. Останній же був у віданні як Ради банку, так і його місцевих відділень, які були відкриті в усіх губерніях Наддніпрянської України. Згідно зі ст. 7 Положення про банки його Рада мала повноваження дозволяти видачу позички за умови, що вона не перевищуватиме тієї суми, яка була визначена для даної конкретної місцевості; звертатись за дозволом до Міністерства фінансів, у віданні якого знаходилась ця іпотечна установа, якщо позичка могла бути видана згідно з принципом спеціальної оцінки; здійснювати контроль погашення кожного отриманого кредиту; дозволяти пільги і розстрочку платежів та затверджувати ухвалу відділення про продаж з торгів заставленого майна безнадійних боржників. Наступна ст. 8 визначала коло обов'язків місцевих відділень, серед яких значились, наприклад, такі: а) прийом заяв щодо кредиту; б) сприяння продавцям і покупцям при укладанні угод; в) видання дозволених позичок; г) клопотання про пільги і розстрочки у платежах у випадках неврожаю чи інших лих, в які могли потрапити позичальники; д) ухвалення рішень про стягнення прострочених позик.

Згідно зі ст. 16 Положення позики для сприяння селянами у купівлі землі могли видаватися: а) цілій сільській громаді за круговою порукою; б) товариствам, до складу якого повинно було входити не менше трьох позичальників; в) окремим селянам. Розмір позик визначала стаття 17. У разі громадського землеволодіння в основу розрахунку було покладено чоловічу душу, тоді як при подвірному, яке в українських губерніях було пануючим, – окремого домогосподаря. Проте позика не повинна була перевищувати певної суми, а саме: при громадському землеволодінні – 125 руб. на душу, при подвірному – 500 руб. на домогосподаря. Термін позик – 24,5 і 34,5 роки при, відповідно, 8,5% і 7,5% річних платежів. Не внесені позичальниками у встановлені терміни, вони вважалися боргом і з цього моменту призначалась пеня у розмірі 1% від боргу за кожен прострочений місяць. Встановлена у ст. 28 пеня могла бути скасована за проханням позичальника за умови встановлення таких причин заборгованості, як пожежа, повінь, градобиття, падіж худоби, знищення посівів шкідливими комахами, повного неврожаю, смерті або важкої хво-

роби позичальника (ст. 29). Згадані причини могли бути підставою для надання відстрочки до двох років, а при повторенні вищезгаданих нещасть – до трьох років з обов'язковим внесенням 6% на ту суму боргу, яка залишалася (ст. 30). За умови невиконання цих правил земля боржника могла бути продана з публічних торгів (ст. 31). Оголошення про продаж ділянок вартістю до однієї тисячі рублів надсилалося до волосного правління або до сільських громад, де знаходилася виставлена на продаж ділянка, а також до правлінь суміжних волостей і дільничним мировим суддям того ж повіту. Стаття 35 надавала право відділенню Селянського банку здійснювати публікацію оголошення про торги: при оцінці понад 10000 руб. – не лише у таких, як «Урядовий вісник», але і у приватних газетах Москви і Санкт-Петербурга. Місце торгів – волосне правління тієї волості, де знаходилась дана ділянка (ст. 38). Якщо торги не мали успіху, вони переносилися: при оцінці ділянки до 1000 руб. – до найближчого міста, а понад 1000 руб. – до губернського міста.

Для здійснення торгу на кожен ділянку повинен був складений так званий «торговий лист», в якому передбачалась така інформація:

1) назва домогосподаря, сільської громади чи товариства; 2) сума, з якої мав розпочатися торг; 3) пояснення, що торги здійснюються без переторжки (ст. 48). Ділянка вважалася проданою тому, хто запропонував максимальну ціну. У разі неможливості торгів через те, що ніхто не запропонував суму, з якої вони мали починатися, міністр фінансів мусив домовитись з міністром державних маєтностей про зарахування непроданої ділянки до власності казни або призначити продаж ділянки тому, хто дасть за неї максимальну суму (ст. 59).

З часу відкриття місцевих відділень станом на 1 липня 1884 р. селянам українських губерній було надано кредит, загальна сума якого склала 68 708 943 руб. Доплати самих селян під час здійснення банківських операцій склали 1 207 873 руб., або 1,72% від суми банківського кредиту⁸. Для незалежної категорії мешканців села такі умови були досить сприятливими, тоді як банк був зацікавлений у збільшенні розмірів доплат покупців при отриманні іпотечного кредиту. Так, І.А. Вишнеградський, який 1 січня 1887 р. змінив на посаді міністра фінансів Н.Х. Бунге, був ініціатором більш жорстких стосовно позичальників заходів. Не випадково ж одна з наймасовіших на той час щоденних газет «Росія» пізніше писала, що наприкінці 80-х років особи, які керували Селянським банком, «абсолютно ігнорували основне завдання банку, погрузши в багно канцеляризму бюрократичного режиму, переслідуючи одну мету: охороняти інтереси банку; інтереси клієнтів банку відійшли не на другий, а на десятий план»⁹. Якщо в епоху міністра фінансів Н.Х. Бунге основним напрямком кредитної політики банку було надання позик переважно тим, хто їх потребував найбільше, то при І.А. Вишнеградському ситуація змінилась кардинально, адже починаючи з 1889 р. розмір доплат став, за вимогою керівництва банку, зростати. Таким чином, найбільш вразливі верстви населення майже втрачали можливість отримати кредит для купівлі

відповідних земельних угідь. Вимога доплат при купівлі непривілейованими станами землі за допомогою кредитів Селянського банку знайшла своє логічне завершення у його Статуті, затвердженому імператором 27 листопада 1895 р. Відтепер норми права, зафіксовані у Положенні про Селянський банк, майже у повному обсязі втратили свою юридичну силу. Перше, на що звертали увагу дослідники історії цього банку, це сам обсяг Статуту, який вміщував 99 статей проти 32 аналогічних пунктів Положення 1882 р. Принципових змін зазнали умови надання кредиту під заставу землі. Відтепер встановлювались п'ять термінів надання позик та відсоткові ставки за ними, а саме: 13 років під 11,5% річних; 17 років під 9,5%; 26,5 років під 7,5%; 38 років і 4 місяці під 6,5% і 51 рік і 9 місяців під 6% річних¹⁰.

Згідно зі ст. 81 Статуту платіж покупці повинні були вносити за кожне п'ятиріччя, а не наперед, як пропонував дехто із членів Державної Ради. При наявності боргу пеня складала ті ж 0,5%, які мали місце і згідно із Положенням 1882 р. Більш детально у Статуті було виписано права і обов'язки покупців, що складали відповідні товариства. Якщо товариство селян купувало землю з допомогою банку, то кругова порука дозволяла для поповнення внесків боржників: а) відбирати частину їх урожаю для погашення боргу; б) продавати ту частину рухомого майна, яке не є необхідним для ведення господарської діяльності; в) тимчасово відбирати у своїх клієнтів ділянку або її частину для ліквідації заборгованості. Якщо ж позичальники не були пов'язані між собою круговою порукою, то згідно зі ст. 87 банку надавалось право за допомогою сільського і волосного начальства та відповідних селянських начальників вимагати продажу майна боржника з публічних торгів. Надзвичайно важливою з точки зору розвитку сільськогосподарського кредиту була норма закону від 27 листопада 1895 р., яка давала право тимчасово, протягом наступних 5 років, по 1 січня 1901 р. включно, здійснювати купівлю поміщицьких земель за власний рахунок з подальшим їх перепродажем селянам. Згодом, а саме 10 червня 1900 р., Селянському банку було надано право зберегти цю норму ще на 10 років, з 1 січня 1901 р. по 1 січня 1911 р.¹¹

Оцінюючи практичні наслідки нововведень щодо кредитної політики Селянського банку на рубежі XIX-XX ст., переважна більшість фахівців як дожовтневого, так і радянського періодів, були одноставними у тому, що саме ця кредитна установа здійснила вирішальний вплив на зростання ринкових цін на землю¹². Ця точка зору цілком і повністю підтверджується результатом кредитування сільськогосподарських товаровиробників в українських губерніях за 1898-1901 рр. (див. табл. 3) Наведена таблиця дає підстави щонайменше для кількох висновків. По-перше, в усіх губерніях України лише за чотири роки діяльності банку на основі нових правил ринкові ціни на землю зросли наполовину; по-друге, спостерігаємо точно таке ж зростання розміру коштів, у які банк оцінював запропоновану йому для продажу селянам землю – 150,1 %. Якщо говорити про український регіон, то він мав суттєві відмінності з точки зору практичного застосування основних принципів кредиту-

вання Селянським банком сільськогосподарських товаровиробників порівняно, наприклад, з відповідними середньоімперськими статистичними показниками¹³. Так, наприклад, згідно з даними за 18 років (1883-1900 рр.), відсоток землі, купленої сільськими громадами за допомогою банку Росії, складав 32,9 %, тоді як скажімо, у Полтавській губернії таких угод було удвічі менше. З іншого боку, товариства покупців на Полтавщині за той же час купили 77,2 % землі, тоді як по імперії загалом – 65,0 %. Та найбільша різниця мала місце стосовно одноосібних покупців, яких на Полтавщині було учетверо більше, ніж у середньому по імперії (відповідно: 8,5 % і 2,1 %) ¹⁴. Середній показник коштів, які просили у місцевих банкірів селяни для купівлі землі, сягав 90,9 % вартості землі, тоді як за ті ж 18 років у Полтавському відділенні відповідний показник був на десять відсотків меншим (81,1 %) ¹⁵. Із усіх 3588 угод полтавських селян з банком лише у п'яти випадках обійшлося без доплат з власних коштів покупців. Отже, доплати покупців були на Полтавщині масовим явищем. Загальною тенденцією було зростання доплат з 6,3 % у 1883 р. до 32,1 % у 1900 р. До того ж величина цих доплат була на Полтавщині дещо вищою, ніж загалом по імперії – відповідно 25 % і 23 % ¹⁶.

Таблиця 3

**Результати кредитної політики Селянського банку
в губерніях Наддніпрянської України**

Губернії	Купівельна ціна (руб.)					Оцінка банку (руб.)				
	1898	1899	1900	1901	% зростання	1898	1899	1900	1901	% зростання
Полтавська	113	135	159	191	169,0	100	113	136	162	162,0
Харківська	85	100	129	135	158,8	84	90	105	109	129,7
Чернігівська	84	94	108	149	177,3	66	76	86	123	186,3
Волинська	68	61	83	100	147,0	59	56	73	88	151,7
Київська	101	135	124	144	142,5	75	114	103	113	148,7
Подільська	128	131	158	167	130,4	119	113	143	146	122,7
Катеринославська	104	124	149	156	150,0	88	98	114	124	140,9
Херсонська	111	126	134	142	127,9	76	111	120	121	159,2
У середньому	99	113	130	148	150,3	83	97	110	123	150,1

* Джерело: Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910. М.: Т-во Скоропечатня А.А. Левитина, 1910. С. 293. (Відсотки вираховано автором).

Констатуючи очевидний факт впливу Селянського банку на зростання ринкових цін на сільськогосподарські угіддя як по імперії загалом, так і в регіоні Наддніпрянської України зокрема, разом з тим, зазначаємо і те, що на Полтавщині він був незначним, адже загалом при купівлі землі з допомогою банку ціна однієї десятини землі була тут приблизно на 20 % нижчою за ринкову¹⁷.

Звіт Полтавського відділення Селянського поземельного банку щодо кредитування сільськогосподарських товаровиробників протягом останніх 18 років XIX ст. дає підстави для ще одного висновку, щодо якого в існуючій літературі висловлюються різні точки зору. Йдеться про склад покупців. Одні твердять, що основний контингент складала малоземельні і безземельні селяни¹⁸, тоді як інші переконані, що це були середньо забезпечені та заможні¹⁹. Згідно з даними Полтавського відділення, у середньому за 1898–1900 рр. безземельні складала 18,9 %; від 1,5 до 3 дес. – 24,5 %; від 3 до 6 дес. – 12,8 %; понад 6 дес. – 6,0 %²⁰.

Якщо судити за цими даними, то виявляється, що рацію мають перші із щойно згаданих дослідників. Проте з соціальним складом покупців не все так просто. Річ у тому, що нерідко купували земельні угіддя сини домогосподаря, які створили окремі родини і бажали господарювати самостійно. При цьому домогосподар-батько наділяв сина, що бажав господарювати окремо, певною кількістю своєї власної землі, або ж така земля була у власності дружини, яка отримала її у вигляді посагу під час шлюбу. Такими чином, виходило, що позичальник банку міг бути малоземельним або навіть безземельним, однак відносити цю категорію покупців до бідноти у більшості випадків підстав не було. До того ж обов'язкові доплати, які інколи сягали кількох десятків рублів, сільська біднота дозволити собі не могла. Як приклад службовці відділення банку наводили такий факт: один селянин Кобеляцького повіту купив з допомогою банку 8 дес. 1600 сажень землі, знаходячись у категорії безземельних в той час, як він мешкав з батьком, власником 45 дес. 195 сажень. Інший приклад: селянин вважався безземельним, проте перед зверненням за кредитом до банку він продав свої угіддя, щоб отримати кошти для купівлі більшої і, очевидно, кращої з якісної точки зору ділянки²¹.

Згідно зі ст. 99 Статуту 1895 р. банк отримав також право видавати кредити під заставу землі, куплену без його сприяння. Протягом 1896–1900 рр. на Полтавщині таких позик було видано 37 (7 товариствам, і 27 – окремим домогосподарям) на загальну суму 58798 руб. під заставу 810,5 дес. Порівнюючи із загальною сумою виданих за той же час кредитів (5 399489 руб.) це складало близько 1%, тобто такі форми кредиту банк практикував лише в окремих випадках, намагаючись, насамперед, реалізувати ті угіддя, які він купив за власні кошти²².

Новий період у діяльності Селянського поземельного банку настав після публікації указу від 3 листопада 1905 р., згідно з яким банк отримав право купувати землю у необмеженій кількості, випускаючи для цього спеціальні заставні листи, з метою «реалізації свідощтв у міру дійсної потреби»²³. Наступним кроком, спрямованим на активізацію діяльності Селянського банку на ринку кредитних послуг, став закон від 12 серпня 1906 р., яким Удільне відомство передавало значну частину своїх угідь для продажу селянам. Ще один указ подібного змісту від 27 серпня 1906 р. стосувався казенних земель

європейської частини імперії, які призначалися для продажу через банк для розширення селянського землеволодіння²⁴. На практиці це означало, що якщо раніше казенні землі потрапляли в оренду без публічних торгів, плата за користування якими встановлювалась виходячи з існуючих у даній місцевості цін на землю, то за відповідною інструкцією Міністерства фінансів ціни на відчуження Селянським банком землі визначалися капіталізацією чистого прибутку із розрахунку 5 %. Але згідно з указом царя від 14 жовтня 1906 р. відсоток при розстрочці покупки землі на 55,5 років становив 4,5%²⁵. Виходить, що за умови оренди казенної землі селяни платили на 0,5% більше, ніж тоді, коли ними оформлявся відповідний кредит на ці ж землі у Селянському банку. Наступним кроком на шляху до розширення банківського кредиту для непривілейованої частини громадян імперії був указ від 15 листопада 1906 р. «Про видачу селянським поземельним банком позик під заставу надільних земель»²⁶, що, між іншим, означало якщо не повне скасування, то принаймні суттєве обмеження дії закону від 14 грудня 1893 р., яким заборонявся вільний продаж цієї категорії земельних угідь²⁷.

З початком столипінської аграрної реформи Селянський банк згідно із законом від 4 березня 1906 р. змінив характер своєї діяльності, відійшовши від чисто іпотечної практики до землевпорядкувальної, адже саме для допомоги йому вищезгаданим законом створювалися так звані землевпорядкувальні комісії²⁸. Відтепер Селянський банк став видавати позики не лише під заставу землі при їх купівлі, але і на облаштування хутірських і відрубних ділянок тим, хто вийшов зі складу земельної громади. Представники місцевих відділень Селянського банку входили до складу губернської землевпорядкувальної комісії поряд з іншими представниками органів державної влади та земського самоврядування, а також трьома представниками від селянських громад. Закон від 4 березня 1906 р., для реалізації якого Комітет у землевпорядкувальних справах видавав спеціальні інструкції переважно у вигляді наказів землевпорядкувальним комісіям²⁹, доручав саме повітовим комісіям вивчати питання про доцільність купівлі банком тих чи інших маєтків. Губернські ж комісії повинні були об'єднувати та координувати діяльність повітових комісій, розв'язуючи своїми ухвалами суперечності, що виникали у їх роботі. Таким чином, починаючи з 1906 р. Селянський банк одержав право видавати позики такого характеру:

- 1) для уплати на наділи, які залишали селяни в ході переселення на нові, переважно казенні землі;
- 2) для поповнення тієї частини купленої за допомогою банку землі, яка не покривалася отриманою позикою;
- 3) на покриття в ході поліпшення землекористування витрат:
 - а) при переході від громадського землеволодіння до подвірного;
 - б) при розселенні громад на окремі селища чи хутори;
 - в) при розподілі громадами надільних земель на відруби;
 - г) при відведенні до одних місць черезсмужених ділянок³⁰, що мало осо-

бливе значення для Полтавської та Чернігівської губернії з високою питомою вагою козацького землеволодіння.

Згідно зі ст. 8 вищезгаданого закону позики під заставу надільних земель дозволялися за так званою «нормальною» оцінкою. Лише у випадках явної невідповідності нормальної оцінки дійсній вартості заставленої ділянки банку надавалось право здійснювати спеціальну оцінку. Розмір позики переселенцям, які залишали на батьківщині свій наділ, складав 90 % його оцінки за умови, що він знаходився в одному місці, і 60 % – якщо у різних місцях. В окремих випадках сума кредиту могла бути зменшена до 40 % вартості ділянки. Максимальна площа надільної землі, що купувалась з допомогою банку, не повинна була перевищувати разом з купленою раніше тих розмірів, які були зафіксовані у 54-й статті Статуту банку. Усі позики під заставу надільної землі за нормальною та спеціальною оцінкою, які не перевищували 3000 руб., дозволялися місцевим відділенням, тоді як понад цієї суми – Радою банку. Відповідно до правил Міністерства фінансів, узгоджених з міністром внутрішніх справ та Головноуправляючим землевпорядкування та землеробства 10 травня 1907 року, позики, які мав видавати банк під заставу надільних земель, виплачувались позичальниками за їх вибором протягом 13, 18, чи 28 років з платежем по 9 руб. 25 коп., 7 руб. 50 коп. чи 5 руб. 80 коп. на рік від казенних 100 руб. позики. Стаття 15 цих правил, які були опубліковані в губерніях центрального регіону країни³¹, визначала мінімально можливий розмір позики у 50 руб. на кожне окреме землеволодіння, причому позика призначалась лише у повних десятках рублів (50, 60, 70 тощо). У 1908 р., коли активізувалась діяльність місцевих землевпорядкувальних комісій після їх остаточного організаційного оформлення у 1906-1907 рр.³², було опубліковано закон, який визначав коло прав і обов'язків Селянського банку в системі загальних землевпорядкувальних заходів уряду П.А.Столипіна³³. У статті 1 Правил від 27 червня 1908 р. говорилось, що позики на купівлю землі у приватних власників та позики під заставу землі, купленої селянами без сприяння банку, можуть видаватися у таких розмірах: якщо купуються угіддя для одноосібного володіння – 90 % оцінки банку, а в окремих випадках – до 95 % і навіть 100 % оцінки. Така сума позики вперше зустрічається при вивченні правових норм кредитування цим банком сільськогосподарських товаровиробників з числа непривілейованих станів. При купівлі сільськими громадами допоміжних угідь, як-то лісу, луків, пасовищ тощо, у кількості не більше 0,25 % загальної площі землі, яка знаходилася у володінні громади, – до 85 % оцінки. В усіх інших випадках при купівлі землі товариствами чи громадами – до 80 % оцінки. За усіма цими угодами банк мав право видавати позички без узгодження із Радою банку. Коли ж землевпорядкувальна комісія визнавала кредитування селянина особливо бажаним, банк міг, з дозволу міністра фінансів та Головноуправляючого землевпорядкування та землеробством, видати позику до 95 % вартості землі. Повністю узгоджувався з ідеями столипінської аграрної реформи і пункт 4 Правил, в якому було сказано, що по-

зика товариству покупців могла бути видана лише за умови, коли у текст відповідної угоди буде включено пункт, яким дозволялось кожному члену товариства вимагати укріплення його паю в особисту власність.

У наступні роки здійснення аграрної реформи Селянському банку було дозволено в ході землевпорядкувальних робіт видавати домогосподарям позики навіть без нарахування традиційних для банківської діяльності відсотків. Так, у лютому 1909 р. під головуванням полтавського губернатора була проведена нарада за участю представників усіх землевпорядкувальних комісій регіону для спільного обговорення питань, пов'язаних із землевпорядкуванням відповідно до норм закону від 9 листопада 1906 р. На нараді, зокрема, було повідомлено, що в даний час кожен мешканець села, який володіє ділянкою землі на праві особистої власності, має право «у найкоротші терміни отримати через повітову землевпорядкувальну комісію безвідсоткову позику до 150 руб із розстрочкою платежу на 15 років, а особливо малосильним домогосподарям може бути видана навіть безповоротна допомога у тому ж розмірі»³⁴.

З метою недопущення концентрації в одних руках великих площ земельних угідь закон, схвалений Державною радою і Державною думою під назвою «Про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння», затверджений імператорами 14 червня 1910 р., обмежував зосередження в одних руках шляхом купівлі чи прийняття у подарунок надільної землі, розмір якої перевищував у губерніях Лівобережної та Південної України шість душових вищих чи указних наділів (ст. 56)³⁵. У результаті аналізу виданих Селянським банком кредитів за 1906–1909 рр. стає цілком очевидною абсолютна перевага позик окремих домогосподарів над кредитами товариств і сільських громад. Так, якщо позики окремим домогосподарям з 1906 по 1909 рр. зросли у 132 рази (з 535 520 до 70 984 634 руб.), то позики товариствам – лише удвічі (з 31 638 060 до 63 137 050 руб.), а сільським громадам – вдвічі зменшились (22 135 710 руб. у 1906 р. і 10 375 850 руб. у 1909 р.)³⁶.

Суттєві зміни і доповнення, ухвалені протягом 1906-1911 рр. щодо унормування діяльності Селянського банку у роки столипінської аграрної реформи, поставили на порядок денний необхідність ухвалення нової редакції Статуту Селянського поземельного банку, опублікованого у Зб. законів, т. XI, частина 2 видання 1912 р. У цьому Статуті містився спеціальний розділ «Позики під заставу надільних земель»³⁷, де були систематизовані і послідовно викладені усі раніше згадані нами норми права стосовно діяльності цього банку після відомих радикальних змін 1906 р. Того ж 1912 р. міністр фінансів за узгодженням з міністром внутрішніх справ та Головноуправляючим землевпорядкуванням і землеробством затвердив нові «Правила видачі Селянським поземельним банком позик під заставу надільних земель» на основі п. 2 ст. 145 Статуту Селянського поземельного банку (зв. зак., т. XI, частина 2, вид. 1912 р.)³⁸. У розділі «Загальні положення» зазначалося, що основне завдання кредиту, який надає Селянський банк під заставу надільних земель,

полягає у тому, щоб забезпечити можливість утворення на цих землях приватних господарств і створення умов для їх успішного розвитку. Для виконання цих завдань Селянський банк отримав право надавати позики на покриття витрат в ході ліквідації громадського чи черезсмужного подвірного землеволодіння і переходу до хутірського чи відрубного господарювання. Такими витратами, як вказано у ст. 2 Правил, могли бути: вартість матеріалів і робіт з перенесення житла і господарських будівель, облаштування колодязів, ставків та водоймищ, обводнення чи осушення ділянок, розчистка чи розкорчування угідь, укріплення пісків та ярів або проведення до нової садиби дороги. Предметом застави у цьому випадку могли бути лише укріплені в особисту власність ділянки окремих домогосподарів у вигляді хутірських чи відрубних ділянок. Статтею 5 було визначено термін кредиту – до 28 років, а розмір позички не повинен був перевищувати 60% нормальної чи спеціальної оцінки ділянки. Наступним – другим – розділом Правил визначався порядок оформлення заяв щодо кредиту. Вони, про що свідчить ст. 8, повинні були подаватися у місцеву землевпорядкувальну комісію з відповідним планом ділянки та заставним свідоцтвом. Якщо заява заслуговувала на схвалення, то землевпорядкувальна комісія спрямовувала її до місцевого відділення Селянського банку з відповідною рекомендацією щодо розміру позички.

Отримавши відповідні документи заявника, відділення банку додатково збирало необхідні відомості щодо клієнта і лише після того, як було встановлено можливість надання позички розміром до 3000 руб. дозволяло її або, навпаки, відмовляло прохачу. Заяви ж про позики понад 3000 руб. після належного обстеження ділянки відділення банку спрямовувало до Ради банку для остаточного рішення. Якщо відносно позички було ухвалено позитивне рішення, від клієнта брали заставну підписку, у якій детально описувались якісні характеристики ділянки, а вже потім могли бути видані відповідні кредити з нарахуванням 6 % річних. Усі угоди з продажу садибних, промислових та інших культурних ділянок затверджувались Особливим ліквідаційним відділом банку з одночасним внесенням на розгляд Комітету із землевпорядкувальних справ тих з них, щодо яких висловив свою незгоду представник Головного управління землевпорядкування і землеробства (ст. 12).

Таким чином, починаючи з 1883 р. і до часу ліквідації Селянського поземельного банку у 1918–1919 рр., ця іпотечна установа відіграла вирішальну роль у забезпеченні дрібних сільськогосподарських товаровиробників з числа непривілейованих станів іпотечними кредитами, тоді як привілейовані стани (дворяни, високопоставлені державні чиновники, офіцери, почесні громадяни та духовенство) мали доступ до спеціально створеного для них у 1885 р. державного іпотечного кредиту. Йдеться про Дворянський земельний банк, який дехто з дослідників цілком справедливо називав напівблагодійною установою.

Причину створення Дворянського банку досить чітко було обґрунтовано у виступі на одному із засідань Особливої наради з приводу обговорення

проекту Положення про цей банк лідера харківського дворянства О.Р. Шидловського. «Причина, – говорив він, – що спонукає до влаштування державного земельного кредиту, полягає у вкрай скрутному стані, у якому знаходяться землевласники, маєтки котрих заставлені в існуючих тепер земельних банках». «Отже, – продовжував він, – потрібними є невідкладні заходи, щоб відбулося звільнення земельної власності від тягара умов, у які вона поставлена руйнівною силою обтяжуючих її боргів. У цих умовах необхідно діяти невідкладно, щоб зупинити швидко зростаюче погіршення справ»³⁹. Щоб створити банк для дворян, було обрано досить зручний момент: минало 100-річчя від часу указу Катерини II, відомого як Жалувана грамота дворянству. Так, 21 квітня 1885 р. на світ з'явився рескрипт «Благородному російському дворянству», яким вкотре підтверджувалась ідея неухильності продворянського політичного курсу царського уряду.

Зміст рескрипту розкривав і його характер. «Розуміючи потреби дворянського землеволодіння... – йшлося у ньому, – ми наказуємо міністру фінансів приступити до організації Дворянського земельного банку, щоб дворяни, перебуваючи у своїх маєтках, могли виконувати свої функції відповідно до їх обов'язку і звання»⁴⁰. Так, 3 червня 1885 р. на світ з'явилося Положення про Державний дворянський земельний банк⁴¹, згідно з яким у цій іпотечній установі кредит могли отримати лише потомственні дворяни. Цілком справедливим було зауваження з цього приводу В.Є. Кириченка⁴² на адресу О.Є. Фіногентової⁴³, яка твердила, що «право користування державним кредитом надавалось усім дворянам-землевласникам без обмежень і винятків». Обмеження ж було одне: кредит у цій установі могли отримати лише потомственні дворяни. Протягом 1885 р., окрім Ради банку – його центрального органу, у період з грудня 1885 р. по січень 1886 р. були відкриті 13 місцевих відділень, з яких п'ять (Полтавське, Харківське, Катеринославське, Таврійське і Чернігівське) здійснювали свої операції в українських губерніях⁴⁴. Процес видачі кредитів регулювався не лише згаданим раніше Положенням, але й іншими нормативними актами, серед яких центральне місце посідали відповідні правила діяльності⁴⁵ та інструкція з оцінки маєтків, що пропонувалися у ролі застави⁴⁶.

Хоч цей банк і призначався для привілейованих категорій землевласників, проте отримати кредит у ньому було нелегко насамперед через характерну для самодержавної влади бюрократизованість ухвалення будь яких рішень, включаючи, звичайно, і процес надання позик своїм клієнтам. Заява позичальника про кредит була не простою формальністю, а досить складним документом відповідної форми. Окрім імені заявника вона повинна була містити назву маєтку та його адресу, кількість придатної і непридатної землі, розмір позики та строк, на який її просили, спосіб оцінювання (нормальний або спеціальний), наявність обтяжень земля орендними угодами, а у випадку їх наявності – відомості про умови оренди та орендарів. Досить детальним був і перелік документів, що додавалися до заяви про кредит. Серед них були:

- 1) заставне свідоцтво, адже більшість маєтків вже була заставлена в акціонерних земельних банках;
- 2) детальний опис маєтку, що пропонувався під заставу;
- 3) свідоцтво щодо потомственого дворянства власника маєтку;
- 4) окладні папери, у яких містилась інформація щодо зборів і недоїмок, що обтяжували маєток по державним та земським і дворянським зборам;
- 5) плани маєтку;

б) нотаріально засвідчена підписка позичальника щодо договорів щодо маєтку, згідно з якою заявник брав на себе зобов'язання у майбутньому до повного погашення боргу банку без його письмової згоди не укласти наступних договорів різного характеру, як-то: відчуження на поруб лісу, який належав маєтку, передача в орендне користування строком більшим за три роки, або стягнення орендної плати терміном понад один рік.

До заяви додавалися кошти, сума яких залежала від вартості оцінки маєтку: від 50 руб. за 500 дес. і до 200 руб. за 5000 дес.⁴⁷ Після здійснення нормальної, що базувалась на орендних і купівельних цінах на землю у даній місцевості, або спеціальної оцінки, в основу якої було покладена середня прибутковість маєтку та середня вартість землі, клієнт міг нарешті отримати позику. Термін позики, яка видавалась відповідно до існуючого курсу заставними листами, складав 48 років і 8 місяців та 36 років і 7 місяців. Сума коштів, які з 1889 р. стали видаватись готівкою, не повинна була перевищувати 60 % вартості маєтку і лише в особливих випадках до – 75 % оцінки. Річні відсотки сягали від 53/4 до 61/4 % на рік. У випадках заборгованості призначалася пеня у розмірі 0,5 % за перші два місяці, тоді як у наступні – по 1 %. Якщо і у цьому випадку позичальник не погашав свого боргу, то його маєток мав продаватися з публічних торгів⁴⁸. Усі ці новації за окремими винятками увійшли до Статуту Дворянського банку, затвердженого Імператором 12 червня 1890 року⁴⁹. Спираючись на звіти Дворянського банку за той чи інший період його діяльності, можна вирахувати суму виданих кредитів по кожному регіону, в яких функціонували його відділення. Так, у 1887 р. найбільшу суму кредитів отримали поміщики Полтавської губернії – 11 246 727 руб., віддавши у заставу 121 052 дес. землі, або по 93 руб. за десятину⁵⁰. Для порівняння назвемо відповідні суми за 1914 р. по тій же губернії: 1 315 446 руб. основного і 646 6000 руб. додаткового кредиту⁵¹. Проте загальна по імперії сума кредитів дворянам, які з 1906 р. знову стали заставними листами 4,5 % та 5 % вартості⁵², продовжувала зростати. У 1887 р., наприклад, банк видав загалом 70 963 300 руб. кредитів, у 1913 р. – вже 146 082 000 руб., тобто удвічі більше⁵³. Якщо звернутися до звітів банку за 1916 р., то виявиться, що в установлені законом терміни внесли свої платежі лише 1/3 позичальників. До річного окладу платежів недоїмки становили 60–70 % за 1906–1908 рр. і 41% у 1913 р.⁵⁴ Накопиченню недоїмок сприяло не лише марнотратство частини позичальників, але і певні норми закону про банк, який допускав немало різноманітних пільг, що сприяло порушенню відповідних правил роботи з

клієнтами. Немало позичальників роками не платили свої борги. Так, напередодні Першої світової війни князь А.А. Куракін мав борги, сума яких складала 114 тис. руб., баронеса Е.Н. Крюденер-Струве – 150 тис. руб.; князь С.Д. Оболенський – 52 тис.; граф І.А. Уваров – 49 тис. і т.д.⁵⁵ Що ж до продажу маєтків боржників, то такі приклади були винятком, а не загальним правилом, як це було, наприклад, у Селянському банку. Ось приклад: за 1891-1900 рр. на Полтавщині було продано за борги лише 26 маєтків, загальна кількість землі яких складала мізерні 9827 дес., борг за які сягав 828 260 рублів⁵⁶. Але навіть за наявності численних пільг і найнижчі порівняно з іншими іпотечними банками відсотки за кредит, дворяни постійно клопоталися про все нові і нові пільги, серед яких перше місце посідало зменшення відсоткових ставок за кредит до 3 % річних⁵⁷. Результатом подібних клопотань стало зниження у травні 1897 р. відсотків річних до 3,5 %⁵⁸. Саме на полегшення фінансового становища Дворянського банку, а опосередковано це означає, що і його клієнтів, було спрямовано затверджене 26 квітня 1906 р. рішення Державної ради щодо можливості брати Селянським банком на себе борги Дворянського банку. Враховуючи те, що обома державними банками керував один управляючий, а місцеві відділення нерідко знаходилися (як, наприклад, у Полтаві) в одному приміщенні, переведення боргу відбувалося без бюрократичної тяганини – простим записом у книзі Дворянського банку. При достроковому погашенні боргу Дворянському банку за позиками, які видавались на умовах указу від 7 липня 1900 р., Селянський банк зобов'язаний був відшкодувати Дворянському банку передбачені законом приплати на покриття курсової різниці. Згідно із законом від 26 квітня 1906 р.⁵⁹ Селянський банк мусив брати на себе борги маєтків, що перебували у заставі Дворянського банку. Як приклад наведемо відповідні дані по українських губерніях: на території Лівобережної України у 1907 р. Дворянський банк передав Селянському 226 позик на загальну суму 5 601 тис. руб., забезпечених 100 671 дес. землі; в губерніях Правобережної України – 50 позик на 2139 тис. руб., забезпечених 34 695 десятинами, і у трьох губерніях Південної України – 43 позики на 2 305 тис. руб.⁶⁰ У наступні роки сума переданих позик дещо зменшилась, але цей процес продовжувався і надалі: у 1912 р. Селянському банку було передано 3 596 тис. дес. землі, які забезпечувались 158 575 тис. руб. боргових зобов'язань, з яких на губернії Лівобережної України припадало 17 171 тис. руб., на Правобережжя – 9 643 тис. руб., Півдня України – 8 263 тис. руб.⁶¹.

Значні пільги позичальники Дворянського банку отримали згідно із законом від 28 жовтня 1907 р.⁶², ухвалення якого владою пояснювалось неврожаєм та збитками дворян від аграрних заворушень 1905–1907 рр. Згаданий закон давав право звертатися з відповідними клопотаннями до банку щодо відстрочки недоїмок, які виникли до листопада 1906 р., терміном від 6 до 12 півріччя зі сплатою 6 % річних. Остаточні умови розстрочення недоїмок визначала Рада банку у кожному окремому випадку.

Чергові пільги дворянам були надані урядом з початку Першої світової

війни, посилаючись на яку ця привілейована частина населення завалювала своїми листами та вимогами як Міністерство фінансів, так і Дворянський банк. Реагуючи на прохання поміщиків, міністр фінансів П.Л. Барк у 1915 р. наполегливо рекомендував Раді банку й надалі не позбавляти позичальників пільг щодо сплати поточних платежів. Наслідками таких рекомендацій було щорічне зменшення в умовах війни кількості проданих за борги маєтків⁶³.

Поступово Дворянський банк, за висловом колишнього міністра фінансів і голови Комітету Міністрів С.Ю. Вітте, перетворювався у напівблагодійну установу із всерозростаючими боргами⁶⁴, частина яких поступово перекидалась на Селянський банк. Саме критичний характер фінансового стану Дворянського банку став підставою для обговорення в урядових колах в 1911 р. ідеї злиття Дворянського із Селянським банком і утворення на їх основі єдиного Державного сільськогосподарського банку, який би видавав кредити своїм клієнтам без поділу на привілейовані і непривілейовані стани. З такою ідеєю ще у 1902 р. виступив харківський професор П.П. Мігулін, але тоді уряд не вважав актуальним обговорювати подібні пропозиції з огляду на інші, більш важливі з його точки зору проблеми. Початок обговорення цього питання відноситься до 1907 р., коли Головноуправляючий землевпорядкування і землеробства Б.О. Васильчиков подав до Ради Міністрів відповідний проект Статуту нового об'єданого банку. У 1911 р., наприклад, Головне управління уділів опублікувало з цього приводу спеціальне дослідження Статутів Селянського і Дворянського банків, дійшовши, таким чином, висновку про подібність основних статей щодо умов надання іпотечного кредиту своїм клієнтам⁶⁵. У 1911–1912 рр. це питання вивчало і Міністерство юстиції, зібравши значний обсяг інформації щодо організації найрізноманітніших видів кредитів, які існували на початку ХХ ст. у Російській імперії⁶⁶. Але далі розмов не пішло, тим більше що з початком війни 1914 р. уряду стало не до питань, пов'язаних з реформуванням державного сільськогосподарського кредиту в країні. Як у Міністерстві внутрішніх справ, так і у Міністерстві фінансів вважали такі пропозиції «непідійомними для держави за умов існуючого фінансового стану»⁶⁷.

Загалом же є усі підстави для висновку про те, що основний зміст усіх реформ, які мали місце у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., включаючи і організацію державного сільськогосподарського іпотечного кредиту, полягав у захисті й підтримці такого привілейованого класу, як помісне дворянство. Хоч функціонування Дворянського банку і не було позбавлене комерційної основи, проте червоною лінією, яка пронизувала усі законодавчі акти вищезгаданого періоду стосовно кредитування поміщиків, була ідея охорони їх землеволодінь в умовах швидкого розвитку товарно-грошових відносин. Початок операції Дворянського банку у 1885 р. врятував від процедури банкрутства значну кількість маєтків потомствених дворян, обтяжених численними кредитними зобов'язаннями перед акціонерними банками чи такими установами, як Товариство взаємного кредиту або Земський

банк Херсонської губернії. Таким чином, Дворянський банк допомагав помісному дворянству чинити спротив природному в ринкових умовах процесу мобілізації земельної власності. Проте зупинити цей процес йому все ж таки не вдалося, адже непривілейовані класи після аграрних реформ 60-х років XIX ст. постійно розширювали свої землеволодіння, тоді як привілейовані, навпаки, їх скорочували. Роль Дворянського банку з точки зору результатів його діяльності з кредитування помісного дворянства полягала в тому, що саме ця іпотечна установа надала можливість цій категорії сільськогосподарських товаровиробників з вигодою для себе, за допомогою інституту іпотеки, позбутися успадкованих від своїх предків маєтків. Хоч основна частина отриманих як застави коштів і не була використана на модернізацію рослинництва і тваринництва, але ж частина їх так або інакше все ж потрапила на поля і ферми у вигляді тих чи інших сортів сільськогосподарських культур, кращих порід тварин та новітніх знарядь праці. Важливим з точки зору сучасних проблем кредитування аграрного сектора економіки України ми вважаємо висновок про очевидне, доведене історичною практикою кредитування неефективних земельних власників, якими в конкретно-історичних умовах Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. було привілейоване дворянство. Численними пільгами і відсотками тогочасна держава лише розбещувала цю частину землевласників, тоді як суворі правила щодо позичальників Селянського банку дозволяли останньому постійно розширювати сферу кредитування дрібних товаровиробників фермерського типу, що суттєво впливало як на ефективність їх господарювання, так і на фінансову стабільність цієї державної іпотечної держави.

1. Архив Маркса и Энгельса. Т. XIII. М.: Госполитиздат, 1955. С. 5–306.
2. Кауфман И. Доклад комиссии Министерства государственных имуществ для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1873. 101 с.
3. Задолженность частного землевладения // Отечественные записки. 1880. № 1. С. 141.
4. Земство. 1882. № 12. С. 6.
5. Печерин Я.И. Исторический обзор правительственных и частных кредитных установлений в России. С. 87.
6. Положение о Крестьянском поземельном банке (По прод. Св. Зак. 1883 г.). С разъяснениями Совета Крестьянского банка и Правилах об учете соло-векселей землевладельцев Государственным банком. СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1884. 185 с.
7. Гурьев А.А. К реформе Крестьянского банка. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1894. С. 35–36.
8. Положение о Крестьянском поземельном банке... С. 186.
9. Россия. Щоденна поміркована ліберальна газета (виходила у Петербурзі). 1906. № 83.

10. Мнение Государственного Совета, высочайше утвержденное 27 ноября 1895 года // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVIII СПб.: Гос. типография, 1895. № 12195.
11. Именной высочайший указ, данный Министру финансов «О понижении платежей заёмщиков Крестьянского поземельного банка» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVIII. СПб.: Гос. типография, 1898. № 16116.
12. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк. С. 289-300; Огановский Н.П. Революция наоборот. Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1917. С. 10; Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России в конце XIX – начале XX в. С. 58; Проскурякова М.А. Крестьянский поземельный банк (1813–1916 гг.) // Отечественная история. 1988. № 3. С. 70; Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883–1895 гг.). М.: Госфиниздат, 1959. С. 111; Кириченко В.С. Установи довгострокового кредиту... С. 280.
13. Державний архів Харківської області. Ф. 167. Оп. 4. Спр. 16: «Циркуляри губернатора». Арк. 9.
14. Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет (1883–1900 гг.) // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. Полтава: Тип. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. С. 29.
15. Там само. С. 34.
16. Там само. С. 36.
17. Там само. С. 40.
18. Герценштейн М.Я. Национализация земли, Крестьянский банк и выкупная операция. СПб.: Изд-е т-ва «Общественная польза», 1905. С. 98.
19. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа... С. 271; Першин П.Н. Аграрная революция в России. Кн. 1: От реформы к революции. М.: Изд-во «Наука», 1966. С. 87.
20. Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет... С. 45.
21. Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет... С. 45.
22. Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет... С. 45.
23. Высочайший указ «Об облегчении задачи Крестьянского поземельного банка по содействию к увеличению площади землевладения малоземельных крестьян // Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1905. № 207. Отд. 1. С. 1754.
24. Именной высочайший указ «О предназначении казенных земель к продаже для расширения крестьянского землевладения» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. СПб.: Гос. типография, 1906. № 28315.
25. Высочайший указ, данный Правительствующему Сенату «О понижении платежей заемщиков Крестьянского поземельного банка и об изменении условий выпуска государственных свидетельств названного банка // Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1906. № 244. Отд. 1. С. 1727.

26. Именной высочайший указ, данный Сенату «О выдаче Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXXVI. СПб.: Гос. типография, 1906. № 28547.

27. Брусникин Е.М. Подготовка закона 14 декабря 1893 г. о неотчуждаемости крестьянских надельных земель // Ученые записки Пермского государственного университета. 1964. Выпуск 72. С. 374.

28. Высочайший указ «Об учреждении: а) Комитета по землеустроительным делам при Главном управлении землеустройства и земледелия и б) губернских и уездных землеустроительных комиссий и об упразднение Комитета по земельным делам // Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1906. № 48. Отд. 1. Ст. 307.

29. Наказ землеустроительным комиссиям (Утвержден Комитетом по землеустроительным делам с возложением на все землеустроительные комиссии обязанностей, изложенных в этом наказе). Ставрополь: Тип. Ставропольского губернского правления, 1906. 48 с.

30. Именной высочайший указ, данный Сенату «О выдаче Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель». Ст. 7.

31. Правила выдачи Крестьянским поземельным банком ссуд для улучшения землепользования // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1887 года. Полтава: Электрич. типо-литограф. Д. Подземского, 1907. С. 42–46.

32. РДА. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 111.

33. Высочайшие утвержденные 27 июня 1908 г. правила о порядке согласования посреднической деятельности Крестьянского поземельного банка с общими землеустроительными мероприятиями правительства // Сборник правил и инструкций по Крестьянскому поземельному банку. 1883–1908 г. СПб.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1908. С. 742–744.

34. Журнал по применению закона 9 ноября 1906 г. // Журнал Полтавского губернского присутствия № 2. За февраль 1909 г. Полтава: Электрич. типо-литогр. Д. Подземского, 1909. С. 24.

35. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении» // Журнал Полтавского губернского присутствия № 6. За июнь 1910 года. Полтава: Электрич. типо-литогр. Д. Подземского, 1910. С. 3–15.

36. Зак А.Н. Названа праця. С. 491.

37. Устав Крестьянского поземельного банка // Землеустройство. Сборник законов и распоряжений. СПб.: Изд-е Департамента гос. земельн. имуществ, 1914. С. 61–66.

38. Правила выдачи Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель на основании п. 2 ст. 145 Устава Крестьянского поземельного банка (Св. зак., т. XI, ч. 2, изд. 1912 г.) // Землеустройство. Сборник законов и распо-

- ряжений. СПб.: Изд-е Департамента гос. земельн. имущество, 1914. С. 67-70.
39. Цит. за: Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні... С. 406.
40. РДА. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 917 «Про облаштування урядового сільськогосподарського банку». Арк. 96.
41. Высочайше утвержденное Положение о Государственном дворянском земельном банке // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. V. СПб.: Тип. II Отдел. Собст. Его Император. Велич. Канцелярии, 1885. № 3016.
42. Кириченко В.Є. Названа праця. С. 410.
43. Финогентова О.Е. Законодательное регулирование банковской деятельности в России: первая половина XVIII начало XX вв.: автореф. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2004. С. 49.
44. Государственный Дворянский земельный банк. 1885-1910. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1910. С. 50.
45. Правила действий и порядка делопроизводства Государственного дворянского земельного банка // Указания и распоряжения о Государственном дворянском земельном банке. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1889. С. 21–37.
46. Инструкция для оценки имений, закладываемых в Государственном дворянском земельном банке; Правила оценки лесных угодий и надзора за лесами в имениях, закладываемых в Государственном дворянском земельном банке. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1889. С. 41–54.
47. Правила действий и порядка делопроизводства Государственного дворянского земельного банка. Ст. 6.
48. Государственный дворянский земельный банк. 1885–1910. С. 11.
49. Высочайше утвержденный 12 июня 1890 г. Устав Государственного дворянского земельного Банка // ПСЗРИ. Собр.: 3-е. Т.Х. СПб.: Тип. II Отдел. Собств. Его Император. Велич. Канцелярии, 1890. № 6925.
50. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1887 год. СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1889. С. 8.
51. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1914 год. Двадцать девятый отчетный год. Пг.: Т-во «Печатная С.П. Яковлева», 1915. С. 14.
52. РДА. Ф. 1405. ОП. 531. Спр. 917: «Про облаштування урядового сільськогосподарського банку». Арк. 103.
53. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1915 год. Тридцатый отчетный год. Пг.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1916. С. 97.
54. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 год. Тридцатый отчетный год. Пг.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1918. С. 26.
55. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). М.: Изд-во «Наука», 1969. С. 325.
56. Павловский И. К истории Полтавского дворянства. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1907. Т. 2. С. 136.
57. Павловский И. К истории Полтавского дворянства. Полтава: Тип. И.А.

Дохмана, 1907. Т. 2. С. 139.

58. РДА. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 917: «Про облаштування урядового сільськогосподарського банку». Арк. 98.

59. Высочайше утвержденное 26 апреля 1906 г. мнение Государственного Совета «О предоставлении Крестьянскому поземельному банку при производстве операций по землям, заложенных в Государственном дворянском земельном и акционерных земельных банках, принимать на себя долги означенным кредитным учреждениям // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. СПб.: Гос. типография, 1906. № 27826.

60. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1907 год. Двадцать первый отчетный год. СПб.: Тип. «Печатня С.П. Яковлева», 1908. С. 18.

61. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1912 год. Двадцать седьмой отчетный год. СПб.: Тип. «Печатная С.П. Яковлева», 1913. С. 46.

62. Высочайше утвержденное 28 октября 1907 г. положение Совета Министров «О предоставлении некоторых льгот заемщикам Государственного Дворянского земельного банка и Особого его отдела, пострадавшим от неурожаев 1905 и 1906 годов, а также от аграрных беспорядков» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVII. СПб.: Гос. типография, 1907. № 29744.

63. Государственный Дворянский земельный банк в 1915 году // Вестник финансов, промышленности и торговли. 1917. № 6. С. 248.

64. Витте С.Ю. Воспоминания. Т. 3 / С.Ю. Витте. М.: Изд-во соц.-экономической лит-ры, 1960. С. 211.

65. РДА. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 917 «Про облаштування урядового сільськогосподарського банку». Арк. 89.

66. Там само. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 1250: «Журнали, Статути земельних банків». Арк. 1–6.

67. Там само. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 917: «Про облаштування урядового сільськогосподарського банку». Арк. 127.

2.3. Статут Державного банку Російської імперії як юридичне підґрунтя кредитування сільськогосподарських товаровиробників

Усе, що стосувалося сільського господарства, включаючи, звичайно, і питання його кредитування, регулювалося своєрідним кодексом законів під назвою «Статут сільського господарства» (Зібрання законів, т. XII, частина 2). У цьому Статуті були зафіксовані різноманітні норми права, включаючи і питання кредиту, починаючи з початку XIX ст. З часом ті чи інші правові норми змінювалися, що вимагало періодичного перевидання як власне Статуту, так і усього дев'ятого тому Зібрання законів Російської імперії.

У розділі другому першого відділення «Статуту сільського господарства», який має недвозначну назву «Про деякі особливі закони щодо заохочення сільського господарства», зазначено, що такими заходами є, зокрема, «видача позик з особливо призначених для цього капіталів»¹.

Не стояв, та й не міг стояти, осторонь питань, пов'язаних із сільськогосподарським кредитом, і створений 31 травня 1860 року Державний банк Російської імперії, основний капітал якого складався з коштів колишнього Комерційного та Позичкового банків². Основні напрями діяльності Державного банку були зафіксовані у ст. 24 його Статуту: облік векселів та інших строкових паперів; купівля і продаж золота і срібла; отримання платежів за векселями та іншими терміновими документами у рахунок довіритель; приймання вкладів (на зберігання; на поточний рахунок; на обіг з процентів); купівля і продаж державних паперів в рахунок довіритель і на свій рахунок у межах власних капіталів і, нарешті, видача позичок³. Безпосереднє керівництво банком здійснювали (у межах своїх повноважень) міністр фінансів та призначений імператором управляючий. Невід'ємною складовою частиною Державного банку були контори та відділення на місцях. Із семи контор Державного банку три знаходилися в українських губерніях (у Києві, Харкові та Одесі). Їх повноваження регулювалися окремим законодавчим актом 1862 р. «Контори, – як сказано у «Статуті контор Державного банку», затвердженого 3 січня 1862 р., – відкриваються для поживавлення торгівлі у містах імперії, що мають важливе значення у торгівлі і промисловості»⁴. Статут передбачав наявність у ній управляючого, якого призначав міністр фінансів, та підзвітного управляючому директора контори, якого мало призначати Правління Державного банку. Контори мали повноваження брати векселі від осіб, які мали на них право.

До компетенції контор було віднесено такі обов'язки, як сплата відсотків і повернення капіталу за внесками, сплата відсотків за купонами 5% банківських білетів, обмін кредитних білетів старих на нові, прийом монет і злиwkів з видачею замість них кредитних білетів, а також видача позичок. Керувало роботою контори спеціально призначене правління, яке мало засідати

один раз на тиждень. Рішення правління ухвалювалося більшістю голосів, а у випадку їх рівності вирішальне значення мав голос управляючого конторою. Останній голосував у правлінні, обліковому та позичковому комітетах. До облікового та позичкового комітетів за посадою входили, окрім управляючого, директори контор і виборні представники від купецтва (переважно місцевого) перших двох гільдій, тобто найзаможніші в економічному плані.

Якщо контори Державного банку відкривалися в найбільших містах країни, то відділення – у менш значних за своїм потенціалом. Компетенціями відділень Державного банку були, як правило, ті ж самі, що і в контор. Винятком була хіба що заборона вести вексельні операції, працювати з цінними металами; також виділення у значно менших обсягах займалися питаннями кредитування клієнтів. З усіх 97 відділень банку 13 розміщувалися на території українських губерній. У деяких з них були одні лише контори (Київська і Харківська губернії), тоді як в Одеській – контора і Миколаївське та Єлисаветградське відділення, у Катеринославській три відділення: Катеринославське, Бердянське і Юзівське, у Волинській – Житомирське, у Таврійській – Севастопольське і Феодосійське, у Чернігівській – одне лише Чернігівське. Окрім того, у Ялті відділення Державного банку діяло лише в період курортного сезону – з 24 травня по 1 листопада кожного року.

Що стосується кредитування сільськогосподарських товаровиробників, то протягом перших двох десятиліть після скасування кріпосного права Державний банк загалом і його контори та відділення зокрема займалися майже виключно питаннями, пов'язаними з викупними платежами, кредитуючи, таким чином, за рахунок колишніх кріпосних селян поміщицькі господарства. Проте поміщики, незадоволені умовами кредитування в акціонерних земельних банках, з початку 80-х років XIX ст. стали все наполегливіше вимагати участі у кредитуванні їхніх господарств Державного банку. Так, 10 лютого 1884 р. з'явилися Правила, затвердженні міністром фінансів, щодо надання можливості землевласникам отримувати кредит під соло-векселя. Призначенням цього виду сільськогосподарського кредиту було термінове поповнення обігових коштів строком не більше дев'яти місяців. Спираючись на відповідну ухвалу Державної ради від 24 січня 1884 року, міністр наказував місцевим конторам і відділенням уважно стежити за майновим станом клієнта перед тим, як надати йому позичку. Про це, зокрема, свідчать циркуляри Державного банку, які надійшли до Чернігівського відділення протягом 1884-1893 рр. Перше, що вимагалось від клієнта, – надати необхідну інформацію про заборгованість маєтку. Кредит не міг бути наданий, якщо власник маєтку мав заборгованість по кредиту в інших установах. Ще одна вимога – надати інформацію щодо наявності у клієнта кредиту для обліку векселів з двома підписами і, якщо такий є, то якими є обсяг цього кредиту та термін сплати боргу⁵. Як видно із змісту циркулярів Державного банку, контори і відділення далеко не завжди дотримувалися законодавства, постанов та інструкцій свого керівництва. В одних випадках від клієнта вимагався ряд не

передбачених пунктом 6 вищезазначених правил, тоді як в інших, навпаки, обмежувалися «такими описами маєтків, які є поверховими, без включення необхідних для видачі соло-вексельного кредиту відомостей»⁶. У липні 1887 року місцеві контори і відділення отримали черговий циркуляр за підписом управляючого банку А. Цимсена, у якому той наказував вимагати у бажаючих отримати кредит довідку старшого нотаріуса про те, чи не накладена заборона видачі заставного свідоцтва після отримання першого траншу кредиту⁷. Під натиском фактів неповернення виданого його клієнтам кредиту Державний банк продовжував вимагати від місцевих контор і відділень вживати додаткових заходів для визначення рівня платоспроможності своїх клієнтів. Так, 21 вересня 1887 р. на місця було направлено циркуляр за підписом згаданого вже А. Цимсена та інспектора В. Гнедича, в якому доручалось вимагати від землевласників дозволу перед видачею кредиту оглядати маєток спеціально визначеними для цього Правлінням службовцями⁸. На початку січня наступного 1888 р. на місця було направлено новий циркуляр за тими ж підписами, в якому місцевим службовцям банку було запропоновано в кожному окремому випадку при вирішенні питання про видачу соло-вексельного кредиту направляти до Облікового комітету в Петербург відомості про те, чим саме викликане клопотання про соло-вексельний кредит тих землевласників, які вже отримали кредит від земельного (Дворянського чи акціонерного) банку. Інша інформація повинна стосуватися наявності інших, окрім сільського господарства, прибутків, які могли б бути використані для покриття відсотків по соло-вексельному кредиту⁹. Такі відомості Державному банку потрібні були для того, щоб гарантувати повернення кредиту, адже огляд спеціальними уповноваженими маєтку, пропонованого як застава, нерідко викривав факт наявності недостовірної інформації щодо площі посівів, кількості худоби, обігові кошти маєтку тощо¹⁰. Клієнт міг не отримати дозволу на соло-вексельний кредит не лише за наявності неправдивих даних про своє господарство, але і у тих випадках, коли загальна заборгованість маєтку іншим банкам перевищувала 75% його вартості, а можливий соло-вексельний кредит не буде перевищувати 60% вартості маєтку¹¹.

Наприкінці 1889 р. у розпал аграрної кризи в імперії на місця було відправлено таємний циркуляр з повідомленням про розпорядження імператора щодо можливої відстрочки і розстрочки соло-вексельного кредиту у тих випадках, коли заборгованість клієнта по кредиту відбулась з незалежних від боржника причин¹². Таке довільне трактування причин заборгованості надавало поміщикам широкі можливості зловживати своїм становищем, ухиляючись від сплати кредиту. Саме ця обставина зумовлювала позицію Державного банку з ускладнення умов отримання соло-вексельного кредиту, періодично переглядаючи його кожні чотири місяці, а з 1892 р. – щорічно. Цього року Державний банк у своїй роботі використовував вже нові правила видачі такого кредиту згідно з відповідним розпорядженням міністра фінансів від 16 червня 1892 р. Параграф 2 цих правил визначав умови, за яких клієнт не мав

права на соло-вексельний кредит, якщо: а) його маєток було передано в оренду і б) за умови, що маєток вже заставлений у Дворянському банку, а розмір отриманого кредиту складав 75% його очікуваної вартості (разом з простроченими платежами). Але при цьому зазначалось, що борги по тим чи іншим податкам не повинні стояти на перешкоді отримання кредиту, адже сплата їх повинна бути здійснена негайно після відкриття кредиту.

Параграф 3 цих правил визначав суму можливого соло-вексельного кредиту, який не повинен був перевищувати 75% річного обігу капіталів маєтку. Кредит у повному обсязі міг бути наданий лише у тому випадку, коли його сума разом з сумою непогашеного боргу земельному банку та іншим кредитним установам не перевищувала 75% вартості маєтку, а також за умови, коли ймовірний чистий прибуток маєтку міг покрити як платежі за боргами, так і соло-вексельний кредит¹³.

Шостим параграфом цих правил регулювалась документація клієнта, який той зобов'язаний був подавати до банку з приводу отримання соло-вексельного кредиту. У своїй заяві клієнт повинен був вказати: а) кількість зручної і незручної землі з розподілом її на угіддя; б) площу посівів та сінокосів; в) площу десятин, які віддані в оренду; г) кількість худоби, яка утримується в маєтку; д) середній або за один останній рік орієнтовний валовий прибуток і витрати щодо маєтку. До цього повинне бути додане ще й заставне на маєток свідоцтво, видане згідно зі ст. 2-6 затвердженої 24 січня 1884 р. думки Державної ради. Якщо маєток вже знаходився у заставі, то слід було надати свідоцтво земельного банку про оцінку маєтку, про непогашені борги, які власник маєтку повинен був погасити, та про недоїмки по податках, якщо вони були. Заяву про кредит розглядав Оглядний комітет, який існував при кожній конторі чи відділенні. Після надання згоди на кредит рішення Облікового комітету повинно було направлятися на затвердження Правління Державного банку. У разі позитивного рішення Правління контора чи відділення надавали соло-вексельний кредит своїм клієнтам, а відсотки по ньому знімалися відразу ж за увесь період користування кредитом. Державний банк параграфом 15 Правил від 16 червня 1892 р. намагався убезпечити себе від недобросовісних клієнтів правом дострокового припинення кредитної угоди за умови, коли: а) у маєтку припинялося ведення власного господарства і мала місце здача його в оренду; б) при виявленні з боку власника дій, які могли привести до знецінення маєтку, а саме: розпродаж інвентаря і будівель на знесення, вирубка лісу без відома Державного банку; в) за наявності векселів, поданих до протесту¹⁴.

Згідно з розпорядженням міністра фінансів і, відповідно, рішенням Правління 19 червня 1897 р. були встановлені максимальні розміри позик під маєтки, які уповноваженими на те службовцями банку не оглядались, – 7 руб. на десятину орної землі, а під ті, що були оглянуті, – 75% його вартості¹⁵. Первісний термін кредиту, які ми згадували раніше, було продовжено з 9 до 12 місяців. Враховуючи розстрочки і відстрочки, запланований відповідними

правилами короткостроковий кредит поступово перетворювався на довгостроковий. Стримуючи шляхом різних бюрократичних заходів розвиток соло-вексельного кредиту у межах 9–9,5 млн. руб. на рік, Державний банк, разом з тим, робив певні кроки і на шляху до пом'якшення умов кредиту. Одне з таких пом'якшень – дозвіл на позику під заставу урожаю тим клієнтам, які вже отримали соло-вексельний кредит. Таке право передбачали тимчасові правила видачі позик під «хліб» (*під терміном «хліб» тогочасна публіцистична традиція розуміла 6–7 основних зернових культур. – Прим. авт.*) з установ Державного банку протягом хлібної кампанії 1893/4 р. від 2 серпня 1893 р. «Кожен бажаючий отримати позику, – читаємо у цих правилах, – подає особисто, або через свою довірену особу у місцеву установу банку (контору чи відділення) заяву з визначенням роду, кількості і сорту (якості) запропонованого до застави хліба, а також місця зберігання хліба і місця проживання позичальника»¹⁶.

До заяви слід було додати: а) страховий поліс чи відповідне свідоцтво одного з російських страхових товариств; б) довідку про те, що плата за розміщення на складі зерна, коли останній не знаходиться у власності позичальника, внесена на час, не менший терміну, на який клієнт хоче отримати кредит. Після отримання згаданих документів уповноважені банком особи зобов'язані були перевірити усі надані папери. У разі позитивного рішення клієнт міг отримати кредит терміном до 9 місяців із розрахунку від 4,5% до 6% річних. У разі порушення своїх зобов'язань банк мав право продати заставлене зерно з публічних торгів¹⁷.

Одночасно з цими правилами було ухвалено й інші – Тимчасові правила про відкриття Державним банком приватним комерційним банкам позик під хліб протягом хлібної кампанії 1893/94 рр. Отримавши всі необхідні кошти Державного банку під 3,5% річних, комерційні банки почали видавати відповідний кредит приватним особам під 5,5% річних¹⁸.

У серпні 1893 р. міністр фінансів затвердив «Додаткові правила з операцій видачі конторами і відділеннями Державного банку позик під хліб», якими уточнювалися питання, пов'язані з відсотками за користування кредитом. У них, зокрема, зазначалось, що за умови користування кредитом менше одного місяця відсотки клієнт змушений вносити за увесь місяць. Якщо ж термін кредиту перевищував один місяць, відсотки нараховувались за фактичну кількість днів користування кредитом¹⁹.

У цьому ж 1893 р. було врегульовано порядок надання позик під заставу хліба і органами земського самоврядування. Про це, зокрема, йшлося у розпорядженні міністра фінансів «Про видачу позик через посередництво земських установ». Будь-яке земство могло, при бажанні, отримати позичку, розмір якої не міг перевищувати 75% місцевих цін на заставлене зерно. Відсоток за користування земськими управами таким кредитом складав 3,5% річних²⁰.

Місцеві земства досить оперативно відреагували на дозвіл отримання

кредиту під заставу хліба через посередництво земських управ. Так, у постанові Миргородських надзвичайних земських зборів 8 вересня 1893 р. було відзначено своєчасність такого кроку уряду. Надання пільгового кредиту могло, на думку земців, допомогти землевласникам більш ефективно вести своє господарство. Земські збори ухвалили порядок використання отриманих таким чином від Державного банку кредитів. Розмір позики для однієї особи збори визначили сумою від 25 руб. до 3000 руб. при загальній сумі кредиту від Державного банку розміром у 300 тис.руб. При цьому місцеве земство брало на себе обов'язок гарантувати кількість і якість продуктів, заставлених у Державному банку. Розмір позики встановлювався земством із розрахунку не більше 2/3 місцевої вартості зерна, а її термін – до 6 місяців з можливою розстрочкою до двох місяців, за умови погашення при першій розстрочки 10 %, другій – 20 %, третій – 40 % отриманого кредиту. Умова була лише одна: щоб розстрочка не виходила за межі 12-ти місячного терміну і закінчувалась поверненням або стягненням боргу до 1 серпня²¹. Для того щоб тримати під суворим контролем процес видачі позик під заставу хліба, правління Державного банку своїм циркулярам від 26 серпня 1893 р. вимагало від своїх місцевих установ щотижня подавати інформацію про суму виданих кредитів як телефоном, так і письмово²².

Надто жорсткі, на думку земств, умови надання кредитів Державним банком викликали неоднозначну реакцію їх представників. Особливо неприйнятною земства вважали практику Державного банку щорічно переглядати умови кредиту. «У той час, – писала у 1903 р. харківська сільськогосподарська газета, – як приватний вексельний кредит забезпечується лише доброю волею клієнта, який завжди може ухилитися від платежу, земські борги забезпечуються шостим пунктом правил, згідно з якими річні платежі вносяться до земського кошторису найближчих років»²³. Якщо б у Державного банку, як продовжувала далі газета, усі боржники були б такими, як земство, то не довелось би списувати векселі до розряду збитків.

У Правилах для видачі позичок під хліб та інші землеробські продукти від 1 червня 1894 р. був спеціальний розділ, статті якого регулювали порядок видачі кредитів через посередників, до числа яких пунктом 34 зараховувались також, поряд із земством, і приватні кредитні установи, громади на основі кругової поруки, артілі, приватні довірені особи, а також окремі домогосподарі через посередництво сільських громад. Механізм реалізації кредиту через посередників визначався пунктом 35 цих правил. Якщо це були земські управи, то їхнім обов'язком була подача заяви до найближчого відділення чи контори банку з обов'язковим затвердженням губернатором відповідної ухвали земських зборів. Сільські громади повинні були надавати відповідну ухвалу сільського сходу. При цьому управи і громади зобов'язувались повідомляти установам Державного банку свої пропозиції щодо загальної суми кредиту. Максимальний розмір кредиту, який міг бути виданий через посередників, регулювався ст. 34 Правил. Дозволенним кредитом посередники могли

користуватися у формі спеціально відкритого для цього рахунком і у розмірі тієї суми, яка вказана у наданому для цього векселі або заставному свідоцтві позичальників з підписами поручителів. У примітці до ст. 37 Правил зазначалось, що для земських установ відповідні підписи замінювались ухвалами земських зборів щодо прийняття на себе відповідальності за кредитом, а для сільських громад – ухвалами сільських сходів. Стаття 38 попереджала посередників про повну відповідальність перед Державним банком за ті суми, які були надані як кредит. Якщо ж у ролі посередників виступали земські управи чи сільські громади, то відповідальність посередників мала місце лише за кількість і зберігання заставленої за їх посередництво продукції. Позики, як сказано у ст. 40 Правил, могли бути видані згідно з розпорядженням посередників окремим позичальникам під їх вексель навіть з одним підписом або заставним зобов'язанням, забезпеченим взятими у заставу продуктами. Посередникам цією статтею дозволялось також відкривати для цієї мети позичальникам кредити у формі спеціальних поточних рахунків, забезпечених вищезгаданими векселями зобов'язаннями.

Для забезпечення видачі позик посередникам могли бути надані для цього кошти і у формі авансів, у розмірах, який визначав усе той же обліково-кредитний комітет установ Державного банку. Умова ж була лише одна: щоб у ході використання відповідного авансу для видачі посередником позик поповнення цих коштів новими авансовими видачами було здійснене у тому самому розмірі, у якому видача з раніше отриманого авансу буде відповідати цим правилам. Державний банк, сказано у ст. 43 Правил, мав право встановлювати максимальний розмір відсотків, вище яких посередники кошти брати не мали права. Якщо видача позики була пов'язана з особливими витратами з відрядження службовців банку чи охороною застави, а також доставки коштів клієнту, то відповідні витрати повинні бути віднесені на рахунок позичальників повністю або частково, зверх належних за кредитом відсотків. Численні правила, циркуляри та розпорядження, опубліковані наприкінці ХІХ ст. щодо діяльності Державного банку, включаючи і його кредитну політику, вимагали нової редакції його Статуту, що і відбулося після її затвердження імператором 6 червня 1894²⁴. Саме Статут 1894 р. є усі підстави вважати новим етапом у діяльності цієї державної кредитної установи. У ньому було відрегульовано як систему само-вексельного кредиту, так й інші питання, пов'язані з кредитуванням сільськогосподарського товаровиробників. Цей статут вже чітко розрізняв різні види кредитів, найголовнішими серед яких були позички під заставу товарів, які «не піддаються легкому псуванню (ст. 108), а також: під заставу цінних паперів; б) за спеціальними поточними рахунками (наприклад, державним та акціонерним іпотечним банкам); в) кредит земствам; г) кредити через посередників.

Для сільськогосподарських товаровиробників чи не найбільше значення мали позики під заставу.

До списку товарів, які можна було надати банку для застави, Рада бан-

ку включала також і зернові культури. У цьому випадку клієнти могли отримати кредит на термін до дев'яти місяців (ст. 110) під 6 % річних (ст. 123). Позики ж під заставу цінних паперів до 90 % їх вартості за наявності відповідних урядових гарантій, до 80 % – при заставі облігацій і поточного кредиту, до 75 % оцінки інших цінних паперів (ст. 128). Розмір відсотків для різних цінних паперів був неоднаковим. У кожному конкретному випадку їх визначала Рада банку (ст. 130).

Відкриття кредитів за спеціальними поточними рахунками приватним кредитним установам здійснювалось міністром фінансів у кожному конкретному випадку, як, між іншим, і встановлення відсотків за ними. Стаття 138 надавала право Державному банку видавати кредити земствам і містам «у межах вільних коштів». Умови такого кредиту згідно зі ст. 138 визначались за взаємною згодою міністра фінансів та міністра внутрішніх справ. Іншими словами, вони повністю залежали від суб'єктивних факторів, а не від чітких норм відповідного кредитного законодавства. Досить важливими для безпосередніх товаровиробників були кредити, які банк мав право надавати через посередництво земства, а також приватних кредитних установ, у числі яких ст. 140 Статуту називала також банки, Товариство взаємного кредиту, ощадно-позичкові товариства та інші установи дрібного кредиту. Для отримання такого кредиту теж потрібна була добра воля міністрів фінансів та внутрішніх справ (ст. 141). Лише за умови посередництва земства потрібна була згода тільки одного міністра – міністра фінансів.

Згідно з циркуляром Державного банку від 10 липня 1898 р. місцевим конторам і відділенням надавалось право видавати кредит під заставу сільськогосподарських машин і знарядь праці²⁵. Як і у випадку із сільськогосподарською продукцією при видачі позик під заставу знарядь праці банк допускав «поручительство власників інвентаря чи інших благонадійних осіб»²⁶. При цьому позики могли бути видані у такій сумі, яка відповідала вартості усього інвентаря або його частини. Клопотання про кредит згідно з цими правилами слід було розглядати в обліковому комітеті тієї установи, у районі якого мешкав клієнт та знаходилось його майно (фабрики, заводи, центральні склади). Саме ж поручительство повинно було мати певний термін, після закінчення якого на відповідних клієнтів накладалось боргове стягнення.

Окрім вищезгаданих видів сільськогосподарського кредиту Державний банк, згідно з «височайшим» повелінням, видавав тогочасним олігархам, які, як правило, мали тисячі десятин власних угідь, так звані позастатутні позики на виключно пільгових умовах. Як правило, за такими кредитами мали місце численні розстрочки і перерозстрочки, які нерідко закінчувались повним списанням боргу. Колишній керівник уряду С.Ю. Вітте у своїх спогадах писав про те, як у 1906 р. високопоставлений поліцейський Д.Ф. Трепєв просив у царя видати із Державного банку позичку своєму офіцеру у 2 млн. руб., яку останній так і не повернув²⁷. Інший приклад – кредит поміщикам С.В. Галлу і В.В. Галіциній у сумі 200 тис. руб. терміном на п'ять років. При цьому їх ма-

єток, разом із цукровим заводом у м. Славгороді Харківської губернії, вже було заставлено за 1 100 тис. руб. Усе це мало місце 8 червня 1901 р., коли у палаці відбувалися урочистості, пов'язані із народженням великої княжни Анастасії. Беручи до уваги таку радісну подію, цар наказав видати прохачам з Державного банку 200 тис. руб. терміном на п'ять років із розрахунку 5% річних. Клієнти боргу своєчасно не повернули, і у 1906 р. його було відтерміновано ще на п'ять років. Коли, нарешті, минув і цей термін і векселя були пред'явлені до стягнення боргу, позичальники, продавши залишок маєтку, заплатили лише 75 тис. руб., тоді як інші 125 тис. руб. з процентами та банківськими витратами були списані як збиток банку²⁸.

Загалом же Державний банк, як було зазначено вище, вів щодо сільськогосподарських товаровиробників досить активну кредитну політику, фіксуючи як у своєму Статуті, так і в інших правових актах різноманітні її напрямки, а умови кредиту були досить вигідними для позичальників. Інша річ, що левова частка цих кредитів попадала до рук привілейованих станів тогочасного населення, якими були, переважно, дворяни, офіцери і високопосадовці.

Користуючись своїм становищем, ця категорія позичальників не завжди використовувала отримані кредити для модернізації своїх маєтків, що значно зменшувало їх вплив на економіку країни. Таким чином, кредитна політика Державного банку Російської імперії мала вузькокласовий характер, адже непривілейовані стани практично не мали доступу до його дешевих, порівняно з іншими іпотечними установами, кредитів. Але ж саме ця категорія сільськогосподарських товаровиробників найбільше потребувала обігових коштів. Єдино можливий для них пільговий кредит від держави (але не Державного банку) на рубежі ХІХ – ХХ ст. міг бути доступним лише за умови переселення з центральних регіонів на окраїни держави, про що йтиметься далі.

1. Устав сельского хозяйства // Собрание законов Российской империи. Т. XII. Часть 2. СПб., 1886. С. 1–36.

2. Устав Государственного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXV. СПб.: Тип. II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1860. № 2 35847.

3. Кораблев С. Русский Государственный банк, его устав, правила и формы, доньше обнародованные им для руководства казенных мест, обществ и частных лиц. СПб.: В. тип. Эдуарда Веймарта, 1861. С. 31.

4. Устав контор Государственного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII. СПб.: Тип. II Отдел. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1862. № 37829.

5. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 2 «Статут контор Державного банку, затверджений 3 січня 1862 р.». Арк. 3.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 213. Оп. 1. Спр. 2 «Циркуляри Державного банку про порядок видачі кредиту землевласникам під соло – векселя (1884-1893)». Арк. 4.

7. Там само. – Арк. 30.

8. Там само. – Арк. 33.
9. Там само. – Арк. 35.
10. Там само. – Арк. 39.
11. Там само. – Арк. 44.
12. Там само. – Арк. 49.
13. Там само. – Арк. 54.
14. Там само. – Арк. 60.
15. Там само. – Арк. 62.
16. Сборник действующих к 1 января 1912 г. наказов, правил и циркуляров Государственного банка по ссудам на снабжение сельских хозяев оборотными средствами. СПб.: Гос. типогр., 1912. С. 6.
17. ДАКО. Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 41 «Циркуляры Державного банку». Арк. 1.
18. Там само. – Арк. 3.
19. Там само. – Арк. 14.
20. Там само. – Арк. 16.
21. Отчет Миргородской уездной земской управы за 1914 год. Часть II: О состоянии отдельных отраслей земского хозяйства. Миргород: Тип. Гольдберга, 1915. С. 374.
22. ДАКО. Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 41 «Циркуляры Державного банку». Арк. 17.
23. Из земских экономических мероприятий // Южнорусская сельскохозяйственная газета. 1903. № 30. С. 6–7.
24. Высочайше утвержденный Устав Государственного банка // ПСЗИ. Собр. 3-е. Т. XIV. СПб.: Гос. типогр., 1894. № 10767.
25. ДАКО. Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 44 «Циркуляры Державного банку». Арк. 32.
26. Там само. – Арк. 33.
27. Витте С.Ю. Воспоминания. Т. 3. Москва: Изд-во соц.-экон. лит., 1960. С. 113.
28. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). Москва: Наука, 1969. С. 336.

2.4. Організаційне та правове забезпечення функціонування переселенського кредиту

У вітчизняній історіографії радянського періоду тривалий час побутувала думка, що у Російській імперії «до початку 1880-х років не існувало ніякого законодавства щодо переселення селян на вільні землі»¹. Проте історичні факти свідчать про зовсім інше, на що свого часу звертав увагу відомий український фахівець з аграрної історії М.А. Якименко². Після скасування у 1861 р. кріпосного права на українських землях Російської імперії продовжували діяти закони про переселенців, опубліковані ще у 30-50-х роках ХІХ ст. Йдеться, зокрема, про закон від 30 вересня 1832 р. «Про переселення малоросійських козаків, однодворців та інших казенних поселян для вступу до Кавказьких козачих лінійних військ і полки»³. Кожна селянська родина, яка отримувала відповідний дозвіл, могла розраховувати не лише на певні пільги в оподаткуванні, але і на безкоштовне забезпечення лісоматеріалами для будівництва житла та господарських приміщень, а також на грошову допомогу від уряду розміром від 50 до 100 руб. (залежно від наявності чи відсутності казенного лісоматеріалу). Дещо пізніше, а саме 9 листопада 1850 р., побачив світ інший законодавчий акт, який стосувався переселення тих само «малоросійських козаків» на територію так званого Закавказького краю⁴. Видання цього правового акта було пов'язане з тим, що досвід переселення до цього регіону «послідовників з числа державних селян представників шкідливих єретичних вчень, як-то: духоборців, молокан, скопців та ін.» не дав позитивних наслідків через те, що усі вони «до важких робіт не здатні, у господарському відношенні приносять мало користі». На думку законодавця, саме українські землероби могли забезпечити освоєння цілих земель, які знаходились на території південного Азербайджану (Муганський степ).

Проблема селянських переселень порушувалась також і законом від 8 листопада 1860 р., який визначав порядок заселення поміщицьких земель в Криму⁵. Цим законом держава не обіцяла ніяких кредитів чи безповоротної грошової допомоги, обмежившись лише звільненням від казенних податків терміном на десять років та виконанням рекрутських повинностей на три набори.

Робота над переселенським законодавством суттєво активізувалась після приєднання наприкінці 50-х років ХІХ ст. до Російської імперії таких далекосхідних регіонів, як Амурська та Приморська області, відповідно до Айгунського (1858 р.) та Пекінського (1860 р.) міждержавних договорів з Китаєм. Саме нагальна потреба заселити згадані регіони слов'янським етносом спонукала урядові кола до ухвалення 26 березня 1861 р. «Правил для поселення росіян та іноземців в Амурській та Приморській областях»⁶. Поряд з обіцянками різноманітних пільг у податковій сфері, рекрутському наборі та можливості отримати 100 дес. на кожну родину, переселенці мали право роз-

раховувати і на отримання позики розміром до 60 руб. З метою активізації заселення далекосхідного краю губернатори Амурської і Приморської областей у 1866 р. просили уряд підвищити розмір позики із розрахунку 60 руб. не на родину, а на кожного члена родини чоловічої статі⁷.

Майже одночасно з цим законодавчим актом 10 травня 1862 р. було затверджено «Положення про заселення передгір'я західної частини Кавказького хребта Кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії»⁸. У цьому законі були детально вписані пільги і розмір грошової допомоги різним категоріям населення: окремо – представникам Кубанського козачого війська та Війська Донського, а також родинам державних селян, включаючи і так званих «малоросійських козаків», які побажають переселитися в регіон західної частини Кавказького хребта. Найсприятливіші, з фінансової та інших точок зору, умови переселення були, звичайно, у козаків Кубані та Дону. Що ж до тих громадян, які перебували у відомстві Міністерства державних маєтностей, то казна їм пропонувала (ст. 50): кожній родині 107 руб 14 коп. на озброєння. Окрему категорію складали так звані відставні нижні чини, до складу яких тогочасне законодавство включало усіх солдат, які через вислугу років йшли у відставку. Їм казна обіцяла надати на домообзаведення 71 руб. 42 коп.; на купівлю коня та відповідних обладунків – 35 руб. 71 коп.; на озброєння – 15 руб.

У роз'ясненні Головного комітету з облаштування сільських станів місцевим органам влади в особі губернаторів від 28 травня 1867 р. сказано, що коли «нижній чин залишився на північному Кавказі і вступив до складу Кубанського козачого війська, то він, коли був одруженим, має право запросити до себе свою родину без згоди громади і поміщиків, з видачею поміщику винагороди лише за тих, хто прибув на Кавказ до 19 лютого 1861 р.»⁹.

Між іншим, відставним нижнім чинам згідно зі ст. 22 додатку до ст. 141 особливого додатку до Т. IX «Законів про стани», видання 1876 р., було дозволено переселятися не лише в регіони Північного Кавказу, але й у будь-який інший європейської частини, не кажучи вже про Сибір, Середню Азію чи Далекий Схід.

У згаданій ст. 22 читаємо: «Ті з безстроково відпущених і відставних нижніх чинів, хто бажає обзавестись господарством, не будуть мати можливості повернутися у свої попередні пункти..., можуть просити ділянку у місцях, призначених Міністерством державних маєтностей для нових селищ...»¹⁰.

Поряд з коштами на домообзаведення, переселенці з числа державних селян, згідно з розпорядженням Міністерства державних маєтностей, могли розраховувати на матеріальну допомогу в дорозі із розрахунку 5 коп. на добу кожній особі¹¹.

У 60-х роках XIX ст. переселенців стосувався і законодавчий акт від 30 липня 1865 р., відомий як Положення Комітету Міністрів «Про поселення в Алтайському окрузі державних селян»¹². Проте окрім зниження на певний

час розміру оброку за користування землею, яка перебувала в особистій власності царської родини, ніяких пільг, а тим більше грошових виплат, переселенцям цього регіону не передбачалось. Не передбачали грошової допомоги у будь-якому вигляді і ряд інших законодавчих актів щодо переселенців, наприклад Оренбурзької¹³ та Уфимської¹⁴ губерній, «височайше» затверджених у 1869-1871 роках.

Хоч згадані законодавчі акти в тогочасній пресі і не публікувалися, селяни центральних губерній країни з допомогою різноманітних чуток, а також інформації тих односельчан, яким вдалося переселитися на казенні землі, дізнавалися про існування правових актів щодо можливості переселення. Як результат – помітне збудження у середовищі тих, хто на батьківщині не мав відповідних сільськогосподарських угідь, або мав їх недостатньо для забезпечення різноманітних потреб своєї сім'ї. Їх не зупиняло навіть припинення особливим циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 12 квітня 1867 р. кредитування державних селян за умови їх переселення. Відтепер кредит міг бути наданий в кожному конкретному випадку на основі особливого дозволу уряду¹⁵. Про це, зокрема, писав у своєму звіті за 1868 р. полтавський губернатор. «Наприкінці 1867 року і на початку 1868 року, – доповідав він царю, – через підбурення деяких неблагонадійних сторонніх осіб було виявлено прагнення селян деяких повітів Полтавської губернії до переселення на Кавказ, але за допомогою своєчасно вжитих адміністрацією заходів спокій було відновлено, а винні у підбуренні віддані до рук правосуддя»¹⁵.

У другій половині XIX ст. серед численних законодавчих актів стосовно аграрних мігрантів найбільші кошти державної казни були витрачені на тих, хто побажав переселитися до Амурської і особливо Приморської області, які нерідко у тогочасному імперському законодавстві фігурували як Приамурський край. Переслідуючи політичну мету щодо укріплення далекосхідних кордонів від зазіхань сусідніх країн, царський уряд 26 січня 1882 р. продовжив дію раніше згаданих правил від 26 березня 1861 р. ще на десять років, розширивши при цьому деякі пільги російським переселенцям, не надаючи їх, одночасно, іноземним підданам¹⁶. Ухвалення цього законодавчого акту стало наслідком тривалої переписки генерал-губернатора Східного Сибіру Анучина з Міністерством іноземних справ, військовим Міністерством та Міністерством внутрішніх справ, хід якої контролював особисто імператор спочатку, а потім, після 1 березня 1881 р., – і його наступник Олександр III. Ще у 1879 р. Олександр II на звіті генерал-губернатора Анучина за відповідний рік, навпроти місця, де йшлося про крайню необхідність пожвавлення Південно-Уссурійського краю і, відповідно, закріплення його за імперією, імператор написав: «Сообразить». Так з'явився не лише закон від 26 січня 1882 р., але й розроблений Міністерством внутрішніх справ план перевезення нових контингентів переселенців, переважно з України, морем за маршрутом Одеса – Порт-Саїд – Коломбо – Сінгапур – Йокагама – Владивосток. Спочатку планувалося перевезення за один рейс по 500 селянських родин, але за на-

поляганням військового міністра Ю.Н. Мілютіна було вирішено поки що обмежитись групою у 250 родин, для чого планувалось виділити з державного бюджету 200 тис. руб.¹⁷. На пароплаві детально розписали і структуру та зміст харчових продуктів. Згідно з цим розписом вранці переселенцям було передбачено видачу двох склянок чаю, а в обід – борщу, в якому повинно бути м'яса вартістю 72 золотника на людину та «відповідної кількості капусти, борошна, цибулі, перцю, лаврового листка та оцту». Після обіду, запланованого на 11 годину, передбачалось харчування ще й о 15 годині – дорослим одна чарка горілки 50° міцності, а жінкам та дітям – по 2 склянки чаю. На вечерю, о 18:00, планувалось видавати кашу з маслом та хлібом: в Одесі – житнім, а в закордонних портах – білим по 3 фунти одній особі на день. На шляху між портами – білі сухарі по 1 фунту 72 золотники та сіллю: на 100 осіб по 5 фунтів на день¹⁸. На новому місці переселенці Південно-Уссурійського краю могли розраховувати на державне фінансування їхніх витрат на домообзаведення. Кожна селянська родина мала отримати по 100 руб. для побудови житла; пару коней або волів; одну корову; насіння для посіву; насіння овочів; предмети, необхідні для господарювання, у переліку яких було 28 назв, включаючи різноманітний інвентар.

За підрахунками тогочасного завідувача переселенням у Південно-Уссурійському краї Ф.Ф. Буссе, загальні витрати казни на перевезення і облаштування селянської родини склали 1213 руб. 80 коп.¹⁹. Після 1886 р. царський уряд відмовився від перевезення та облаштування далекосхідних переселенців за рахунок казни через те, що практика підтвердила факт наявності значної частини бажаючих переселитися у цей регіон за свій рахунок. Таким чином, уряд, згідно з відповідною ухвалою Державної ради від 18 квітня 1886 р., взяв на себе фінансування частини переселенської справи, до складу якої входили, зокрема, позики новоселам на домообзаведення. Отже, законодавчим актом від 18 квітня 1886 р. та його доповненням тієї ж Державної ради 12 травня 1887 р. було встановлено такий порядок: кожен бажаючий переселитися до Південно-Уссурійського краю повинен здати місцевим уповноваженим на це органам влади не менше 600 руб., необхідних для переселення морем до Владивостока. Якщо перевезення обходилося дешевше, то залишок коштів переселенцям видавався вже на новому місці. З 1887 по 1889 роки новосели Південно-Уссурійського краю могли розраховувати на отримання позики на домообзаведення в сумі 600 руб. Та з 1889 р. порядок видачі позик зазнав чергових змін. Відтепер позики могли отримати лише ті, хто після переїзду мав на руках не менше 600 руб. Якщо, наприклад, до переселення селянин здав чиновнику 500 руб., то після прибуття на нове місце він міг отримати позику не більше 100 руб. Умови позики були такими: перші два пільгових років новосели нічого не платили, а наступні 28 років щорічно вносили до казначейства 6 % з отриманої суми²⁰. Загалом з 1883 по 1901 рр. морем було перевезено на Далекий Схід 55 208 осіб, умови життя яких детально висвітлив у своїх працях М.А. Якименко²¹. Прагнучи унормувати процес реалі-

зації права селян на переселення, яке тією чи іншою мірою надавали сільським станам численні законодавчі акти 60–70-х років, у 80-тих роках XIX ст. у владних кабінетах поступово сформувалась думка щодо необхідності підготовки з цього питання загальноімперського законодавчого акту. Перші кроки у цьому напрямку були зроблені 10 липня 1881 р., коли таємно від громадськості були підготовлені «Тимчасові правила з облаштування переселенців на казенних землях», мета яких полягала у врегулюванні переселенського руху в країні та обмеженні його розмаху певними правовими нормами. Але про позики переселенцям від держави у цих правилах, які так і не були опубліковані, практично нічого не сказано²². Розуміючи, що цей правовий акт не вирішував проблеми аграрних міграцій, які з початком аграрної кризи 80-90-х років ставали все інтенсивнішими, уряд у 1882-1886 роках організував спеціальну нараду «знаючих людей», в якій взяли участь 24 особи з числа юристів, економістів, високопоставлених державних чиновників, публіцистів і, звичайно ж, поміщиків. Після тривалих дискусій були ухвалені основні принципи реалізації права дрібних сільськогосподарських товаровиробників на переселення в інші регіони держави з метою обробітку нових земельних угідь. Але і в остаточному варіанті «Проекту правил про переселення» ніяких кредитів новоселам передбачено не було²³. Певне пояснення такого ставлення поміщиків, які склали абсолютну більшість в усіх центральних і місцевих органах влади, дав у 1884 р. чернігівський поміщик Ф.М. Уманець: «... Вимога наших інтелігентів видати хоча б 200-300 руб. допомоги на родину веде до ігнорування основного закону природи, згідно з яким люди, які переселяються через прагнення допомоги, лише шкодять колонії»²⁴. Врешті-решт, 13 липня 1889 р. було опубліковано перші загальнодержавні закони під назвою «Правила про переселення сільських мешканців і міщан на казенні землі і про порядок переселення осіб зазначених станів, які переселилися у попередні роки»²⁵. Мотивація внесення цього закону у щоденнику тогочасного державного секретаря А.А. Половцова була такою: «Усі намагання уряду зупинити і урегулювати цей аграрний рух адміністративними методами зазнали краху. Безсилля змусило Міністерство внутрішніх справ використати інші способи боротьби з цим злом, спробувавши впорядковувати переселенський рух шляхом визнання законності нового поселення тих переселенців, які прибудуть на нові місця з дозволу влади, підкорившись при цьому встановленим законам правилам»²⁶.

Закон від 13 липня 1889 р. гарантував тим, хто виконував усі умови переселення, державний кредит на продовольчі потреби з умовою його повернення протягом 10 років рівними частинами: за перші три роки без відсотків, а у наступні – 3% від суми, що залишалось у вигляді боргу. Проте вже через два роки розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 21 листопада 1891 р. продовольчі позики, передбачені законодавством новоселам, повинні були вже повертатись, «за можливості», з першого урожаю²⁷.

У зв'язку зі створенням у 1892 р. Комітету Сибірської залізниці, голо-

вою якого значився сам імператор, постало питання, як зазначав 1 лютого 1893 р. міністр фінансів С.Ю. Вітте, забезпечення будівельних робіт від Уралу до Владивостока робочою силою. Таким чином, відтоді керівництво усіма питаннями, пов'язаними з майбутньою залізницею, включаючи і питання правового регулювання переселенського руху на Схід від Уралу, перейшло до відання вищезазначеного Комітету²⁸. Згідно з відповідною ухвалою цього новоствореного органу від 13 липня 1893 р. було вирішено переглянути як розмір грошової допомоги переселенцям, так і порядок її отримання. Проте нові правила публікації не підлягали через можливість їх впливу на активізацію аграрних міграцій в країні. Буквально через місяць, 16 серпня 1893 р., керуючий справами Міністерства внутрішніх справ А.С. Стишинський направив на умовах конфіденційності листа Іркутському губернатору, прохаючи його оцінити вплив нового порядку видачі позик переселенцям у Сибірському регіоні. Подібні листи були направлені також Степовому генерал-губернатору, військовому губернатору Акмолійської області, Томському і Тобольському губернаторам, а також чиновникам з особливих доручень при Земському відділі Міністерства внутрішніх справ, які отримали відрядження до Томська, Тюмені, Уфі, Оренбурга і Самари. Основна ідея ухвали Комітету Сибірської залізниці від 13 липня 1893 р. щодо вищого розміру кредиту на домообзаведення у 200 руб. отримала загалом схвальні відгуки місцевої державної адміністрації. Оцінка цього виду сільськогосподарського кредиту дає можливість встановити не лише відношення до цього влади регіонів селянської колонізації, але і виявити певні відмінності у ставленні губернаторів тієї чи іншої територіально-адміністративної одиниці до аграрних мігрантів. Беручи до уваги зміст листа керуючого Земським відділом Міністерства внутрішніх справ, центральну владу цікавили, насамперед, такі питання, як: а) розмір позик переселенцям; б) доцільність передачі права видачі позики губернським чи обласним установам; в) можливість скорочення терміну повернення переселенцями виданих їм позичок; г) доцільність внесення до відповідних правових актів змін, згідно з якими переселенці зобов'язувалися б повертати видану їм позику для переїзду на нові місця. Відповіді на ці запитання представників регіональної державної влади виявилися відмінними лише у деталях, тоді як головною ідеєю у них була всіляка підтримка передбаченого в існуючому законодавстві фінансового забезпечення новоселів. Так, у телеграмі Іркутського генерал-губернатора від 8 жовтня 1893 р. йшлося про те, що «вищий розмір позички на домообзаведення у 200 руб. є цілком достатнім, проте право видачі кредиту до цього розміру бажано надати губернським радам відповідно до подання переселенських чиновників на основі перевірених ними клопотань переселенців». Далі генерал-губернатор висловлював побажання: «існуючий 28-річний термін погашення позик... вважаю можливим скоротити приблизно удвічі, проте скасування безповоротних позик, які видаються у межах суворої необхідності, вважаю недоцільними через те, що її повернення може лягти на нове господарство важким тягарем»²⁹.

Норму позики у 200 руб. на родину підтримав 21 квітня 1893 р. і Степовий генерал-губернатор Таубе. Що ж до порядку їх видачі, то Таубе пропонував надати право видачі позик до 100 руб. місцевим органам влади, тоді як позичку до 200 руб. – генерал-губернатору. Існуючий порядок, згідно з яким повернення отриманої позики починається після 5-річного пільгового терміну, Таубе пропонував залишити без змін. Шляхові ж позики від 20 до 30 руб. на родину слід видавати лише тим переселенцям, які з дозволу уряду прямували у регіон Степового генерал-губернаторства³⁰.

Інший державний чиновник – військовий губернатор Акмолінської області Санников – у своїй відповіді 4 жовтня 1893 р. на поставлені запитання повідомляв, що у контрольованому ним регіоні позики на домообзаведення, худобу та сільськогосподарський інвентар видаються лише у натуральній формі. Таку форму кредиту військовий губернатор вважав недоцільною, адже інколи отримані матеріали «не співпадали з бажанням позичальника». Слід було б, на його думку, зафіксувати у нових правилах такий порядок, у якому кожна переселенська родина могла б отримати не лише 25 руб. для купівлі різного роду предметів, необхідних родині, як-то: взуття, одяг, домашній посуд тощо. Свою точку зору військовий губернатор мав і щодо розміру позики, яка в Акмолінській області лише у виключних випадках мала бути не меншою за 300 руб. Загалом же сума у 200 руб. є, на його думку, цілком достатньою. Вказану суму він підтвердив відповідними розрахунками: 20 руб. – скло, цегла для печі, гвіздки і т.п.; 25 руб. – взуття і одяг; 60 руб. – два воли; 20 руб. – вартість коня; 15 руб. – корова; 5 руб. – 2 вівці; 15 руб. – віз; 10 руб. – зброя для коня; 10 руб. – плуг; 5 руб. – соха; 5 руб. – борона, ще 20 руб. – сокира, лопата, коси, серп і т.п. Разом виходить 200 руб. З метою уникнення «зайвої переписки» Санников пропонував надати право видачі позики загальною сумою від 150 руб. до 200 руб. обласній адміністрації, тоді як позику від 200 руб. до 300 руб. – лише з дозволу Міністерства внутрішніх справ. Існуючі умови повернення кредиту протягом 28 років під 6% річних він вважав «обтяжливим для переселенців Акмолінської області через нерідкі тут неврожаї і відсутність сторонніх заробітків». Проте який саме термін погашення кредиту слід встановити, військовий губернатор так і не вказав. Існуючий же порядок видачі шляхових позик Санников вважав цілком обґрунтованим.

Досить детальною виявлялась також відповідь на поставлені Міністерством внутрішніх справ запитання Томського губернатора К. Шапошникова. Він, зокрема, повідомив, що протягом 1889–1891 рр. позики на продовольчі потреби переселенців у Томській губернії видавались з умовою їх повернення протягом 10 років рівними частинами. При цьому перші три роки – без відсотків, тоді як після них – з виплатою 3 % на суму, що залишилась. Проте згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 21 листопада 1891 р. продовольчі позики переселенцям стали видаватися з умовою їх повернення «з першого ж, за можливості, урожаю». Такий порядок, на думку Шапошникова, підриває економічний побут новоселів, адже у перший рік

вони засівають у середньому не більше 0,5 десятини і збирають 20-25 пудів хліба, що є недостатнім навіть для харчування родини протягом року. Як і в Акмолінській області, тут позики теж видавались «не інакше, як тільки хлібом». Проте повернення позики закон вимагав виключно грошима, що, на думку губернатора, є несправедливим. На підтвердження правомірності і доцільності певних змін у системі переселенського сільськогосподарського кредиту Шапошніков надіслав до Міністерства внутрішніх справ журнал відповідного засідання губернської ради, яка вважала необхідним довести до відома уряду такі ідеї: 1) видавати позики слід всім переселенцям, включаючи і тих, хто переселився без відповідного дозволу уряду; 2) розмір позики до 200 руб. залишити в силі, а видавати її повинна губернська рада. Якщо ж виникне потреба у видачі суми, більшої за 200 руб., то це право повинно належати Міністерству внутрішніх справ; 3) якщо неможлива видача позики без відсотків, то слід встановити їх розмір однаковим для усіх видів кредиту – 6% річних, а пільговий термін – не меншим за 3 роки³¹.

Аналогічними були і відповіді на питання Міністерства внутрішніх справ і Тобольського губернатора П. Богдановича від 23 вересня 1893 р., які повторювати тут вважаємо зайвим. Основні ідеї губернаторів щодо внесення відповідних змін у нові правила кредитування переселенців, які готувалися, як зазначалось раніше, Комітетом Сибірської залізниці, були підтримані і чиновниками з особливих доручень Земського відділу Міністерства внутрішніх справ. Так, направлений у Томську губернію чиновник центрального апарату Дуров у своєму звіті щодо перспектив зміни правил кредитування новоселів з'ясував, що процес видачі кредиту у цьому регіоні виявився надзвичайно складним. Так, з 28 задоволених клопотань лише одна родина отримала позику через місяць, тоді як усі інші чекали її досить довго, а у чотирьох випадках новосели не отримали її навіть через 45 місяців. Свої пропозиції Дуров сформулював так: а) розмір позики для Томської губернії повинен бути не меншим за 163 руб. на родину з 6 осіб, а якщо її склад є більшим, то і позику слід збільшити до 200 руб.; б) до 200 руб. повинна видавати губернська рада, тоді як більше – Міністерство внутрішніх справ; в) термін повернення позики слід скоротити до 21 року, а відсотки зменшити до трьох або навіть до двох відсотків³².

У звіті чиновника з особливих доручень П. Архіпова, який вивчав дане питання у Тобольській губернії, пропозиції щодо зміни відповідного законодавства теж були сформульовані у трьох пунктах: а) шляхові позики слід збільшити з 30 до 70 руб. на родину; б) на закупівлю посівного матеріалу слід надавати позику, розмір якої не повинен бути менше за 25–30 руб. на родину; в) на господарське обзаведення – не більше 100 руб. з правом видачі її губернаторами, тоді як для більшої суми потрібна була згода Міністерства внутрішніх справ³³.

Чи не найрадикальнішими були пропозиції чиновника з особливих доручень А. Любимського, адресою відрядження якого була Уфимська губер-

нія. Він пропонував: а) збільшити розмір позики на домообзаведення з 200 до 500 руб. на родину; б) термін погашення кредиту слід встановити приблизно таким, яким він є для колишніх державних селян при оформленні володільних записів, тобто понад 40 років; в) шляхові позики від 20 до 30 руб. слід залишити, але відсотки на них не нараховувати³⁴.

У звіті чиновника з особливих доручень по Самарській губернії К. Кубишовича пропонувалося збільшити позики на домообзаведення до 600 руб. на переселенську родину, а право видачі її надати губернській владі³⁵.

Протягом 90-х років XIX ст. уряд продовжував вивчати питання щодо зміни переселенського законодавства загалом і тих його положень, які стосувалися кредитування сільськогосподарських товаровиробників, які побажали переселитися в інші регіони країни. І все ж час від часу центральна влада ухвалювала щодо цього окремі нормативні акти, серед яких, зокрема, було височайше затверджене 27 квітня 1896 р. Положення Комітету Сибірської залізниці «Про заселення тайгових регіонів у межах Тобольської і Томської губерній та Іркутського генерал-губернаторства», яке було опубліковане для широкого загалу лише у 1905 р.³⁶ Стаття 7 цього Положення передбачала серед інших пільг також видачу переселенцям згаданих регіонів позику уряду «на загальних для сибірських переселенців умовах». Одночасно з цим було затверджено ще одне Положення Комітету Сибірської залізниці «Про видачу позик від уряду особам, які переселилися в район Сибірської залізниці без встановленого дозволу...»³⁷.

Досить детально умови, порядок та види кредитування переселенців були виписані у «Правилах і допомогу від уряду тим, хто переселявся до Сибіру (окрім Алтайського округу) та Степового генерал-губернаторства» від 29 червня 1899 р. У розробленому Комітетом Сибірської залізниці Положенні система позик новоселам мала таку структуру: 1) позики під час знаходження у дорозі; 2) позики на господарське облаштування та посіви; 3) позики на облаштування житла; 4) позики на посів та продовольство у випадку неврожаю; 5) повернення позик³⁸. Шляхові позики за цим законом мали бути видані, по-перше, лише тим переселенцям й ходокам, хто прямував на нові місця з дозволу уряду, і, по-друге, тільки для того, щоб забезпечити маршрут переселенців від кінцевої залізничної станції до відведеної їм казенної ділянки. При цьому переселенці Приамурського краю могли розраховувати на шляхову позику в сумі до 100 руб. Позики на домообзаведення, згідно зі ст. 11 Правил, не могли перевищувати 150 руб. в Приамурському генерал-губернаторстві і 100 руб. в інших місцевостях Сибіру і Степового генерал-губернаторства.

Селянським начальником та особам, що їх заміщували, ст. 13 дозволяла видавати належну позику частинами, не більше 30 руб., і лише у виключних випадках – до 50 руб., про що вони повинні були повідомляти губернське начальство. У місцевостях, де були у наявності склади лісоматеріалів, земле-

робських знарядь праці та інших предметів селянського господарства, переселенці могли отримати останні в рахунок належної їм грошової позики. Що ж до позик на будівництво житла, то останні видавалися лише у тих регіонах, де не було казенного лісу. Але про суму того кредиту ці правила не говорили нічого. Позики на посіви зернових культур новосели могли отримати лише протягом перших трьох років після прибуття і лише з особливого на це дозволу Міністерства внутрішніх справ. Повернення отриманих позик, згідно зі ст. 24, повинне було здійснюватись після п'яти пільгових років протягом наступних 10 років щорічними платежами рівними частинами. Позики могли бути видані для будівництва колодязів, ставків, каналів, шляхів сполучення, мостів, переправ, шкіл, елеваторів, волосних та сільських правлінь тощо. Право видачі таких позик надавалось губернським чи обласним у селянських справах присутствіям, якщо сума не перевищувала 300 руб., а якщо потрібно було більше, то відповідна ухвала перебувала вже у юрисдикції Міністерства внутрішніх справ.

На позики, видані для загальнокорисних потреб, згідно зі ст. 5 відсотки не нараховувались. Повернення кредиту повинно було здійснюватись протягом перших 10 років, починаючи з першого січня наступного року рівними частинами щорічно. В особливих випадках стаття 9 Правил дозволяла розстрочку позики до 20 років, для чого потрібна була ухвала губернського чи обласного у селянських справах «присутствія» або, якщо позичка була дозволена Міністерством внутрішніх справ, – то цим останнім (ст. 9).

Одним з найбільш ґрунтовних з точки зору викладу порядку отримання переселенського кредиту, його форми та змісту, було Положення Комітету Сибірської залізниці, затверджене імператором 23 червня 1903 р.³⁹. Його назва, відповідно, розкриває і сам зміст цього нормативного акта, де йдеться виключно про фінансову допомогу новоселам. У цьому законодавчому акті, як і у ряді попередніх аналогічних документів, ця допомога мала такий вигляд: а) шляхові позики; б) позики на домообзаведення; в) безкоштовний ліс для спорудження потрібних будівель. Стаття 2 Тимчасових правил передбачала видачу відповідної допомоги лише тим, хто її потребував. Шляхові позики були у компетенції чиновника з особливих доручень створеного у 1896 р. при Міністерстві внутрішніх справ Переселенського управління, який знаходився в Челябінську. Максимально можливий розмір шляхової позики сягав 100 руб. із умовою зарахування її до складу позик на домообзаведення. При цьому чиновники Переселенського управління, згідно зі ст. 19 згаданих Правил, могли надавати кредит як готівкою, так і у натуральній формі. А спостереження за використанням отриманої переселенцем позики покладалося на селянських начальників або осіб, які виконували їх обов'язки. При цьому позики повинні були використовуватись не повністю, а частинами, з умовою раціонального використання попередньої позики, контроль за якою покладалася на губернатора. Отримані позики новосели зобов'язувались повернути після п'яти пільгових років протягом наступних десяти років шляхом що-

місячних платежів. В окремих випадках позика могла бути відтермінована ще на 10 років, дозвіл на який повинна була видавати на основі висновку повітового з'їзду відповідна губернська або обласна установа, до компетенції якої входило завідування селянськими справами на місцях поселення мігрантів. У тому ж 1903 р. Положенням Комітету Сибірської залізниці від 25 червня 1903 р. існуючі нормативні акти щодо переселенських кредитів для Сибірського та Середньоазіатського регіонів були розповсюджені на окремі місцевості Вологодської, Пермської, Архангельської, Олонецької, В'ятської та Костромської губерній⁴⁰.

Лише на початку ХХ ст. уряд вирішив звести окремі правові акти, яких нараховувався вже не один десяток, в один загальноімператорський закон, адже попередній акт від 13 липня 1889 р. вже не відповідав вимогам дня. Проте до 6 червня 1904 р., коли такий закон, нарешті, з'явився, уряд продовжував ухвалювати правові акти, які регулювали питання сільськогосподарського кредиту лише в окремих регіонах імперії. Саме таким був, наприклад, закон від 15 червня 1902 р. під назвою «Тимчасові правила про видачу позик на загальнокорисні потреби переселенцям Сибіру (окрім Алтайського округу) та Степового генерал-губернаторства»⁴¹. Стаття 1 цих Правил визначала коло потреб, для яких могли бути видані кредити з державного казначейства. Черговим законом щодо переселенських кредитів було височайше затверджене Положення Комітету Сибірської залізниці від 27 грудня 1903 р. «Про видачу позик переселенцям», яким на 1904 р. планувалось виділити з державного бюджету для відповідних потреб 1 500 000 руб.⁴²

Згаданий раніше закон від 6 червня 1904 р. під назвою «Тимчасові Правила про добровільне переселення сільських обивателів і міщан – землеробів»⁴³ вніс принципові зміни в переселенське законодавство, основною ідеєю якого відтепер стало право усіх без винятку категорій землеробського населення переселятись на казенні землі східних та південно-східних окраїн імперії. Зауваження у цьому випадку було лише одне: переселенці ділились на тих, хто відправлявся в дорогу за сприяння уряду чи без такого. Якщо в губернії і області Сибіру та Далекого Сходу переселитися міг будь-хто, то згідно зі ст. 5 Правил в області Сир-Дар'їнську, Ферганську та Самаркандську, а також на територію Закавказького краю мали право переселятись лише особи «корінного російського походження православного віросповідання», до числа яких, як відомо, на той час законодавство зараховувало і українців та білорусів. Стаття 25 цих Правил давала можливість переселенцям отримувати: а) шляхові позички; б) позички на загальнокорисні потреби та господарське облаштування; в) безкоштовний відпуск лісу для спорудження житла та господарських будівель. Буквально через кілька днів після ухвалення закону від 6 червня 1904 р. з'явився (10 червня) закон щодо порядку добровільного переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі Сир-Дар'їнської, Ферганської та Самаркандської областей. Цим законом передбачалось надати право новоселам даних регіонів отримати позику на домообза-

ведення загальною сумою до 150 руб. на родину за умови наявності на це відповідного дозволу обласних правлінь. Якщо ж виникала потреба у позиках понад 150 руб., то відповідний дозвіл мав надавати вже військовий міністр через посередництво Туркестанського генерал-губернатора⁴⁴.

Відомі внутрідержавні проблеми 1905 р. та російсько-японська війна дещо призупинили законотворчу діяльність уряду щодо регулювання аграрних міграцій в країні. Лише на початку 1906 р. у зв'язку з реалізацією нової щодо аграрно-селянського питання державної політики активізувалась робота і над переселенським законодавством, яке стало невід'ємною складовою аграрної реформи П.А. Столипіна. Так, 26 квітня 1906 р. було ухвалено закон, яким було скасовано або суттєво змінено усі правові акти, які не узгоджувалися з Тимчасовими правилами про добровільне переселення від 6 червня 1904 р.⁴⁵. Головною ідеєю цього законодавчого акта було скасування всіляких обмежень у правах сільськогосподарських товаровиробників щодо зміни місця своєї господарської діяльності з одночасним заохоченням шляхом обіцянки різноманітних пільг і позик переселятися на східні і південно-східні окраїни імперії.

Протягом 1906-1907 років було опубліковано близько десяти законів, які тією чи іншою мірою стосувалися переселенського питання. Якщо у перші пореформені десятиліття офіційна точка зору кваліфікувала переселення як «велике нещастя будь-якого селянина...»⁴⁶, то на початку ХХ ст. його стали всіляко рекламувати як важливий фактор розв'язання аграрного питання в країні⁴⁷. За рекомендацією уряду державні адміністрації центрально-чорноземних губерній у 1910 р. опублікували Правила про переселення на казенні землі, складовою яких був розділ під недвозначною назвою: «Тимчасові правила про допомогу і позики від уряду переселенцям»⁴⁸. Ці правила мали 194 статті, в яких унормовано усі проблеми, пов'язані з сільськогосподарським переселенням. Загалом умови кредитування цієї категорії громадян не мали суттєвих відмінностей від тих, про які ми вже згадували. Різниця була лише у деталях, інколи досить суттєвих з точки зору інтересів мігрантів. Як і раніше, шляхові позики «могли бути видані родинам, які прямували з відповідними дозвільними документами у розмірі не більше 50 руб. і лише після того, як вони залишать кінцеву залізничну станцію». У виключних випадках уповноважені на це особи могли видати шляхову позичку і під час руху залізницею чи на пароплавах. Зазнала певних змін і сума кредиту на домообзаведення – до 200 руб. в областях Амурській і Приморській і 165 руб. – в інших місцевостях. (ст. 42) Новим сюжетом у цьому відношенні було те, що на позичку могли розраховувати і ті, хто приписувався до громад старожилів, але у половинному розмірі. Стаття 48 дозволяла повітовим з'їздам клопотатися перед губернськими чи обласними установами про видачу позик у «посиленому розмірі» у випадках, коли переселенська родина перебувала «у виключному становищі». Такі розмиті формулювання давали можливість чиновникам видавати або не видавати належні позики на свій розсуд. Умови

повернення позик жодних змін не зазнали. Як і раніше, новосели змушені були їх повертати протягом десяти років після пільгового п'ятиріччя. Знову ж таки, ст. 58 дозволяла надати боржнику відстрочку, «але не більше десяти років». До числа нововведень слід віднести і можливість отримання позики на домообзаведення тим, хто переселявся без належного дозволу, проте права на отримання шляхових позик ця категорія мігрантів не мала (ст. 190).

Останнім перед початком Першої світової війни суттєвим кроком на шляху кредитування переселенців був закон, ухвалений Державною думою і затверджений імператором 5 липня 1912 р. під назвою «Про зміну правил щодо видачі позик на господарське облаштування переселенців»⁴⁹. Цим правовим актом розмір позик на одне господарство в Амурській і Приморській областях, а також на острові Сахалін встановлювалися у сумі 400 руб. До 400 руб. мали отримати також ті, хто переселявся у тайгові райони Забайкальської області, і до 250 руб. – в інших місцевостях Азіатської Росії. При цьому ст. 4 цього закону дозволяла уповноваженим на це чиновникам частину кредиту, але не більше 50 %, списувати з боргу, коли йшлося про регіони, заселення яких визнане необхідним «з державних міркувань». Такі місцевості та розмір відповідної позики мали визначатися урядом окремо на кожне трьохріччя. Якщо переселенець у вищезгаданих місцевостях приписувався до старожилів, то йому належна позика видавалась лише у половинному розмірі. Певних змін зазнав не лише розмір, але і порядок отримання кредиту. Відтепер новосели мали право на отримання половини позики після фактичного поселення, тоді як інша половина – після підтвердження відповідними посадовими особами того, що попередні кошти дійсно були витрачені на господарські потреби. Інша зміна переселенського законодавства полягала в тому, що відтепер позику у матеріальній формі (продовольство, насіння, знаряддя праці) переселенець отримував лише за умови, коли він заявляв про це особисто. Усі інші положення переселенського законодавства щодо кредиту залишалися без змін, проте з початком воєнних дій у 1914 р. програма кредитного забезпечення переселенців була повністю згорнута, як і здійснення організованого переселення на територію Азіатської частини Російської імперії.

Отже, загальний висновок з усього сказаного може бути зведений до таких пунктів:

1) у перші пореформені десятиліття основним змістом державної політики щодо аграрних міграцій було всіляке стримування переселенських рухів, а за пропаганду переселень у цей час можна було навіть потрапити за ґрати;

2) тривалий час уряд обмежувався лише ухваленням окремих законодавчих актів щодо кредитування переселенців Кавказу, Поволжя, Південного Уралу, Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу. Загальнодержавні переселенські закони від 10 липня 1881 р. та 13 липня 1889 р. хоч і обіцяли певну фінансову допомогу мігрантам, проте через небажання поміщиків центральних губерній імперії виселяти частину малоземельних і безземельних селян,

що складали основний контингент орендарів їхніх земельних угідь, реально лише одиниці могли отримати відповідні документи для переселення;

3) лише у роки столипінської аграрної реформи під тиском масових антиурядових виступів робітників і селян у 1902 та 1905-1906 рр. в урядових колах перемогла точка зору на переселення як на важливий засіб розв'язання аграрного питання у центральних районах країни та суттєвий фактор заселення і господарського освоєння величезних масивів цілинних і тайгових земель Зауралля в інтересах не лише тих же землеробів, а, головним чином, життєдіяльності імперії Романових.

1. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия: политическая реакция 80-х – начала 90-х годов. М.: Изд-во «Мысль», 1970. С. 188; Див.також: Рынзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России (1850-1880). М.: Изд-во «Наука», 1978. С. 122.

2. Якименко Н.А. Переселенческая политика царизма в 1861-1881 годах // Крестьянство Сибири периода разложения феодализма и развития капитализма: сборник научных трудов). Новосибирск: НГПИ МП РСФСР, 1989. С. 45-67.

3. Высочайше утвержденное Положение «О переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казенных поселян для поступления в Кавказские казачьи линейные войска и полки» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. VII. СПб.: Тип. II Отдел. собствен. его император. вел-ва Канцелярии, 1833. № 1044.

4. Высочайше утвержденное положение «О переселении малороссийских казаков в Закавказский край» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXV. СПб.: Тип. II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1851. № 24616.

5. Высочайше утвержденное «Правила о порядке заселения владельческих в Крыму земель переселенцами из других губерний» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXV. СПб.: Тип. II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1862. № 36297.

6. Высочайше утвержденные «Правила для поселения русских и иностранцев в Амурской и Приморской областях» // РДИА. Ф. 1315. Оп. 1. Спр. 3: «Материали комісії по Амурському краю». Арк. 137-142.

7. РДИА. Ф. 1315. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 143.

8. Высочайше утвержденное «Положение о заселении предгорий западной части Кавказского хребта Кубанскими казаками и другими переселенцами из России» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1865. № 38256.

9. РДИА. Ф. 1181. Оп. 1. Спр. 2 «Про винагороду, яка належить громадам тимчасово-зобов'язаних селян за переселення селян на Кавказ». Арк. 2.

10. РДИА. Ф. 381. Оп. 21. Спр. 13068 «Про поселення в Херсонській губернії відствних нижніх чинів». Арк. 47.

11. Высочайше утвержденное «Положение о заселении предгорий западной части Кавказского хребта Кубанскими казаками и другими переселенцами из России» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1865. № 38256. С. 55.

12. Высочайше утвержденное «Положение Комитета Министров, объявленное Сенату управляющим Министерства юстиции, товарищем министра «О водворении в Алтайском округе государственных крестьян» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XL. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1865. № 42353.

13. Высочайше утвержденное «Положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату Министерством внутренних дел 16-го того же апреля «О мерах к водворению в Оренбургской губернии издавна проживающих там переселенцев из других губерний» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLIV. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1865. № 46952.

14. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния «О распространении Высочайше утвержденного 9 апреля 1869 года Положения Главного Комитета о переселенцах Оренбургской губернии на губернию Уфимскую и на проживающих в сих губерниях горнозаводских мастеровых казенных и частных заводов и бывших удельных крестьян» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVI. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1865. № 49230.

15. Именной, объявленный начальникам губерний министром внутренних дел в циркуляре от 12 апреля 1867 года «О порядке назначения кредитов на переселение крестьян» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLI. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1865. № 43987.

16. РДІА. Ф. 1281. Оп. 7. Спр. 21 «За звітом губернатора Полтавської губернії за 1868 рік». Арк. 23.

17. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «О некоторых изменениях в правилах о льготах переселенцам в Приамурском крае» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. II. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1882. № 633.

18. РДІА. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 108 «Про перевезення переселенців і каторжан». Арк. 6.

19. РДІА. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 108 «Про перевезення переселенців і каторжан». Арк. 8.

20. Буссе Ф.Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883-1893 годах с картой. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1896. С. 34.

21. Буссе Ф.Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883-1893 годах с картой. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1896. С. 36.

22. Якименко Н.А. Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX – начале XX в. (на примере выходцев из Украины) // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма: сборник научных трудов. Владивосток: ДВО АН СССР, 1989. С. 81-92; Якименко Н.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. Полтава: Інтерграфіка, 2003. 130 с.

23. РДІА. Ф. 391. Оп. 1. Спр. 4 «Різна переписка». Арк. 6.

24. Проект Положения о переселении, составленный совещанием сведущих людей. Б.м. и г.п. 101 с.

25. Уманец Ф.М. Колонизация свободных земель России. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1884. С. 4.

26. Высочайше утвержденные «Правила о переселении сельских обитателей

и мещан на казенные земли и о порядке переселения лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. IX. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Вел-ва Канцелярии, 1891. С. 535-538.

27. Дневник государственного секретаря А.А. Половцева в двух томах. М.: Наука, 1966. Т. 2. С. 222.

28. Правила о выдаче ссуд на домообзаведение, приобретение скота и земледельческих орудий переселенцами, водворившихся на казенных землях // Россия. Государственный Совет. Временные организации: материалы. Том 54. Б. м. и г. п. С. 14.

29. РДИА. Ф. 560. Оп. 27. Спр. 37 «Про облаштування переселенців Сибіру». Арк. 4.

30. Там само. Арк. 3.

31. Там само. Арк. 5.

32. Там само. Арк. 19.

33. Там само. Арк. 30.

34. Там само. Арк. 41.

35. Там само. Арк. 52-55.

36. Там само. Арк. 67.

37. Высочайше утвержденное положение Комитета Сибирской железной дороги «О заселении таежных пространств в пределах Тобольской и Томской губерний и Иркутского генерал-губернаторства» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Дополнение к XVI-му тому Третьего полного собрания законов Российской империи. СПб.: Гос. Типография, 1905. № 12837.

38. Высочайше утвержденное положение Комитета Сибирской железной дороги «О выдаче ссуд от правительства лицам, переселившимся в район Сибирской железной дороги без установленного разрешения, а равно переселенческим ходакам» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Дополнение к XVI-му тому Третьего полного собрания законов Российской империи. СПб.: Гос. Типография, 1905. № 12837.

39. Высочайше утвержденные «Правила о пособиях от правительства переселяющимся в Сибирь (кроме Алтайского округа) и Степное генерал-губернаторство» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Дополнение к XVI тому Третьего полного собрания законов Российской империи. СПб.: Гос. типография, 1905. № 17360.

40. Высочайше утверждённые временные «Правила о пособиях от правительства, переселяющимся в Сибирь (кроме Алтайского округа) и Степное генерал-губернаторство» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Дополнение к XXIII-му тому Третьего полного собрания законов Российской империи. СПб.: Гос. типография, 1905. № 23212.

41. Высочайше утвержденные «Временные Правила для образования переселенческих участков в северных и северо-восточных губерниях Европейской России» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Дополнение к XXIII-му тому Третьего полного собрания законов Российской империи. СПб.: Гос. типография, 1905. № 23212.

42. Высочайше утвержденные «Временные Правила о выдаче ссуд на общепользные надобности переселенцам в Сибири (кроме Алтайского округа) и Степном генерал-губернаторстве» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIII. СПб.: Гос. типография, 1905. № 21726,

43. Высочайше утвержденное Положение Комитета Сибирской железной

дороги «О выдаче ссуд переселенцам» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Дополнение к XXIII-му тому Третьего полного собрания законов Российской империи. СПб.: Гос. типография, 1905. № 23799.

44. Высочайше утвержденные Временные Правила «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. ТХХIV. СПб.: Гос. типография, 1905. № 24701.

45. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «О правилах добровольного переселения обывателей и мещан на казенные земли в области Сыр-Дарьинскую, Ферганскую и Самаркандскую» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Дополнение к XXIII-му тому Третьего полного собрания законов Российской империи. СПб.: Гос. типография, 1905. № 23212.

46. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета «Об отмене и изменении узаконенный по переселенческой части, несогласных с Временными Правилами о добровольном переселении 6 июня 1904 года» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. СПб.: Гос. типография, 1909. № 27851.

47. К.К.Н Переселения крестьян из Полтавской губернии // Земский обзор. Орган Полтавского губернского земства. 1883. 22 июня. № 4.

48. Кончаловский Е. Слушай, русский переселенец! СПб.: Тип. В Киршбаума, 1909. С. 9.

49. Правила о переселении на казенные земли (Св. зак., Т. IX особ. прим. по прод. 1906 г., кн. VIII) // Журнал Полтавского губернского присутствия. № 3. За март 1910 года. Полтава: Электрич. типо-литогр. Д. Подземского, 1910. С. 3-15.

50. Высочайше утвержденный одобренный Государственной думой закон «Об изменении правил о выдаче ссуд на хозяйственное устройство переселенцев» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXXII. СПб.: Гос. типография, 1912. № 57714.

2.5. Меліоративний та інші види державного сільськогосподарського кредиту як фактор підвищення якості земельних угідь

Термін «меліорація» (лат. *melioratio*) у широкому розумінні цього слова означає поліпшення. У даному випадку – поліпшення природних умов ґрунтів для підвищення їх родючості. До меліорації належать: осушення й зрошення земель, регулювання річок і поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів, насадження лісів тощо.

На території українських губерній Російської імперії меліоративний кредит бере свій початок з 1810 р., коли для Таврійської губернії урядом Олександра I було утворено спеціальний фонд у сумі 60 тис. руб. для видачі позик, розміром до 5000 руб. на позичальника терміном на 10 років при 4 % річних. Ще через 5 років, у 1815 р., на суму, виручену від продажу 840 тис. дес. землі у Мелітопольському та Дніпровському повітах на основі височайше затвердженої думки Державної ради було утворено «Капітал сільської промисловості Південної Росії» (скорочена назва – «Новоросійський капітал») для видачі допомоги тим сільськогосподарським товаровиробникам, хто поставить перед собою мету покращити умови землеробства на території Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. У 1849 р. дія цього капіталу була розповсюджена також на сусідню Бессарабську губернію. Згідно з виписаними у положенні про цей капітал умовами, позики могли бути видані загальною сумою до 5000 руб. при 4 % річних терміном не більше 5 років. В окремих випадках термін повернення позики міг бути збільшений до 10 років. Вищезгаданий капітал спочатку знаходився у віданні Міністерства внутрішніх справ, а з 1839 р. – Міністерства державних маєтностей. На початковому етапі його існування загальний фонд відповідних коштів складав 895 тис. руб., але пізніше, завдяки його поповненню за рахунок відсотків по кредиту, його сума на 1839 р. склала вже 1774 тис. руб. Найбільше коштів, як і слід було чекати, отримувала Таврійська губернія як найуразливіша від посухи – 235 тис. руб. За нею йшли Херсонська – 150 тис. руб. та Катеринославська – 90 тис. руб. У 1839 р., коли відбувалася передача цього капіталу від Міністерства внутрішніх справ до Міністерства державних маєтностей, останнім було ухвалено «Положення про цей капітал», у якому було встановлено більш точний порядок². Так, згідно з «Положенням», управління капіталом у кожній губернії покладалось на губернатора, керівника казенної палати, управляючого державними маєтностями і губерньського лідера дворянства. Згадані особи складали спеціальну наглядова раду, головою якої був, звичайно ж, губернатор. До складу обов'язків цієї ради входив розгляд заяв про позики, і, відповідно, дозвіл або відмова у видачі, визначення надійності запропонованої заявником застави, спостереження про своєчасне повернення кредиту та виплату відсотків, вирішення питань про надання відстрочок тощо.

Сфера використання меліоративних позик була надзвичайно широкою: розвиток садівництва та заготівля сухофруктів; насадження лісу у степових і піщаних регіонах; вирощування технічних культур; позики на бджільництво; облаштування пунктів по розведенню великої рогатої худоби, коней чи тонкорунних овець; заселення незайманих територій³; облаштування каналів і колодязів; заснування фабрик; розповсюдження рибальства у приморських зонах і т. ін. Позичальник у своїй заяві зобов'язувався використати наданий йому кредит саме на ту сферу, для якої він був наданий. Контроль за цільовим використанням кредиту, як вже згадувалось раніше, здійснювала та сама наглядова рада. Як і у випадку з клієнтами Дворянського банку, позичальники «Новоросійського капіталу» належали до привілейованих верств населення, а тому боротьба наглядової ради з боржниками велася недостатньо активно, з наданням клієнтам постійних відстрочок. Саме через це фонд «Новоросійського капіталу» з року у рік став зменшуватись. Не врятувало ситуацію навіть підвищення відсотків за кредит з 4 % до 12 % у 1851 р. У 1863 р. Міністерство державних маєтностей спробувало виписати нові умови кредиту, розповсюдивши одночасно його дію на усю територію імперії. Проте ситуація залишалася без змін, аж поки у 1903 р. цей капітал, згідно з височайше затвердженою думкою Державної ради від 12 травня 1902 р., не було приєднано до спеціальних коштів Міністерства землеробства і державних маєтностей, призначених для видачі позик для поліпшення сільського господарства. З цього часу видача кредитів на попередніх умовах було припинено. Одночасно було визначено максимальний термін для повернення раніше виданих кредитів – 1909 р. У тому самому 1902 році при Міністерстві землеробства було створено спеціальну комісію, завданням якої було з'ясування порядку та умов використання меліоративного кредиту у майбутньому. На обговорення комісії було запропоновано такі питання:

1. Який кредит є для сільського господарства на даний момент найважливішим, тобто чи меліоративний кредит у вузькому розумінні (осушення, зрошення), чи кредит на поліпшення сільського господарства шляхом застосування більш досконалих знарядь праці, поліпшених порід худоби тощо?

2. Чи однакові в цьому відношенні є усі регіони імперії, з одного боку, а з іншого – потреби поміщицького і селянського господарства?

3. Яка форма меліоративного кредиту є найдоступнішою, тобто кредит приватний на акціонерних принципах, чи кредит державний, який би здійснювався через посередництво державних або земельних органів?

4. Чи можна реалізувати схему меліоративного кредиту на принципах кругової поруки і яка б установа могла бути створена у цьому зв'язку у межах усієї країни або в окремих її регіонах?

5. У випадку організації меліоративного кредиту як державного чи не слід для цього створити спеціальні місцеві і центральні органи, чи з цією метою можна використати вже існуючі урядові державні кредитні установи у вигляді Державного, Дворянського чи Селянського земельних банків?

6. У випадку визнання доцільним створення спеціальних місцевих установ для функціонування меліоративного кредиту чи не слід залучити до цього процесу земські установи там, де вони вже створені?

7. Чи можна через посередництво земських установ організувати меліоративний кредит як для селянських, так і поміщицьких господарств, чи лише для перших із названих?

8. Які інші, окрім земства, місцеві органи можуть бути залучені до справи меліоративного кредиту, чи слід створити для цього спеціальні органи?

9. Яким чином слід визначати корисність затрат, для яких клієнт просить меліоративний кредит і який повинен бути встановлений контроль за використанням кредиту, згідно з його призначенням?

10. У якій формі повинен надаватись меліоративний кредит: готівкою чи у натуральній формі, тобто здійснення тих робіт, які бажає клієнт, або постачанням матеріалів чи сільськогосподарських знарядь праці?

11. Яка форма забезпечення кредиту повинна бути визначена бажаною і чи не слід установами меліоративного кредиту надати переваги стягнення заборгованості за цим видом кредиту перед іншими його видами?

Усі ці питання, як вже згадувалось, комісія обговорювала у 1902 р., коли за отримувачами меліоративного кредиту був борг, загальна сума якого складала 27,3 тис. руб. Що стосується загальноімперського меліоративного закону, то вперше на це питання було звернуто увагу на засіданнях височайше затвердженої у 1888 р. комісії для з'ясування причин падіння цін за зернові культури. У лютому 1891 р. відбулося перше засідання цієї комісії під головуванням міністра державних маєтностей М.Н. Островського, на якій було ухвалено проект майбутнього загальноімперського меліоративного закону. Щоб ухвалити остаточну редакцію нового закону, було вирішено обговорити його на засіданнях спеціально скликаної для цього особливої наради представників різних державних відомств, вчених та громадських діячів столиці та окремих регіонів європейської частини імперії. Після тривалих дискусій щодо практичного застосування сформульованих на засіданнях цієї комісії ідей про меліоративний кредит, особлива нарада вирішила, що відповідні позички повинні надаватися: а) на земельні поліпшення і посадки, зрошувальні та осушувальні роботи, розведення фруктових і виноробних сортів, насадження лісів і лісові розчистки, створення штучних луків і т.п.; б) на будівництво сільськогосподарських приміщень; в) на поліпшення робочої худоби та сільськогосподарських знарядь праці; г) на облаштування фабрик, заводів і майстерень сільськогосподарського профілю і д) на облаштування загальної організації сільського господарства: хуторів, ведення самостійного господарства замість орендного тощо. Саме ці ідеї були покладені в основу закону від 6 травня 1896 р. під назвою: «Про позики на сільськогосподарські поліпшення»⁵. Стаття 1 цього закону надавала право Міністерству землеробства і державних маєтностей створювати для цієї мети спеціалізований капітал за рахунок державного казначейства. Видача позик дозволялась лише Міністерст-

вом землеробства і державних маєтностей з умовою їх попереднього узгодження у Комітеті Міністрів, де право вирішального голосу мали представники Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ. Діловодство за цим видом сільськогосподарського кредиту ст. 3 закону покладала на відділ сільської економії та сільськогосподарської статистики Міністерства землеробства і державних маєтностей. Порядок видачі позик визначався спеціальною інструкцією, затвердженою міністром землеробства і державних маєтностей за узгодженням з міністром фінансів, а у відношенні обліку кредитів та їх повернення – з державним контролером. Стаття 6 визначала такі напрямки використання коштів: а) на осушення, обводнення та зрошувальні роботи, а також укріплення ярів та сипучих пісків і б) на розведення плодових садів і виноградників. У примітці до цієї статті законодавець зауважував, що ведення операцій щодо позик по згаданих у цій статті напрямках дозволяється міністром землеробства і державних маєтностей за узгодженням з міністром фінансів, а у випадку видачі позик земством або через посередництво земських установ – і з міністром внутрішніх справ або через посередництво земств.

Окремим розділом закону регулювався порядок видачі позик безпосередньо з дозволу міністра землеробства і державних маєтностей. У ньому, зокрема, говорилося, що термін позики, максимальний термін якої не сягав 20 років, видавався у розмірі, який не повинен був перевищувати $\frac{3}{4}$ вартості відповідного поліпшення. Відсотки у цьому випадку не могли бути більшими за 4 % річних (ст. 14). У якості забезпечення повернення позики клієнт надавав свою землю або інше нерухоме майно. Допускалась також застава цінних паперів. Було лише одне зауваження: «Нерухоме майно, яке не може приносити прибутку, до застави не приймалось» (ст. 15). Сам же розмір позики не повинен був перевищувати 75 % вартості заставленого майна. Якщо позику отримувала сільська громада, то у якості застави могла бути прийнята земля, яка не належала до категорії надільних сільськогосподарських угідь.

Кожен бажаючий отримати меліоративний кредит мусив подавати до Міністерства землеробства і державних маєтностей відповідну заяву, до якої додавались такі документи: а) опис маєтку, де пропонувались сільськогосподарські поліпшення; б) опис запланованого поліпшення із зазначенням терміну позики; в) план і кошторис запланованих робіт; г) відомості про заборони, накладені на майно, запропоноване у якості застави; д) копії діючих контрактів про здачу даного майна в оренду; е) копії оціночного опису майна клієнта (ст. 17).

Трирічний термін застосування закону від 6 травня 1896 р. показав ряд недоліків, усунення яких могло б поліпшити практичну роботу у меліоративній сфері. Протягом 1897–1900 рр. було видано лише 116 позик на загальну суму 349 тис. руб., що не відповідало реальним потребам сільського господарства країни. Саме на цій підставі Міністерство землеробства звернулось до Державної Ради з пропозицією переглянути «Тимчасові правила» 1896 р. з

тим, щоб розширити сферу застосування меліоративного кредиту і, по можливості, децентралізувати сам процес видачі відповідного кредиту.

Так, 29 травня 1900 р. на світ з'явився новий закон про кредит на сільськогосподарські поліпшення, яким сфера застосування меліоративного кредиту була розширена новим предметом кредитування – позики на: а) лісорозведення; б) розчистку незручних земель; в) облаштування хутірських господарств при розселенні селян; г) будівництво хлібних амбарів, дворів для утримання худоби, стаєн, сушарок і т. п.; д) пристрої для переробки сільськогосподарських продуктів, крупорушок та лісотехнічне виробництво; е) приміщень для утримання племінної худоби⁶. Однією з особливостей цього закону було те, що дозвіл позики на суму до 500 руб. отримували право видавати спеціально утворені з цією метою в губерніях Комітети при губернській адміністрації, тоді як прохання про кредит понад 500 руб. Комітет направляв для затвердження міністру землеробства. Як і раніше, відсоток за такими кредитами складав 4 % річних, але термін їх повернення міг бути продовжений до 30 років.

Важливо зазначити, що під осушенням Міністерство землеробства розуміло не лише осушення мокрих луків і незручних земель, але одночасне приведення їх у культурний стан шляхом вирівнювання, прибирання каміння, очистки від кущів і т.п. Під згаданим у цьому законі поліпшенням малось на увазі встановлення вітрових чи інших двигунів, які служили для підйому води на належну для зрошення висоту. При клопотанні про позику на облаштування сільськогосподарських закладів повинні братись до уваги дані щодо розвитку тієї галузі господарства у маєтку, продукти якої планувалось переробляти на місці. Якщо при допомозі позики купувалась худоба, то вона повинна була відповідати як по кількості, так і по якості потребам господарства заявника. Племінна худоба, яка купувалась за рахунок позики Міністерства землеробства, не могла бути продана до закінчення терміну погашення кредиту. Але не кожен бажаючий міг отримати для цієї мети кредит, а лише ті, хто вже мав худобу, якість якої потребувала поліпшення. Згідно зі ст. 28 «Положення», максимальний розмір позики міг бути таким: до 1500 руб. – на лісорозведення, садівництво і купівлю племінної худоби; 2500 руб. – на відкриття сільськогосподарських підприємств і до 5000 руб. – на осушення і роботи по розчистці незручних земель.

Наступним кроком на шляху унормування процесу видачі позик на поліпшення сільського господарства вважаємо закон від 20 травня 1902 р. під назвою: «Про облаштування каналів та інших водопровідних споруд на чужих землях для осушення, зрошення чи обводнення»⁷, яким було внесено певні корективи в роботу гідротехнічних партій. У тому ж 1902 р. було схвалено (3 червня) ще один закон, який стосувався порядку проведення осушувальних, зрошувальних та обводнюючих робіт у межах європейської частини імперії (Зв. законів, т. XII, частина 2, вид. 1903 р. і по прод. 1906 р., статті 224–235). На основі цього закону обов'язок проведення меліоративних робіт як на ка-

зенних, так і на поміщицьких і селянських землях, було покладено на гідротехнічних чиновників при відділі земельних поліпшень та при місцевих управліннях Міністерства землеробства і державних маєтностей. Коло їх обов'язків належало визначити Головноуправляючому землевпорядкуванням і землеробством. З метою заохочення приватного підприємництва у меліоративній сфері цим законом встановлювався принцип, згідно з яким перевага віддавалася поміщицьким землям перед аналогічними роботами на казенних землях. При цьому Головноуправляючому землевпорядкуванням і землеробством надавалось право, за узгодженням з Міністерством фінансів, видавати кредит на пільгових умовах, коли заплановані роботи мали значення не для одного власника, а для цілої місцевості, тобто ряду інших власників. У якості додатка до цього закону височайше затвердженою 5 травня 1903 р. думкою Державної ради (Зв. законів, т. XII, частина 2, вид. 1903 р. і по прод. 1906, ст. 231, примітка) було ухвалено принцип, згідно з яким усі роботи по виченню робіт по осушенню, зрошенню і обводненню сільськогосподарських угідь, які належали селянським громадам, а також за складання проектів і кошторису, відповідна плата до казначейства не вносились. У 1909 р. автор статті про меліоративне законодавство царської Росії кінця XIX – початку XX ст. Д. Флексор цілком справедливо кваліфікував закон від 3 червня 1902 р., разом із законом від 21 березня 1894 р., яким було створено особливий орган по здійсненню меліоративних робіт в особі Відділу земельних поліпшень, найважливішими законодавчими актами, які визначали зміст, характер і наслідки меліоративних робіт в імперії на тривалий період⁸.

І все ж на думку багатьох теоретиків і практиків сільськогосподарського виробництва, існуюче меліоративне законодавство потребувало подальшого вдосконалення і розширення його застосування. Про це, зокрема, мова йшла на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, роботи яких відповідно до програми «Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості» охоплювали період з 1902 по 1903 рр.⁹ Так, у постанові Гайсинського повітового комітету про потреби сільськогосподарської промисловості Подільської губернії від 29 листопада 1902 р. було записано такі пункти: 1) необхідно збільшити і розширити меліоративний кредит; 2) необхідно полегшити можливість користування цим кредитом, тобто спростити порядок його отримання; 3) меліоративний кредит повинен надаватися, головним чином, тим галузям сільського господарства, які визнані характерними для даного регіону; 4) необхідно усі операції по меліоративному кредиту підпорядкувати місцевим органам самоуправління або, у крайньому разі, місцевим комітетам з потреб сільськогосподарської промисловості подібно до тих, які у даний час тимчасово існують¹⁰.

Різку критику організації меліоративного кредиту знаходимо в ухвалі Київського губернського комітету про потреби сільськогосподарської промисловості. Так, у журналі його роботи за 20–25 січня 1903 р. знаходимо такий запис: «Меліоративний кредит у даний час організовано таким чином, що йо-

го можна вважати неіснуючим»¹¹. На думку членів комітету, хоч закон 6 травня 1896 р. та правовий акт від 29 травня 1900 р. з тимчасового став постійним, проте поділ Росії в меліоративному відношенні на регіони є абсолютно штучним і не має під собою реального підґрунтя. Параграф 14 Положення про меліоративний кредит дає вичерпну характеристику усіх видів сільськогосподарських поліпшень, але ж у Київській губернії меліоративну позичку можна отримати лише на садівництво і зрошення. Усі операції сконцентровані у Петербурзі, тоді як на місці, у Київській губернії, відсутній орган, обов'язком якого була б видача кредиту. «Губернський комітет, – читаємо далі, – констатує наявність цілого ряду формальностей, які на практиці виконати досить важко...»¹². Беручи до уваги цю обставину, губернський комітет пропонував таке: 1) необхідно на місці утворити орган, який би завідував меліоративними кредитом, і усунути складні формальності для його отримання; 2) з питання організації спеціального банку, який би видавав меліоративний кредит, комітет висловив заперечення, адже такі позики могли б видавати Дворянський і Селянський банки, а також акціонерні земельні банки чи Товариство взаємного поземельного кредиту; 3) не бажаною є і передача меліоративного кредиту у відання Державного банку, який має свої досить широкі завдання; 4) діюче Положення про меліоративний кредит від 29 травня 1900 р. не дає можливості окремим селянам отримувати меліоративні позички. Комітет вважає бажаним видачу селянами меліоративного кредиту; 5) що стосується коштів для меліоративного кредиту, то нормальним джерелом їх повинно вважатись випуск довгострокових банківських облігацій, частина з яких могла б бути розміщена у якості капіталу ощадних кас.

Полтавський губернський комітет про потреби сільськогосподарської промисловості у своїх висновках про результати роботи повітових комітетів щодо меліоративного кредиту висловлювався більш обережно. Посилаючись на ухвалу Лохвицького комітету, він визнавав постановку меліоративного кредиту в імперії незадовільною, запропонувавши для його поліпшення такі заходи:

1. Бажано значно збільшити кошти, які держава відпускає на меліоративний кредит.
2. Бажана передача завідування цим кредитом земству, яке б звітувало перед урядом про його використання.
3. Бажано надати право користування цим видом кредиту усім селянам, тобто і тим, хто володіє лише надільною землею, а також орендарям¹³.

Загалом місцеві комітети Наддніпрянської України, як і ряду інших губерній європейської частини імперії, при обговоренні проблем, які виникали в ході практичного застосування відповідного законодавства, змусили Особливу нараду розглядати меліоративний кредит як частину значно ширшої проблеми послідовної і планомірної боротьби з несприятливими для сільського господарства природними умовами. Так, у висновках Особливої наради, поряд із заходами безпосередньої технічної і матеріальної допомоги населен-

ню у справі земельних поліпшень, з'явився пункт про необхідність подальшого вдосконалення відповідного законодавства¹⁴. У цьому відношенні Правила, ухвалені 20 травня 1902 р. про облаштування канав та інших водопровідних потреб, складали лише один із численних пунктів необхідних для водного господарства правових актів, які б регулювали процес участі у користуванні водними ресурсами різних галузей народного господарства, а саме: сільського господарства, судноплавства і промислових підприємств. Із свого боку місцеві комітети висловили численні побажання щодо ухвалення ряду нових законодавчих актів, які б регулювали процес усунення природних перешкод для подальшого розвитку сільського господарства шляхом, наприклад, перетворення непридатних земельних угідь у категорію придатних. У числі бажаних законів були і ті, які б зобов'язували землевласників різних категорій вживати потрібні заходи проти утворення і розвитку пісків та ярів, брати участь у проведенні меліоративних робіт загальнокорисного значення, забороняли б риття канав, розорювання, корчування, випас худоби на схилах ярів, узаконювали б обов'язковість осушення заболочених місцевостей і т.п. Особлива нарада, підтримуючи ідею ухвалення відповідного законодавства, одночасно підкреслювала, що у майбутньому законі повинні знайти своє місце, наприклад, норми, які б передбачали здійснення поліпшень на землях, які належали одночасно кільком особам з тим, що коли більшість землевласників ухвалить рішення про проведення меліоративних робіт, інші власники не мали б права заперечувати проти цього. У випадку наявності протилежних точок зору щодо плану меліоративних робіт Особлива нарада пропонувала записати у новому водному законодавстві норму, згідно з якою частину витрат могла б взяти на себе казна, аж до можливості викупу спірної ділянки. Отже, беручи до уваги те, що боротьба із природними факторами, які заважали розвитку сільського господарства, повинна вестися спільними зусиллями уряду, земських установ, селянських громад і приватними землевласниками, Особлива нарада визнала за необхідне видання з цього приводу особливого закону¹⁵.

З метою більш детального вивчення даного питання при Відділі земельних поліпшень у 1905 р. було утворено особливу міжвідомчу комісію, яка виробила ряд необхідних для земельних поліпшень законопроектів. Найближчим завданням запланованих законопроектів згадана комісія вважала ухвалення їх з урахуванням таких принципів:

1. Забезпечення землевласникам права безперешкодно здійснювати меліоративні заходи.
2. Полегшення можливості виконання колективних меліоративних заходів шляхом утворення з цією метою особливих товариств земельних поліпшень.
3. Формулювання у відповідному законодавстві певних правил здійснення меліоративних робіт державними чи громадськими органами.
4. Вироблення необхідних попереджувальних заходів стосовно корис-

тування наявними земельними угіддями.

5. Ухвалення особливих правил з метою охорони вже здійснених земельних поліпшень. Усі ці питання належало розглянути правознавцям, які були зібрані у 1907 р. при Міністерстві юстиції у вигляді височайше затвердженої міжвідомчої комісії по перегляду законодавства по водному праву. Саме до цієї комісії і були передані розроблені у системі Головного управління землевпорядкування і землеробства вищезгадані законопроекти для їх подальшої розробки.

Ідеї, висловлені свого часу на засіданнях місцевих комітетів, а пізніше і у процесі узагальнення їх висновків Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості мали значний суспільний резонанс, про що свідчать, наприклад, відповідні засідання III Державної думи. Так, наприклад, у доповіді бюджетної комісії по кошторису витрат Відділу земельних поліпшень на 1910 р. у формулі переходу до наступних питань Державної думи вказувалось на необхідність ухвалення правил, які б визначали: 1. Участь приватних власників і сільських громад у витратах казни на роботи по земельному поліпшенню, які здійснював Відділ земельних поліпшень залежно від вигод, які отримували сільські громади чи окремих землевласників внаслідок меліорації; 2. Участь казни в роботах, які здійснюються у напрямку земельних поліпшень земствами, сільськими громадами і групами осіб залежно від площі і державного значення запланованих робіт. У цій же доповіді бюджетної комісії зазначалось, що посилення меліоративних робіт вимагатиме великих витрат державного бюджету, а тому слід вважати необхідним невідкладне ухвалення особливого закону про водні товариства, яким би передбачалась участь земств і приватних осіб у витратах такого роду. При цьому бюджетна комісія вважала, що для розширення осушуючих робіт слід, насамперед, організувати належним чином утримання осушувальних споруд, каналів, мостів на них і проїзду, причому із залученням до цієї справи місцевих землевласників, які користуються усім цим і, разом з тим, встановити особливу охорону цих споруд. Усі ці ідеї у вигляді формули переходу до наступних питань були, врешті-решт, схвалені Державною думою¹⁶. Зі свого боку Державна Рада при обговоренні кошторису витрат Відділу земельних поліпшень на 1910 р. висловила, у своїй формулі переходу до наступних питань, такі побажання: 1. Розробити у найкоротший термін законопроекти щодо умов і порядку проведення робіт по зрошенню і обводненню, а також щодо прав землевласників на поліпшені угіддя; 2. Активізувати діяльність Головного управління землевпорядкування і землеробства у напрямку осушення і зрошення відповідних земель. Згодом у формулі переходу до постатейного розгляду законопроекту про користування проточними водами у Криму, Державною Радою було висловлено побажання, щоб уряд у найближчий час вніс на розгляд у встановленому порядку проект закону про водне право¹⁷.

У зв'язку з тим, що переважна більшість запропонованих законопроектів мала своїм вихідним початком закон від 20 травня 1902 р. про облашту-

вання канал та інших водопровідних споруд для осушувальних чи зрошувальних робіт, Відділ земельних поліпшень вирішив з'ясувати позицію щодо нововведень місцевих підвідомчих установ на основі практичних результатів застосування вже існуючих законодавчих актів меліоративного характеру. Як і слід було чекати, інформація з місць була далекою від позитивної оцінки стану справ з кредитуванням меліоративних робіт. Про це свідчать, зокрема, підрахунки професора З.С. Каценеленбаума (див. табл. 4).

Таблиця 4

Державний меліоративний кредит у 1897–1908 рр. (тис.руб)*

Рік	Дозволено позик	На суму (руб.)	Видано позик	На суму (руб.)	Відсоток виданих до запланованих
1897	18	81693	3	12394	15,17
1898	28	101575	22	49033	48,21
1899	52	230798	46	136015	58,93
1900	20	180325	45	151590	84,06
1901	163	494065	131	309644	62,67
1902	280	635398	272	492850	77,56
1903	390	922043	370	737580	79,99
1904	132	342339	168	408238	119,24
1905	171	204286	129	191969	93,96
1906	266	578569	248	333553	57,65
1907	259	345174	?	288293	83,52
1908	365	894965	?	259018	33,41
Разом	2144	5011221	1434	3410177	68,05

* Джерело: Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. С. 367.

Як бачимо, з 2144 дозволених протягом 1897–1908 рр. на меліорацію позик на загальну суму 5 011 221 руб. позичальники реально отримали лише 3 410 177 руб., або 68,05 %. Максимальний розмір державних позик на потреби меліорації було видано у 1904 р. – 119,24 % від заявлених, тоді як у 1897 р., тобто наступного року після ухвалення згаданого раніше закону від 6 травня 1896 р., лише 15,17 %. Не внесла особливих змін у процес кредитування державою меліоративних робіт і столипінська аграрна реформа, адже у 1908 р., коли процес аграрних перетворень вже здійснювався повним ходом, на меліоративні потреби у вигляді кредитування безпосередніх сільськогосподарських товаровиробників з дозволених Головним управлінням землевпорядкування і землеробства 894 965 руб. було видано тільки 299 018 руб., або 33,41 %.

Певну цікавість викликають і дані щодо сфер використання меліоративного кредиту. Згідно з даними згаданого вже професора З.С. Каценеленбаума, станом на 1 січня 1909 р. із загального числа дозволених позик клієнти Головного управління землевпорядкування і землеробства планували використати: на зрошення – 1 041 633 руб., осушення – 1 266 312

руб., сільськогосподарське будівництво – 481 331 руб., садівництво – 519 417 руб.; виробництво масла – 288 967 руб., розведення племінної худоби – 168 730 руб., сільськогосподарські підприємства – 264 966 руб., виноградарство – 430 463 руб., розчистка ґрунту – 827 51 руб., виноробство – 200 108 руб., хутірське господарство – 90 154 руб., лісорозведення – 15 914 руб., травосіяння – 65 000 руб., висушування плодів – 1 273 руб., на потреби селянської садиби – 1 250 руб., і, нарешті, на різні поліпшення – 99 900 руб.¹⁸

Якщо вести мову про губернії Наддніпрянської України, то у цей регіон було спрямовано мізерну кількість меліоративного кредиту. Так, протягом 1907–1909 рр. тут не було проведено жодного метра зрошувальних каналів, жодного штучно створеного ставка. Уся меліоративна робота обмежувалась лише бурінням свердловин та будівництвом у Херсонській губернії семи колодязів із дерев'яним зрубом та семи трубчастих колодязів.¹⁹ І це при тому, що питома вага незручних земель в Україні була, згідно з даними обстеження 1887 р., значною, а саме: у Волинській губернії – 11,5 %; Таврійській – 8,3 %, Чернігівській – 7,8 %; Харківській – 6,8 %; Катеринославській – 6,1 %; Київській – 5,9 %; Подільській – 4,9 %, Херсонській – 4,8 %; Полтавській – 3,8 %²⁰.

Актуалізація у роки столипінської аграрної реформи проблеми розширення сільськогосподарських угідь, які могли б бути використані для розселення безземельних і малоземельних селян, які, як відомо, склали основну масу «бунтівників» у ході відомих заворушень 1905–1907 рр., підштовхнула урядові кола до організації у 1909–1913 рр.²¹ спеціальних меліоративних з'їздів, де обговорювались питання подальшої роботи над вдосконаленням меліоративного (у широкому розумінні цього слова) законодавства. Перший такий з'їзд відбувся у лютому 1911 р. в Москві. На одному із його засідань було заслухано доповідь відомого знавця меліоративної справи, яким був згадуваний вже раніше професор З.С. Каценеленбаум. У своєму виступі доповідач піддав гострій критиці існуючий порядок отримання і використання меліоративного кредиту. В дискусії взяли участь інші теоретики і практики аграрного сектора економіки країни: професори А.А. Беретті, В.Е. Брунт та В.А. Муромцев. У підсумку було ухвалено резолюцію, в якій ідея створення єдиного сільськогосподарського банку, який би мав повноваження видавати у тому числі і меліоративні кредити, була відхилена через те, що такий крок неминуче потягнув би за собою, на думку уряду, необхідність докорінного перегляду усього кредитного законодавства²².

У роки столипінської аграрної реформи поліпшення якості сільськогосподарських угідь стало, як вже згадувалось раніше, складовою частиною відповідного законодавства. Окрім Селянського банку, допомогу сільськогосподарський товаровиробник міг відтепер отримати і безпосередньо з бюджету Головного управління землевпорядкування і землеробства. На початковому етапі реформи домогосподарі отримували позики на тих самих умовах, що і переселенці. Проте у 1907 р. Комітет із землевпорядкувальних

справ визнав за необхідне ухвалити для цього окремі «Правила», що і було реалізовано 17 березня того самого року. Через деякий час ці правила були переглянуті і знову затверджені 17 листопада 1908 р., на основі яких землевпорядкувальним комісіям було надано право видавати кредити до 150 руб. на двір з умовою повернення їх протягом десяти наступних після п'яти пільгових років без стягнення відсотків. Такий порядок діяв до 16 червня 1912, коли було ухвалено нові «Правила про позики і допомогу казни при землевпорядкуванні», які було включено до Статуту сільського господарства (т. XII, частина 2 Зв. законів). Новий правовий акт разом з інструкцією Комітету у землевпорядкувальних справах щодо його застосування, розширив справу кредитування безпосередніх товаровиробників, надавши землевпорядкувальним комісіям право видавати позики не лише на меліорацію, але й поліпшення у широкому розумінні цього слова. Як і раніше, комісії могли видавати позику до 150 руб. на двір, а в окремих випадках і до 500 руб. Безповоротна допомога була залишена лише у випадках показового чи загальнокорисного значення здійснюваного домогосподарем поліпшення. Термін погашення залишився у межах 15 років. Згідно з даними Комітету у землевпорядкувальних справах з початку відкриття роботи комісій у 1906 р. і по 1914 р., коли з початком війни кредитні операції аграрного сектора економіки країни були суттєво скорочені, позиками скористалося близько 300 тис. дворів, або 1/6 частина одноосібних господарств. Безповоротну ж допомогу отримало лише близько 4 % таких господарств. Середній розмір допомоги від держави із розрахунку на кожне господарство склав 102 руб., тоді яка вартість переносу однієї садиби складала на той час кількості рублів, а у південних регіонах країни – до 1000 руб.²⁴

Чи не найвизначнішою подією у справі функціонування меліоративного кредиту періоду столипінських реформ було ухвалення 30 січня 1914 р. «Положення про меліоративні з'їзди», в яких мали право брати участь як відповідні державні чиновники, так і представники громадських організацій, а також окремі особи, які «цікавляться питаннями меліоративної справи». Згідно з § 14 «Положення», з'їзд міг бути скликаний у будь-який час, «у міру потреби». Мета з'їзду була сформульована в окремому розділі «Положення», який містив такі пункти: а) актуалізація меліоративної справи; б) об'єднання зусиль громадських організацій з урядовими заходами у справі меліорації; в) знайомство з науковою і практичною діяльністю у справі меліорації; г) пошук заходів, способів і прийомів для виконання меліоративних заходів; д) сприяння місцевим меліоративним організаціям, комітетам, меліоративним товариствам тощо; е) збір статистичних відомостей, видань з питань меліорації; ж) організація з належного дозволу конкурсів, бібліотек, виставок, шкіл, курсів, музеїв з питань меліорації. Важливою нормою функціонування меліоративних з'їздів було надання їм права від свого імені володіти майном, включаючи і нерухомість, брати на себе обов'язки, позиватись і відповідати у суді та мати свою власну печатку (§ 6)²⁵.

В якості висновку із усього вищесказаного зазначимо, що меліоративний кредит у розумінні законодавця ХІХ – початку ХХ ст. охоплював широкий спектр діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Якщо у першій половині ХІХ ст. і до аграрної кризи 80-х років ХІХ ст. включно уряд обмежувався лише окремими правовими актами, які давали підстави для кредитування робіт по обводненню чи осушенню відповідних земельних угідь, то на рубежі ХІХ–ХХ ст. спостерігається суттєва активізація роботи над меліоративним законодавством, яке тепер регулювало меліоративні роботи не в окремо взятих регіонах, а загалом по імперії. Використовуючи у своїй практичній діяльності відповідні меліоративні закони 1896, 1900 і 1902 років, уряд зробив немало для покращення якості сільськогосподарських угідь. Розуміючи важливість цього питання для економіки країни, правлячі кола Російської імперії у роки столипінської аграрної реформи цілком обґрунтовано об'єднали меліоративне законодавство із усіма основними ланками реформування аграрних відносин, кінцевою метою еволюції яких була модернізація усього аграрного сектора економіки країни.

* * *

На тому історичному відрізку часу, який минув з початку аграрних реформ 60-х років ХІХ ст. і до 1917 р. включно, державний сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії охоплював найрізноманітніші сфери життєдіяльності безпосередніх товаровиробників аграрної сфери економіки тогочасної країни. В ході скасування кріпосного права уряд Російської імперії профінансував поміщиків-кріпосників у такій мірі, що останні погасили свою попередню кредитну заборгованість, отримавши на руки величезні кошти в ході викупної операції 1861–1881 рр. Селяни ж, включаючи і тих, хто перебував у відомстві Міністерства державних маєтностей, навпаки, отримали зростання платежів: поміщицькі в ході затвердження уставних грамот, і державні – у процесі так званих володільних записів. Чіткий розподіл громадян імперії на привілейованих і непривілейованих спостерігався і у ході створення державних земельних банків, у яких дворяни отримували набагато кращі умови кредитування, тоді як селяни подібних пільг не отримували. Навіть у Державному банку, у якому згідно з тогочасним законодавством не було поділу клієнтів на дві вищезгадані категорії, дворяни мали очевидні переваги перед селянами, яким, наприклад, були, по-суті, недоступними такі форми короткотермінового кредиту, як соло-векселі та кредит під заставу урожаю. Лише переселенське законодавство і юридично, і практично не ділило громадян імперії на привілейованих і непривілейованих (хоч окремі такі спроби і мали місце), надаючи переселенцям досить вигідні кредити, які, втім, отримувала незначна частина «законних» аграрних мігрантів, не кажучи вже про самовольців, яких царське законодавство залишило поза межами пільгового кредитування. Далекими від реальних потреб були також

і кредити держави на меліорацію. Як і в усіх інших випадках державного кредитування сільськогосподарських товаровиробників, і у цьому випадку мала місце надмірна забюрократизованість отримання і такого виду кредиту. Спроби органів земського самоврядування активізувати їх видачу шляхом взяття на себе посередницьких обов'язків теж не мали особливого успіху. Загалом же вкрай потрібні з економічної точки зору заходи держави по кредитуванню сільськогосподарських товаровиробників не мали тих наслідків, на які розраховувала громадськість країни, не пов'язана з вузькокласовими інтересами помісного дворянства, яке у своїй основній масі вміло не організувати належним чином сільськогосподарське виробництво, а витратити кошти далеко за межами рослинництва і тваринництва, а простіше кажучи, розтринькувати їх.

1. Морачевский В.В. Сельскохозяйственный кредит в России. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. С. 36.
2. Там само.
3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 г.). Москва: Наука, 1976. С. 192.
4. Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. С. 333.
5. Высочайше утверждено мнение Государственного Совета «О ссудах на сельскохозяйственные улучшения» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIX. СПб.: Гос. типография, 1912. № 12892.
6. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Положение о ссудах на сельскохозяйственные улучшения» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXX. СПб.: Гос. типография, 1912. № 18695.
7. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об устройстве канав и других водопроводных сооружений на чужих землях для осушительных, оросительных и обводнительных целей» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIX. СПб.: Гос. типография, 1912. № 14837.
8. Флексор Д. Законодательство в области земельных улучшений // Ежегодник отдела земельных улучшений. Год первый. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. С. 307.
9. Симонова М.С. Земско-либеральная фронда (1902–1903) // Исторические записки. 1968. Т. 81. С. 195–215.
10. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. С. 515.
11. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 22.
12. Там само.
13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 154.

14. Кредит. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России / сост. С.В. Бородаевский. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. С. 21–37.
15. Высочайше утвержденный 29 апреля 1904 г. «Журнал Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности» 24 и 30 января 1904 г. № 24. СПб.: Гос. типогр., 1904. С. 17.
16. Приложения к Стенографическим отчетам Государственной думы. Третий созыв. Сессия третья. 1909–1910 гг. Т. 1–3. (№№ 1–562) и принятые Государственной Думой формулы перехода к очередным делам. СПб.: Гос. типография, 1910. С. 291.
17. Государственный Совет. Стенографические отчеты за 1908/9 г. Сессия 13. Заседание 1–2. СПб.: Гос. типография, 1910. С. 291.
18. Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. С. 373.
19. Шольц В. Орошение и обводнение на юге Европейской России // Ежегодник отдела земельных улучшений. Год первый. СПб.: Тип. В.В. Киршбаума, 1910. С. 151.
20. Статистический справочник по Югу России. Полтава: Электр. типолитогр. «И.А. Дохман», 1910. С. 12.
21. Дорошенко В.О. Політика російського царату з удосконалення агрокультури Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.). *Український селянин: зб. наук. праць*. 2006. Вип. 10. С. 224.
22. Агрономический съезд. *Русские ведомости*. 1911. 26 февраля.
23. Смета Департамента Государственных земельных имуществ // Землеустройство: сборник законов и распоряжений. СПб.: Изд. Департамента госуд. земельн. имуществ, 1914. С. 79.
24. Комитет по землеустроительным делам. Краткий очерк за десятилетие. Ч. III. 1906–1916. Пг.: Тип. т-ва Р. Герне и А. Рунберга, 1916. С. 71.
25. Высочайше утвержденное 30 января 1914 года «Положение о мелиоративных съездах» // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. 1914. № 1. Отдел первый. С. 1002–1005.

Розділ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ КРЕДИТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ ОРГАНАМИ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

3.1. Дискусії щодо вдосконалення системи земельного кредиту на засіданнях «Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості» Наддніпрянської України

Внаслідок низки економічних та політичних причин на початку ХХ ст. селянське питання стало найгострішою проблемою внутрішньої політики Російської імперії. У відносно мирний час середини 90-х років ХІХ ст. ця проблема, здавалося б, мала не меншу гостроту, проте, у той час аграрні антиурядові виступи ще не досягли такого рівня, як на початку ХХ ст. У новій обстановці урядовим колам стало зрозуміло, що уникнути широкого обговорення селянського питання вже неможливо. Так, на початку 1902 року остаточно сформувалась думка про необхідність невідкладного обговорення селянського питання «на широких державних принципах»¹ шляхом створення Особливої наради у складі міністрів внутрішніх справ, фінансів, землеробства і державних маєтностей, начальників Головного управління уділів і Державного конярства, а також ряду членів Державної Ради та обер-прокурора селянського департаменту Сенату А.Д. Оболенського. Для консультації з конкретних питань роботи Особливої наради намічалось запрошення фахівців з аграрних відносин професорів А.А. Чупрова, А.А. Мануйлова, А.С. Понікова та інших громадських діячів. У якості голови пропонувалась кандидатура тогочасного міністра фінансів С.Ю. Вітте. Цей план було схвалено імператором 22 січня 1902 р. Так було утворено «Особливу нараду про потреби сільськогосподарської промисловості»². Загалом у роботі Наради взяло участь близько сотні осіб. Протягом першого періоду діяльності Особливої наради (1902 р.) було розроблено програму її роботи, один із пунктів якої стосувався організації дрібного народного кредиту (пункт 14).

Для якнайповнішого вивчення даного питання було вирішено вислухати думку «місцевих людей» шляхом утворення у губерніях Наддніпрянської України та ряді інших регіонів «Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості», загальне керівництво якими мав здійснювати губернатор. Склад губернських комітетів був досить представницьким, про що, наприклад, свідчать засідання Київського губернського комітету про потреби сільськогосподарської промисловості: Д.Ф. Трепов – Київський губернатор;

князь Н.В. Репнін – губернський лідер дворянства; барон В.В. Унгерн-Штернберг, М.А. Суковников, В. П. Ілляшенко та граф А.Н. Ігнат'єв – повітові лідери дворянства; Г. А. Чуйкевич – управитель державними маєтностями; П.П. Лихарев – управитель казенною палатою; Г.Є. Афанасьєв – управитель конторою Державного банку; К.С. Немешаєв – управитель південно-західними залізницями; С.Н. Цемш – прокурор окружного суду; Н.В. Молчановський – керівник канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора; П.А. Косач – чиновник з особливих доручень; Ф.А. Троїцький та П.М. Вакар – члени губернського у селянських справах присутствія; Т.Г. Лубенець – директор народних училищ; В.І. Лазаревич – діловод канцелярії генерал-губернатора; С.М. Богданов – професор Київського університету; А.М. Терський – урядовий агроном; О.В. Ахрамович – управитель Київським відділенням Селянського банку; С.Л. Личков – член-оцінщик Дворянського банку; С.Л. Франфурт – спеціаліст Міністерства землеробства і державних маєтностей; К.П. Сулима – губернський лікарський інспектор; А.М. Вишняцький – губернський ветеринар; Г.Г. Гудим-Левкович – управитель канцелярії губернатора; А.В. Палибін – чиновник з особливих доручень; князь П.А. Урусов – секретар губернського у селянських справах присутствія; представники дворянства: Д. І. Пихно, М.І. Рева, М.С. Єремєєв, граф В.С. Тишкевич, Огронович, Білокопитов, Таранов, В.Г. Тальберг, А.Л. Потто, генерал-майор Чекмар'єв, Фролов, Доната, Потоцький, С.Я. Леонт'єв, М.М. Крижановський, В.В. Ланггаймер; інженер І.А. Нікольський, Здановський, Л.Г. Липківський, М.П. Шестаков, В.Н. Сахновський, В.В. Тележинський, В.Б. Ганицький; представники біржового комітету: Л.І. Бродський та К.В. Фішман; секретар Київського товариства сільськогосподарської промисловості Т.І. Осадчий.

А ось яким був склад, наприклад, Старокостянтинівського повітового комітету Волинської губернії: Е.Д. Желябузький (голова) – повітовий лідер дворянства; члени: І. Савицький – повітовий ісправник; В.А. Шафіров – мировий посередник другої дільниці; А.Я. Соколовський – мировий посередник першої дільниці; А.Н. Адлерберг – податковий інспектор; поміщики: граф В.І. Грохальський; дворянин Е.Е. Маньківський; кандидат права дворянин Л.Я. Ледоховський; дворянин І.Є. Кноль; статський радник І.А. Стаховський; дворянин І.А. Угримов; поручик запасу Г.Ф. Алейников; дійсний статський радник І.Ф. Білоусов; дворянин І.І. Кеневич; дворянин П.А. Панкратов; старокостянтинівський волосний старшина Д. Крамар; завідувач діловодством комітету І.Л. Шевченко³.

Саме до губернського комітету надходили матеріали відповідних засідань повітових комітетів, включаючи і окремо взяті записки їх членів. Якщо повітові комітети активно обговорювали запропоновану Особливою нарадою програму влітку і восени 1902 року, то губернські комітети свої висновки готували переважно на початку наступного, 1903 року.

Найбільше уваги питанням кредитного забезпечення потреб сільсько-

господарських товаровиробників приділили місцеві комітети Київської, Полтавської та Подільської губерній. Так, на засіданнях Сквирського повітового комітету було заслухано спеціальну доповідь К.І. Таранова, присвячену проблемам дрібного кредиту. Охарактеризувавши наявний досвід функціонування у Сквирському повіті таких трьох типів дрібних кредитних установ, як: 1) волосні і сільські банки; 2) кредитні товариства і 3) ощадно-позичкові товариства, автор доповіді дійшов висновку про необхідність всілякої підтримки ощадно-позичкових товариств, хоч і два інших типи дрібного кредиту, на його думку, для селян загалом є корисними. Головну причину у недостатньому розвитку ощадно-позичкових товариств у Сквирському повіті К.І. Таранов вбачав у недосконалості існуючого законодавства щодо обов'язків членів таких товариств. Малось на увазі неможливість стягнення боргу за рахунок майна позичальника, адже «закон охороняє не лише нерухоме, але і рухоме майно селян від примусового відчуження за борги, через що майнова кредитоздатність селян дуже мала, а для селян середнього достатку вона взагалі відсутня, адже у таких селян зайвого майна немає»⁴. Невідповідність існуючого щодо членів ощадно-позичкових товариств законодавства реальному стану справ на селі автор обґрунтував тим, що згадане законодавство все одно не рятує позичальника від «кігтів» лихваря, який при видачі позички може забезпечити себе продажною угодою щодо рухомого майна позичальника, орендним договором на посіви і т.п., чого не може здійснити кредитна установа. З іншого боку, незважаючи на те, що місцеве населення із задоволенням вносить частину своїх коштів до кас ощадно-позичкових товариств, все ж потреби у кредиті набагато перевищують наявні фінансові ресурси таких установ. Хоч Державний банк і надавав ощадно-позичковим товариствам можливість користуватися його короткостроковими кредитами, але це було нелегко, адже для обліку векселів та належних по ним виплат необхідно їздити до міста. Таким чином, через непосильність для товариств організаційних витрат доступ до такого кредиту нерідко був неможливим. Ще одну проблему К.І. Таранов вбачав у тому, що згідно з існуючими правилами стосовно кредитів Державного банку, позики товариствам надавалися для тимчасових термінових розрахунків, отже, отримані від банку кошти не могли бути використані для постійного їх обігу. Така характерна для ощадно-позичкових товариств норма користування кредитом Державного банку ставила їх у не вигідне, на думку доповідача, становище порівняно з кредитними товариствами, які мали право отримувати позики від згаданої державної установи, кредити для створення основного капіталу. Отже, робив висновок автор доповіді, слід невідкладно ліквідувати цю несправедливість, внівши відповідні поправки до статуту Державного банку. На його думку, Державний банк чи інша урядова установа, могли б отримати право надавати ощадно-позичковим товариствам кредит у сумі, яка б дорівнювала їх пайовому капіталу, за незначний відсоток приблизно на той самий термін, що його банк надавав кредитним товариствам. Якщо ж правління Державного банку визнає

видачу кредиту на невизначений термін невикладним, то можна було б внести до відповідного законодавства поправку, згідно з якою таке товариство повинно повернути отриману позичку, наприклад, протягом десяти років з дня її видачі. Доповідь закінчувалась конкретними пропозиціями щодо зміни умов функціонування установ дрібного кредиту. Серед першочергових завдань законодавця автор вважав реалізацію таких заходів: 1) підвищити кредитоздатність селянина шляхом надання товариствам права здійснювати стягнення з рухомого майна без встановлених лише для селян обмежень; 2) видавати кредитним товариствам з державного чи земського бюджету за їх клопотаннями довготривалі позики для формування обігових коштів; 3) видавати тим товариствам, які побажають вести посередницькі операції, спеціальні для цієї мети капітали у розмірі орієнтовно 10 % загальних їх обігових коштів за незначний відсоток і на тривалий термін⁵.

Доповідь К.І. Таранова на засіданні Сквирського комітету виявилася найдетальнішим обґрунтуванням необхідності внесення до законодавства про дрібний кредит відповідних змін. Усі інші учасники дискусій як у Сквирському, так і в інших повітових комітетах Київської губернії обмежилися лише окремими зауваженнями до існуючого кредитного законодавства, або коротко відповідали ствердно на пункт «І», яким було позначено питання «Особливої наради» про кредит. Так, поміщик В.Х. Доманський з Таращанського повіту, відповідаючи на відповідне запитання, констатував, що організація народного дрібного кредиту повинна бути поставлена якнайкраще відповідно до тієї користі, який він приносить селянству. Цей вид кредиту, на його думку, повинен існувати при кожному волосному правлінні, а отримати його за незначні відсотки під забезпечення майном або порукою приватних осіб при неодмінній умові використання позички «на поліпшення або розвиток господарства, випуску сільськогосподарських машин, робочих і племінних тварин, розведення бджільництва та інші галузі»⁶. Свої пропозиції щодо дрібного кредиту надіслав Таращанському повітовому лідеру дворянства і місцевий поміщик Келлер. «Організація народного дрібного кредиту дуже бажана при волостях, – писав він, – під контролем мирового посередника і сільської влади та поручительством благонадійних осіб із середовища селян»⁷. А ось точка зору волосного писаря Брусилівської волості Радомисльського повіту Барановського: «Бажано відкриття сільських банків з більш дешевим відсотком і внеском до нього більших обігових капіталів»⁸. Подібну точку зору на дрібний кредит поділяв і волосний писар Вишевицької волості того самого повіту Шемеранський⁹, а волосний писар Горностайпільської волості Ф. Пінчук спробував навіть обґрунтувати свою ідею щодо сільських банків. На його думку, у відповідне законодавство слід внести поправки, згідно з якими позики могли б видаватися на основі поручительства сільських громад, адже «нинішній порядок їх видачі не гарантує не лише своєчасного повернення, а взагалі їх неповернення, бо кожен селянин добре знає, що повернення кредиту залежить від його особистого бажання. При відсутності

зайвого майна у його господарстві повернення позики є справою нереальною. Таким чином, ці банки внаслідок відсутності мирських капіталів слід відкривати на кошти продовольчих капіталів»¹⁰.

Ідею всілякого розвитку сільських банків активно підтримував і член Канівського повітового комітету Ю.Г. Гамалій. У своїй доповіді про становище у повіті дрібного кредиту він оцінив результати діяльності сільських банків як блискучі. Такий висновок доповідач зробив на основі порівняння традиційного для сільських лихварів відсотка за наданий кредит у розмірі 60 % річних, тоді як у сільських банках він становив – 12 %. Виходить, що річна економія найбільшій частини сільськогосподарських товаровиробників Канівського повіту складала, за його підрахунками, 193 000 руб. на рік. Про некоректність таких розрахунків можна судити хоча б з того, що за основу автор взяв лихварський кредит. Зовсім іншою була б картина, коли згадати про кредити у 3,5–4,5 % річних, які Дворянський банк надавав своїм привілейованим клієнтам, тоді б виявилось, що селяни Канівщини не зекономили, а навпаки, втратили сотні тисяч на рік при користуванні 12-відсотковим кредитом. Вихваляння діяльності сільських банків Ю.Г. Гамалій завершував своїми пропозиціями щодо вдосконалення існуючого законодавства у таких напрямках: 1) розширити діяльність сільських банків шляхом ліквідації їх старого характеру; 2) виправлення змісту статутів сільських банків щодо надмірної короткостроковості позик; 3) обмеження розміру кредиту; 4) полегшення процесу переходу сільських банків на ті принципи роботи, які були характерними для кредитних товариств, та об'єднання їх діяльності із споживчими товариствами¹¹.

Досить детально питання організації дрібного кредиту були проаналізовані і, відповідно, зафіксовані у висновках Лохвицького комітету про потреби сільськогосподарської промисловості (Полтавщина), активним членом якого був відомий економіст-теоретик кооперації М.І. Туган-Барановський. Охарактеризувавши усі існуючі види дрібного кредиту, Лохвицький комітет зробив висновок, що усі вони не відповідають вимогам дня, тобто реальним потребам непривілейованих станів, які, власне, і користуються ним. Серед головних проблем дрібного кредитування, на думку лохвиччан, була пасивність у цьому питанні Державного банку, який міг би суттєво сприяти його розвитку щонайменше двома шляхами: по-перше, збільшенням розміру позичок, які він надавав установам дрібного кредиту, і, по-друге, зниженням відсоткової ставки по кредиту. Члени Лохвицького комітету пропонували для реалізації свого підходу до суттєвого поліпшення дрібного кредитування створити при Державному банку особливий фонд шляхом щорічного відрахування з коштів державного казначейства суми у десять мільйонів на рік, щоб створити його у розмірі сто мільйонів. За посередництва земства цей фонд міг би бути використаний для потреб дрібного кредитування безпосередніх товаровиробників. Сприяти цій справі могли б і створені за допомогою такого фонду повітові та губерньські земські банки, а у перспективі і сою-

зи усіх установ дрібного кредиту імперії, справами яких відали б спеціально створені для цього особливі бюро, куди б входили представники дрібного кредиту, земств, Державного банку та державних ощадних кас. Якщо звести усі пропозиції Лохвицького місцевого комітету про потреби сільськогосподарської промисловості в єдину систему пропонованих заходів щодо поліпшення дрібного кредитування, то відповідний ранжир матиме такий вигляд: 1) бажано відкриття установ дрібного кредиту «явочним порядком», тобто без бюрократичної тяганини у процесі їх організаційного становлення; 2) бажано особливе сприяння з боку держави відкриття кредитних товариств Райффайзенівського типу як найефективніших з усіх установ подібного типу; 3) бажано залучення для потреб дрібного кредитування таких капіталів: а) вкладів сільського населення, які зберігаються у державних ощадних касах; б) мирських, волосних, різного ряду станових, а також земських капіталів; в) сирітських сум з розміщенням їх виключно у кредитних установах під гарантії уряду або земства; г) бажано надати установам дрібного кредиту права випускати ощадні марки; д) бажано активізувати діяльність Державного банку по забезпеченню установ дрібного кредиту обіговими коштами шляхом зниження відсоткової ставки за користуванням кредитом і утворення особливого фонду дрібного кредиту у сто мільйонів рублів шляхом щорічного відрахування десять мільйонів рублів з рахунків державного казначейства; 4) бажано надати усім установам дрібного кредиту права ломбардної і заставної операцій, тобто видачі позик під заставу рухомості; 5) бажано перетворити станові установи дрібного кредиту та волосних ощадних кас у позастанові; 6) бажано сприяння держави щодо організації при сільськогосподарських товариствах кредитних і ощадно-позичкових товариств; 7) бажано надання Державним банком широкого кредиту земству для потреб місцевого дрібного кредиту; 8) бажана якнайширша участь земств у справі контролю і керівництва усіма установами дрібного кредиту поряд з центральною установою, яка б завідувала усіма питаннями розвитку дрібного кредиту; 9) бажано з метою поєднання діяльності усіх місцевих установ дрібного кредиту організувати губернські і повітові земські банки; 10) бажана організація союзу усіх установ дрібного кредиту імперії, які б здійснювали свою роботу шляхом скликання періодичних з'їздів представників місцевих діячів дрібного кредиту і земств, а також урядових установ в особі Державного банку чи державних ощадних кас. Координацію роботи союзу установ дрібного кредиту могло б здійснювати спеціальне бюро, обране з'їздом¹².

Свої пропозиції щодо вдосконалення законодавства про дрібний кредит висловив і член Вінницького повітового комітету Подільської губернії К.Е. Падлевський. Зміст його пропозицій зводився до необхідності затвердження на законодавчому рівні таких трьох типів установ дрібного кредиту: 1) позастанові установи за типом ощадно-позичкових товариств, але без євреїв («Регіональний банк»); 2) одностанові установи, які б задовольняли місцеві потреби односельчан («Сільські каси»); 3) професійні установи – допоміжні

каси однорідних служб, а також артілі і товариства споживачів¹³.

Для такої установи дрібного кредиту як «Сільська каса» цей автор навіть склав проект можливого статуту, у якому за прикладом зразкових статутів існуючих кредитних товариств було розписано усі аспекти її майбутньої діяльності. У розділі «Права і обов'язки сільської каси» було визначено основні принципи її організації. Планувалось, що така каса могла бути створена на основі пожертви приватної особи в сумі 100 рублів, а також не менше двох десятків селян, які б внесли ще 60 рублів, по 3 рублі кожен. До основного капіталу могли б бути додані ще 200 рублів піклувальника, надані як десятирічна позичка при 4 % річних. Піклувальниками, як сказано у примітках до ст. 10 проектного статуту, могли бути: місцевий землевласник або довгостроковий орендар, місцевий священник, місцевий заможний селянин, ощадно-позичкове товариство, Державний банк чи навіть сільський банк. Така каса, «як установа особливого типу», могла б видавати позички лише своїм односельцям під особисту і майнову відповідальність кожного домогосподарства. Розмір позики і розмір щотижневого платежу з відсотками повинен, згідно з проектом її Статуту, мати такий вигляд: за кредит у 5 рублів терміном на один рік позичальник мусив платити по 10 коп.; за позику у 10 руб. – по 20 коп.; 15 руб. – 30 коп.; 20 руб. – 40 коп. Загалом при такій пропорції відсоток річних становитиме 8 %. За невнесення щотижневого платежу через поважні причини позичальник мав право на відстрочку, але не більше як три тижні, з виплатою пені по 1 коп. за перший тиждень, а за другий і третій – по 2 коп. за кожні 10 коп. погашення. Хто ж з певних причин так і не зможе погасити свого боргу перед касою через три тижні, з того борг стягувався б через волосне правління чи сільського старосту протягом 7 днів з дня подачі заяви від правління сільському старості. Процес стягнення боргу пропонувався досить жорстким – продаж з аукціону рухомого майна боржника, яке не становило «крайньої необхідності» домогосподаря. Лише у виняткових випадках, як пожежа, заразна хвороба чи смерть, могла бути винесена ухвала загальних зборів щодо віднесення усієї суми позики до категорії збитків каси.

Однак пропозиція К.Е. Падлевського щодо створення такої установи дрібного кредиту як сільська каса Подільський губернський комітет, на розгляд якого було подано проект її статуту, не зацікавила. Інші повітові комітети Подільської губернії, а за ними і губернський, обмежувалися, як правило, загальними оцінками функціонування установ дрібного кредиту, а у своїх ухвалах не вважали за потрібне говорити про щось конкретне, як це було, скажімо, у Полтавській губернії. Типовою з цієї точки зору була ухвала, наприклад, Гайсинського повітового комітету від 11 листопада 1902 р. У розділі «Організація народного дрібного кредиту», читаємо: 1) збільшення і популяризація дрібного народного кредиту є необхідним; 2) організація дрібного кредиту повинна бути доручена місцевим органам самоуправління з контролем Міністерства фінансів; 3) для утворення необхідного капіталу місцевим

органам самоуправління повинна бути видана з бюджету Міністерства фінансів безвідсоткова позичка¹⁴.

Своє бачення щодо перспектив розвитку дрібного кредиту висловив у своїй доповіді на засіданні Кам'янець-Подільського повітового комітету голова Кам'янець-Ушицького з'їзду мирових посередників С.Д. Бибигов. На його думку, найоптимальнішою формою дрібного кредиту є сільські і волосні банки, яким органи державної влади і повинні надавати всіляку підтримку. Перевагами таких банків над ощадно-позичковими і кредитними товариствами він називав такі їх риси: 1) корпоративність установи, адже в її функціонуванні беруть участь лише сільські громади, пов'язані між собою економічними і адміністративними інтересами; 2) формування основного капіталу здійснюється не за рахунок особистих коштів, а з коштів усієї громади; 3) ведення справ не за рахунок власного з боку пайщиків ризику; 4) утворення сільських і волосних банків не вимагає тієї особистої енергії і порівняно високого освітнього рівня фундаторів, який є безумовно необхідним для членів ощадно-позичкових та кредитних товариств; 5) завідування справами банку є більш доступною для селян справою внаслідок повсякденного контролю над його діяльністю¹⁵. Для підтвердження своїх висновків С.Д. Бибигов посилався на досвід функціонування вже понад 20 років Білоцерківського сільського банку графині Браницької. Спираючись саме на цей досвід, автор доповіді сформував свої пропозиції щодо необхідності внесення відповідних коректив в існуюче законодавство 1885 р. щодо зафіксованих у ньому основних принципів діяльності сільських і волосних банків. До статутів таких кредитних установ слід, на його думку, внести такі зміни: 1) право видавати довгострокові позички; 2) позички на купівлю землеробських знарядь праці; 3) позики під заставу рухомого майна; 4) позики під заставу будівель; 5) дозволити утворення спілок сільських і волосних банків; 6) організація у межах губернії центрального банку з обов'язковою видачею для утворення його капіталу 200 000 руб.

Голова Кам'янець-Ушицького з'їзду мирових посередників погоджувався з тим, що розмір основного капіталу 13 діючих у губернії сільських і волосних банків є недостатнім, а тому можливими шляхами його поповнення могли бути такі: А) добровільні внески засновників; Б) відпуск Міністерством фінансів коштів, які селяни отримували свого часу за дозвіл продавати спиртні напої; В) приєднання до основного капіталу мирських допоміжних капіталів.

С.Д. Бибигов пропонував урядові звільнити сільські і волосні банки від будь-яких податків. Пропонувалось також змінити ст. 34 Статуту таким чином, щоб громада користувалася для своїх потреб не більше ніж $\frac{1}{4}$ чистого прибутку банку. Що стосується Положення 1895 року про кредитні товариства, то автор доповіді вважав його вичерпним, а тому таким, що ніяких змін не потребує¹⁶.

З головою Кам'янець-Ушицького з'їзду мирових посередників соліда-

ризувався і податний інспектор Літинського повіту цієї самої губернії І.Г. Лозанов. У своїй доповіді на засіданні Літинського повітового комітету він безапеляційно заявив, що «для здійснення ідеї дрібного народного кредиту у повіті повинні бути... лише два типи установ: а) сільські і б) волосні установи»¹⁷. Що ж до пропозицій, то вони зводились до одного: «Так як банки в даний час своєчасно не можуть задовольняти потреби населення через відсутність коштів, які видані у вигляді кредиту, то було б дуже бажано збільшити фонди банків шляхом позички з казни коштів за незначний відсоток. Для цього контори і відділення Державного банку могли б відкривати кредити у тому чи іншому розмірі згідно з ухвалою сільського сходу»¹⁸.

Інший мировий посередник К.П. Марков на засіданні Ушицького комітету про потреби сільськогосподарської промисловості заявив, що єдиним способом підвищення ефективності сільських банків є внесення до їх статутів положення про діяльність спілок цих установ дрібного кредиту¹⁹.

Досить оригінальними були пропозиції поміщика І.А. Бржосніовського, висловлені ним на засіданні цього самого комітету. На його думку, засновники сільських і волосних банків у своїй діяльності повинні виходити з того, що сільське населення за своїм економічним станом належить до різних категорій, яких він нарахував п'ять. До першої, на його думку, належали ті, хто мав достатньо власних коштів, отже, їм кредит не потрібен; до другої – ті, хто через бажання поліпшити своє господарство потребував кредит на один чи два роки в сумі від 100 до 500 рублів; до третьої, середньозабезпеченої групи, автор зарахував тих домогосподарів, які лише інколи мали потребу у кредиті, терміном не менше як на 2–3 роки; четверту групу складали неможливі господарства, які змушені досить часто звертатись до потреб кредитування; п'яту – найбідніші селяни, які втратили майнову кредитоздатність, а отже, не мали можливості користуватися позиками кредитних установ. Саме остання категорія населення найбільше страждала від сільських лихварів, які надавали кредит під 30 % річних, а інколи навіть 100 % і вище, що нерідко мало своїм наслідком втрату всього майна і навіть свого житла. Щоб уникнути таких негативних наслідків, І.А. Бржосніовський пропонував організувати таку кредитну установу, яка б надавала короткострокові і довгострокові кредити на вигідних для усіх позичальників умовах. Для розв'язання наявної проблеми автор доповіді пропонував внести відповідні зміни до Статутів державних ощадних кас з тим, щоб вони мали право спрямовувати частину своїх коштів на потреби сільських і волосних банків під 6 % річних. Назріла, на його думку, потреба і внесення поправок до відповідних норм права сільських банків, що функціонували, як вже згадувалось раніше, на основі законодавства 1885 р. Ці зміни повинні стосуватися права видачі ними дрібних позик у 5, 10, 25, до 100 руб. включно на термін до трьох років з тим, щоб погашення кредиту та відсотків по ньому здійснювалось щорічними платежами, з можливою її розстрочкою при неврожаї ще на два роки²⁰.

Повітові комітети інших губерній приділили дрібному кредиту значно

менше уваги. Так, у Харківській губернії лише Валуйський комітет підготував свою доповідь про дрібний кредит, в основу якої було покладено записку члена окружного суду Г.Н. Абрамова та земського начальника Першої ділянки В.І. Фюнера. Визнаючи факт незадовільного становища з дрібним народним кредитом на Харківщині, Валуйський комітет вважав необхідним розв'язати такі дві проблеми: 1) сприяння уряду у справі організації установ дрібного кредиту на принципах взаємодопомоги і самодіяльності і 2) організація установ такого кредиту з боку інтелігентних осіб і громадських організацій. Що стосується розв'язання проблеми, сформульованої у першому пункті, то бажано було б, на думку комітету, створити у кожній волості установу дрібного кредиту, засновану на принципах Статуту сільського банку, але з певними відмінностями. Їх суть – управління таких установ повинно складатись з наглядової ради і правління, члени якого повинні обиратись на три роки; членів ради і правління слід вважати посадовими особами, незалежними від волосної адміністрації; згадані установи повинні функціонувати під безпосереднім наглядом і контролем Державного банку, наприклад, сільських агентів; кошти цих установ повинні складатись як із капіталів існуючих на даний момент сільських банків, паїв, внесків, а також позик Державного банку; новостворені установи повинні здійснювати ті самі операції, що і сільські агенти, але на меншу суму, скажімо, до 50 руб. на місяць.

Розуміючи, що найближчим часом через бюрократичну тяганину створити нові установи зазначеного типу неможливо, Валуйський комітет «з метою економії сил і коштів» пропонував розподілити функції регулювання кредиту між державою і земством таким чином, щоб іпотечним кредитом відали органи земського самоврядування, тоді як дрібним народним – органи державної влади. При цьому автори таких пропозицій зауважували, що для реалізації такої схеми ухвалювати нові правові акти не потрібно, адже для переформатування системи дрібного кредиту можна використати правила від 12 жовтня 1894 р. про сільські і повітові агентства Державного банку. Необхідно, на думку комітету, лише внести певні поправки до згаданих Правил з тим, щоб на кожні дві-три волості було призначено по одному агенту Державного банку. Дефіциту потрібних кадрів, не буде при умові, звичайно, що діяльність цих агентів буде поставлена «в умови, на які піде порядна людина»²¹.

Питанням організації народного дрібного кредиту цікавився і Херсонський комітет про потреби сільськогосподарської промисловості, який на одному із своїх засідань ознайомився з доповіддю поміщика Ю.Ю. Саморупо, у якій обґрунтувалась необхідність якнайактивнішої участі у цій справі земства. Суттєвим кроком у цьому напрямку повинно бути, на його думку, надання відповідним законом права земству випускати облігації, з допомогою яких якраз і можна було б залучити потрібні для кредитування населення кошти²². Одеський комітет на основі концепції Одеського повітового лідера дворянства В.В. Якуніна та дворянина А.І. Черкаса запропонував урядові на законода-

вчому рівні схвалити поданий до Міністерства фінансів ще у жовтні 1899 р. проект Статуту кредитного товариства, яке б мало право надавати позики земствам і окремим містам. Основними положеннями Статуту такого товариства були: 1) позики надаються готівкою і без будь-яких відрахувань; 2) позики мають надаватись виключно під забезпечення прибутків земств і міст; 3) позики можуть бути як довгострокові, так і короткострокові; 4) відсоток по кредиту визначається особливою угодою між позичальником і кредитором, але у будь-якому випадку він не повинен перевищувати 5,5 % річних; 5) розмір платежу за кредит залежить від суми позички та терміну, на який вона видана; 6) усі платежі здійснюються по півріччях; 7) для отримання кредиту необхідно мати дозвіл відповідного начальства; 8) членом правління є представник Міністерства фінансів. Проте даний проект Статуту, узгоджений з Міністерством фінансів, Державна Рада у 1899 р. не затвердила, а тому, на думку Одеського комітету, слід вже через Особливу нараду про потреби сільськогосподарської промисловості знову порушити питання про необхідність створення кредитного товариства, яке б функціонувало на вищезгаданих принципах. Слід сказати, що одесити провели досить велику роботу по обґрунтуванню своїх ідей. Посилаючись на досвід Німеччини, Франції і ряду інших західноєвропейських країн, вони розробили не лише Статут майбутнього кредитного товариства, але і «Проект особливих правил для позик земствам, містам, громадам і громадським установам, у яких було детально розписано умови такого кредиту. У ньому, зокрема, було визначено, що короткостроковими вважаються позики, терміном від 6 місяців до трьох років, а довгостроковими – від 10 до 60 років. Для видачі довгострокових позик планувалось випускати облігації, які б щорічно приносили прибуток²³.

Доповідь про організацію дрібного народного кредиту члена Ніжинського місцевого комітету про потреби сільськогосподарської промисловості П. К. Калиновського було проаналізовано і схвалено на засіданні Чернігівського губерньського комітету. Зміст основних ідей П.К. Калиновського зводився до того, щоб на основі Положення від 1 червня 1895 р. заснувати земські каси дрібного кредиту. Їх метою повинно бути: 1) об'єднання зусиль повітових і губерньського земства по налагодженню дрібного кредитування населення; 2) посередництво у кредитних операціях між урядом і населенням; 3) пошук на банківських принципах приватних капіталів для надання за їх рахунок позичок кредитним та ощадно-позичковим товариствам. Обговоривши ідеї П.К. Калиновського, Ніжинський повітовий комітет ухвалив: 1) визнати бажаною організацію дрібного кредиту на принципах Положення 1 червня 1895 р.; 2) зважаючи на те, що проект Ніжинського земського банку від 22 вересня 1899 р. у своїх основних рисах не суперечить нормальному Статуту міських громадських банків, а також закону від 1 червня 1895 р., вважати можливим, щоб цей проект став основою для установ дрібного кредиту загалом²³.

При обговоренні основних організаційних принципів, на яких в імперії повинні функціонувати установи дрібного кредиту, у Мелітопольському по-

віті Таврійської губернії було створено спеціальну комісію, протокол засідання якої від 13 та 14 жовтня 1902 р. потрапив до Херсонського губернського комітету і, відповідно, до Особливої наради з питань потреб сільськогосподарської промисловості. У центрі дебатів даної комісії стояло, по суті, одне питання: які саме пункти Положення 1895 р. не потребують змін і, відповідно, які таких змін потребують? Дискусія завершилась такою ухвалою комісії: 1) доповнити ст. 13 Положення тезою, згідно з якою довгострокові позики можна видавати під заставу знарядь праці і господарських будівель, які можуть бути продані під знесення (млини, амбри і т.п.); 2) щоб установам дрібного кредиту було надано право видавати довгострокові позики до 10 років²⁴; 3) визнати корисним включити до Положення 1 червня 1895 р. статтю, яка б давала право установам дрібного кредиту бути посередниками різних установ (Державного банку, Міністерства землеробства, Селянського банку, земства) з видачі кредитів за рахунок цих установ; 4) встановити відповідним законодавством відповідальності адміністративних осіб за невиконання вимог правління товариства у частині стягнення позик у терміни, встановлені Положенням 1 червня 1895 р.; 5) визнати бажаним перегляд ст. 19 Положення 1 червня 1895 р. щодо припинення діяльності установ дрібного кредиту через те, що вказані у цій статті норми права стосуються комерційного кредиту, які є зовсім непридатними для установ дрібного кредиту; 6) визнати бажаним, щоб у процесі перегляду Положення 1 червня 1895 р. було внесено статтю, згідно з якою повинна передбачатись відповідальність членів правління товариства за самовільне залишення посади; 7) визнати бажаним, щоб Державному банку було надано право кредитувати, нарівні з окремими товариствами, союзи цих товариств. Окрім цього, Мелітопольський повітовий комітет клопотався про те, щоб товариства були звільнені від поштових витрат по переписці, у крайньому разі, з тими установами, яким вони підзвітні. Було б доцільно, на його думку, звільнити ощадно-позичкові і кредитні товариства від сплати промислового податку²⁵.

Надзвичайно мало уваги приділили дрібному кредиту місцеві комітети Волинської губернії, обмежуючись, як правило, лише короткою відповіддю на відповідний пункт програми Особливої наради. Так, відповідаючи на запитання про дрібний кредит, Староконстантинівський повітовий комітет обмежився лише констатацією позитивного впливу на господарювання дрібних товаровиробників сільських банків. Звідси – пропозиції комітету щодо необхідності відкриття у кожному повіті повітових сільських банків, які б могли надавати позички як сільським громадам, так і окремим особам і, разом з тим, здійснювати керівництво сільськими банками усього повіту. Для утворення основного капіталу повітового банку Державний банк мусить виділити відповідні кошти (у Староконстантинівському повіті – до 300 000 руб). Керівництво такими банками повинні здійснювати спеціальні повітові комітети під головуванням місцевих лідерів дворянства, а в якості членів пропонувались такі посадові особи, як мирові посередники, податкові інспектори та

особи з числа затверджених губернатором землевласників²⁶.

Серед інших видів сільськогосподарського кредиту, проблеми яких обговорювались на засіданнях місцевих комітетів Наддніпрянської України у 1902–1903 рр., були питання, пов'язані із діяльністю Селянського поземельного банку. Проте, на відміну від дрібного кредиту, місцеві комітети про потреби сільськогосподарської промисловості у більшості випадків не пропонували конкретних змін тих чи інших положень Статуту Селянського банку і, тим більше, не вимагали принципових змін організаційних принципів його діяльності. Так, Таращанський повітовий комітет Київської губернії обмежився лише побажанням відкрити його відділення і у цьому повіті²⁷. На засіданні Гайсинського комітету було заслухано доповідь місцевого поміщика, генерал-майора у відставці В.С. Завойка, у якій він розкритикував діяльність усіх земельних банків, включаючи і Селянський. Головним недоліком діяльності останнього було, на думку автора доповіді, те, що він «відкрито захоплює громаду, трипільля, спільні толоки і заважає хутірському господарству, інакше кажучи, усіма силами затримує селянське господарство на тому невисокому культурному рівні, на якому воно в даний час знаходиться»²⁸. Пропозиції В.С. Завойка зводились до того, щоб створити «один земельний державний банк, в основу діяльності якого слід покласти принцип загального народного добробуту і в якому підлягала б кредитуванню уся земля, незалежно від особистості, стану і національності тимчасового власника»²⁹. Зміст іншої пропозиції полягав у тому, щоб у найкоротші терміни видати закон, який би обмежив площу купленої за допомогою банку землі, яка у різних регіонах імперії за своєю якістю суттєво відрізнялася. В.С. Завойко запропонував механізм боротьби з малоземеллям, зміст якого полягав у тому, щоб у кожному повіті сформувати спеціальний комітет з представників дворянства, адміністрації та агента банку. Його завданням повинен бути розподіл купленої на кошти банку землі з наступною передачею її в «орендне спадкове користування терміном на 99 років з умовою виплати орендаром 3 % річних за користування ділянкою»³⁰. Окремі ідеї щодо реформування Селянського банку були сформульовані створеною у Гайсинському комітеті спеціальною комісією з даного питання. Їх зміст полягав у тому, щоб земля, яку банк купував у поміщиків у ході її продажу, потрапляла до рук «малоземельних, а не середньо і багатоземельних, для чого слід встановити правило, згідно з яким клієнт банку не міг купувати більше семи десятин на родину, а на чоловічу душу – не більше двох десятин»³¹. Від бідних потрібно вимагати мізерної доплати і навіть купувати і передавати таким селянам на умовах виплати відсотків, а у крайньому разі навіть передавати в орендне користування. Не слід також надавати кредити тим домогосподарям, які мали у своєму розпорядженні «більше 5 десятин на душу або 20 десятин на родину»³².

Найґрунтовніше проаналізували діяльність Селянського банку члени Лохвицького комітету про потреби сільськогосподарської промисловості, членом якого, як вже зазначалось, був відомий економіст М.І. Туган-

Барановський. Охарактеризувавши наявні недоліки у діяльності банку, комітет запропонував суттєві зміни щодо організації і загального напрямку діяльності цієї іпотечної установи. Автори відповідної постанови звертали увагу на невідповідність ст. 1 Положення 1883 р. про Селянський банк реаліям життя, адже у цій статті мова йшла про те, що основним завданням банку є полегшення селянам купівлі землі у тих випадках, коли власники земель «бажають продати, а селяни купити». Проте пізніше було роз'яснено, що банк не може сприяти покупкам з аукціону. Таким чином, селяни не побачили твердої рішучості уряду боротися із селянським малоземеллям.

Особливою проблемною для малоземельних селян була вимога банку доплат, питома вага яких з часом виросла на Полтавщині з 6 % у 1883 р. до 30 % вартості земель у 1900 р. З часом банк порушив і ряд інших принципів своєї діяльності. Якщо у 80-ті роки ХІХ ст. банк ухилявся від продажу нерухомого майна боржників, то згодом, у 90-ті роки, майно «боржників стало масами поступати у продаж». Таким чином, твердили лохвиччани, що поступово банк став усе більше «засвоювати комерційну точку зору на свої операції, прагнучи не допомогти найбільш нужденним, а вберегтися від можливих збитків, найкращим способом захисту від яких є залучення до складу своїх клієнтів кредитоздатних, тобто більш заможних елементів з числа мешканців села»³³. Для усунення вищезгаданих, як і інших, недоліків у роботі Селянського банку Лохвицький комітет сформулював цілу низку законодавчих ініціатив. Необхідні зміни, на думку комітету, необхідно було розпочати зі зміни назви цієї іпотечної установи – з існуючої на «Державний земельний всестановий банк». Необхідно було також внести до Статуту банку чітку норму, згідно з якою основним його завданням є сприяння, розширення і зміцнення дрібного землеволодіння усіма залежними від банку засобами.

Зміст інших нововведень полягав, на думку комітету, у тому, щоб надати банку право купувати землі на аукціонних торгах; щоб було встановлено норми кількості землі на одного домогосподаря, яку він може купити за допомогою банку, залежно від площі угідь, які клієнт має до покупки. Визначення такої норми повинно належати до компетенції місцевого земства. З метою узгодження дій земства і місцевого відділення банку слід передати останнє до рук земства і під його відповідальність. Зміст наступної пропозиції полягав у тому, щоб банк, купуючи землі у слабозаселених регіонах імперії, прагнув заселяти їх вихідцями з густонаселених регіонів. Доцільним комітет вважав видачу позик у розмірі усієї вартості купленої банком землі. Важливою нормою нового статуту банку могло бути право надання позичок не лише під заставу землі, але і для купівлі у будь-який час худоби, землеробських знарядь праці, насіння, будівництва господарських приміщень, тоді як згідно з існуючим законодавством такі позики видавалися банком лише після купівлі землі. Добробуту дрібних товаровиробників повинно було сприяти і таке нововведення, як не відбирання у боржників землі, а передача її в оренду. Лохвицький комітет виступав також за зниження відсотків за

кредит, а також відрахування банку з державного казначейства певних коштів з тим, щоб капітал банку був доведений 200 млн. рублів³⁴, що суттєво вплинуло б на розширення його діяльності в інтересах непривілейованих станів аграрного сектора економіки країни.

Київський губернський комітет обмежився формулюванням пропозицій щодо вдосконалення законодавства про Селянський банк, сконцентрованих у таких трьох пунктах: а) потрібно розширити операції з купівлі маєтків у малозаселених губерніях; б) слід заохочувати до переселення селян у вищезгадані регіони; в) видавати позики потрібно і під заставу надільних земель та іншого майна особам усіх станів. Цей комітет пропонував повністю переорієнтувати діяльність банку у напрямку допомоги дрібним сільськогосподарським товаровиробникам, для чого пропонувалось перейменувати Селянський банк в установу дрібного земельного кредиту³⁵.

Ще менше уваги місцеві комітети приділили меліоративному кредиту. Так, Київський губернський комітет висловився за те, щоб на місцях утворити органи, які б завідували меліоративним кредитом, що дасть можливість усунути формальності при отриманні такого кредиту. На питання Особливої наради щодо організації спеціального банку для видачі меліоративних позик комітет відгукнувся негативно, вважаючи можливим надати такі права державним земельним і навіть акціонерним земельним банкам та Товариству взаємного поземельного кредиту. Комітет також визнав бажаним доповнити діюче Положення про меліоративний кредит від 29 травня 1900 р. нормою, згідно з якою такий кредит могли б отримувати і окремі селяни³⁶.

Ряд місцевих комітетів Полтавської губернії вважали постановку меліоративного кредиту задовільною (Миргородський, Золотоніський та Зіньківський), тоді як Лохвицький і Роменський, навпаки, пропонували конкретні доповнення до існуючого меліоративного законодавства. Так, побажання Лохвицького комітету полягали у тому, щоб: а) збільшити кошторис меліоративного кредиту; б) передати завідування таким кредитом до рук земства, яке б звітувало про свою роботу перед урядом; в) надати право користування таким кредитом усім сільським домогосподарям: як селянам, що користуються надільними землями, так і козакам, у розпорядженні яких перебуває спадкове володіння сільськогосподарськими угіддями³⁷.

Староконстантинівський, як і більшість інших повітових комітетів Волинської і деяких інших губерній, в ході обговорення програми Особливої наради обмежились лише тезою про необхідність спростити бюрократичну тяганину, яка заважає реалізації закону про меліоративний кредит³⁸.

З усього вищесказаного можна зробити висновок про активну роботу місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості навколо проблем кредитного забезпечення товаровиробників аграрного сектора економіки країни. Найбільше уваги члени комітетів приділили дрібному, так званому «народному» кредиту, що пояснюється у першу чергу тим, що саме найбільш бідні верстви українського села були, по суті, позбавлені доступу до

іпотечного чи інших видів кредиту, де потрібна була застава, головним чином, нерухомого майна, якого з відомих причин сільський пролетаріат і напівпролетаріат практично не мав. Що ж до ощадно-позичкових товариств та сільських банків, то ці установи дрібного кредиту теж не могли забезпечити потреби селян у кредитах через відсутність у членів таких установ достатніх для надання кредитних послуг вільних коштів, а кредитні товариства, основний фонд яких створювався згідно із законом 1895 р. за допомогою позик Державного банку, ще знаходились у зародковому стані і станом на 1902–1903 рр. охопили своєю діяльністю лише окремі населені пункти. Іншими словами, саме дрібний кредит для багатомільйонної маси дрібних товаровиробників був найгострішою проблемою українського села, що, врешті-решт, і пояснює пильну увагу до перспектив його подальшого розвитку місцевих комітетів. Результатом їх роботи стала розробка конкретних, у ряді випадків досить слушних пропозицій щодо вдосконалення існуючого законодавства. Окремі з цих пропозицій були враховані Особливою нарадою і частково реалізовані вже у 1903–1904 рр., а також у роки столипінської аграрної реформи.

1. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне Первой российской революции. Москва: Наука, 1987. С. 13.
2. *Правительственный вестник*. 1902. № 21. 24 января.
3. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII: Волынская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. С. 222.
4. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 1013.
5. Там само. С. 1014.
6. Там само. С. 1038.
7. Там само. С. 1041.
8. Там само. С. 959.
9. Там само. С. 962.
10. Там само.
11. Там само. С. 509.
12. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 601.
13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. С. 317.
14. Там само. С. 512.
15. Там само. С. 731.
16. Там само. С. 736.
17. Там само. С. 834.
18. Там само. С. 835.
19. Там само. С. 1038.
20. Там само. С. 1040.
21. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышлен-

- ности. Т. XLV: Харьковская губерния. СПб.: Гос. типография, 1903. С. 201.
22. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVI: Херсонская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. С. 155.
23. Там само. С. 310.
23. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVII: Черниговская губерния. СПб.: Отд. типографии П.П. Сойкина, 1903. С. 366.
24. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XL: Таврийская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 116.
25. Там само. С. 118.
26. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII: Волынская губерния. С. 226.
27. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. С. 1035.
28. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. С. 637.
29. Там само. – С. 638.
30. Там само. – С. 642.
31. Там само.
32. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVII: Черниговская губерния. С. 409.
33. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. С. 602.
34. Там само. С. 603.
35. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. С. 21.
36. Там само. С. 22.
37. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. С. 154.
38. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII: Волынская губерния. С. 226.

3.2. Розробка проектів створення земського банку Полтавської губернії: причини, зміст і наслідки

Полтавська губернія належала до числа класичних у сільськогосподарському відношенні регіонів європейської частини імперії. Якщо за площею вона посідала останнє, 9-те місце серед відповідних регіонів Наддніпрянської України, то за чисельністю населення – друге, після Київської: 1 911 442 особи обох статей у 1863 р. Потомствених дворян тут нараховувалось лише 13 793, тоді як сільських станів – 1 688 488 осіб. Усі інші – міщани. За чисельністю дрібнопомісних дворян Полтавщина посідала перше місце в імперії¹. Серед сільських станів 970 947 осіб належали до категорії так званих «малоросійських козаків», 687 798 – до поміщицьких і 29 743 – удільних селян². В ході аграрних реформ 60-х років XIX ст. з 301 397 чоловічих душ колишніх поміщицьких селян до 1 дес. польових угідь одержали 56 867 осіб; від 1 до 2 дес. – 154 691 особа; від 2 до 3 дес. – 78 424 осіб; від 3 до 4 дес. – 3 201 особа; понад 4 дес. – 8 214 особи, або 2,7 %. Землеволодіння тих, хто перебував під юрисдикцією Міністерства державних маєтностей, включаючи і «малоросійських козаків», згідно з переписом 1877–1878 рр., отримали у своє розпорядження значно більші площі земельних угідь, а саме: до 1 дес. – 10 521 ревізька (чоловіча) душа; від 1 до 2 дес. – 65 560 душ; від 2 до 3 дес. – 175 102 душі; від 3 до 4 дес. – 146 796 душ; від 4 і більше – 68 347 душ, або 14,8 %³. Якщо виходити з того, що згідно з імперським законодавством другої половини XIX – початку XX ст., усі ті сільськогосподарські товаровиробники, у розпорядженні яких знаходилося менше 5 дес. на ревізьку душу, кваліфікувались як малоземельні⁴, є усі підстави твердити про наявність після аграрних реформ 60-х років XIX ст. гострої потреби у земельних ресурсах для абсолютної більшості сільських станів Полтавщини. Якщо ж наявні земельні ресурси не давали можливості отримати від свого господарювання потрібних коштів, з допомогою яких можна було б купити омріяну земельну ділянку, залишався чи не єдиний шлях: скористатися кредитом. Варто також враховувати і те, що на Полтавщині після скасування кріпосного права з'явилась досить численна група привілейованих станів (дворяни і духовенство), які теж мали недостатні для забезпечення потреб своєї родини кошти внаслідок малоземелля. Так, згідно з даними 1897 р., менше 1 десятини польових угідь мали 619 господарств (з 10 369) дворян (6,0 %) та 448 господарств (з 3207) духовенства (14,0 %)⁵.

У цих умовах цілком зрозумілим було прагнення як непривілейованих, так і привілейованих станів Полтавщини скористатися позичками кредитних установ. Невипадковим вважаємо появу на ринку товарів і послуг саме на Полтавщині перших кооперативних організацій на теренах Наддніпрянської України – сільськогосподарського товариства у 1865 р.⁶ та Гадяцького ощадно-позичкового товариства у 1869 р.⁷ Через рік після затвердження імперато-

ром Статуту Полтавського сільськогосподарського товариства та завершення процесу організаційного оформлення земських установ 12 грудня 1866 р. губернська управа подала на розгляд земських зборів постанову Полтавського повітового земства про відкриття і у Полтаві земського земельного банку за зразком Херсонського⁸.

Вивчивши пропозицію повітового земства, Полтавська губернська управа у своїй доповіді про «Кредитну земську контору» зазначила наявність значних труднощів у підготовці Статуту земського банку. Мотивація управи була такою: організація банку, який працює із заставними листами, не може принести землевласникам користі через те, що вони матимуть низький курс, адже, по-перше, в губернії немає вільних капіталів, а по-друге, цілком реальною буде недовіра петербурзької, московської та одеської бірж до паперів, забезпечених земельною власністю губернії, економічний стан якої їм є невідомим. Іншою проблемою, яка, на думку управи, стоїть на шляху формування земського банку, є відсутність потрібних коштів для створення його основного капіталу. В конкретних умовах Полтавщини новостворений банк міг розраховувати максимум на 500 тис. руб. Саме ця обставина стала причиною того, що, на думку управи, замість банку потрібно заснувати лише «Центральну земську кредитну контору» з її відділеннями у кожному повіті. Управляти такою конторою повинно спеціально створене відділення губернської управи на чолі з її керівником, якого оберуть губернські земські збори зі свого складу, або запрошений фахівець, не пов'язаний із полтавським земством. Така контора могла б виписати усі умови кредиту, принциповою умовою якого повинна бути видача позики під заставу землі, продукції сільського господарства або промислових об'єктів. Якщо до застави буде запропонована земля, то її площа не повинна бути меншою за 1000 дес. У масштабах усієї губернії позики могли б видаватися також на основі поручительства повітових зборів або їх управ. Планувалось їх видавати і на підставі поданого до губернської кредитної контори заставного свідоцтва, виданого відповідною установою на підставах, указаних у статтях 323, 324, 325, 326, 328, 329 та інших частини 2 тому IX і ст. 1831 тому X, частини 2-ї Зводу законів і, окрім цього, свідоцтва місцевої управи про кількість належних позичальнику десятин зручної землі. Термін видачі кредиту повинен був коливатись від трьох місяців до трьох років під 7 % річних на рік. Увесь розрахунок клієнта з кредитною конторою мав здійснюватися готівкою. Окрім кредиту, контора могла б також приймати внески на певний термін, плата за які пропонувалась у розмірі 5 % річних. Вкладникам контора видає білети або книжки подібно до ощадних кас. Ніяких процентних паперів земська контора випускати не має права. Для забезпечення ефективності функціонування кредитної земської контори пропонувалось як у губернському центрі, так і у повітах зберігати в її відділеннях увесь кошторис відповідного земства, а чистий прибуток від кредитних операцій контори повинен відраховуватись до спеціального фонду з метою створення у майбутньому губернського земельного банку⁹.

Заслухавши доповідь управи щодо основних принципів функціонування земської кредитної контори, губернські збори визнали їх такими, що заслуговують на увагу. Проте розуміючи необхідність розробки проекту статуту майбутньої контори з допомогою фахівців фінансового права, збори запропонували опублікувати проект створення такої контори у столичних газетах, запросивши фахівців висловити свою точку зору щодо нього. Виконуючи ухвалу губернських земських зборів, член губернської управи Н.П. Самойлов при сприянні губернського гласного Г.П. Галагана на початку 1868 р. зустрівся з професором Київського університету Н.Х. Бунге, після чого на пропозицію полтавців цей знаний в імперії фахівець фінансового права погодився розробити проект губернського земського банку. Після ознайомлення з ним губернська управа вирішила розіслати цей проект для ознайомлення губернським гласним, повітовим управам, до губернських управ інших, переважно українських губерній, міністрам внутрішніх справ та фінансів, а також до університетів і редакцій шести газет. Сама ж губернська управа, не чекаючи зовнішніх відгуків, у жовтні 1868 р. вирішила продовжити роботу над вдосконаленням проекту земського банку, запропонованого професором Н.Х. Бунге. Для цього було створено спеціальну комісію у складі Д.О. Левченка, П.А. Волкова, В.В. Новицького та Ф.В. Безпальчева. Разом з тим гласний Л.М. Позен 16 жовтня 1868 р. запропонував зборам назвати комісії головні принципи, на основі яких у губернії повинен функціонувати земський кредит, а гласний Г.Н. Навроцький просив запропонувати комісії вивчити питання не лише короткострокового, але і довгострокового кредиту. Інший член комісії, яка отримала назву банкової, просив гласних подавати свої пропозиції у письмовому вигляді, а також доручити комісії отримати консультацію банкірів щодо можливості кредиту під ручательство земства. Хоч губернські земські збори і не заперечували проти висловлених вищезгаданими гласними пропозицій, проте банкова комісія так і не завершила свою роботу схваленням проекту створення в губернії земського банку. У 1871 р. ревізійна комісія Полтавського губернського земства дійшла висновку, що через відсутність конкретних результатів подальша робота банкової комісії є недоцільною, запропонувавши зборам її ліквідувати, з чим останні 2 жовтня 1871 р. і погодилися. Така позиція губернських земських зборів значною мірою пояснювалась підготовкою Статуту Полтавського акціонерного земельного банку, який у 1872 р. завершився його «височайшим» схваленням. Тому за пропозицією гласного Г.П. Галагана земство наприкінці 70-х років зосередило основну увагу на питанні про розширення сільського кредиту загалом.

У числі перших, хто наприкінці 70-х років XIX ст. висловив свою позицію щодо ідеї земського банку, було Полтавське сільськогосподарське товариство, про що ми вже згадували раніше у зв'язку із діяльністю земського банку Херсонської губернії. На своїх загальних зборах 5 жовтня 1879 р., які проходили під головуванням його президента А.І. Заболоцького, було висловлено ряд цікавих пропозицій, які, на думку виступаючих, повинні бути вра-

ховані губернськими земськими зборами. Чи не найповніше пропозицію щодо планованого банку сформулював член правління Полтавського сільськогосподарського товариства Н.Г. Фон-Прінтц. Суть його ідей щодо підтримки земства полягала у такому: 1) видача основного капіталу, без чого банківська установа існувати не може; 2) земство може надати кредит, але навряд чи на це піде; 3) земство може виділити приміщення для банку, або покласти на управу обов'язок по стягненню відсотків. Для того щоб банк називався земським, потрібно щоб між земством і банком був певний зв'язок. Якщо земство дасть капітал, то можна випускати заставні листи, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності банку. Без позики земства такий банк існувати не може.

Гарячі дискусії виникли навколо питання про відсотки за кредитами. Одні пропонували 5 або 6 %, тоді як інші – 7 %, видача яких пропонувалась не готівкою, а заставними листами. Врешті-решт, було ухвалено рішення направити журнал засідання товариства до банкової комісії, яку губернські земські збори планували обрати для розробки проекту Статуту майбутнього земського банку¹⁰.

Однак наприкінці 70-х років XIX ст. у зв'язку з обговоренням в урядових колах ідеї заснування Селянського поземельного банку полтавські земці знову торкнулися питання про необхідність створення губернського земського банку, для чого земськими зборами 7 жовтня 1878 р. знову було створено комісію для обговорення проекту земського банку у складі А.В. Зеленського, Г.Н. Навроцького, Д.О. Левченка та Г.П. Галагана в якості її голови. Як і раніше, допомогу у підготовці проекту земського банку надали професор Н.Х. Бунге та новий гласний земства Н.Г. Фон-Прінтц. Комісія підготувала відповідну доповідь, яка за своїм змістом мала дві частини. Якщо у першій мова йшла про банківський поземельний кредит, то у другій автори виклали свою точку зору щодо дрібного короткострокового кредиту для поміщиків і селян. У тій частині доповіді, де говорилося про банківський кредит, автори, посилаючись на досвід європейських країн, переконували своїх опонентів про необхідність і доцільність організації банківського кредиту при 3,5–4 % річних. З цією метою комісія запропонувала земським зборам свій варіант Статуту губернського земського банку, основні ідеї якого зводились до такого: банк надає кредит під заставу землі і міської нерухомості у межах 60 % її вартості. Для погашення позики встановлюється два терміни: 43,5 року і 18 років і 7 місяців під заставу землі та 18 років і 7 місяців – міської нерухомості. Річні платежі при позиці на 43,5 року – 7,5 % річних плюс 1 % при видачі кредиту. Стосовно позик на 18 років і 7 місяців та відсотків за кредити у проекті Статуту нічого не було сказано. Капітал банку планувалось створити таким чином: 500 тис. руб. дає земство, тоді як іншу частину – уряд у вигляді позичок на 1,5 року при 5 % річних. А ще планувалось випускати заставні 6 % листи на 5 млн. руб. Правління банку складається з голови і двох членів губернської управи, а коли операції банку досягнуть суми в 5 млн. руб., то до

складу правління будуть включені фахівці з фінансових питань. Повітові відділення банку повинні складатись з агента (оцінщика) та голови повітової управи. В ході обговорення доповіді банкової комісії та запропонованого нею проекту Статуту банку виявилось, що підтримки губернських зборів знайти неможливо. Так, гласний Л.П. Томара у своєму виступі звернув увагу присутніх на змішання у проекті Статуту двох начал: кругової поруки і основного капіталу. Окрім цього, залишалися без відповіді й таке питання: звідки взяти 500 тис. руб., адже використовувати для цього продовольчий чи страховий капітал земства неможливо? Друга проблема полягала у сумнівній вигоді позичальників банку, тоді як третя стосувалась кругової поруки у межах 10 % вартості виданого кредиту, що для банківської системи є неприйнятним. Результатом обговорення цього проекту Статуту стало рішення земських зборів від 8 жовтня 1879 р. такого змісту: при подальшій роботі над проектом Статуту земського банку слід врахувати такі принципи: 1) взаємовідповідальність усіх заставлених маєтків за можливі збитки; 2) задовольняти потреби як великого, так і дрібного землеволодіння, не організовуючи для цього двох окремих установ; 3) розмір допомоги земському банку на майбутні витрати визначити у сумі 100 тис. руб., яка з часом повинна бути земству повернута; 4) подальшу роботу над Статутом земського банку покласти на вищезгадану комісію, включивши до її складу ще 4 особи (А.І. Заборинський. П.А. Волков, Г.М. Фон-Прінтц та Д.К. Квітка)¹¹.

Робота над вдосконаленням нового проекту Статуту земського банку тривала близько року. У вересні 1880 р. губернські земські збори XVI чергового скликання розглянули новий проект вищезгаданого Статуту, до якого було додано такі документи: 1) «Пояснювальна записка» авторства Д.К. Квітки, яка була схвалена іншими членами комісії; 2) протоколи 5 засідань утвореної при Полтавському сільськогосподарському товаристві суб-комісії з двох членів банківської комісії: гласного А.І. Заборинського та Л.А. Волкова і членів сільськогосподарського товариства, запрошених у якості експертів: К.Ф. Фон-Грумбкова, В.Ф. Липинського і А.А. Гінкена; 3) протоколи 5 засідань банкової комісії, на яких було обговорено проект суб-комісії. Після гарячих дискусій навколо основних положень проекту Статуту земського банку губернські земські збори більшістю голосів (65 проти 10) 1 жовтня 1880 р. схвалили резолюцію, згідно з якою було вирішено не передавати даний проект Статуту на обговорення повітових земських зборів, а затвердити його у тому вигляді, у якому він був поданий банковою комісією. З такою ухвалою не були згодні гласні І.І. Зеленський, І.І. Трипольський, І.К. Гриневич і М.І. Гаусман, які спрямували на адресу зборів письмовий протест. Їх мотивація своєї незгоди полягала у такому: 1) цей банк засновується виключно для потреб великого землеволодіння, що суперечить ухвалам земських зборів від 5 жовтня 1878 р. та 8 жовтня 1879 р., де мова йшла про заснування кредитної установи для потреб дрібних землевласників; 2) несправедливо, коли для інтересів невеликої частини заможних землевласників з фонду страхового капіталу виділяється 100 тис. руб. на

15–20 років при 3 % річних; 3) помилковою є ідея, коли на земські установи покладаються обов'язки, результатом яких будуть нові витрати, що не передбачено Положенням про земські установи 1864 р.¹² Серйозні зауваження чотирьох гласних, незгодних з ухвалою земських зборів, не залишились поза увагою. Вже 2 жовтня 1880 р. в ході обговорення висловлених групою незгодних своїх зауважень збори вирішили повернутись до обговорення окремих положень проекту Статуту земського банку, результатом чого з'явилась нова постанова, згідно з якою дрібні землевласники також одержували доступ до кредитів майбутнього земського банку¹³.

Перед нами саме цей варіант проекту «Статуту Полтавського земельного банку», у пояснючій записці до якого автори заперечували тим, хто вважав, що створення такого банку йде «як би у розріз з розповсюдженою в суспільстві ідеєю щодо розширення дрібного землеволодіння. Але лише близорукість може бачити у цьому проекті шкоду для дрібного землеволодіння, адже здешевлення довгострокового земельного кредиту необхідно усім, як великому, так і середньому та дрібному землеволодінню»¹⁴. Та на цей раз з'явився письмовий протест 12 гласних (І. Лучицький, В. Кудашев, А. Мусін-Пушкін, І. Остроградський, А. Диздарев, Н. Питленко, В. Цимбалістов, Н. Самойленко-Спатарієв, Ф. Григоренко, Ф. Беспалачев, І. Трипольський і Д. Панченко). Ця група була незгодна з тим, що ухвалений 2 жовтня 1880 р. Статут земського банку відповідає інтересам лише однієї частини населення, а саме: великим землевласникам, «які вже користуються широким кредитом у кількох земельних банках, тоді як сільське населення не має ніякого довгострокового кредиту». Окрім цього, майбутній банк не може відповідати інтересам усього земства, а тому «не може вважатися «земським» банком...»¹⁵. Проте ці зауваження земські збори залишили поза увагою. Проект Статуту губернського земського банку, проти якого 24 серпня 1881 р. категорично виступило Кобеляцьке повітове земство, було направлено до Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ, проте у 1882 р. у зв'язку із заснуванням Селянського поземельного банку та перспективами відкриття Дворянського банку уряд відмовився затверджувати запропонований полтавцями Статут земського банку¹⁶.

Одночасно з проектом земського банку, призначеним для фінансування потреб великого землеволодіння, Полтавське губернське земство розробляло також проект організації установи дрібного кредиту. Початок реалізації цієї ідеї було покладено ще 5 жовтня 1878 р., коли на черговому засіданні губернських земських зборів гласний А.В. Зеленський запропонував розробити проект установи дрібного земського кредиту, для чого було створено комісію у складі: А.В. Зеленського, Г.Н. Навроцького, Л.М. Позена та Д.О. Левченка. Протягом кількох років було розроблено проект створення майбутнього земського банку дрібного кредиту. В ході обговорення земські збори дійшли висновку щодо недоцільності назвати таку установу банком. У жовтні 1880 р. було запропоновано при земській губернській управі утворити «Земське пік-

лування про розширення дрібного землеволодіння», обов'язком якого було б сприяння безземельним і малоземельним сільським мешканцям при купівлі ними землі. Сприяння повинно полягати у тому, щоб при видачі у новоствореному земському банку довгострокового кредиту органи земського самоврядування могли б видавати селянам «особливу додаткову позичку». Окрім видачі такої позички, земство могло б бути посередником між продавцями і покупцями-селянами та призбиранні відомостей про продавців землі у межах губернії. Для успішного здійснення запланованих заходів земство могло б відкривати при повітових управах особливі відділення. На видачу безвідсоткових позик при купівлі земельних ділянок у межах губернії земські збори могли б виділити на перший час від 100 тис. до 150 тис. руб. з перспективою збільшення цих коштів у майбутньому. Безвідсоткова позичка могла бути надана при умові, що покупець внесе не менше 20 % власних коштів, коли акт купівлі-продажу здійснюється індивідуально, і не менше 10 %, коли землю купує громада. Запланована земська установа мала на меті сприяти у першу чергу безземельним, потім тим, хто мав у своєму розпорядженні лише садиби, після них кредит могли б отримувати ті, хто мав четвертні наділи і, нарешті, усі інші. У мотивах до цього проекту згадуються і такі умови кредиту, як надання його лише при умові купівлі чорноземних земель у межах нормальних для даного повіту ринкових цін та купівлі ділянки єдиним масивом. Редакційна комісія, обрана губернськими зборами 2 жовтня 1880 р. для затвердження остаточного проекту Статуту «Земського піклування про розширення дрібного землеволодіння», у своїх пропозиціях, сформульованих вже після вбивства народовольцями 1 березня 1881 р. царя Олександра II, запропонувала відійти від ідеї «Земського піклування» у формі можливої банківської кредитної установи, обмежившись більш скромною назвою створення земського кредитного фонду під гучною назвою «Олександрівський капітал». Для його утворення доповідач банківської комісії запропонував виділити 150 тис. руб. 5 жовтня 1881 р. більшістю голосів губернські земські збори запропоновану схему функціонування «Олександрівського капіталу» схвалили¹⁷. Як і у більшості інших випадків, єдності гласних земських зборів у цьому питанні досягти все ж не вдалося. Група осіб, у складі І.І. Зеленського, А.І. Заборинського, А.М. Абази, Л.С. Джунковського, І.К. Гриневича, В.М. Комара, Г.М. Зеленського, М.А. Білуха-Кохановського, Л.А. Волкова, Д.В. Безпалачикова та управляючого державними маєтностями губернії А.М. Філатьєва, подали зборам письмові заперечення щодо умов функціонування «Олександрівського капіталу» через те, що реалізація його ідей «потягне за собою непосильні для земства обов'язки», через що «вони знімають з себе будь-яку моральну відповідальність за наслідки такого заходу»¹⁸.

В остаточному варіанті проекту Положення про «Олександрівський капітал», який було направлено на затвердження Міністерства внутрішніх справ, зафіксовано норму, згідно з якою земство зобов'язалось щорічно відраховувати до його фонду 10 тис. руб. із земського бюджету. Станом на 1 січня 1892 р.

розмір цього капіталу досяг 78 537 руб.¹⁹, замість запланованих у проекті 1881 р. 100 000 руб. Проте затвердження проекту вищезгаданого Положення розтяглося на багато років. Так, Міністерство внутрішніх справ у 1896 році надіслало до Полтави цілу низку своїх зауважень щодо відповідного проекту земців. Вони стосувалися переважно тих положень, які суперечили імперському законодавству. Так, згідно зі ст. 20 проекту Положення про «Олександрівський капітал», земству надавалось право здійснювати стягнення і виселяти боржників з ділянок адміністративним, а не судовим порядком. Проте згідно з існуючим законом, вимога урядових або інших установ, яка стосувалась приватних осіб, могла бути реалізована судовими органами згідно зі ст. 1282–1299 статуту цивільного судочинства як спір навколо цивільних справ. Отже, ст. 21 проекту Положення як таку, що обмежувала права сторін, які беруть участь у відповідній угоді, слід було виключити. Суперечила існуючому законодавству і норма, зафіксована у ст. 24 проекту Положення щодо пільг з виплати гербового збору. Міністерство нагадувало, що надання будь-яких пільг щодо існуючих правил про гербовий збір відносно актів і паперів по операціях утвореного полтавським земством капіталу суперечить діючим постановам про гербовий збір, що давало підстави виключити з проекту і цю статтю. Свої зауваження Міністерство висловило також і до ст. 6, 8, 11, 13, 15 і 16, у яких мова йшла про звільнення ділянок, які могли купуватися за рахунок Олександрівського капіталу від стягнення передбачених існуючим законодавством зборів. Мали місце й інші, менш суттєві зауваження Міністерства внутрішніх справ, які земцями були «прийняті без заперечень»²⁰. Так було створено нову редакцію «Положення про Олександрівський капітал Полтавського губернського земства»²¹. У цьому проекті залишалась норма щодо 100 000 руб. як основи цього капіталу. На позики могли розраховувати усі, хто мав у своєму розпорядженні не більше 6 дес. землі при 5 % річних²². У випадку неврожаю, градобиття, пожежі, смерті працівника чи інших причин позичальник міг розраховувати на відстрочки внесення боргу терміном від 1 до 3-х років з нарахуванням 6 % річних на всю суму боргу²³.

Згідно зі свідченням самої губернської управи, через невизначеність правового статусу «Олександрівського капіталу» аж до кінця XIX ст. його кошти на практиці майже не використовувалися²⁴.

На початку XX ст. у зв'язку із діяльністю Особливої наради та місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості на порядку денному полтавських земців знову з'явилося питання про заснування власного банку. Економічна рада Полтавського губернського земства розробила і подала на розгляд зборів спочатку «Схему Статуту банку Полтавського земства»²⁵, а потім і «Проект Статуту банку Полтавського земства»²⁶. У поясненні до двох вищезгаданих документів економічна рада під керівництвом голови губернської управи Ф.А. Лизогуба піддала критиці основні положення майбутнього законопроекту про дрібний кредит, які виробила Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості. На думку полтавських

земців, заплановане положення про установи дрібного кредиту не відповідає потребам населення, адже воно не вирішує проблем: 1) розширення земельної власності; 2) більш рівномірного розподілення між селянами сільськогосподарських угідь; 3) розселення селян на їх власних землях; 4) поліпшення якості земельних угідь; 5) забезпечення потреб населення у живому і мертвому інвентарі; 6) сприяння селянським товариствам або цілим громадам у довгостроковій оренді; 7) кустарно-промислових операцій.

Поряд з цим, земців не задовольняла також і вже існуюча система кредитних установ. Що стосується приватних установ, то недоліками, на їх думку, були: 1) випадковість виникнення та їх ненадійність; 2) відсутність керівництва такими установами; 3) забезпечення кредитом заможної частини населення за рахунок інших громадян.

Що ж до волосних кас, то серед їх недоліків були такі: 1) недовіра населення через їх сумнівну ефективність; 2) страх керівників каси перед перевищенням внесків над потребою населення у кредитах; 3) постійне безгрошів'я волосних кас, що утруднює процес повернення внесків та відсутність контролю над використанням кредитів. Беручи до уваги усі ці недоліки, економічне бюро у своїй пояснювальній записці до «Схеми» та «Проекту Статуту банку Полтавського земства» робило висновок про необхідність невідкладного створення центрального органу для керівництва дрібним кредитом. Для цього, на думку земців, потрібно: 1) залучити місцеві кошти; 2) забезпечити обіговими коштами усі дрібні кредитні установи губернії; 3) об'єднати діяльність усіх дрібних установ для більш ефективного використання їх капіталів; 4) взяти на себе ведення операцій, які є непосильними дрібним кредитним установам. Саме таким органом, вважали земці, може бути земський губернський банк²⁷.

Дискусії навколо проекту Статуту земського банку 1 вересня 1902 р. були досить гарячими і тривалими, до 23 години ночі включно. Які ж найпринциповіші положення містив черговий, вже третій за рахунком проект загальногубернського земського банку? Метою банку, як говорилося у ст. 2 його проекту, було «задоволення потреб сільського населення у дешевому і загальнодоступному кредиті»²⁸. З цією метою земці намічали забезпечити формування основного капіталу банку за рахунок дев'яти різних джерел, до складу яких входили як асигнування губернського та повітових земств, так і внески приватних осіб, а також позики Державного банку та наявний на даний момент «Олександрівський капітал». Основні функції такого банку, яким повинні були керувати губернські земські збори, полягали у такому: 1) загальне розпорядження коштами банку; 2) клопотання про зміни у Статуті банку, а також про різні позички, відрахування та асигнування; 3) встановлення максимальної суми внеску приватних осіб під відсотки; 4) відкриття і закриття відділень банку; 5) визначення розміру кредиту, що надається центральною установою повітовим відділенням, приватним особам та громадським кредитним організаціям; 6) розподіл прибутку і збитків центральної устано-

ви; 7) ревізія центральної установи та її відділень; 8) затвердження бюджету по управлінню банком; 9) встановлення розміру відсотків за внесками приватних осіб громадських об'єднань; 10) встановлення відсотків, які стягуються центральним відділенням з повітових відділень банку та дрібних кредитних установ; 11) встановлення порядку здійснення кредитних операцій центральної установи та її повітових відділень; 12) перевірка і затвердження звітів по операціях і завідування банком.

Функції ж повітових відділень, очолюваних повітовою земською управою, полягали у такому: 1) визначення змісту кредитних операцій повітового відділення; 2) визначення розміру відсотків за кредити; 3) визначення розміру фонду для проведення кредитних операцій; 4) організація у повіті власних відділень піклування та агентури; 5) розподіл прибутку і збитків по операціях повітового відділення; 6) ревізія, перевірка і затвердження звітів відділення і тих кредитних установ у повіті, які користуються кредитом місцевого відділення Полтавського земського банку.

В першому розділі були виписані усі види можливого кредиту та умови його отримання. Перше місце у цьому ряду посідав кредит на купівлю землі, варіантами якого пропонувалися такі: а) кредит іпотечний за рахунок Олександрівського капіталу; б) кредит на купівлю землі без її застави у якості гарантії повернення позики; в) кредит для розширення садиби домогосподаря. Наступним було названо кредит меліоративний. Для реалізації на практиці такого виду кредиту земство пропонувало об'єднати свої зусилля з міністерством землеробства і державних маєтностей. А ще були: кредит промисловий (речовий і грошовий); кредит на оренду селянськими і козацькими громадами земельних угідь; кредит під заставу хліба та інших продуктів і, нарешті, спеціальний кредит кустарям²⁹.

Слід сказати, що не усі члени Економічного бюро губернського земства, які взяли участь в обговоренні проекту Статуту земського банку 1 вересня 1902 р., схвалювали ідею земства мати власний банк. Так, Е.М. Шейдеман вважав, що у Статуті не знайшла відображення найактуальніша, на його думку, проблема, якою була справа дрібного кредиту, тоді як усі інші види кредиту: земельний, садибний, для купівлі машин і знарядь праці вже «давно організовані і обслуговують населення»³⁰. Подібну позицію підтримав інший член Економічного бюро П.Н. Малама, який вважав, що «єдина форма кредиту, якої у нас не вистачає, – це дрібний кредит»³¹. З ними не погоджувалась більшість учасників наради, серед яких був і президент Полтавського сільськогосподарського товариства Д.К. Квітка. Вказавши на основну ідею майбутнього банку – об'єднати існуючі установи дрібного кредиту і ощадні каси для видачі потрібних коштів дрібним установам, Д.К. Квітка запропонував її підтримати, уточнюючи лише окремі деталі банківського проекту. Його підтримав інший учасник наради – В.Л. Беренштам. Про незадовільне становище на селі з дрібним кредитом свідчить, за його словами, те, що в окремих випадках селяни змушені позичати у місцевих лихварів гроші під 100 %. Якщо ж

дехто надає кошти під 20 %, то їх вважають благодійниками³². Єдине, з чим не погоджувався у своїй доповіді В.Л. Беренштам, то це пропозиція кредиту на хутірське розселення селян, яке, на його думку, є небажаним. Мотивація цього була у нього досить оригінальною. За словами доповідача, виселення на хутори малоземельних і безземельних селян призведе до значного зниження податків. По-друге, вів далі цей доповідач, загальний культурний рівень хуторян після розселення значно знизиться, адже відвідування шкіл буде ускладнене і, як результат, їх світогляд звужиться³³.

Захищаючи основні ідеї доповіді управи щодо земського банку, голова губернських земських зборів Ф.А. Лизогуб у своєму виступі повідомив про наявність підтримки як у Міністерстві фінансів, так і у Міністерстві внутрішніх справ ідеї розширення участі земств в організації сільського кредиту. Далі земський діяч повідомляв, що на розгляд Економічного бюро винесено обговорення проекту Статуту земського банку саме для того, щоб, внівши до нього певні корективи, винести остаточний варіант Статуту на затвердження губернських земських зборів. Щодо зауважень Е.М. Шейдемана, то Ф.А. Лизогуб зауважив, що саме про дрібний кредит йде мова у тих статтях Статуту, де зафіксовано кредит на сільськогосподарську промисловість. Під цим терміном на практиці задовольняються найрізноманітніші потреби у кредиті, доказом чого є відомості про дрібний кредит, який вже надає управа. Операції по видачі предметних позик вже проводять і деякі повітові земства, але недоліком їх є відсутність правильної організації, на що якраз і спрямовано даний Статут. Завершуючи свій виступ щодо проекту земського банку, Ф.А. Лизогуб звернув увагу присутніх на те, що усі умови «сьогодні сприяють реалізації даного проекту і відмовлятися від його здійснення при тих злиднях, у яких знаходиться в даний час населення, – значить самим накласти на себе руки»³⁴. У підсумку Економічна рада одностайно висловила за доцільність організації Полтавського губернського земського банку. Після внесення до Статуту банку деяких змін Рада обрала спеціальну комісію у складі Д.К. Квітки, А.А. Оглобліна, П.А. Волкова і В.П. Глоби для редагування проекту Статуту з тим, щоб внести його найближчим часом на розгляд Економічної ради, а згодом і на затвердження губернських земських зборів.

У подальшому події навколо ідеї земського банку розвивались таким чином. Економічне бюро після внесення редакційних правок до Статуту наприкінці 1902 року передало його проект на обговорення губернських земських зборів, після схвалення яким проект Статуту було передано на розгляд повітових земських зборів. З усіх 15 повітів лише три земства заперечували проти ідеї губернського банку, вважаючи більш доцільним утворити подібні кредитні установи у повітах, а не у губернському центрі. Після обговорення у повітах губернські земські збори у 1903 р. схвалили підготовлений управою остаточний варіант Статуту, спрямувавши його на затвердження уряду. Однак на цей час в уряді вже було підготовлено проект закону про земські каси дрібного кредиту, у зв'язку із чим ідея з банком відпала сама по собі³⁵.

Для публічного обговорення законодавства щодо земського дрібного кредиту проект Статуту земських кас було опубліковано в газеті «Правительственный вестник» 20 липня 1903 р.³⁶ У розділі «Загальні положення» говорилося, що земська каса утворюється згідно з постановою земських зборів з метою: а) полегшити сільським господарям, землевласникам, кустарям і ремісникам здійснення господарських поліпшень; б) сприяти виникненню і розвитку установ дрібного кредиту і товариств взаємного кредиту у середовищі вищезгаданих осіб. Касі надавалось право видавати кредити, бути посередником у торгівлі, приймати грошові внески та здійснювати опіку над дрібними кредитними установами. Порядок надання кредиту було виписано у відповідному розділі цього проекту, згідно з яким позики могли бути надані на підставі: а) особистої довіри; б) при наявності поручителя і в) під заставу виробів господарства позичальника. При видачі позик сільським громадам потрібна була відповідна ухвала сходу. Термін позики для отримання відповідних обігових коштів становив один рік; на купівлю інвентаря – до трьох років, а на господарське поліпшення – до п'яти років. Розмір позики під заставу виробів та інвентаря не повинен був перевищувати три чверті їх оцінки. Згідно з цим проектом, позики могли отримати й установи дрібного кредиту, якщо їх метою було: а) утворення основного капіталу, або б) зміцнення їх обігових коштів. Відсотки за кредитом, згідно з пунктом 21 Статуту, встановлювалися касою у кожному окремому випадку. Максимальний розмір позики як одній особі, так установі чи громаді, встановлювався земськими зборами. У випадку заборгованості окремих осіб борг стягувався за допомогою поліції або волосного правління, а з кредитних установ та інших спілок – у судовому порядку.

Після обговорення проекту закону про земські каси імператор 7 червня 1904 р. затвердив думку Державної ради, яка стосувалась «Положення про установи дрібного кредиту»³⁷. Цим законом права і обов'язки земських кас прирівнювались до інших установ дрібного кредиту: 1) кредитні товариства; 2) позичково-ощадні товариства; 3) сільські, волосні і станичні громадські ощадно-позичкові каси. Що ж до інших установ дрібного кредиту, то вони повинні були функціонувати згідно з особливими правилами. Норми, опубліковані у процесі обговорення проекту Статуту земської каси дрібного кредиту, майже повністю увійшли до щойно згаданого закону від 7 червня 1904 року. Згідно зі ст. 19 цього правового акта, усі установи дрібного кредиту, включаючи і земські каси, повинні були керуватися у своїй діяльності зразковими статутами, що їх готувало Управління у справах дрібного кредиту з дотриманням вимог даного закону. Земські каси дрібного кредиту, на відміну від інших згаданих раніше установ дрібного кредиту, мали право відкриватись без дозволу губернського комітету у справах дрібного кредиту (ст. 24).

Відомі події, що мали місце в Російській імперії 1905 р., дещо загальмували законотворчий процес щодо діяльності земських кас. Лише у червні 1906 р. міністр фінансів затвердив «Зразковий Статут земських кас дрібного

кредиту», опублікований 19 вересня того самого року в «Собрании узаконений и распоряжений правительствующего Сената» № 55 за 1906 р. Згідно зі ст. 3 «Зразкового статуту», у постанові земських зборів про відкриття каси повинні бути зазначені: а) назва каси; б) місцезнаходження її правління; в) розмір основного капіталу, спосіб його утворення та розпорядження ним; г) максимальний обсяг зобов'язань каси відповідно до закону від 7 червня 1904 р. д) місцевість, у межах якої діє каса; е) обсяг повноважень каси і ж) максимальний розмір кредиту, який вона може надати. У наступній статті (№ 4) вказано, що максимальний розмір позички одній особі не повинен перевищувати 300 руб. І лише в окремих випадках позичальник міг отримати до 1000 руб. Якщо мова йшла про колективного позичальника, то її максимальна сума на кожного окремо взятого члена товариства повинна бути такою самою, як і у випадку з одноосібним позичальником. Позики у земській касі могли бути як короткострокові (до одного року), так і довгострокові – від одного до п'яти років. У ст. 45 було сказано, що при умові, коли позика видавалась з метою купівлі інвентаря та під його заставу (що селяни найчастіше і практикували), то у даному випадку слід було дотримуватися певних правил. Серед них були: 1) на куплений предмет складається його опис, вказується його ціна у присутності не менше двох свідків, а також на предмет, при можливості, наноситься знак (печатка, клеймо, пломба, тавро і т. п.); 2) до повної виплати отриманого кредиту позичальник міг продати куплений таким чином предмет лише за згоди каси при умові негайної сплати усього кредиту; 3) допускається передача боргу за куплений з допомогою кредиту каси предмет іншому власнику тоді, коли за нього внесено до каси не менше половини його вартості. Остання частина боргу повинна бути сплачена не менше як протягом трьох наступних місяців. Відсотки по кредиту визначала каса у кожному конкретному випадку, а стягнення боргу здійснювалось через поліцію або волосне правління, а в окремих випадках – через суд.

Ст. 50 давала право земській касі здійснювати посередницькі операції у межах і на підставах, визначених земськими зборами. Посередництво могло мати місце як у процесі купівлі потрібних у господарстві предметів, так і в ході реалізації тієї чи іншої продукції сільськогосподарських товаровиробників, кустарів чи ремісників. Чистий прибуток каси, згідно зі ст. 56 Статуту, розподілявся земськими зборами таким чином: не менше 20 % повинно було відраховуватись до запасного капіталу, тоді як інша частина спрямовувалась на потреби, визначені тими самими зборами як невідкладні³⁸.

У подальшому Управління у справах дрібного кредиту регулювало процес функціонування земських кас за допомогою своїх циркулярів, які направлялись ним на адресу губернських і повітових земств. Так, у циркулярі № 31 від 15 червня 1906 р. Управління визнавало, що «Зразковий статут» не може задовольнити усіх, хто має відношення до діяльності земських кас, але він стимулює роботу творчої думки на місцях, прагнення вдосконалювати їх роботу. Більше того, цей Статут, на думку Управління у справах дрібного

кредиту, допускає навіть певні відступи від його принципів, у будь-якому випадку Зразковий статут вирішує головну проблему: дає можливість кожному земству негайно приступити до справи і на основі практичного досвіду поліпшувати його³⁹.

Хоч би як не розхвалювали законодавство початку ХХ ст. про земські каси, деякі автори – сучасники процесів, про які йде мова⁴⁰, а також окремі сучасні дослідники історії держави і права України, називають їх банками (М.П. Ткач, 2011 р.)⁴¹, проте за десять років дії закону про земські каси у вигляді їх «Зразкового статуту» на Полтавщині, де проблема дрібного кредиту була особливо гострою, у 15-ти повітах було створено всього 6 кас. Загалом же по імперії у 1911 р. функціонувало 89 земських кас дрібного кредиту⁴². Одна з них – Хорольська земська каса, яка розпочала свою роботу 10 січня 1912 р. Станом на 1 січня 1916 р., маючи у своєму активі 204 495 руб.⁴³ Хорольська земська каса видала дрібним товаровиробникам лише 167 481 руб. кредитів⁴⁴. Звичайно, позитивні результати для дрібних товаровиробників, яким у своїй масі були недоступні банківські кредити, від діяльності земських кас були очевидними. Проте фактом залишається і те, що більшість повітових земських управ, у складі яких переважало помісне дворянство, не захотіли створювати у своєму повіті такі установи дрібного кредиту саме через відсутність особистої зацікавленості в їх розвитку переважно за рахунок земського бюджету.

Варто зауважити, що створення у Полтавській губернії на основі «Зразкового статуту» земських кас залишило осторонь питання фонду «Олександрівського капіталу», який продовжив своє функціонування як окремий кредитний підрозділ Полтавського губернського земства. Станом на 1 січня 1910 р. його капітал становив суму у 619 569 руб. До складу цієї суми входили: власний капітал фонду – 122 658 руб. 06 коп.; нарахування по відсотках цього капіталу, що знаходився у віданні Державного банку, – 81 312 руб. 70 коп.; позички із складу страхового капіталу губернського земства – 415 598 руб. 67 коп. Усього виходить, таким чином, 619 569 руб. 43 коп. Із цієї суми позички товариствам складали 566 258 руб. 21 коп. Ще 53 311 руб. 22 коп. були боргами по відсотках за кредит. Більшість позик була видана під 6 % річних терміном на 28 років⁴⁵. Виходить, таким чином, що на основі фонду «Олександрівського капіталу» в межах губернії було видано майже стільки ж кредитів, як в одній лише Хорольській земській касі, тобто є усі підстави говорити про досить скромні результати його діяльності у середовищі трьохмільйонної маси мешканців Полтавщини. Ці результати могли б бути значно більшими, коли врахувати, що у роки столипінської аграрної реформи Олександрівський капітал, за свідченням полтавських земців, був за змістом своєї діяльності спеціалізованим фондом, який купував поміщицькі маєтки, а потім їх продавав селянам за допомогою кредитів Селянського поземельного банку⁴⁶.

Усе вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що Полтавське гу-

бернське земство буквально з перших же днів свого існування стало ініціатором створення власного банку, який би задовольняв потреби як великих, так і дрібних землевласників у кредитах. В жодній іншій українській губернії земство, а в губерніях Правобережної України губернські комітети у справах земського господарства (до 1911 р.) не проявляли такої наполегливості щодо створення власного регіонального банку. Така позиція полтавських земців пояснювалась кількома причинами. Одна з них – наявність у губернії численної групи дрібних сільськогосподарських товаровиробників, частину з яких складали привілейовані стани, включаючи і клас дворян. Інша причина – незадовільний загальний стан в імперіях із сільськогосподарським кредитом, функції якого з 1866 р. виконувало загальноімперське товариство взаємного кредиту, а пізніше, з 1872 р., – Полтавський акціонерний земельний банк, Селянський (з 1883 р.) та Дворянський (з 1885 р.) земельні банки. Якщо говорити про державні земельні банки, то їх керівництво, як відомо, знаходилось у Петербурзі, що суттєво ускладнювало вирішення проблем з позичками на рівні регіонів. Певну роль відігравало також бажання полтавських (і не лише їх одних) земців мати власні кредитні ресурси для вирішення економічних проблем, адже аграрне питання у цьому регіоні продовжувало загострюватись.

1. Павловский И. К истории Полтавского дворянства. Т. 2. С. 29.
2. Статистический временник Российской империи. Изд. ЦСК МВД. СПб.: Гос. типография, 1866. С. 4–5, 40–41, 50–51.
3. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. С. 364–367.
4. Высочайше утвержденное Положение о переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казенных поселян для поступления в Кавказские казачьи линейные войска и полки // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Т. VII. СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1835. № 5630.
5. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 год. Год третий. Полтава: Типо-Литограф. И.А. Дохмана, 1897. С. 14.
6. Сосновский М., Велецкий С. Полтавское сельскохозяйственное общество. 1865–1895 гг. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1898. 305, 41 с.
7. Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. 1: Мелкий организованный кредит. Ссудо-сберегательные товарищества. Волостные кассы. Сельские банки. Полтава: Типо-Литограф. И.А. Дохмана, 1894. С. 1.
8. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трёхлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. II: Народное здравие и общественное призрение. Меры содействия экономическому развитию губернии. Взаимное земское от огня страхование. Предметы, перешедшие в предыдущие отделы. Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. С. 1257.
9. Там само. С. 1615.
10. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества с 5-го июня по 5-е ноября 1879 года. Полтава: Тип. губернского правления, 1880. С. 11.
11. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского гу-

бернского земства за первые шесть трёхлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. II: Народное здравие и общественное призрение. Меры содействия экономическому развитию губернии. Взаимное земское от огня страхование. Предметы, перешедшие в предыдущие отделы. Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. С. 1617.

12. Там само. С. 1621.

13. Там само. С. 1622.

14. Проект устава Полтавского земельного банка. Б. М. и Г. П. 6 с.

15. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трёхлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. II: Народное здравие и общественное призрение. Меры содействия экономическому развитию губернии. Взаимное земское от огня страхование. Предметы, перешедшие в предыдущие отделы. Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. С. 1631.

16. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий очерк / сост. С.Н. Велецкий. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1894. С. 49.

17. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трёхлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. II: Народное здравие и общественное призрение. Меры содействия экономическому развитию губернии. Взаимное земское от огня страхование. Предметы, перешедшие в предыдущие отделы. Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. С. 1631.

18. Там само. С. 1632.

19. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий очерк / сост. С.Н. Велецкий. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1894. С. 49.

20. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII-го очередного созыва. Полтавской губернской земской управы доклады 1897 года. Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1897. С. 132.

21. Проект Положения об Александровском капитале Полтавского губернского земства // Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII-го очередного созыва. Полтавской губернской земской управы доклады 1897 года. С. 135–142.

22. Там само. С. 138.

23. Там само. С. 141.

24. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII-го очередного созыва. Полтавской губернской земской управы доклады 1897 года. Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1897. С. 134.

25. Схема Устава банка Полтавского земства // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1902. С. 39–45.

26. Проект устава банка Полтавского земства, составленный комиссией, избранной Экономическим советом Полтавского губернского земства 1 сентября 1902 г. // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. С. 69–75.

27. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. С. 51.

28. Проект устава банка Полтавского земства, составленный комиссией, избранной Экономическим советом Полтавского губернского земства 1 сентября

1902 г. // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. С. 69.

29. Там само. С. 74.

30. Журнал заседания Экономического совета Полтавского губернского земства 1-го сентября 1902 г. // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. С. 51.

31. Там само.

32. Там само. С. 57.

33. Там само. С. 58.

34. Там само. С. 63.

35. Полтавскому губернскому земскому собранию XLII очередного созыва губернской земской управы доклады 1906 года. Полтава: Электр. типо-литорг. Торгов. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1906. С. 65.

36. Проект Устава земских касс мелкого кредита (губернских и уездных). *Правительственный вестник*. 1903. № 163.

37. Высочайше утвержденное «Положение об учреждениях мелкого кредита» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIV. СПб.: Гос. типогр., 1904. № 24757.

38. Образцовый устав земских касс мелкого кредита. (Утвержден министром финансов 14 июня 1906 г.) // Собрание узаконений и распоряжений правительствующего Сената 19 сентября 1906 г. СПб., 1906. Отд. II. № 55. Ст. 499.

39. К вопросу об устройстве земских касс мелкого кредита. Циркуляр Управления мелкого кредита 15 июня 1906 г. № 31 в губернские и уездные земские и по делам земского хозяйства управы // Сборник по мелкому кредиту. (Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения. Практические советы и указания). Изд. 6-е, доп. и испр. / сост. С.В. Бородаевский. С. 167–172.

40. Шмидт Г.Р. О земских кассах мелкого кредита. СПб.: Гос. типогр., 1908. 71 с.

41. Ткач М.П. Правове регулювання діяльності земських кас дрібного кредиту у Російській імперії // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матеріалів IV Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої 20-й річниці незалежності України та 20-й річниці заснування інституту президентства в Україні (м. Суми, 21–22 травня 2011 року). Суми: Університетська книга, 2011. С. 95.

42. Ренинг Р. Земские кассы мелкого кредита // Южнорусская сельскохозяйственная газета. 1911. № 37. С. 56.

43. Отчет за 1915 год Хорольской уездной кассы мелкого кредита Полтавской губернии // Отчет Хорольской уездной земской управы за 1915 год. Хорол: Тип. Ш.Д. Хайкина, 1916. С. 61.

44. Там само. С. 73.

45. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. Полтава: Электр. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1911. С. 120, 88.

46. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г.: стенографический отчет. Полтава: Тип. Д. Подземского, 1912. С. 240.

3.3. Становлення системи земського кредитування сільськогосподарських товаровиробників на початку ХХ ст.

Сучасний словник законодавчих термінів визначає зміст поняття «кредит» як кошти чи матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним або фізичним особам на визначений строк та під процент. При цьому кредит, як периферична категорія, розподіляється на фінансовий і *товарний*, а також на кредит під цінні папери, які за свідчують ті чи інші відносини позики¹. З цієї точки зору кредит, що його надавали органи земського самоврядування як у грошовій формі кооперативам та окремим ремісникам як у вигляді інвестицій, так і у натуральній формі за допомогою земських складів сільськогосподарських машин і механізмів, не може не викликати відповідного інтересу фахівців історії держави і права України. На рубежі ХІХ–ХХ ст. становище у сільському господарстві України було настільки складним, що представники непривілейованих станів були раді будь-якому вигідному для них кредиту, адже позики у місцевих лихварів сягали інколи нечуваних 100, 200, 300 і навіть 1000 відсотків річних. «Загальне зниження добробуту сільського населення, продаж хліба за безцінь куркулям, збут через злидні худоби за жалюгідну ціну, зменшення кількості і подрібнення робочої худоби, купівля жита на посів і неможливість прохарчуватися своїм хлібом, нагромадження боргів, необхідність брати кредити у куркулів за високі відсотки..., – читаємо в одному із земських видань 1887 року, – ось симптоми тієї важкої хвороби, якою страждає сьогодні селянське господарство»². Чи не найгострішим питанням внутрішньої аграрно-селянської політики царського уряду кінця ХІХ ст. були проблеми, пов'язані з неврожаєм і, як наслідок, голодом сотень тисяч сільськогосподарських товаровиробників у 1891–1892 рр. Саме продовольчі кредити та відповідна політика тогочасної влади по відношенню до непривілейованих станів допомагали уникнути великих жертв від неврожаю 1891/92 років. Так, за підрахунками полтавських земців, загальний дефіцит хліба, під яким тогочасна статистика розуміла сім основних зернових культур (жито, озима і ярова пшениця, ячмінь, овес, гречка і просо), складав понад 11 млн. пудів. Коли ж брати до уваги одні лише селянські господарства, то дефіцит хліба складав значно більшу цифру: від 17 до 20 млн. пудів. Виходить, що неврожай 1892 р. на Полтавщині був найбільш вразливим для її мешканців після голодного 1833 р.³ За підрахунками повітових земських управ для розв'язання продовольчої проблеми в губернії необхідно було закупити 3 950 881 пудів хліба на суму 2 708 801 руб.⁴ Враховуючи ситуацію, яка склалася на Полтавщині, губернські земські збори ХХVІІІ чергового скликання затвердили таку програму боротьби з наслідками неврожаю: 1) визнати розмір потреби населення Полтавської губернії у насінні для посіву та у продовольстві до наступного урожаю 1893 р. у сумі 2 708 801 руб.; 2) через те, що розмір цієї потреби не пок-

ривається наявним губернським продовольчим капіталом, який станом на 1 липня 1892 р. дорівнював 850 000 руб., доручити губернській управі порушити перед урядом клопотання про надання Полтавському земству кредиту із загальноімперських сум у розмірі 1 858 000 руб. для видачі населенню позик на продовольство та посів ярвих культур; 3) з метою зменшення розміру позики, яку Полтавському земству доведеться позичити в уряді, доручити губернській управі клопотатися про надання земству права у випадку необхідності позичати хліб у магазинах тих громад, які не будуть потребувати позик для роздачі позиченого тим, хто потребує продовольчої допомоги, із зобов'язанням земства повернути позичене з першого ж врожаю за принципом пуд за пуд, тобто без нарахування відсотків за кредит; 4) доручити губернській управі порушити перед урядом клопотання щодо призупинення протягом першої половини 1893 р. стягнення боргів і поточних платежів із розстрочкою їх на три роки; 5) дозволити губернській управі видачу сільським громадам позики на продовольство і посіви з наявного губернського продовольчого капіталу, а також із сум, позичених для цього урядом на таких умовах: а) позики громадам видавати не грошима, а хлібом, вартість якого, із включенням витрат земства на його доставку і зберігання, записувати громаді у вигляді безвідсоткового кредиту терміном на три роки, з нарахуванням на заборговану суму 3 % після трьох років; б) для своєчасної закупівлі хліба надати губернській управі дозвіл відкривати повітовим управам відповідний кредит; в) надати губернській управі дозвіл видавати повітовим управам позик сільським громадам у розмірі дійсної потреби, але, згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ від 30 вересня 1892 р., не більше 30 фунтів хліба на місяць на одного їдця та не більше 3 дес. ярвого посіву на домогосподаря; г) позики за рахунок губернського та імперського продовольчого капіталу видавати лише тим громадам, які складуть ухвалу щодо уповноваження земства на купівлю для них хліба з додатком поіменного списку тих, хто потребував відповідного кредиту; д) закуплений повітовими земствами хліб до видачі позик зберігати у вільних від хліба громадських магазинах і лише у виняткових випадках в орендованих приміщеннях; е) у випадку наявності дозволу уряду позичати продовольство у громад, які його не потребують, надати земству право робити такі позички кожного разу з особливого дозволу на це губернської управи з тим, щоб метою таких позичок було задоволення потреб у продовольстві і аж ніяк не у посівах; ж) просити повітові управи при порушенні клопотання про кредит на закупівлю хліба обґрунтовувати свої прохання щодо необхідності таких позик, а при закінченні такої операції надавати губернській управі звіт про витрати дозволених позичок з додатком підтверджуючих документів; з) позики громадам міщан дозволяти на тих же підставах, які земством встановлені для сільських громад; б) до отримання дозволу від уряду щодо надання продовольчого кредиту надати губернській управі право робити тимчасові відрахування для продовольчих потреб населення коштів із числа кошторису земських зборів та страхового запасного

капіталу у розмірі, який не перевищує половини усього страхового капіталу; 7) дозволити губернській управі видавати з губернського продовольчого капіталу позики на продовольство та посів особам, які не належать до складу сільських громад, а також позики сільським громадам на будівництво хлібозапасних магазинів⁵.

Міністерство внутрішніх справ, на розгляд якого поступила вищезгадана ухвала Полтавських губернських земських зборів, задовольнило лише одне із зазначених прохань, а саме те, що зафіксовано під номером три. Воно, як ми знаємо, стосувалось права земства позичати продовольство у магазинах тих громад, які не постраждали від неврожаю. Усі інші пункти ухвали земських зборів виявилися для Міністерства внутрішніх справ непереконливими або такими, що порушують існуючі в імперії норми права. Так, уряд вважав недоцільним видавати з продовольчого капіталу позики сільським громадам на будівництво хлібозапасних магазинів у той час як його виявилось недостатньо для розв'язання в губернії продовольчої проблеми, підтвердженням чого було, на думку міністерства, прохання земської управи звернутись за допомогою до загальноімперських коштів.⁶ Помилкою, на думку міністерства, було рішення губернських зборів щодо видачі з губернського продовольчого капіталу позик особам, що не належали до сільських і міщанських громад, адже продовольчий капітал, який знаходився у розпорядженні земства, було утворено із внесків, що поступали лише від податних станів. Подібним чином Міністерство внутрішніх справ обґрунтовувало свої заперечення і щодо інших пропозицій Полтавських губернських земських зборів XXVIII чергового скликання. І все ж згадане земство при незначній підтримці уряду змогло організувати видачу позик із громадських продовольчих запасів у межах усіх 15 повітів полтавського регіону (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Видано позик з громадського продовольчого запасу
Полтавської губернії ***

№ п/ п	Повіти	Видано продовольства на суму		Число осіб, що скористалися позичкою	У середньому на особу	
		руб.	коп.		руб.	коп.
1	Пирятинський	250441	57	125501	2	0
2	Золотоніський	231340	05	155643	1	51
3	Прилуцький	216389	63	105726	2	05
4	Лубенський	190510	57	112329	1	70
5	Хорольський	184607	60	96131	1	92
6	Лохвицький	154590	86	137539	1	12
7	Полтавський	136915	28	96061	1	43
8	Роменський	124162	29	96623	1	29
9	Кременчуцький	117646	20	85035	1	36
10	Кобеляцький	109893	21	119054	0	92
11	Миргородський	306852	25	96126	1	11
12	Гадяцький	46855	10	41043	1	14
13	Переяславський	41624	34	50057	0	83
14	Костянтиноградський	23520	71	22702	1	04
15	Зіньківський	19521	63	19623	0	99
	По губернії	2154871	29	1359398	1	58

* Джерело: Отчет Полтавской губернской земской управы об обеспечении населения продовольствием вследствие неурожая в 1892 году. Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1894. С. 45.

Як бачимо, загальна сума виданого продовольчого кредиту складала по губернії 2 154 871 руб. 29 коп. Позичкою скористалося 1 359 398 мешканців краю, або майже половина усього населення. Однак суму, видану у вигляді продовольства, значною назвати навряд чи можна, адже із розрахунку на одну особу вона складала лише 1 руб. 58 коп. Саме такою орієнтовно була на той час ціна двох пудів жита. Але ж не слід забувати, що мешканці Полтавщини у 1892/93 роках одержали продовольчу позику ще й за рахунок губернського продовольчого капіталу (див. табл. 6). Загалом же за рахунок цього фонду було витрачено набагато меншу суму коштів, яка складала 603 595 руб. На ці гроші було куплено: жита – 452 492 пуди; ячменю – 264 631 пудів; пшениці – 61 079 пудів; гречки – 1181 пуд; проса – 48 пудів і вівса – 9248 пудів. Основна частина закупленого за рахунок позики продовольчого капіталу Полтавської губернії (57,35 %) пішла, як і слід було чекати, на харчування населення, тоді як інша (42,65 %) – на потреби, пов'язані з посівом ярових і озимих зернових культур.

Таблиця 6

**Видано позик з Полтавського губернського продовольчого капіталу
у 1892/93 рр. ***

№ п/п	Повіти	Витрачено з губернсько- го продовольчого капі- талу		Куплено на ці кошти хліба (пуд.)					
		руб.	коп.	жита	ячме- ню	пше- ниці	греч- ки	проса	вів- са
1	Хорольський	141470	82	90960	74019	27030	153	–	–
2	Прилуцький	97622	10	131951	2474	735	–	–	349
3	Пирятинський	90585	13	62687	4684	13708	–	48	8153
4	Кобеляцький	66048	20	17564	80380	–	–	–	–
5	Лубенський	33673	72	16315	13481	12526	390	–	–
6	Полтавський	40693	92	17540	44709	–	–	–	–
7	Роменський	38289	28	45804	2179	–	38	–	441
8	Лохвицький	37901	68	36272	6553	1169	208	–	303
9	Кременчуцький	28638	80	15216	24995	–	–	–	–
10	Золотоніський	26325	95	16333	9629	5740	392	–	–
11	Гадяцький	1978	–	1850	1140	–	–	–	–
12	Миргородський	367	41	–	388	171	–	–	2
	Разом по 12 по- вітах	603595	01	452492	26431	61079	1181	48	9248
	У тому числі:								
	На продовольство	–	–	330725	112315	4250	545	–	–
	На посіви	–	–	121767	152316	56829	636	48	9248

* Джерело: Отчет Полтавской губернской земской управы об обеспечении населения продовольствием вследствие неурожая в 1892 году. Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1894. С. 47–48.

Цілком виправданим, на думку автора, був розподіл кредитних ресурсів у розрізі губернії: ті повіти, які найбільше постраждали від неврожаю (Хорольський, Прилуцький і Пирятинський), отримали і більше коштів, на які можна було купити відповідну кількість хліба. Загалом позичкою з губернського продовольчого капіталу скористалось 358 223 особи, з яких 210 482 особи отримали позичку на продовольство, тоді як 147 741 особа – для посіву. У середньому на одну особу було видано 2 пуди 9 фунтів вартістю 1 руб. 56 коп., що на родину з 5 осіб складе 11 пудів і 5 фунтів, або 7 руб. 80 коп. На посіви було видано у середньому по 2 пуди і 17 фунтів, або по 1 руб. 81 коп. на особу. Із розрахунку 5 осіб у родині це буде 12 пудів і 5 фунтів, або у перерахунку на гроші – 9 руб. 5 коп.

Із усієї суми кредиту, який мешканці Полтавщини отримали у 1892/93 роках, 99,4 % отримали особи, які входили до складу сільських громад, тоді

як менше одного відсотка отримали ті, хто не входив до складу місцевих сільських і міщанських громад. Якщо узагальнити усю суму виданих кредитів за рахунок губерньського продовольчого капіталу, громадських хлібних і грошових запасів, а також станового (міщанського) продовольчого капіталу, то вона, за підрахунками полтавських земців, складала за період з 1 липня 1892 р. до урожаю 1893 р. – 2 562 672 руб.⁷

У ході надання мешканцям полтавського краю продовольчого кредиту місцеве земство зіткнулось із правовою колізією, пов'язаною з певними відмінностями у правовому становищі різних сільських станів. Справа полягала ось у чому. Згідно з циркулярами міністра внутрішніх справ від 26 березня та 8 жовтня 1870 р. за № 2782 і 1087, позиками з губерньського продовольчого капіталу користуватися могли представники усіх станів, не виключаючи і тих, хто не брав участі у його формуванні. Проте у 1893 р. Міністерство внутрішніх справ змінило свою точку зору на це питання, роз'яснивши своїм циркуляром від 2 лютого 1893 р. за № 1815, що позикою з губерньського продовольчого капіталу мають право користуватися лише ті стани, які обкладалися продовольчим збором. Що ж до інших сільських станів, то їм продовольча допомога повинна була надаватися за рахунок тих продовольчих ресурсів, які утворились згідно зі ст. 11 Тимчасових правил для земських установ (ст. 15 Статуту народного продовольства видання 1889 р., та ст. 165 того самого Статуту видання 1892 р.). Вищезгадана ст. 11 Тимчасових правил для земських установ мала на увазі такий продовольчий капітал, який утворився за допомогою земського продовольчого збору. А так як такого продовольчого капіталу у Полтавській губернії земство не створювало, то виходить, що згідно з міністерським роз'ясненням від 2 лютого 1893 р., особи, які не брали участі у формуванні губерньського продовольчого капіталу, переданого урядом у відання земства, користуватись ним не мали права. Щоб визначити коло осіб, які мали право на продовольчу позику, слід було з'ясувати хто саме брав участь у створенні губерньського продовольчого капіталу. Цей запит було зроблено департаментом Міністерства внутрішніх справ 27 лютого 1893 р. за № 1451 через полтавського губернатора, який, у свою чергу, звернувся до губерньської управи з проханням повідомити йому про таке: 1. Чи обкладалися малоросійські козаки Полтавської губернії хлібним чи грошовим продовольчим збором? 2. Чи були перераховані урядом на козаків, згідно з розпорядженням уряду від 25 квітня 1866 р., продовольчі капітали? 3. Які продовольчі ресурси козаків є у наявності? 4. Чи надає Полтавське земство продовольчу допомогу козакам і якщо так, то за рахунок яких коштів?

На запит уряду губерньська управа повідомила губернатору, що малоросійські козаки до 1865 р. зберігали і на даний час зберігають у хлібозапасних магазинах передбачену відповідним законом пропорцію хліба: по 1 чверті озимого і по 0,5 чверті ярового на кожну ревізьку (чоловічу) душу. До введення земських установ з козаків брали, як і з усіх інших селян і міщан, щорічний з кожної чоловічої душі 6-копійчаний продовольчий збір. Що ж до

другого і третього запитання, то губернська управа не змогла дати на них відповіді через брак потрібної інформації.

Одночасно вона повідомляла, що губернське земство видавало з продовольчого капіталу, переданого у відання земства, позички і громадам козаків, які вичерпали свої хлібні і грошові ресурси. Разом з цією відповіддю губернська управа просила губернатора звернутися до Міністерства внутрішніх справ із запитанням щодо кількості ревізьких душ та належності їх до певних станів, які сформували свого часу продовольчі ресурси у сумі 374 040 руб. 17 коп., передані у 1866 р. до відання земства. У відповіді, отриманій управою від Міністерства внутрішніх справ 18 вересня 1893 р., говорилося, що цей капітал сформували міщани-християни (26457 осіб чоловічої статі); євреї (10239 осіб); селяни-власники (268772 особи) та державні селяни, до категорії яких тогочасне законодавство у своїх правах зараховувало, як вже говорилося раніше, і малоросійських козаків (449162 особи)⁸.

Пікантність ситуації полягала у тому, що малоросійські козаки хоч і брали участь у формуванні згаданих продовольчих ресурсів, проте утворені в ході цього збору кошти у 1866 р. не були передані земству до загальної суми коштів губернського продовольчого капіталу. Беручи до уваги згадане раніше роз'яснення міністра внутрішніх справ, губернська управа хотіла з'ясувати, яку суму повинні були у 1865 р. передати з числа продовольчих коштів козацьких громад Полтавської губернії. Після тривалого листування з різними відомствами полтавські земці вираховували, врешті-решт, потрібну цифру, яка склала 179 068 руб. 80 коп. Саме цю суму Полтавське земство вимагало від уряду передати до складу губернського продовольчого капіталу, адже без такої передачі козацькі громади не мали права ним користуватися, як, між іншим, й інші стани: дворяни, купці, духовенство, колоністи, переселенці і т.п.

Разом з описаною щойно колізією у правах різних станів у ході видачі продовольчих кредитів виникла ще одна проблема, пов'язана із сенатським указом від 10 жовтня 1896 р., згідно з яким по виданих селянам і міщанам продовольчих позиках відсотки за кредитом не повинні нараховуватись. Але ж у 1892 р. продовольчі кредити отримували і козаки. «Ні указ, ні міністерське роз'яснення, – твердили полтавські земці, – не розв'язують питання про те, чи стягувати відсотки за кредити з козаків та осіб інших станів, яким земство вже видало такі кредити раніше»⁹. Губернська управа у зв'язку з цим пропонувала звернутись до Міністерства внутрішніх справ з проханням продовжити видачу за рахунок продовольчого капіталу кредитів і козакам з умовою сплати ними 3 % річних.

Не зайвим буде сказати тут і про технологію видачі продовольчої позички з хлібозапасних магазинів, яких у волостях Полтавської губернії наприкінці XIX ст. було від 3 до 11. Процес видачі позички був таким: бажаючий отримати таку позичку звертався з відповідною заявою до сільського сходу, який вже і приймав відповідну ухвалу. Якщо рішення було позитивним, то ця ухвала спрямовувалась на розгляд земського начальника, після чого її вивчала

повітова земська управа, яка через одного із своїх членів перевіряла реальну потребу у позичці на місці. Лише після завершення усієї процедури бажаючий міг отримати бажану продовольчу позику, для чого йому слід було звернутися до волосного правління, яке і призначало конкретний день, коли староста і доглядач могли видати заявнику належну кількість зерна¹⁰.

Видача земством продовольчих позичок сама по собі була справою благородною, однак на момент її отримання непривілейовані стани були вже переобтяжені численними податками, платежами та різноманітними натуральними повинностями, результатом чого було подальше зростання заборгованості дрібних товаровиробників, яка у 1893 р. склала вже 75 % усіх членів сільських громад імперії¹¹.

Однією з поширених на рубежі XIX–XX ст. форм посередницького кредиту, у якому активну участь брали органи земського самоврядування, був так званий *дрібнопромисловий* кредит. Він став можливим після реформи Статуту Державного банку у 1894 р., після чого основним завданням цієї кредитної установи стало прагнення поставити банківський кредит у такі умови, при яких він проникав би у найдрібніші канали суспільного життя, надаючи допомогу одній з найважливіших груп виробників – дрібному землеробу і дрібному промисловцю, а також дрібним посередникам у торгівлі¹². Таким чином, починаючи з 1895 р., на теренах Російської імперії виникла нова форма дрібного кредиту – посередницька і, природно, земству у цій справі належало провідне місце. Полтавська губернська земська управа, наприклад, затвердила посередницьку форму кредиту на екстреному засіданні губернських земських зборів 7 травня 1895 р. Після обговорення даної форми посередницького кредиту на чергових повітових земських зборах це питання було винесене на затвердження губернських зборів у чергову сесію 1897 р. Як результат, було затверджено таку систему організації дрібних промислових позичок: 1) губернське земство отримує кредит Державного банку з метою надання дрібним товаровиробникам позик під свою відповідальність; 2) цим кредитом могли також користуватися повітові земства за умови відповідальності перед банком губернського земства; 3) про видані повітовими земствами дрібним товаровиробникам кредити повітові управи щомісячно звітують перед губернським земством; 4) для тих кредитних операцій, які будуть суперечити відповідним нормам права Державного банку (наприклад, видача кредиту для будівництва складів сільськогосподарських чи промислових товарів), губернське земство може надати кредит повітовим земствам за рахунок коштів власного бюджету; 5) маючи у своєму розпорядженні власний бюджет, губернська управа могли організувати: а) при зразкових майстернях склади різного товару і відпуск їх у кредит, а також продаж цих товарів за готівку; б) прийом замовлень на видачу позик; в) видачу коштів у вигляді позик для купівлі товарів, що знаходилися на складах губернського земства; г) видача грошей під заставу інвентаря, який дрібні товаровиробники купували на стороні, у районі діяльності тих самих зразкових майстерень.

Полтавські губернські земські збори, визнавши процес видачі кредиту дрібним товаровиробникам справою виключної ваги, доручили управі поручити перед Міністерством фінансів питання про надання земству посередницького кредиту в сумі 200 000 руб. Результатом цього клопотання стало надання губернському земству половини вищезгаданої суми кредиту. Причину такої позиції Міністерства слід шукати не лише у традиційній для нього орієнтації на економію коштів, але і у тому, що ряд земств (Гадяцьке, Кременчуцьке та Миргородське) відмовились брати участь у посередницькому кредиті, а одне земство (Костянтиноградське) ухвалило рішення не підтримувати участь у посередницьких операціях губернського земства. Деякі земства щодо цього питання зайняли вичікувальну позицію, результатом чого стало те, що лише п'ять повітових земств станом на 1 січня 1901 р. скористалися посередництвом губернського земства (Лохвицьке, Полтавське, Зіньківське, Лубенське і Роменське). Загалом протягом 1899–1901 рр. вищезгадані земства отримали: до 100 руб. включно – 934 домогосподарі (93,3 %); від 100 до 200 руб. – 38 (3,8 %) і від 200 до 600 руб. – 29 (2,9 %). У нашому розпорядженні є відповідні відомості щодо одержувачів такого виду кредиту. Згідно з цими даними, серед позичальників 305 осіб (30,5 %) були селянами; 480 осіб (48 %) – козаками. Іншими словами, 78,5 % усіх позичальників належало до непривілейованих станів мешканців краю. Інші 216 позичальників були міщанами і купцями (16,4 %); дворянами, чиновниками і різночинцями (5,0 %) або нижніми військовими чинами (0,1 %) ¹³.

Як же використали позичальники дрібнопромисловий кредит, організований земством? Такі дані теж є у нашому розпорядженні, які зайвий раз підкреслюють його сільськогосподарський, а не промисловий чи торговий характер. Отже, на купівлю великої рогатої худоби, включаючи і нові, завезені земством більш продуктивні породи корів, – 17 977 руб. (46,3 %); далі йдуть: коні – 7 367 руб. (19 %); земля – 7 012 руб. (18,0 %); сільськогосподарський інвентар – 4 733 руб. (12,2 %); оренда землі – 1 190 руб. (3,0 %) та насіння – 575 руб. (1,5 %) ¹⁴.

Терміни, на які земства видавали дрібнопромислові кредити, були різними, а саме: у Лохвицькому земстві від одного місяця до трьох років; у Зіньківському – на один рік; Лубенському – на шість місяців ¹⁵.

Згідно з клопотанням губернської управи відповідно до постанови Полтавських губернських земських зборів від 8 грудня 1906 р., відкритий ще у 1898 р. Державним банком посередницький дрібнопромисловий кредит було збільшено до 400 000 руб. Відсоток за кредитами коливався від 7 % у Зіньківському до 8 % у Лохвицькому та Лубенському повітах.

У наступному, 1907 р., позиками із цього капіталу скористалися 13 повітових земств, а саме: Гадяцьке отримало 20 000 руб.; Зіньківське – 25 000 руб.; Золотоніське – 20 000 руб.; Костянтиноградське – 30 000 руб.; Кременчуцьке – 30 000 руб.; Лохвицьке – 25 000 руб.; Лубенське – 30 000 руб.; Миргородське – 30 000 руб.; Переяславське – 100 000 руб.; Полтавське – 20 000

руб.; Пирятинське – 30 000 руб.; Роменське – 20 000 руб. і Хорольське – 20 000 руб. Розмір позик дрібним товаровиробникам у 1907 р. коливався у різних повітах від 2 руб. до 500 руб., а відсоток по кредиту – від 8 до 10 %. Умови видачі позики встановлювалися кожним земством окремо, залежно від місцевих умов і потреб дрібних товаровиробників. В одних випадках це була довіра і гарантії поручителя, тоді як в інших – під заставу виробів або інвентаря при максимальному терміні три роки. Станом на 1 січня 1910 р. земські збори 12 повітів Полтавської губернії надали своїм управам можливість видати посередницьких кредитів на загальну суму у 426 000 руб. Частина цієї суми була видана повітовими управами в якості посередницького кредиту із свого власного бюджету.

Протягом 1910 р. повітовими управами було отримано від губернської управи 20 000 руб. і нараховано відсотків 23 298 руб. 13 коп. До цього слід додати ще й пеню у сумі 544 руб. 76 коп. На 1 січня 1911 р. за повітовими управами залишалось: капітального боргу – 333 183 руб. 77 коп.; несплачених відсотків – 6 859 руб. 24 коп. і пені – 205 руб. 26 коп. Із усієї суми у 333 183 руб. 77 коп. у позичках знаходилось 300 513 руб. 50 коп., тоді як інші 32 670 руб. 27 коп. залишались у касах повітових управ у якості авансу для здійснення подальших кредитних операцій. Розмір відсотків по цьому виду позичок коливався на Полтавщині від 7 до 10 % і лише у пирятинському повіті він доходив до 12 %.

З точки зору проблематики нашого дослідження важливо визначити характер використаних посередницьких кредитів у Полтавському регіоні за 1910 р. (табл. 7). З наведених у ній даних видно, що як за кількістю виданих земством посередницьких позичок (72,9 %), так і за сумою коштів (63,0 %), переважали позички на купівлю сільськогосподарських тварин, серед яких перше місце посідали ті тварини, які використовувались у якості тягової сили – коні і воли. Землеробське населення також потребувало корів, овець, свиней, кіз, і у меншій мірі, птиці – курей, гусей і качок. Друге місце у потребах мешканців полтавського села посідали витрати отриманих кредитів на купівлю чи оренду сільськогосподарських угідь (15,7 % позичок і 25,1 % від усієї суми виділених для цього коштів). Хоч земський посередницький кредит і називався дрібнопромисловим, але, як видно з наведеної таблиці, на предмети кустарної промисловості (вози, колеса, сані, борони, граблі, дерев'яні лопати тощо) за 1910 р. було видано лише 6,9 % усіх кредитів, загальною сумою у 15 223 руб., або 8,1 % від усієї суми.

Таблиця 7

Використання посередницьких дрібнопромислових кредитів на Полтавщині у 1910 р. *

№ п/п	Повіти	На купівлю тварин (коні, воли, корови та ін.)		На купівлю с/г інвентаря		На купівлю і оренду землі		На предмети кустарної промисловості		На торгівлю, виплату боргів та ін. потреби		Середній розмір позик	Розмір відсотків по кредиту
		число позик	сума (руб.)	число позик	сума (руб.)	число позик	сума (руб.)	число позик	сума (руб.)	число позик	сума (руб.)		
1	Гадяцький	–	–	–	–	36	1647	247	14813	19	1319	59	7
2	Зіньківський	–	–	–	–	–	–	1	10	–	–	–	8
3	Золотоніський	55	6410	–	–	129	12115	–	–	–	–	100	8-9
4	Костянтинівський	16	1610	3	280	309	30342	–	–	–	–	98	9
5	Кременчуцький	80	3242	85	1666	2	150	–	–	–	–	30	9
6	Лохвицький	9	2100	8	885	5	865	–	–	1	100	171	8
7	Лубенський	1230	35201	1	7	–	–	3	122	–	–	29	9
8	Переяславський	796	55697	3	485	27	2110	2	128	19	1771	71	10
9	Полтавський	60	4655	–	–	–	–	–	–	–	–	77	9
10	Пирятинський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8-12
11	Роменський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10
12	Хорольський	118	9580	–	–	–	–	2	150	–	–	81	8
	Разом	2364	118495	106	3823	508	47229	225	15223	39	3190	73	7-12
	У відсотках	72,9	63,0	3,3	2,0	15,7	25,1	6,9	8,1	1,2	7,0	–	–

* Джерело: Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. Полтава: Электрич. Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1911. С. 130–131.

Цифрові показники табл. 7 дозволяють зробити ще один висновок: не усі повітові земства однаково ставилися до потреб населення свого регіону з числа непривілейованих станів з точки зору надання дрібнопромислового кредиту. Краще інших у цьому списку виглядають показники по Лубенському і Переяславському повітах, тоді як Пирятинське та Роменське повітові земства практично самоусунулись від посередницьких операцій у забезпеченні мешканців свого регіону дрібнопромисловими позичками.

У зв'язку з тим, що бажаючих отримати дрібнопромисловий кредит було набагато більше, ніж дозволяли зробити виділені на це кошти Державного банку, на початку ХХ ст. повітові земства все частіше і частіше порушували клопотання про розв'язання проблем, пов'язаних із кредитуванням дрібних товаровиробників. Так, наприклад, посилаючись на пункт 12 статті 64 «Положення про земські установи» та закону від 2 лютого 1904 р. про зміну порядку здійснення клопотань земських установ, Полтавські земські збори 50-го чергового скликання у 1914 р. дали згоду на те, щоб ряд повітових земств здійснили позички у різних кредитних установах для розв'язання народногосподарських проблем свого регіону. Так, Зіньківське земство просило дозволу на отримання під заставу належних йому 4 % цінних паперів 30 000 руб.; Миргородське – 25 000 руб.; Прилуцьке – 152 512 руб.; Кременчуцьке – 150 000 руб.; Лохвицьке – 105 500 руб.¹⁶ Усього через три роки Миргородське, Зіньківське, Лохвицьке та Роменське земства знову звернулися до губернських земських зборів з проханням дозволу на отримання кредиту на загальну суму вже у 500 000 руб.¹⁷

На жаль, у нашому розпорядженні немає відповідних даних щодо участі Катеринославського, Таврійського, Харківського, Херсонського та Чернігівського губернських земств у посередницькому кредиті, проте, якщо брати до уваги фундаментальну працю з історії земства Б. Веселовського, очевидним є те, що з українських органів місцевого самоврядування саме Полтавське земство було найактивнішим у справі модернізації сільськогосподарського виробництва у своєму регіоні шляхом його кредитування. Саме модернізація аграрного сектора економіки країни була прямим наслідком розповсюдження у середовищі безпосередніх товаровиробників новітніх знарядь праці, машин і механізмів за допомогою земських складів, близько половини товару з яких земство надавало у кредит у випадках, коли його клієнти не мали фінансових ресурсів для оплати їх вартості у повному обсязі.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. в українських губерніях за формою власності функціонувало три типи таких складів: приватні, земські та кооперативні. На Полтавщині перший приватний склад з'явився у 1890 р. у Полтаві. Згодом подібний склад було відкрито у Кременчуці, на станціях Ромодан та Перещепино. «В даний час, – писав у своєму звіті за 1910 р. інспектор сільського господарства по Полтавській губернії, – майже кожне торгове містечко має один, а то і два склади різних фірм»¹⁸. Якщо вести мову про земські склади на українських землях Російської імперії загалом, то згідно з даними Б. Весе-

ловського, перші з них виникли ще у 1885 р. і з кожним наступним роком їх кількість постійно зростала (табл. 8). Якщо у 1885 р. на території Лівобережної і південної України лише одне повітове земство мало склад сільськогосподарських знарядь праці, то у 1904 р. вже усі 57 повітових земств мали такі склади.

Таблиця 8

Кількість повітових земств Наддніпрянської України, які мали власні сільськогосподарські склади на рубежі XIX – XX ст. *

№ п/п	Губернії	Кількість повітових земств, що мали склади		Усього місць продажу у 1904 р.
		1885 р.	1904 р.	
1	Катеринославська	–	5	14
2	Полтавська	1	15	20
3	Таврійська	–	7	11
4	Харківська	–	10	46
5	Херсонська	–	6	23
6	Чернігівська	–	14	17
	Разом по Україні	1	57	114
	Загалом по 50 губерніях Європейської Росії	12	312	382

Джерело: Веселовский Б. История земства за сорок лет. Том второй. СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. С. 182.

Загальна кількість складів сягала 114. Порівнюючи відповідні цифрові показники по шести губерніях Наддніпрянської України і усієї Європейської частини імперії, робимо висновок, що при 10 % населення згаданих регіонів питома вага у них сільськогосподарських складів сягала 30 %, що свідчить про досить активну участь місцевих органів земського самоврядування України у розповсюдженні нових, більш досконалих знарядь праці, машин і механізмів. Цілком слушно зауважив свого часу Б. Веселовський про неоднакове ставлення губернських земств до змісту діяльності сільськогосподарських складів як загалом по імперії, так і по її українському регіону зокрема. Одні земства (Таврійське, Херсонське і Чернігівське) мало цікавились їх функціонуванням, тоді як інші зосередили свою увагу на кредитуванні повітових земств (Полтавське), а Катеринославське і Харківське губернські земства і фінансували повітові земства і самі займались безпосередньо організацією вищезгаданих складів¹⁹.

Земські склади після їх організаційного оформлення практикували такі основні операції: а) комісійну торгівлю; б) продаж за готівку; в) продаж у кредит і г) прокат. Комісійні операції складів мали три види, перша з яких полягала у тому, що склад згідно із замовленням приватних осіб, виписував собі ті чи інші предмети. Зміст комісійної операції другого роду зводився до того, що склади продавали населенню знаряддя, здані на комісію фірмами.

Комісійні операції третього роду полягали у тому, що склад брав на себе посередництво по продажу товарів місцевого виробництва, головним чином насіння і знарядь праці кустарного виробництва.

Віддача знарядь праці, машин і механізмів напрокат практикувалась не часто. Найпоширенішою з українських губерній вона була на Херсонщині. У 1897 р., наприклад, Єлисаветградське земство влаштувало близько 7 прокатних станцій. Вартість прокату була встановлена з урахуванням зносу. Для плуга вона була визначена у 20 коп. за добу, а для віялки – 50 коп. В інших земствах, серед яких провідне місце посідала Харківська губернія, прокат застосовувався майже виключно до зерноочисних сільськогосподарських машин²⁰. І все ж основна частина знарядь праці, машин і механізмів, а також насіння відповідних сільськогосподарських культур, продавалась складами у **кредит**. Терміни кредитування практикувались складами від 6 місяців до 3 років. Основними завданнями земських складів було, за визначенням Московського агрономічного з'їзду 1901 р., «не лише продаж поліпшених машин, знарядь і насіння, але... й знайомство населення з поліпшеними машинами, знаряддями і насінням, здешевлення їх... Чистий прибуток складу повинен йти на розширення операцій складу, але інколи може йти і на загальні агрономічні заходи земства...»²¹.

Певне уявлення про те, чим торгували і що пропонували у кредит дрібним товаровиробникам земські сільськогосподарські склади, дають відповідні відомості про склад Миргородського земства. У 1910 р. цей склад пропонував клієнтам такі товари: плуги однолемішні Р. Сакка вартістю 28 руб.; плуги фірми І.І. Ген (22 руб.); трьохлемішні Еккерта (38 руб.); чотирьохлемішні (51 руб.); комплект корпусу до плугів Р. Сакка (11 руб.); борони польові Валькурна (5 руб.); борони польові Ліна (12 руб.); 12 дисків Дірінга (69 руб.); екстирпатори кустарні (5 руб. 50 коп.); екстирпатори фірми Р. Сакка (29 руб.); граблі Дірінга на 30 зубів (53 руб.); культиватори Клейна з передками (58 руб.); жатки Дірінга (170 руб.); коренерізки Гельферіх-Саде (33 руб.); катки заводу Вольського (85 руб.); куколевідбірники Н. Гейда (130 руб.); сортировки-змійки «Рекорд» № 3 (19 руб.); віялки Штеле (25 руб.); ножі для різки сіна (3 руб.); оприскувачі «Планц» спинні (15 руб.); пульверизатори ручні (4 руб. 50 коп.); пропашники «Планет» ручні № 17 (7 руб. 50 коп.); пропашники «Планет» кінні № 8 (22 руб.); снопов'язалки фірми М. Гарріє (310 руб.); сепаратори «Корона» (41 руб. 35 коп.); соломорізки фірми «Бенталя» (17 руб.); сінокосилки «М. Корішка» (130 руб.); сівалки заводу М. Гельферіх-Саде (212 руб.); сівалки заводу Еккерта (120 руб.); букер заводу І.І. Нейфельд «Поле» (60 руб.); ваги десятичні заводу Гесс (23 руб.)²².

Загальною тенденцією діяльності земських сільськогосподарських складів було постійне зростання їх товарообігу (табл. 9). Як бачимо, навіть за відсутності відповідних даних за 1910 р. по Кременчуцькому, Лубенському та Роменському повітах, загальне зростання товарообігу за десять років, що минули після подвірного перепису 1900 р., склало щонайменше 455 %.

Таблиця 9

**Товарообіг повітових земських складів Полтавської губернії
за 1900–1910 рр. ***

№; п/п	Повіти	Продано машин та ін. товарів (руб.)		Відсоток зростання за 1900–1910 рр.
		у середньому за 1900 р.	у середньому за 1910 р.	
1	Костянтиноградський	47172	177705	376,71
2	Хорольський	32168	111818	347,6
3	Полтавський	30968	70711	228,33
4	Золотоніський	18963	64749	341,44
5	Кременчуцький	18134	?	–
6	Прилуцький	16663	27106	162,67
7	Переяславський	13586	46344	341,56
8	Миргородський	13227	61221	462,84
9	Зінківський	8662	36834	425,23
10	Пирятинський	8545	18596	217,62
11	Гадяцький	8499	56086	659,91
12	Кобеляцький	7681	110448	1437,93
13	Лубенський	6372	?	–
14	Роменський	1141	?	–
	Разом	231781	781618	455,0

* Дешевый М.С. Очерки деятельности земских складов. Очерк 2-й. Деятельность земских сельскохозяйственных складов Полтавской губернии. Киев: Тип. Насл. И. Шенфельда, 1917. С. 21.

Найвищими темпами зростав товарообіг земських складів у Кобеляцькому повіті – 1437,93 %. Далі йшли склади Гадяцького повіту – 659,91 %; Миргородського – 462,84 % та Зінківського – 425,23 % повітів. Найменші темпи зростання перепис 1910 р. зафіксував у Прилуцькому повіті – 162,67 %. Але і цей показник свідчить про зростання товарообігу земських сільськогосподарських складів, що само по собі свідчить про реальні успіхи місцевих органів земського самоврядування у справі модернізації місцевого сільськогосподарського виробництва, що заслуговує, звичайно, на схвальну оцінку. Результат діяльності земських сільськогосподарських складів високо цінували тогочасні агрономи. «Земські склади сільськогосподарських знарядь і машин у Полтавській губернії, – писав у своєму звіті за 1910 р. місцевий державний інспектор сільського господарства, – відіграли величезну роль у справі знайомства населення і розповсюдження серед нього корисних знарядь шляхом *кредиту* і дешевих цін». Ці склади і у даний час, вів далі інспектор, «відіграють роль регулятора цін на знаряддя і ця місія земства могла б мати значно більше значення, коли б земства мали у своєму розпорядженні значно більші обігові кошти, ніж вони мають тепер»²³. Так, Полтавський повітовий земський склад домовився з приватними складами про знижки на товари, куплені оптом. Сівалки заводу Ельворті, наприклад, по преїскуранту коштували 110 руб., а земському складу вони обходилися у 102 руб. або 110 руб. замість 120 руб.²⁴.

Результатом діяльності земських складів стала поява у сільськогосподарських товаровиробників таких машин і механізмів, про які ще кілька десятиліть назад вони, мабуть, і не чули. Згідно з даними такого достовірного джерела як подвірний перепис 1910 р. у Полтавській губернії, наприклад, у 1910 р. сільськогосподарські товаровиробники вже мали у своєму розпорядженні 54309 віялок і сортувалень, 18501 сівалка, 12743 молотарок, 11632 жатки і снопов'язалки, не кажучи вже про металеві плуги (223941) та борони із залізними зубами (472115)²⁵.

Не можна забувати і про ще одну форму кредитування земством сільськогосподарського виробництва на рубежі XIX–XX ст. Мова йде про інвестиції органів земського самоврядування у створення кооперативних організацій різних типів. Одним із видів тогочасної кооперації були сільськогосподарські товариства, перше з яких у 1865 р. виникло саме на Полтавщині. Станом на 1913 р. в губернії вже нараховувалось 306 таких об'єднань, тобто більше, ніж у будь-якій іншій аналогічній територіально-адміністративній одиниці Російської імперії²⁶. За регіонами своєї діяльності усі ці кооперативи розподілялись на товариства малого району, повітові і губернські. Основну масу таких товариств складали дрібні, тоді як повітових нараховувалось 10, а губернських, які розповсюджували свою діяльність на усю губернію, було лише три. Станом на 1 січня 1917 р. на Полтавщині вже було 325 сільськогосподарських товариств, з яких три губернські, 10 повітових і 312 дрібних²⁷, що складало близько 7 % подібних товариств усієї Російської імперії.

Про суттєву фінансову допомогу дрібним сільськогосподарським товариствам свідчить, наприклад, відповідна статистика 1912 р. У цьому році 18 дрібних сільськогосподарських товариств Лохвицького повіту отримали у якості фінансової допомоги від губернського земства 1900 руб., а від повітового земства – 1800 руб. З цієї суми 600 руб. було зараховано як сплата кредиту, що його отримало Лохвицьке сільськогосподарське товариство від земства ще у 1897–1898 рр.²⁸ У 1904 р. губернські земські збори дозволили Лохвицькому сільськогосподарському товариству отримати кредит у сумі 3000 руб. терміном на 10 років для збільшення товарообігу його торгового складу. Товариство не змогло у встановлені терміни погасити кредит, а тому просило повітові земські збори звернутися до губернських зборів з пропозицією надати відстрочку по кредиту ще на 10 років, на що отримало згоду, враховуючи «несприятливі для торгівлі обставини даного часу...»²⁹.

Роль сільськогосподарських товариств полягала ще й у тому, що у їх діяльності важливу роль відігравав прокат сільськогосподарських знарядь праці, машин і механізмів, які знаходилися у розпорядженні даного товариства³⁰. Згідно з даними помічника губернського земського агронома Т.В. Зенченка, станом на 1912 р. 192 товариства Полтавської губернії мали власні прокатні пункти машин і механізмів, які через відсутність потрібних коштів не могли купити навіть з допомогою кредиту дрібні сільськогосподарські товаровиробники. Вихід вони бачили у тому, щоб взяти відповідний

товар у тимчасову оренду за певну плату. Права і обов'язки клієнтів прокатних пунктів у різних товариствах дещо відрізнялися між собою. У більшості випадків право користуватися тими чи іншими машинами і механізмами прокатних пунктів мали не лише члени кооперативу, але і сторонні особи. У тих випадках, коли машини і механізми були власністю товариства або були надані у вигляді товарного кредиту департаментом землеробства, умови користування ними встановлювали самі товариства. Якщо відповідні товари товариству надавало земство, то саме воно і встановлювало правила їх використання. Найчастіше товариства встановлювали для своїх членів певні пільги порівняно із сторонніми особами. Найпоширенішими пільгами для членів товариства було надання їм переваги у черзі на ту чи іншу машину або механізм. Деякі товариства надавали товари зі свого складу своїм членам на умовах плати за користування, яка була у 3–4 рази нижчою, у порівнянні зі сторонніми особами. Що стосується розмірів плати, то для знарядь, призначення яких було як поліпшення сільськогосподарських робіт, так і пропаганда саме цього знаряддя праці, то плата за користування встановлювалася досить низькою. В основу розрахунку відповідної суми у цьому разі було покладено витрати на амортизацію, ремонт і утримання товару. За користування іншими машинами і механізмами бралась плата з таким розрахунком, щоб мав місце незначний прибуток. У більшості випадків лише жатки і молотарки, рідше соломорізки, давали товариству прибуток, хоч у випадках інтенсивного використання виручка від прокату трієрів досягала досить значних розмірів – до 100 руб. і більше. У тих випадках, коли машини і механізми були надані товариству земством, плата за прокат нерідко ділилась порівну між товариством і земством. При цьому товариство брало на себе витрати на утримання, зберігання і ремонт машин³¹.

Губернські і повітові земства Наддніпрянської України брали також участь і у кредитуванні ощадно-позичкових, кредитних та споживчих товариств, які значною мірою завдячували своїм становленням та інтенсивним розвитком на рубежі ХІХ–ХХ ст. саме цим органам місцевого самоврядування. Беручи до уваги те, що у наступному розділі ми будемо детально говорити про організаційно-правові основи функціонування двох перших із щойно згаданих кооперативних організацій, ми обмежились тут лише загальними зауваженнями з цього приводу. Зміст цих зауважень полягає у тому, що земці українського регіону у більшості випадків займали досить активну позицію щодо розвитку у своєму регіоні ощадно-позичкових та кредитних товариств, у яких вони вбачали спосіб поліпшення економічного становища дрібних товаровиробників, особливо після аграрних виступів безземельного і малоземельного селянства у 1902 та 1905–1907 роках. Робота місцевих органів земського самоврядування по розповсюдженню кредитної кооперації на селі особливо помітно активізувалась після публікації закону про кредитні товариства 1895 р. Так, Лохвицьке земство у 1898 році ухвалило постанову з недвозначною назвою «Про сітку кредитних товариств», у якій містилась програма ро-

звітку такої кооперації у Лохвицькому повіті на найближчі п'ять років. Планувалося, зокрема, організувати цілу сітку таких товариств, чисельність яких повинна була скласти не менше 17. «Зрозуміло, – читаємо у відповідній постанові земства, – що ця сітка може бути створена протягом кількох років, залежно від того, яку суму земські збори знайдуть можливим виділяти щорічно із свого кошторису у якості кредиту товариствам. На думку управи, без суттєвого обтяження бюджету можна щорічно виділяти для цього півтори чи дві тисячі рублів з тим, щоб спрямувати до основного капіталу кожного новоствореного товариства 500 руб.»³². Повітова управа пропонувала земським зборам схвалити її пропозицію про внесення до кошторису 2000 руб. для позики новоствореним товариствам по 500 руб. при 4 % річних. Одночасно з цим земство обрало свого представника для «керівництва разом з управою і загального нагляду за їх діяльністю»³³.

Згідно зі звітом Хорольської повітової земської управи за 1915 р. щодо діяльності у повіті кредитних і ощадно-позичкових товариств, основний капітал 19 таких кооперативних організацій у цьому регіоні станом на 1 січня 1916 р. складався з власного капіталу – 50 423 руб., тоді як позичений у Державному банку – 15 105 руб.; у Державних ощадних касах – 31 052 руб.; у земствах і приватних осіб – 2 661 руб.³⁴. Отже, увесь позичений фонд складав загалом 48 818 руб., у якому питома вага кредитів Державного банку дорівнювала 31,0 %; Державних ощадних кас – 63,6 %, а земства і приватних осіб лише 5,5 %. Але усі 19 кооперативних об'єднань Хорольського повіту (окрім Обонянського) були створені вже у роки столипінської аграрної реформи, коли до формування основного капіталу кредитних і ощадно-позичкових товариств, згідно з відповідним законодавством, були залучені Державні ощадні каси, що і пояснює перевагу їх кредитів у новостворених кооперативах. У перші ж роки створення таких товариств, тобто до столипінської аграрної реформи, роль земств у формуванні основного капіталу кредитних товариств важко переоцінити, адже в окремих випадках земство надавало таким кооперативам позику до 10 000 руб. при 4 % річних терміном на 28 років, про що, зокрема, дізнаємося з постанови Миргородських повітових земських зборів 41 чергового скликання 30-го вересня, 1 і 2-го жовтня 1905 р.³⁵ Подібне становище з наданням позик кредитним товариствам органами земського самоврядування мало місце і в усіх інших губерніях Російської імперії, де функціонували такі органи, про що, зокрема, у 1914 р. повідомляв журнал «Вестник мелкого кредита»³⁶.

Восени 1905 р., коли аграрні антиурядові виступи в країні сягнули свого апогею, земства Наддніпрянської України з метою зниження соціальної напруги на селі робили спроби надання навіть безвідсоткових кредитів для організації виробничих кооперативів з числа безземельних селян. Один з таких випадків мав місце у Миргородському повіті, коли на розгляд земських зборів було винесено питання про субсидювання селян-артільників с. Маладиківщини, підготовлене Економічною радою Миргородського повітового

земства 25 вересня 1905 р. Ідея такої артілі належала десяти селянам вищезгаданого села, які у своїй заяві до Миргородського земства повідомляли причини бажання створити саме виробничу артіль. «Будучи досить бідними і малоземельними людьми, – писали вони, – ми майже не мали можливості займатися землеробством, заробляючи засоби до існування від снопу. Проте з кожним роком навколишні поміщики і козаки все більше скорочують збирання сноповниками (тобто виручку. – Д.С.), замінюючи його снопов'язалками та лобогрійками. Таким чином, і ця єдина можливість заробити хліба для своєї родини втрачається нами остаточно. Обробляти землю нам теж немає можливості, по-перше, тому що навколишні землевласники мало здають землі в оренду, а, головним чином, тому, що у нас немає ні знарядь, ні худоби»³⁷. Артільщики у числі 10 домогосподарів просили видати їм безпроцентну позику кожному по 45 руб. для купівлі «живого і мертвого інвентаря» терміном на 6 років. Своім рішенням від 2 жовтня 1905 р. повітове земство ухвалило надати згаданим артільникам 450 руб. у якості позики терміном на 6 років для купівлі 8 корів і 2 коней, а також надати у безкоштовне користування зі свого складу 2 плуга і одну сівалку³⁸.

Земства Наддніпрянської України мали значні витрати на пропаганду серед населення новітніх досягнень сільськогосподарської науки та передової практики, беручи активну участь у заснуванні дослідних полів, сільськогосподарських шкіл, організації розплідників коней, великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз та птиці, друкуючи масовим тиражем сільськогосподарські газети і журнали³⁹. А були ще у зимовий період кількатижневі курси, де могли підвищити свою кваліфікацію усі бажаючі, адже заняття з ними проводили висококваліфіковані фахівці, серед яких були такі знавці своєї справи, як В.І. Сазанов, С.Ф. Третяков, Ю.Ю. Соколовський, О.О. Ізмаїльський та ряд інших. Проте цей вид діяльності здійснювався земством не у формі кредитування, а безпосереднього фінансування відповідних заходів, що вже виходить за рамки нашого дослідження.

З усього вищесказаного можна зробити висновок про багатогранну і досить ефективну роботу органів земського самоврядування українських губерній Російської імперії у сфері кредитування продовольчих потреб мешканців села у період неврожайних 1891–1892 років. У будь-якому випадку, масового голоду тогочасна влада при усіх її відомих недоліках не допустила, у чому була, як ми бачили, і заслуга земства.

Важливим аспектом кредитної політики земства на рубежі ХІХ–ХХ ст. була активна участь у посередницькому кредиті, що дало можливість суттєво активізувати процес забезпечення дрібних товаровиробників обіговими коштами, які йшли, як правило, на такі потреби непривілейованих станів, як купівля худоби, землі та інвентарю.

Ще одним досить суттєвим фактором реальної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам була участь земства в організації складів сільськогосподарських машин і механізмів, знарядь праці та насіння, які безпосе-

редні товаровиробники могли отримати і, головне, реально отримували у кредит.

Останньою із числа проаналізованих нами форм участі земства у кредитуванні сільського населення була участь у формуванні основного капіталу новостворених кредитних товариств, що теж заслуговує на позитивну оцінку. Земство навіть робило спроби організації виробничих кооперативів у формі сільськогосподарської артілі, однак широкого розповсюдження останні не набули через ряд причин, серед яких свою роль відігравала схильність українського селянина до індивідуального господарювання на своїй власній землі.

* * *

Органи земського самоврядування з самого початку їх створення у 1865 р. в шести губерніях Лівобережної і Південної України неодноразово ставили питання щодо законодавчого забезпечення функціонування кредитних установ, які б могли забезпечувати найрізноманітніші потреби сільськогосподарських товаровиробників в обігових коштах. Після скасування кріпосного права привілейована частина суспільства в особі поміщиків-дворян не задовольнялися отриманням у ході викупної операції значних коштів, вимагаючи від уряду створити іпотечні кредитні установи, які б могли надавати їм позички для модернізації рослинництва і тваринництва, пристосовуючи господарство своїх економік до нових, часто ринкових методів господарювання. Першим земством не лише у рамках українських губерній, але і усієї Російської імперії, якому вдалося створити свій власний іпотечний банк, було Херсонське губернське земство. Хоч створена ним установа і мала назву «банк», проте за змістом Статуту цього «банку» це було кредитне товариство, приклад діяльності якого бажали наслідувати й інші земства, зокрема, Чернігівське і, особливо, Полтавське. Проте царський уряд не бажав надавати земським органам місцевого самоврядування надто великі, на його думку, економічні повноваження, а тому під різними приводами всіляко затягував вирішення цього питання на законодавчому рівні. Лише під тиском назрівання реальної загрози існуванню самодержавної влади, як певної соціально-економічної і політичної системи, царизм на початку ХХ ст. пішов у цьому питанні на певні поступки, чому значною мірою сприяло активне обговорення кредитної політики уряду на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості. Однак замість земських банків, на обговоренні яких особливо наполягало Полтавське земство, центральна влада дозволила створити лише земські каси дрібного кредиту з обмеженими фінансовими ресурсами. Та при усіх своїх недоліках у процесі забезпечення організаційно-правових основ кредитування сільськогосподарських товаровиробників земство все ж не лишилось у цій справі стороннім спостерігачем, ініціюючи час від часу подачу відповідних клопотань перед Міністерством внутрішніх справ, яке до створення у 1906 р. Головного управління землеводства і землевпорядкування контролювало, по суті, увесь процес форму-

вання законодавства практично в усіх сферах суспільного життя, включаючи, звичайно, і аграрний сектор економіки країни.

Загалом же незважаючи на свої обмежені ресурси та жорсткий контроль своєї діяльності з боку місцевої держаної адміністрації в особі губернатора, земство ряду українських губерній своєю діяльністю суттєво сприяло економічному розвитку країни, надаючи посильну допомогу населенню як у натуральній формі (продовольчі кредити та організація земських складів сільськогосподарських знарядь праці, машин і механізмів), так і у формі посередницьких кредитів між Державним банком та дрібними товаровиробниками, а також інвестиційних позичок при заснуванні кредитних товариств.

1. Словник законодавчих термінів. Київ: Основа, 2000. С. 246.
2. Состояние сельского хозяйства в Полтавской губернии летом и осенью 1886 г. По сообщениям корреспондентов. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1887. С. 91.
3. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1892 год. По сообщениям корреспондентов. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1893. С. 227.
4. Отчет Полтавской губернской земской управы об обеспечении населения продовольствием вследствие неурожая в 1892 году. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1894. С. 24.
5. Там само. С. 30.
6. Там само.
7. Там само. С. 58.
8. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII-го очередного созыва. Полтавской губернской земской управы доклады 1897 года. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1897. С. 169.
9. Там само. С. 171.
10. Там само. С. 174.
11. Задолженность сельских обществ по казенным, земским и мирским окладным сборам и в продовольственные капиталы. Из обследования 1893 г. о сельских обществах 46-ти губерний Европейской России. Разработано по поручению господина министра внутренних дел для высочайше учрежденной комиссии по пересмотру Устава о народном продовольствии. Изд-е ЦСК МВД. СПб.: Гос. типогр., 1894. С. 18.
12. Высочайше утвержденный Устав Государственного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XIV. СПб.: Тип II Отдел. собствен. Его Император. Велич. Канцелярии, 1894. № 10767.
13. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 год. Год шестой. Полтава: Тип. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. С. 153.
14. Там само. С. 154.
15. Там само. С. 155.
16. Полтавский земский календарь на 1908 год. Издание Полтавского губернского земства. Год первый. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1907. С. 132.
17. Полтавскому губернскому земскому собранию 50-го очередного созыва губернской земской управы доклады 1914 года. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1915. С. 49.
18. Чрезвычайному Полтавскому губернскому земскому собранию 20-го ию-

ня 1917 года губернской земской управы доклады. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1917. С. 16.

19. Отчет инспектора сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1910 год. СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1912. С. 30.

20. Веселовский Б. История земства за сорок лет. Том второй. СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. С. 186.

21. Там само. С. 189.

22. Там само. С. 191.

23. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 107. Оп. 1. Спр. 1: «Сільськогосподарський склад Миргородського земства». Арк. 70.

24. Отчет инспектора сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1910 год. СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1912. С. 35.

25. Там само. С. 32.

26. Дешевый М.С. Очерки деятельности земских складов. Очерк 2-й. Деятельность земских сельскохозяйственных складов Полтавской губернии. Киев: Тип. насл. И. Шенфельда, 1917. С. 7

27. Т.В. Количество сельскохозяйственных обществ в Полтавской губернии // Хуторянин. 1913. № 17. С. 479.

28. Дешевый М.С. Очерки деятельности земских складов. Очерк 2-й. Деятельность земских сельскохозяйственных складов Полтавской губернии. Киев: Тип. насл. И. Шенфельда, 1917. С. 21.

29. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. Выпуск первый. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1918. С. 12.

30. Лохвицкому очередному уездному земскому собранию 51-го созыва Лохвицкой уездной земской управы доклады. 1915 год. Лохвица: Тип. Радилевского и Пун, 1915. С. 134.

31. Полтавскому губернскому земскому собранию XLII очередного созыва губернской земской управы доклады 1906 года. Полтава: Типо-литограф. Торгов. Дома И.Л. Фришберг и С. Зорохович, 1906. С. 20.

32. Зенченко Т.В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / под ред. Ю.Ю. Соколовского. Полтава: Изд. журнала «Хуторянин», 1914. С. 116.

33. Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII созыва очередному уездному земскому собранию 1897 года. Полтава: Тип. Бр. Э. и Н. Дельберг, 1898. С. 85.

34. Там само. С. 86.

35. Отчет Хорольской уездной земской управы за 1915 год: в 2-х частях. Хорол: Тип. Ш.Д. Хайкина, 1916. С. 89.

36. Постановления Миргородского уездного земского собрания 41 очередного созыва 30-го сентября, 1 и 2-го октября 1905 г. и приложения к ним. Миргород: Тип. Ш.В. Шик, 1906. С. 390.

37. Земство и народный кредит // Вестник мелкого кредита. 1914. № 23. С. 849–851.

38. Там само. С. 423.

39. Там само. С. 427.

Розділ 4. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОБЛАШТУВАННЯ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ АКЦІОНЕРНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ ТА ДРІБНИХ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ

4.1. Організаційно-нормативне забезпечення діяльності акціонерних земельних банків

Процес підготовки та зміст нормативної бази акціонерних земельних банків, що функціонували у другій половині XIX і на початку XX ст. на території Наддніпрянської України ґрунтовно висвітлено у публікаціях знаного в Україні та далеко за її межами правознавця В.Є. Кириченка¹. Беручи до уваги цей факт, ми обмежимося у своєму дослідженні лише загальною характеристикою ролі і місця правових аспектів українських акціонерних земельних банків у системі сільськогосподарського кредиту часів Російської імперії на рубежі XIX–XX ст.

Як вже зазначалося раніше, в ході підписання «уставних грамот» поміщики отримали від держави мільярдне суми коштів, які могли бути використані для перебудови маєтків на ринкових засадах. Проте у більшості випадків дворяни використовували їх не у виробничій сфері, що неминуче поставило на порядок денний пошук нових фінансових ресурсів для свого розгультного життя. Аналіз численних публікацій 60–70-х років свідчить про наявність в урядових колах двох тенденцій щодо подальшого розвитку кредитної системи Російської імперії, в основі яких лежало зруйнування монолітності дворянського стану. Якщо одні поміщики успішно опановували капіталістичні форми господарювання, шукаючи різноманітні способи його модернізації², то інші (а їх була більшість) мало що робили у цьому плані, вимагаючи від уряду надання їм усе нових і нових пільг та привілеїв у різних сферах суспільного життя, включаючи і питання урядової кредитної політики³.

Пореформені економічні зміни позначалися, звичайно, і на політичних поглядах тих чи інших груп дворянства щодо проблем поземельного кредиту. Представники першої з вищезазначених груп вимагали створення вільних (за прикладом країн Західної Європи) умов розвитку іпотечного кредиту і, відповідно, легкого доступу до кредитних ресурсів, тоді як їх супротивники наполягали на наданні поземельного кредиту державного та вузькостанового характеру, кінцевою метою якого було збереження навіть збиткових маєтків за їх власниками з числа помісного дворянства.

Позиція першої з вищезгаданих груп дворянства була відображена, зокрема, у проекті Статуту Загального поземельного банку, який 6 грудня 1861 р. було опубліковано у столичних газетах. Серед уповноважених на за-

снування такого банку були: таємний радник Олександр Потьомкін, генерал-ад'ютант Олександр Паткун, генерал-майор Сергій Кушелєв, князь Борис Галіцин та ряд інших представників тогочасного російського істеблїшменту. На початку січня 1862 р. проект Статуту такої іпотечної установи було розіслано місцевим губернаторам, включаючи й регіон Наддніпрянської України. Проте через пасивну позицію щодо можливої діяльності Загального поземельного банку Міністерства фінансів, заклопотаного питаннями, пов'язаними з викупною операцією 1861 р., даний проект так і не було реалізовано⁴.

До 1872 р. внаслідок закриття дореформених державних кредитних установ застава землі приватними власниками була рідкісним явищем, адже відповідні операції здійснювали лише Земський банк Херсонської губернії (з 1864 р.) і організоване у Санкт-Петербурзі Товариство взаємного кредиту. Однак ситуація на українських землях Російської імперії суттєво змінилась після затвердження у 1871–1872 рр. статутів Харківського, Полтавського, Київського та Бессарабсько-Таврійського акціонерних земельних банків. Відомий свого часу підприємець О.К. Алчевський та управляючий Харківською конторою Державного банку економіст І.В. Вернадський, були у числі перших у Російській імперії бізнесменів, хто у 1870 р. ініціював заснування приватних акціонерних іпотечних банків. Після розгляду і схвалення запропонованого харків'янами Статуту такого банку у Державній Раді імператор затвердив його 4 травня 1871 р.⁵ Через рік, 8 квітня 1872 р. було затверджено Статут Полтавського земельного банку⁶, серед засновників якого був усе той же Іван Вернадський, батько всесвітньо відомого засновника науки про ноосферу Володимира Вернадського.

Статути Харківського, Тульського та Полтавського земельних банків, височайше затверджені думкою Державної ради 31 травня 1872 р., були визнані взірцевими. Це означало, що при умові, коли засновники інших аналогічних банків підготують проекти статутів подібних іпотечних установ відповідно до статутів вищезазначених банків, то вони автоматично одержать законодавчу підтримку на найвищому рівні, включаючи і Міністерство фінансів. Так у 1872 р. були затверджені статути Київського⁷ та Бессарабсько-Таврійського⁸ акціонерних земельних банків.

Створені у 70-х роках ХІХ ст. на території Наддніпрянської України акціонерні земельні банки, діяльність яких, як правило, виходила далеко за межі українського регіону, були комерційними проектами. Це означає, що отримання прибутку було для них першочерговим завданням, що зумовлювало досить жорсткі, порівняно, наприклад, з Дворянським банком, умови кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Візьмемо для прикладу Статут Полтавського земельного банку, окремі статті якого протягом трьох десятиліть кінця ХІХ ст. змінювались чотирнадцять разів⁹. Якщо при затвердженні Статуту 8 квітня 1872 р. регіон діяльності цієї іпотечної установи обмежувався лише територіями Полтавської та Чернігівської губерній, то у 1911 р., окрім вищезгаданих, додавалися ще Харківська, Київська, Єре-

ванська, Єлисаветпольська, а також області Самаркандська, Сир-Дар'їнська, Ферганська, Семипалатинська і Семиріченська¹⁰. Згідно зі ст. 1 Статуту Київського земельного банку від 5 липня 1872 р., зоною функціонування цієї іпотечної установи були Київська, Чернігівська, Полтавська та Волинська губернії¹¹. Відповідні регіони діяльності були визначені також у статутах Харківського та Бессарабсько-Таврійського земельних банків. Кредитне товариство під назвою Земський банк Херсонської губернії теж мало свій чітко окреслений район діяльності, куди, окрім Херсонської губернії, входили також Катеринославська, Таврійська та Бессарабська¹². Як бачимо, найбільшу територію охоплював своєю кредитною політикою Полтавський акціонерний земельний банк.

Як вже згадувалось раніше, статuti Харківського і Полтавського земельних банків на урядовому рівні визнавалися зразковими, а тому умови кредитування сільськогосподарських товаровиробників в усіх чотирьох українських акціонерних банках були приблизно однаковими. Проте все ж певні відмінності мали місце. Так, Статут Харківського, як, між іншим, і усіх інших аналогічних банків, містив щодо позик окремий розділ під назвою «Операції банку», відповідні норми права якого майже слово у слово повторювали вищезгадані статuti Полтавського¹³ та Київського¹⁴ земельних банків. Починався цей розділ визначенням предмета застави, яким могла бути земля або міське нерухоме майно (§ 10). Кредити могли бути як довгострокові, так і короткострокові (§ 12), а їх розмір не міг перевищувати 60 % оціночної вартості майна (§ 13). Але якщо у Статуті Полтавського банку клієнт міг отримати кредит під заставу майна вартістю не менше 250 руб.¹⁵, то у Київському – не менше 500 руб.¹⁶ Певні відмінності мали місце й у § 23 обох статутів, який у Київському земельному банку щодо продажу майна боржників було доповнено згадкою про певні особливості Правобережної України, де серед поміщиків переважали представники польської знаті, опозиційної у своїй основній масі до російської адміністрації, яку поляки вважали окупаційною. Як у одному, так і в іншому земельному банку, статuti 1872 р. надавали право клієнтам отримати довгострокову позику під заставу землі терміном на 43,5 року. У цьому випадку позичальник зобов'язувався виплачувати банку кожні шість місяців 3 % зростання «і у розмірі, визначеному зборами, але не більше $\frac{3}{4}$ % створення запасного капіталу банку, у вигляді дивідендів акціонерам та на витрати по управлінню. На погашення позики, виданої на 43,5 року позичальник зобов'язаний вносити кожні шість місяців $\frac{1}{4}$ % з усієї суми кредиту»¹⁷.

Короткострокові позички у земельних банках могли бути видані під заставу відповідного майна терміном від одного до трьох років (§ 38). Якщо довгострокові позички видавалися заставними листами відповідної вартості (§ 33), які приносили їх власникам кожні півроку (2 січня і 1 липня) 6 % прибутку, то короткострокові – готівкою (§ 39). Розмір відсотків за цим видом кредиту у кожному конкретному випадку визначало правління банку, про що

публіка могла дізнатись з відповідної публікації правління банку на сторінках «Правительственного вестника» та місцевих губернських відомостях (§ 40).

Застосування на практиці статутів акціонерних земельних банків протягом 1872–1873 рр. поставило на порядок денний необхідність узгоджених дій цих іпотечних установ як у сфері умов сільськогосподарського кредиту, так і у відносинах між банками та центральними і місцевими органами державної влади. З цією метою, починаючи з 1874 р., у столиці почали скликатись з'їзди представників земельних банків. Серед пунктів програми першого такого з'їзду, затвердженої міністром фінансів М.Х. Рейтерном, було також питання щодо вироблення єдиного підходу у справі здійснення торгів простроченого земельного майна. Головував на з'їзді, який розпочав роботу 10 березня 1874 р., один з високопоставлених державних чиновників – статс-секретар князь Д.А. Оболенський, а серед його делегатів були представники від Харківського земельного банку (А.К. Алчевський і Д.Н. Бразоль), Полтавського (А.М. Варшавський і Л.П. Томара), Київського (Н.К. Виноградський), Бессарабсько-Таврійського (К.І. Писаржевський) та Херсонського земельного банку (П.Д. Августинович). Не залишилось осторонь від обговорення проблем акціонерних земельних банків і Міністерство юстиції, яке направило для участі у роботі з'їзду своїх представників – статських радників П.А. Маркова та І.Я. Голубєва. Учасникам з'їзду були роздані примірники брошури під назвою «Сборник материалов и справок по вопросам, подлежащим обсуждению на съезде», який повинен був допомогти делегатам з'їзду оволодіти інформацією, потрібною для кращої орієнтації у тих проблемах, які були сформульовані у програмі з'їзду. У своєму зверненні до делегатів з'їзду міністр фінансів М.Х. Рейтерн підкреслив важливу роль земельних банків в економічному житті країни. «Від ваших дій, говорив він, – буде залежити майбутнє Росії і у цьому відношенні ви не можете не прийти до висновку, що між усіма поземельними банками існує найтісніший зв'язок, адже дії кожного банку впливають на кредит усіх інших банків»¹⁸.

У ході обговорення програми з'їзду серед інших проблем, на які делегати звертали увагу уряду, був порядок видачі довгострокових кредитів. Суть проблеми полягала у тому, що при існуючому порядку правління, перед тим як видати узгоджену з позичальником позичку, треба було спрямувати відповідні документи до кредитної канцелярії Міністерства фінансів для дозволу випуску відповідних заставних листів. Якщо кредитна канцелярія дозволяла їх випуск, то заставні листи направлялись до правління банку. Таким чином, процес видачі кредиту нерідко тривав «два-три тижні, місяць і більше ...»¹⁹. За цей час обставини у позичальника інколи змінювалися і позичальник, з'явившись до банку, повідомляв, що тепер вже пізно і позичка йому не потрібна. «У банка залишаються на руках заставні листи, які він, звичайно, в обіг не пускає. Це явище, – говорив на з'їзді один з активних пропагандистів кредитної справи А.В. Яковлев, – є абсолютно природним при теперішньому

стані справ»²⁰. Результатом дискусії з цього питання стала резолюція першого з'їзду земельних банків такого змісту: «З'їзд, визначаючи теперішній порядок дозволу Міністерства фінансів випуску заставних листів дуже складним як для банку, так і для позичальників, вважає необхідним повідомити про ці незручності міністра фінансів, не формулюючи своїх способів розв'язання цієї проблеми»²¹.

Загалом з 1874 по 1909 рр. було організовано проведення дванадцяти з'їздів представників акціонерних земельних банків (10–24.III.1874 р.; 15–22.XII.1874 р.; 10–21.XII.1875 р.; 14–27.II.1879 р.; 20.I – 3.II.1884 р.; 21–25.I.1888 р.; 4–14.XII.1890 р.; 5–13.III.1892 р.; 11–27.I.1894 р.; 9–14.XII.1896 р.; 10–13.III.1906 р.; 12–17.III.1909 р.)²². В роботі усіх 12 з'їздів активну участь брали представники українських земельних банків. Щодо земського банку Херсонської губернії, то проблеми діяльності акціонерних банків цього правління цікавили, очевидно, мало, адже лише на першому з'їзді був його представник, тоді як в усіх наступних одинадцяти з'їздах ніхто з його керівництва участі вже не брав. Один із засновників Харківського земельного банку А.К. Алчевський брав участь у десяти перших з'їздах, а після його смерті інтереси акціонерів представляв на дванадцятому з'їзді вже В.Г. Коренєв. На усіх з'їздах акціонерів Полтавського банку у різні роки представляли А.М. Варшавський, Л.П. Томара, А.І. Горвіц, І.В. Вернадський, І.І. Зеленський, І.Д. Стефанович та С.С. Хрульов. Для координації діяльності акціонерних земельних банків вже на перших з'їздах було ухвалено рішення про створення такого колективного органу, як Комітет з'їздів. Окрім координації дій земельних банків, у перервах між з'їздами його члени виконали велику роботу по теоретичному осмисленню функціонування іпотеки в конкретно-історичних умовах Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., для чого Комітет організував публікацію величезного масиву різноманітної інформації, у числі якої особливе місце посідають такі видання, як «Статистика довгосрочного кредита в России». Загалом завдяки Комітету з'їздів було надруковано 73 книги з питань кредиту, куди входили як законодавчі акти, так і понад 50 томів статистики. Як правило, кожного року виходило по три випуски «Статистики довгосрочного кредита», які є, по суті, чи не єдиним узагальнюючим джерелом вивчення сільськогосподарського кредиту в Росії кінця XIX – початку XX ст.

З'їзди представників акціонерних земельних банків та діяльність їх координаційного центру в особі Комітету з'їздів відіграли значну роль у вдосконаленні тогочасного кредитного законодавства. Так, за час роботи з'їздів було підготовлено і, відповідно, опубліковано для широкого загалу п'ять видань «Устава акционерных банков с разъяснением вопросов, возникающих на практике при его применении»²³. Перше видання Статуту акціонерних земельних банків було опубліковано у 1877 р. за дорученням четвертого з'їзду акціонерних банків. Враховуючи численні зміни у кредитному законодавстві та статутах ряду акціонерних земельних банків, п'ятий з'їзд доручив Коміте-

ту з'їздів підготувати до видання нову редакцію Статуту акціонерних банків, що й було здійснено у 1886 р.

Якщо статуту українських земельних банків видання 1871–1872 рр. майже слово у слово повторювали відповідні параграфи один одного, то протягом наступних десятиріч відмінності в умовах видачі кредиту ставали все більш помітними. У будь-якому разі друге видання Статуту акціонерних земельних банків пропонувало кілька можливих редакцій тих чи інших статей. Так, Комітет з'їздів вважав можливим фіксацію у Статутах акціонерних банків трьох варіантів § 11, у якому мова йшла про умови видачі кредиту. Станом на 1886 р. у деяких банках (Харківському і Полтавському) мала місце така редакція цього параграфа: «Позики видаються лише під заставу майна, вільного від боргів, або ж з умовою їх сплати за рахунок виданого кредиту з тим, щоб у подальшому банк мав переважне право стягнення боргу із заставленого майна».

Статутом російських акціонерних земельних банків пропонувалось доповнити цей § такими нормами права: «Заставлене у банку майно може бути віддане з відома банку у заставу під додаткові позички сторонніх рук, але із збереженням за банком переваги у частині задоволення боргу перед банком за виданий кредит». Та найповнішою виявилась третя редакція § 11. Після слів «... за виданий кредит» читаємо: «Спосіб погашення чи переводу до банку боргів державним кредитним установам визначається за згодою правління з Міністерством фінансів»²⁴. Далі розкривались умови переходу заставленого майна у спадок, у випадках дарування чи продажу.

Неоднозначним серед представників земельних банків було і тлумачення § 12 статутів, де мова йшла про довгострокові і короткострокові позички. Це питання обговорювалось навіть у Державній Раді при затвердженні Статуту Полтавського банку. Беручи до уваги те, що довгострокові і короткострокові позички здійснювались на підставі різних норм права, було визнано доцільним ввести до проекту Статуту Полтавського банку аналогічну норму, закріплену вже у Статуті Харківського банку. Її зміст полягав у тому, що довгострокові і короткострокові позички не можуть одночасно вважатися за одним і тим самим майном. При обговоренні даного питання на першому з'їзді акціонерних земельних банків було ухвалено звернення до Міністерства фінансів з пропозицією затвердити таку редакцію § 12: «Позички видаються: а) довгострокові і б) короткострокові. Такі позички можуть одночасно вираховуватися на одному і тому самому майні з тим, щоб загальний їх розмір не перевищував 60 % оціночної його вартості, не зобов'язуючи при цьому банк видавати додаткові позички готівкою в усіх випадках, коли позичальник має право на отримання додаткової довготермінової позички». У зв'язку з тим, що до 1879 р. Міністерство фінансів залишало це питання відкритим, четвертий з'їзд представників земельних банків одноставно ухвалив рішення щодо відновлення клопотання про дозвіл банкам видавати довгострокові і короткострокові позички під заставу одного і того самого майна з

тим, щоб загальна сума кредиту у жодному разі не перевищувала 60 % його вартості. Разом з цим предметом дискусій виявилось питання про те, чи слід при цьому ставити перед позичальником певні додаткові умови. Врешті-решт, четвертий з'їзд ухвалив таку постанову: «Обмежити видачу цих позик таким: 1) щоб короткострокові позички видавались на основі останньої спеціальної оцінки, без проведення нової і 2) щоб вони не перевищували 1/10 частини згаданої оцінки»²⁵. У травні 1881 р. імператор затвердив ухвалу Державної Ради, якою міністру фінансів було надано право дозволяти на основі клопотань загальних зборів акціонерних земельних банків затверджувати відповідну норму права, зафіксовану у статутах цих банків щодо можливості надавати своїм клієнтам короткострокові позички під заставлене вже на умовах довгострокового кредиту майно. Проте умови видачі такого кредиту Державна Рада сформулювала досить жорсткі. На її думку, земельні банки при цьому повинні були враховувати таке: 1) короткострокові позички дозволяються у розмірі, який би не перевищував 10 % оцінки майна. При цьому сукупність боргів не повинна була перевищувати 60 % його вартості; 2) короткострокові позички, згідно з § 11 статутів, можуть видаватися лише під заставу майна, вільного від боргів, за винятком довгострокових боргів банку, до якого звернувся клієнт із умовою погашення боргу за рахунок виданої позички. На практиці це означало, по суті, заборону видавати такого роду короткострокові кредити. Проте на п'ятому з'їзді земельних банків (1884 р.) представники Київського акціонерного банку знову торкнулися цього питання, заявивши, що обмеження розміру короткострокової позички при поєднанні її з довгостроковою є недоречним. Представник Київського акціонерного банку А.М. Бердяєв обґрунтовував свою тезу тим, що довгостроковий іпотечний борг у більшості випадків обтяжує землевласника, не надаючи йому ніякої допомоги. «Поєднання довгострокового кредиту з короткостроковим, без обмеження прав власника, може призвести до того, що власник маєтку, витративши довгостроковий кредит на сплату боргів, завжди буде мати можливість отримати короткостроковий кредит для ведення господарства, не звертаючись про цьому до послуг обтяжливого з економічної точки зору приватного кредиту»²⁶. Пропозиція представника Київського акціонерного банку знайшла підтримку більшості делегатів п'ятого з'їзду, який ухвалив рішення щодо порушення клопотання перед Міністерством фінансів про необхідність внесення відповідних змін до § 12 Статуту, проте підтримки уряду у цьому питанні акціонерні банки не отримали²⁷.

Тривалі дискусії викликали на з'їздах земельних банків і питання, пов'язане з порядком продажу з публічних торгів заставленого у цих банків майна. Вже на першому з'їзді делегати вказали на такий недолік статутів акціонерних земельних банків, як відсутність у них порядку здійснення публічного продажу заборгованого майна. Беручи до уваги наявність такого порядку у Статуті Товариства взаємного кредиту, делегати першого з'їзду запропонували використати існуючий досвід, включивши відповідні норми права і

у статуту своїх банків. Після тривалого розгляду у різних інстанціях такої пропозиції делегатів першого з'їзду 18 травня 1882 р. Його Імператорською Величністю було затверджено думку Державної Ради з цього питання. Новий закон дозволяв внести відповідні зміни до статутів земельних банків щодо правил продажу заборгованого майна з публічних торгів. Ними, зокрема, було визначено, що після того як мине шість тижнів після закінчення двох пільгових місяців, у ході яких в «Правительственном вестнике» буде здійснено три публікації оголошення про продаж земельної ділянки боржника, може бути проведено публічний продаж відповідного майна. Далі у чотирнадцяти пунктах було викладено увесь порядок продажу, який у цілому співпадав з тими нормами права, які були викладені не лише у Статуті Товариства взаємного кредиту, але й у відповідних нормах закону щодо діяльності Селянського поземельного банку²⁸.

Виконуючи побажання делегатів перших двох з'їздів Комітет розробив, а III з'їзд акціонерних банків затвердив Інструкцію для оцінки земель, що приймалися у якості застави земельними банками. Цією Інструкцією керувалися усі акціонерні банки при видачі кредиту під заставу земельних угідь. Інструкція передбачала два види оцінки: нормальну і спеціальну. Нормальна оцінка застосовувалась для прискорення видачі позик через те, що у наявності була можливість оцінити запропоноване у якості застави майно без огляду його на місці, тоді як спеціальна не допускалась тоді, коли, як правило, земля була вкрита снігом. Згідно з п. 9 Інструкції, кожен, хто бажав отримати кредит, мав надати правлінню банку або його агенту такі документи: а) заяву; б) опис маєтку; в) орендні умови; г) посвідчення повітової управи про кількість землі і розміру її оподаткування; д) план інструментальної зйомки; е) заставне свідоцтво; ж) ті документи чи відомості, які банк вважатиме потрібними, окрім вищезазначених.

При спеціальній оцінці клієнт повинен був надати ті самі документи, що і при нормальній оцінці. Окрім цього, банк вимагав також оціночний опис майна, підписаний власником. До складу оціночного опису входили: а) точне визначення місця знаходження ділянки в губернії, повіті і волості із зазначенням віддаленості її від повітового та інших найближчих міст; б) загальна кількість землі згідно з наданим планом; в) переважаючий у маєтку ґрунт і наявні способи його обробітку та використання; г) місця та умови збуту сільськогосподарської продукції; д) розподіл землі по угіддях: садибна, орна, сінокісна, вигінна, лісиста і незручна з указівкою прибутку, який приносять господарю кожна з них; е) назва інших, якщо такі є, джерел прибутку із визначенням його розміру.²⁹

Комітет з'їздів у 1884 р. розробив і спрямував на розгляд міністра фінансів записку у формі пропозицій щодо здешевлення сільськогосподарського кредиту в акціонерних банках, на дороговизну якого нерідко скаржились клієнти, частина з яких належала до складу непривілейованих станів. На думку Комітету з'їздів, для здешевлення кредиту держава на законодавчому

рівні повинна гарантувати таке звичне для акціонерних банків явище, як введення іпотеки, а також встановлення урядового контролю над функціонуванням приватних земельно-кредитних установ. У вищезгаданій записці Комітету з'їздів зазначалось, що проблема законодавчого врегулювання іпотеки була сформульована ще учасниками першого з'їзду представників земельних банків. Проте десять років, які минули з часу першого з'їзду, засвідчили, що дана проблема урядом так і не була розв'язана, у результаті чого земельні банки нажили собі судові процеси, ухвали яких через невизначеність законодавства не завжди були їх на користь³⁰. З часом це питання було розв'язане і, як бачимо, не без впливу представників земельних банків.

Гострі дискусії на з'їздах представників земельних банків і викликало ініційоване урядом П.А. Столипіна питання залучення цих іпотечних установ до реалізації планів щодо розвитку дрібного землеволодіння фермерського типу шляхом розширення меж його кредитування. Це питання було, зокрема, розглянуте XII з'їздом представників цих банків у 1909 р. Формальним приводом дискусії стала записка таємного радника В. Максимова, надіслана ним міністру фінансів. Її автор вважав неприпустимим, що у справі розвитку приватного землеволодіння приватні земельні банки займали позицію стороннього спостерігача.³¹ Найактивніше ідею розширення сфери діяльності акціонерних банків у справі розвитку селянських господарств фермерського типу відстоював голова правління Полтавського земельного банку С.С. Хрульов, який з цією метою запропонував якнайшвидше скасувати усі перешкоди на шляху до застави у приватних банках надільних селянських земель. Справа у тому, що, відповідно до закону від 15 листопада 1906 р., лише Селянському поземельному банку було надано право видачі кредитів під заставу надільної землі.³² Заперечуючи члену Ради міністру фінансів П.П. Цитовичу, який скептично ставився до можливої участі приватних земельних банків у розширенні кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників, С.С. Хрульов зауважив, що «дрібні землевласники можуть бути об'єктом діяльності земельних банків при умові, що буде вирішено законним шляхом земельним банкам видавати позички під заставу тих надільних земель, які нові землевласники виділять із спільного володіння на хутори»³³. Голова правління Полтавського земельного банку вказав на очевидні недоліки у справі кредитування дрібних товаровиробників Селянським банком, переконуючи учасників з'їзду, що через відсутність у цієї іпотечної установи прямої зацікавленості у такій справі, Державний банк «не може обслуговувати інтереси дрібних землевласників так, як будуть обслуговувати їх земельні банки, зацікавлені у зміні характеру землеволодіння»³⁴. Проте більшість делегатів XII з'їзду стала на бік П.П. Цитовича, визнавши цю пропозицію недоцільною і неприйнятною з точки зору інтересів самих земельних банків, зважаючи, очевидно, на певні фінансові ризики в ході кредитного забезпечення дрібного землеволодіння з його скромним економічним потенціалом³⁵. Акціонерні земельні банки мали певні проблеми навіть з тими позичальниками, хто нада-

вав у заставу великі земельні ділянки, про що свідчать, наприклад, результати діяльності цих кредитних установ протягом першого після їх організаційного становлення десятиріччя. Згідно з офіційними даними Харківський банк з 1871 по 1879 рр. здійснив 208 публікацій стосовно продажу майна своїх боржників; Полтавський – 723; Київський – 109; Бессарабсько-Таврійський – 852, надавши своїм клієнтам, які з різних причин так і не змогли погасити свої борги, 11 613 456 руб. Що ж до повернення позичок, то чотири українські земельні банки після продажу майна боржників змогли отримати лише 2 519 198 руб., або 21,7 % від загальної суми боргу³⁶.

Бажання уряду не обмежуватись системою контролю за допомогою участі у з'їздах представників земельних банків та адміністративними важелями Міністерства фінансів суттєво посилилося після подій, пов'язаних із зловживаннями керівництва Харківського акціонерного земельного банку, детально описаними у монографії приват-доцента Московського університету М.Я. Герценштейна³⁷. Суть цих зловживань полягала у тому, що харківський банкір і підприємець О.К. Алчевський наприкінці ХІХ ст. отримав від уряду під заставу цінних паперів кредит у сумі понад 6 млн. руб., проте криза початку ХХ ст. зруйнувала фінансові сподівання голови правління Харківського земельного банку. Ситуацію могла врятувати лише допомога Міністерства фінансів, проте його керівник С.Ю. Вітте не дозволив емісію облігацій загальною сумою у 8 млн. руб. під заставу підприємств, що належали О.К. Алчевському. Проведена на вимогу акціонерів з 22 по 31 травня 1901 р. ревізія виявила від'ємне сальдо банківського балансу у сумі 7,5 млн. руб. У своїй промові на суді прокурор звинувачував усе керівництво як земельного, так і тісно пов'язаного з ним Харківського торгового банку, у численних зловживаннях. «Земельний банк, – говорив прокурор, – ...отримував за допомогою незаконних операцій із запасним капіталом і заставними листами дострокового погашення великі суми і значну частину цього капіталу, загалом близько 5 400 000 руб., спрямував не на потреби іпотечного кредиту, а на зміцнення торгового банку... і відкриття кредиту О.К. Алчевському та його співробітникам...»³⁸. Певні зловживання працівників банку своїм службовим становищем мали місце й у ряді інших акціонерних банках, про що свідчить, наприклад, таємний лист прокурора Київського окружного суду, який 3 січня 1913 р. просив начальника губерньського жандармського управління «невідкладно здійснити розпорядження» про результати пошуку осіб, які ще у 1908 р. шляхом підробки відповідних документів викрали з Полтавського акціонерного земельного банку 200 000 руб. Підозра падала на таких собі Файнштейна та Саксонова, яких так і не знайшли³⁹.

Притягнувши до кримінальної відповідальності винних у зловживаннях, уряд вирішив надати державну фінансову допомогу новому складу правління Харківського земельного банку, сформованого під впливом відомих московських підприємців братів Рябушинських, які, по суті, і очолили цей банк. Окрім того, було вирішено надати Харківському земельному банку

державний кредит у розмірі 6 млн. руб. під забезпечення відсотковими паперами складочного капіталу цього банку⁴⁰. Мали місце скарги клієнтів на зловживання своїм службовим становищем функціонерів й інших банків, про що, наприклад, дізнаємося із листа на адресу Міністерства фінансів позичальників Бессарабсько-Таврійського банку від 8 лютого 1902 р. У згаданій заяві йшлося про те, що один з його працівників оцінник на прізвище Океман без хабарів не давав своєї згоди на видачу кредиту. Про те, що випадок з Океманом був не поодиноким, свідчать підписи клієнтів: Антон Марцон, Лаврентій Кобець, Ісидор Вечерек та інші. На відповідний запит Міністерства правління банку своїм листом від 20 березня того самого року заперечувало будь-які порушення закону з боку Окемана⁴¹. З метою посилення державного контролю за цією іпотечною установою до складу правління було включено представника Міністерства фінансів. Інформуючи імператора про діяльність земельних банків, міністр фінансів, а згодом і голова Комітету Міністрів С.Ю. Вітте, зауважував, що «подальше залишення земельних банків у... майже безконтрольному стані... становить серйозну небезпеку для всього громадського кредиту... Виникнення будь-яких сумнівів у надійності означених листів, випущених на багато мільйонів, могло б привести до такого напруження на грошовому ринку, наслідки якого важко передбачити»⁴². Саме за ініціативою С.Ю. Вітте на акціонерні банки було поширене положення Комітету Міністрів від 21 грудня 1901 р. щодо запровадження гласності та публічності у роботі вищого органу акціонерних товариств⁴³. Не викликає сумніву і те, що саме на посилення урядового контролю за діяльністю земельних банків була спрямована височайше затверджена думка Державної Ради від 29 квітня 1902 р. під недвозначною назвою: «Про затвердження правил про зміцнення діяльності приватних банків». Згідно з цим законом, до численних повноважень Міністерства фінансів додавалось ще й право проводити урядові ревізії, а відсоткові цінні папери, що купувалися акціонерними земельними банками за рахунок запасного капіталу, повинні були зберігатись виключно у місцевих конторах та відділеннях Державного банку⁴⁴. Є усі підстави погодитися з В.Є. Кириченком у тому, що правозастосовна практика закону від 29 квітня 1902 р. суттєво скоригувала діяльність акціонерних земельних банків саме до вимог земельного, а не якогось іншого кредиту. Проте суттєво посиливши контроль за діяльністю земельних банків на початку ХХ ст. уряд разом з тим не пішов на прямі законодавчі обмеження щодо надання поземельних позик, хоч і неодноразово закликав банкірів до певної стриманості як у кількості, так і розмірі пропонованих сільськогосподарським товаровиробникам позик⁴⁵. Як результат, акціонерні земельні банки Наддніпрянської України, за деякими винятками, з року у рік нарощували суми виданих переважно власникам земельних угідь відповідних кредитних ресурсів.

Важливу роль у регулюванні кредитної політики земельних банків відігравали такі підзаконні акти, як «Інструкції агентам», у яких було детально

описано повноваження і функції таких співробітників, як агенти банку. З точки зору предмета нашого дослідження певний інтерес викликають насамперед ті розділи Інструкції, які стосувались «спеціальної» оцінки землі, запропонованої позичальником під заставу. Так, § 10 «Інструкції агентам Київського земельного банку» ця іпотечна установа зобов'язувала свого співробітника первісну інформацію про майно майбутнього клієнта отримувати особисто від власників землі, після чого агент повинен був, «по можливості, виявити справжню кількість землі і повідомити про це правління»⁴⁶. Беручи до уваги те, що власники землі, як правило, намагалися перебільшити вартість свого нерухомого майна, агент у кожному конкретному випадку мусив викласти щодо цього свою точку зору, а оціночна комісія після отримання відповідного висновку агента на підставі § 15 Інструкції мала право знизити оцінку пропонувану до застави сільськогосподарських угідь. Якщо агенти мають можливість зібрати необхідні дані з джерел, які заслуговували на довіру, «то місцевий огляд маєтку при нормальній оцінці не є необхідним»⁴⁷.

Складніші умови підготовки висновку щодо вартості маєтку Інструкція передбачала при умові спеціальної оцінки. У цьому разі агент банку, отримавши заяву, оціночний опис, контракти, плани та інші документи, необхідні для оцінки оціночного опису, приступав до складання відповідного кошторису. Кошти на витрати по огляду маєтку агент повинен вимагати за таким розрахунком: роз'їздні по 7,5 коп. за версту, по два рублі добових і 0,25 % із суми нормальної оцінки. При цьому агенту наказувалось повідомити клієнта, що коли застava маєтку не відбудеться, отримані кошти будуть повернуті власнику майна. Одним із пунктів Інструкції (§ 30) було передбачено причини, які можуть збільшувати вартість маєтку. Такими причинами визначались: а) наявність рибної ловлі, пристані, базарні місця і таке інше; б) споруди, фабрики, заводи, млини, промислові споруди власника чи сторонніх осіб; в) шахти та каменоломні; г) значна кількість неосвоєних чи незручних земель, які не увійшли до подесятиної оцінки; д) різного роду права власності сусідніх та інших власників, зокрема, право інших осіб на користування землею, права доступу до лісу, пасовищ, пропуску до води тощо; е) отримання власником прибутку з орендарів маєтку на один чи кілька років наперед; ж) різні інші причини, які могли вплинути на більшу чи меншу можливість продати маєток у випадку заборгованості банку, у числі яких могли бути капітальні споруди, що не потребували або, навпаки, потребували ремонту⁴⁸. Таким чином, саме від вищезгаданих факторів клієнт міг отримати кредит за нормальною або спеціальною оцінкою.

Вищеназвані фактори, які визначали на цінність маєтку, впливали, таким чином, на розмір отриманого кредиту. Якщо звернутись до динаміки виданих довгострокових кредитів, то загальною тенденцією практично усіх чотирьох акціонерних банків Наддніпрянської України буде неухильне зростання, за окремими винятками, загальної суми кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Так, Харківський акціонерний земельний банк з

1872 по 1881 роки видавав кредитів на загальну суму 58 479 000 руб., тоді як протягом наступного десятиріччя (1882–1891) – 70 610 500 руб. Ще більше було видано кредитів за 1892–1901 роки – 117 293 600 руб. Дещо менше було видано кредитів у 1902–1911 роках 101 435 600 руб.⁴⁹ Певне зниження темпів кредитування сільськогосподарських товаровиробників у 1902–1911 роках пояснюється, очевидно, неспокійними у політичному відношенні роками (1905–1907), а також активізацією діяльності Селянського поземельного банку, кредити якого під час столипінської аграрної реформи сягнули свого апогею. Хоч у 1905–1907 рр. у Харківському акціонерному земельному банку і мало місце певне зниження загальної суми виданих кредитів, проте воно не було суттєвим, порівняно з іншими подібними іпотечними установами Російської імперії. Про це, зокрема, говорить той факт, що за кількістю і сумою виданих кредитів Харківський банк посідав у Російській імперії почесне п'яте місце⁵⁰. Цей банк видавав позики своїм клієнтам навіть у 1919 р., коли інші акціонерні банки майже припинили свої кредитні операції⁵¹.

Загальний висновок щодо постійного, за винятком окремих років, зростання кредитування акціонерними банками сільськогосподарських товаровиробників підтверджується і статистикою короткострокових позичок. Так, з 1872 по 1881 рр. Харківський земельний банк під заставу земельних угідь видав короткострокових кредитів на загальну суму 675 тис. руб., тоді як за наступне десятиріччя (1882–1891) – 10 897 тис. руб., а у 1892–1902 рр. – 12 911 тис. руб. Досить показовим виявилось те, що навіть на початку ХХ ст. короткострокові кредити цього банку продовжували зростати, склавши за 11 років (1902–1912) 13 902 тис. руб.⁵² Досить активно видавав короткострокові кредити і Полтавський акціонерний земельний банк, сума яких за 1874–1883 рр. склала 262 тис. руб.; за 1884–1893 рр. – 4 966 тис. руб.; за 1894–1903 рр. – 9 996 тис. руб.; а за 9 років початку ХХ ст. (1904–1912) – 12 126 тис. руб.⁵³

Якщо аналізувати усі земельні банки, які на рубежі ХІХ–ХХ ст. функціонували, наприклад, на Полтавщині, то виявиться, що до столипінської аграрної реформи, а саме, у 1901 р., найбільшу суму кредитів видавав Дворянський земельний банк (41 301 800 руб.). Друге місце посідав Полтавський земельний банк (19 625 800 руб.), тоді як Селянський посідав лише третє місце, надавши у цьому році 12 767 550 руб. Скромне четверте місце посідав Харківський земельний банк з його 3 242 000 руб. позик. Якщо ж брати до уваги середню суму виданих кредитів на одну десятину землі, то тут безперечним лідером був Селянський поземельний банк – 132 руб. На другому місці перебував Дворянський банк – 129 руб., тоді як у Полтавському акціонерному банку середня сума на одну десятину склала – 109 руб., а у Харківському – 104 руб.⁵⁴

Акціонерні земельні банки показали ефективність своєї роботи вже у 80-х роках ХХ ст., тобто через десять років після свого організаційного оформлення. Так, згідно з даними Комітету з'їздів представників установ земельного кредиту, у 1889 р. в іпотеці акціонерних банків перебувало 509 125

дес. землі, під заставу якої було видано 20 206 тис. руб. І це у той час, коли у Дворянському банку при заставі 155 085 дес. було видано 8 416 тис. руб., а у Селянському відповідні цифри співвідносились як 27 931 і 2 539 тис. руб.⁵⁵ Як бачимо, кредити у приватних банках суттєво перевищувала позики Державних банків за той самий відрізок часу. Навіть в умовах Першої світової війни земельні банки не лише не згорнули, а, навпаки, розширили масштаби кредитування сільськогосподарських товаровиробників, про що свідчать, наприклад, звіти Полтавського земельного банку, який у 1916 р. видав довгострокових (66 років і 2 місяці) кредитів на загальну суму 94 186 500 руб. Як і слід було чекати, основна частина кредитів стосувалась Полтавської губернії (25 469 400 руб). Далі йшли: Волинська (24 181 500 руб.), Харківська (24 103 200 руб.), Київська (15 020 200 руб.) та Чернігівська (4 665 600 руб.) губернії. Ще 746 600 руб. кредитів було видано в губерніях і областях Кавказького регіону⁵⁶. Якщо порівняти загальну суму виданих кредитів у воєнному 1916 р. з мирним 1909 р., то виявиться, що за усіма показниками відповідні цифри 1916 р. переважатимуть 1909 р., коли на термін 66 років і 2 місяці, де були найнижчі відсотки і, відповідно, клієнти бажали у своїй основній масі отримати кредит саме на цей термін, Полтавський земельний банк видав лише 4 489 900 руб.⁵⁷

Особливістю розвитку приватного іпотечного кредиту за допомогою акціонерних земельних банків у роки столипінської аграрної реформи було, як цілком справедливо у 2004 р. зауважив В.Є. Кириченко⁵⁸, те, що зростання суми боргу землевласників перед своїми кредиторами суттєво випереджало збільшення обсягу площі заставленої землі. Як свідчить «Статистика долгосрочного кредита» 1905 р. випуску, заборгованість клієнтів акціонерних банків збільшилась на 48 %, а площа заставленої землі всього лише на 8 %⁵⁹. У «Статистическом справочнике по Югу России» 1910 р. видання, опублікована цікава таблиця щодо суми боргу земельним банкам України станом на 1909 р. у порівнянні з питомою їх вагою щодо усіх тогочасних кредитних установ. Отже, на одного позичальника у Херсонській губернії припадало 49,32 руб. боргу; Таврійській – 44,78 руб.; Катеринославській – 39,77 руб.; Київській – 21,88 руб.; Полтавській – 27,36 руб.; Харківській – 21,71 руб.; Подільській – 25,74 руб.; Волинській – 19,06 руб. і Чернігівській – 14,21 руб. Заборгованість же усім кредитним установам на 1909 р. склала у вищезазначених губерніях на кожного позичальника відповідно: 87,48 руб.; 61,21 руб.; 47,81 руб.; 45,01 руб.; 34,10 руб.; 32,35 руб.; 29,31 руб.; 21,07 руб. і 19,42 руб.⁶⁰

Соціальний стан боржників, майно яких після кількох попереджень виставлялось на публічні торги, був найрізноманітнішим. Так, у 1909 р. Полтавським земельним банком було продано з торгів 20 дес. заставленої ще у 1892 р. землі, яка належала міщанину Городнинського повіту Чернігівської губернії. Його земля оцінювалась у 1260 руб., а сума боргу на момент торгів – 906 руб. На торгах же було виручено 1236 руб. Інший приклад стосувався

козака Кременчуцького повіту Полтавської губернії, який у 1897 р. заставив 10 дес. землі вартістю 1340 руб. Сума боргу складала 766 руб., а виручена на торгах у 1909 р. сума – 1800 руб. У цьому самому році з торгів було продано 58 дес. землі дворянина Борзненського повіту Чернігівської губернії за 4069 руб. при її вартості 9500 руб. Серед боржників знаходимо і купця Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, який у 1895 р. заставив у банку 54 дес. землі, вартістю 22 800 руб. станом на 1909 р. сума боргу складала 5 134 руб., а виручена на аукціоні – 5 951 руб. У цьому самому році серед проданого з аукціону земельного майна, заставленого у 1900 р., знаходимо навіть «дружину гофмейстера Височайшого Двору», 182 дес. землі якої вартістю у 43 400 руб. було продано за 27 933 руб.⁶¹ Основною причиною того, що виручена від публічних торгів сума нерідко не покривала усієї вартості проданої землі, було, очевидно, не лише відсутність достатньої кількості кандидатів у покупці, але й завищення вартості землі оцінщиками банку, які могли зробити це, скажімо, за хабар від продавця. За повідомленням «Вестника финансов, промышленности и торговли», у листопаді 1897 р. були оголошені торги заборгованого майна клієнтами Київського земельного банку: Бартишевицький А.В. – 78 дес.; Дембровський І.Ф. – 313 дес.; Зарубін Д.І. – 26 дес., Здоховський О.О. – 1100 дес.; Красовський Б.Б. – 1226 дес.; Лясковський І.І. – 237 дес.; Любарський І.С. – 30 дес.; Улашин К.Л. – 329 дес.; Чоловська Ю.В. – 88 дес. і Юр'євич І.Б. – 335 дес.⁶²

Через те, що основна маса позичальників брала кредит на максимальні терміни, то і боржників, відповідно, було найбільше саме серед цієї категорії клієнтів. Так, у Харківському земельному банку з усієї суми заборгованості за 1916 р. (115 429 300 руб.) основна маса (65,86 %) припадала на тих, хто взяв кредит на 66 років і 2 місяці. Серед тих, хто взяв кредит на 61 рік і 8 місяців, боржників було 9,54 %; на 51 рік і 9 місяців – 14,72 %; на 48 років і 8 місяців – 9,70 %; на 43 роки і 6 місяців – 4,96 %; на 38 років і 4 місяці – 3,35 %; на 31 рік і 2 місяці – 0,35 %; на 29 років і 9 місяців – 0,05 %; на 20 років і 7 місяців – 0,14 %; на 17 років – 0,001 %; на 14 років і 5 місяців, тобто найменший із можливих термінів довгострокового кредиту – 0,0009 %⁶³.

На відміну від Селянського та Дворянського державних земельних банків, акціонерні банки не здійснювали того чи іншого контролю за соціальним становищем своїх клієнтів. Як зазначали фахівці Міністерства фінансів, більшість акціонерних земельних банків вважали недоцільним надавати кредити тим клієнтам, які пропонували для застави майно, вартістю менше 3 тис. руб.⁶⁴ Але ж за офіційними статистичними відомостями земельного перепису 1905 р. на території Наддніпрянської України нараховувалось 1 893 842 двори (41,96 %), які мали у своєму розпорядженні до 6 дес. землі. Ще 699 286 дворів (28,42 %) мали ділянки площею від 6 до 9 дес. Чисельність заможних господарств, що мали від 9 дес. і більше, складала 397 318 (29,62 %)⁶⁵. Станом на 1914 р. саме селяни, а не дворяни чи інші привілейовані стани володіли основним масивом сільськогосподарських угідь. Якщо у

1862 р. в українських губерніях дворянам належало 18 977 тис. дес., то у 1914 р. вже 10 059 тис. дес., а це 20,2 % усього землеволодіння українського регіону⁶⁶. Логічно у цьому зв'язку припустити, що питома вага дрібних сільськогосподарських товаровиробників серед клієнтів не лише Селянського, але й акціонерних земельних банків повинна була складати значний відсоток. Проте з причин, які згадувались раніше, кредитування цієї категорії землевласників з боку акціонерних банків було незначним. Згідно з даними такого достовірного джерела, як опублікована Комітетом з'їздів земельних банків «Оценка земельных имуществ, допущенных к залогу в земельных банках за 1913 г.», дрібним землевласникам (до 10 дес.) у 1913 р. було видано у середньому по 7 позик на губернію⁶⁷. Беручи до уваги те, що саме у Полтавській губернії було сконцентровано найбільшу кількість дрібних товаровиробників (480 тис. у 1917 р.)⁶⁸, саме Полтавський земельний банк видав найбільше кредитів цієї категорії мешканців полтавського села. Цю тезу обґрунтував свого часу харківський дослідник В.Є. Кириченко, який підтвердив свій висновок звітом правління цієї іпотечної установи за 1911 р. Так, за його даними, протягом 1909–1911 рр. «з боку селян і міщан з'явилися вимоги на дрібні земельні ділянки, причому вимоги ці збільшуються, незважаючи на постійно зростаючі ціни на землю... Оскільки кожен покупець, спостерігаючи постійне зростання цін на землю, намагається купити землі у якомога більшій кількості, то, природно, він повинен вдатися до іпотечного кредиту...»⁶⁹.

Серед причин, що зумовлювали зростання попиту на кредити земельних банків, було також систематичне зростання у роки столипінської аграрної реформи цін на «хліб». Під цим поняттям тогочасна статистика розуміла ціни на сім основних зернових культур: жито, ярова і озима пшениця, гречка, овес, ячмінь та просо⁷⁰. Так, базарні ціни одного пуда вівса у Харківській губернії у 1909 р. склали 62 коп., тоді як у 1912 р. вже 78 коп.⁷¹ У Полтавській губернії ціна пуда пшениці у 1904–1908 рр. склала у середньому 88 коп., тоді як у 1909–1913 рр. – 92 коп.; пуда ячменю відповідно: 58 коп. і 59 коп.; проса – 60 коп. і 67 коп.⁷²

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що як наприкінці ХІХ, так і на початку ХХ століть, довгостроковий кредит в акціонерних земельних банках майже виключно визначався ринковими законами, основним змістом яких було прагнення отримати при найменших затратах максимальний прибуток. Як слушно зауважив В.Є. Кириченко⁷³, в умовах розвинутої капіталістичної економіки уряду важко давався контроль за діяльністю приватних іпотечних установ, адже йому так і не вдалося адміністративно-правовими заходами зупинити зростання земельних оцінок акціонерних банків, як не вдалося і використати фінансові ресурси цих іпотечних установ для мобілізації земельних угідь відповідно до планів в аграрній сфері столипінського законодавства. Протекціоністська політика уряду щодо дворянського землеволодіння фінансово-промисловими групами, які, власне, і контролювали усі акціонерні банки, з об'єктивних причин не підтримувалась. Проте

останні не наважувались відкрито критикувати урядову політику, здійснюючи це опосередковано, переважно через публікацію відповідних статей у тогочасній пресі, авторами яких були нерідко правники, економісти, члени легальних і нелегальних партій, теоретики і практики різного соціального походження та ідеологічних уподобань. Певні тимчасові незручності, які спричиняв банкам надмірний урядовий контроль, власники банків компенсували тим монопольним становищем, яке уряд на законодавчому і виконавчому рівнях забезпечив усім десяти акціонерним земельним банкам, що діяли на рубежі XIX–XX ст. у відповідних регіонах Російської імперії. Досить складно однозначно оцінити результати діяльності земельних банків. З одного боку, ці іпотечні установи сприяли мобілізації земельних угідь, які належали дворянам, та переходу певної їх частини до рук непривілейованих станів, тоді як, з іншого – немало поміщиків від застави землі отримували чималі прибутки, які вони могли використати на розвиток свого господарства шляхом якнайширшого використання здобутків науки і техніки. Проте основна маса клієнтів акціонерних банків з числа привілейованих станів, як і в ході викупної операції 1861 р., не змогла чи не схотіла вкласти отримані кошти у виробництво, прямим наслідком чого було постійне, упродовж 1871–1917 рр., скорочення дворянського землеволодіння та зростання заборгованості поміщицьких маєтків.

1. Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні... С. 72–223; Кириченко В.Є. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останнє двадцятиріччя XIX ст. *Держава і право*. Вип. 44. С. 397–405; Кириченко В.Є. Урядовий контроль за акціонерними іпотечними банками в умовах кризових явищ кінця XIX – початку XX ст. *Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского*. Серія «Юридические науки». Т. 22(61). № 1. 2009. С. 43–51; Кириченко В.Є. Акціонерні земельні банки та установи державного іпотечного кредиту у період революції 1905–1907 рр. (Співпраця та досвід правового регулювання). *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ*. 2009. № 3. С. 215–227; Кириченко В.Є. Українські земельні банки Російської імперії і фінансово-промислові групи. *Право і безпека*. 2012. № 1. С. 18–22; Кириченко В.Є. Правові підвалини формування мережі акціонерних банків земельного кредиту у 60–70-ті роки XIX ст. Практика українських губерній. *Право і безпека*. 2009. № 1. С. 21–31; Див. також: Райский Ю.Л. Акционерные земельные банки в России во второй половине XIX – начале XX веков: автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Курск, 1998. 41 с.; Проскурякова Н.А. Земельные банки Российской империи. Москва: РОССПЭН, 2002. 518 с.

2. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. К семидесятилетию доктора ист. наук Виктора Корнельевича Яцунского. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. С. 348–376.

3. Замечания министра финансов С.Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения. 1897 г. Публикация

И.Ф. Гиндина и М.Я. Гефтера // Исторический архив. 1957. № 4. С. 137.

4. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 214. Спр. 170: «Про поземельний банк». Арк. 6.

5. Высочайше утвержденный Устав Харьковского земельного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVI. 1871. № 49556.

6. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVII. 1872. № 5078.

7. Высочайше утвержденный Устав Киевского земельного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVII. 1872. № 50707.

8. Высочайше утвержденный Устав Бессарабско-Таврического земельного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVII. 1872. № 51294.

9. Устав Полтавского земельного банка, высочайше утвержденного 8 апреля 1872 г., с последующими изменениями по 1 декабря 1899 г. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. 49 с.

10. Справочная книжка Полтавского земельного банка. Полтава: Типо-литогр. преобр. Дохмана, 1911. С. 7.

11. Высочайше утвержденный Устав Киевского земельного банка. Ст. 1.

12. Устав земского банка Херсонской губернии. Одесса: Тип. «Товарищество», 1874. § 1.

13. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного банка. § 10–37.

14. Высочайше утвержденный Устав Киевского земельного банка. § 10–40.

15. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного банка. § 14.

16. Там само.

17. Там само. § 23.

18. Стенографический отчет общих собраний первого съезда представителей Российских земельных банков в 1874 г. СПб.: Тип. Безобразова и комп., 1874. С. 7–9.

19. Там само. С. 87.

20. Там само.

21. Там само. С. 93–94.

22. Съезд и Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Краткий обзор их деятельности за истекшие 1872–1913 гг. Изд. Комитета съездов представителей учреждений русского земельного кредита. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. С. 132.

23. Там само. С. 128.

24. Устав русских акционерных земельных банков // Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Устав акционерных земельных банков с разъяснением вопросов, возникших на практике при его применении. Второе перераб. и доп. изд. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1886. С. 35.

25. Там само. С. 59.

26. Там само. С. 60.

27. Там само. С. 61.

28. Там само. С. 118–120.

29. Там само. С. 479–480.

30. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кре-

дита. Записка, представленная господину министру финансов по вопросу об удешевлении кредита в акционерных банках. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1884. С. 33.

31. Сборник материалов и постановлений по вопросам, подлежащим обсуждению XII съезда представителей земельных банков. СПб.: Изд-е Комитета, 1909. С. 47.

32. Высочайший указ, данный Правительствующему Сенату «О выдаче Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. СПб.: Гос. типогр., 1906. С. 980–982.

33. Стенографический отчет заседаний XII-го съезда представителей земельных банков в марте 1909 года. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1909. С. 49.

34. Там само.

35. Там само. С. 51.

36. Устав акционерных земельных банков с разъяснением вопросов, возникших на практике при его применении. Первое дополнение по 10 февраля 1879 г. Составлено Комитетом съездов представителей учреждений русского земельного кредита. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1879. С. 10.

37. Герценштейн М.Я. Харьковский крах. По поводу злоупотреблений в Харьковском земельном и торговом банках. СПб.: Тип. Спб. Акц. Общ. «Слово», 1903. 202 с.

38. Там само. С. 159

39. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3096: «Справа про розшук у Києві осіб, які одержали з Полтавського земельного банку 200 000 рублів». Арк. 8.

40. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «Об упорядочении дел Харьковского акционерного земельного банка» // Собрание узаконений и распоряжений правительствующего Сената. СПб.; 1901. № 63. Ст. 1280.

41. Державний архів Одеської області. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 18: «Скарга позичальників на агента Окемана про незаконні його дії». Арк. 2.

42. Цит. по.: Кириченко В.Е. Установи довгострокового кредиту Російської імперії... С. 117.

43. Высочайше утвержденное 21 декабря 1901 г. Положение Комитета Министров «Об изменении и дополнении действующих узаконений относительно общих собраний и резолюционной части акционерных компаний, а равно состава правлений иных» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXI. СПб.: Гос. типография, 1901. № 20874.

44. Государственный Совет. Отчет председателя Государственного Совета. СПб.: Гос. типография, 1903. С. 51.

45. Кириченко В.Є. Назв. праця. С. 121.

46. Инструкция агентам Киевского земельного банка. Киев: Тип. Р. Добржанского, Б.г.и. С. 5.

47. Там само. С. 6.

48. Там само. С. 19.

49. Державний архів Харківської області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 27: «Історичний нарис Харківського земельного банку. Операції Харківського земельного банку з 1871 по 1912 рр.». Арк. 3–4.

50. Там само. Арк. 7.

51. Там само. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 65: «Книга видачі позик за 1919 р.». Арк. 3–4.
52. Державний архів Харківської облісті. Ф.71. Оп.1. Спр.27: «Історичний нарис Харківського земельного банку...». Арк. 3.
53. Статистика долгосрочного кредита в России. 1906 г. Вып. 1. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1906. С. 13.
54. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 г. Отдел 2. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1904. С. 125.
55. Петлин Н.С. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношении в связи с деятельностью в них Государственного банка и частных кредитных учреждений. Часть 1. СПб.: Б.и., 1893. С. 248.
56. Отчет Полтавского земельного банка за 1916 год. Полтава: Тип. Т-ва «Печатное дело», 1917. С. 42.
57. Російський державний історичний архів. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1161: «Справа звітів і додатків до них Полтавського земельного банку (1904–1913)». Арк. 6.
58. Кириченко В.Є. Назв. праця. С. 146.
59. Статистика долгосрочного кредита в России. 1906 г. Вып. 1. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1915. С. 9.
60. Статистический справочник по Югу России. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1910. С. 45.
61. Російський державний історичний архів. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1161: «Справа звітів і додатків до них Полтавського земельного банку». Арк. 21.
62. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 4. С. 233.
63. Отчет Харьковского земельного банка за 1916 год с 1 января по 31 декабря. Сорок пятый отчетный год. Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1917. С. 36.
64. Вестник финансов, промышленности и торговли. Указатель правительственных распоряжений по Министерству торговли (и по Министерству торговли и промышленности). 1914. № 14. С. 3.
65. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки ХІХ ст.). Київ: Наук. думка, 1970. С. 56; Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Изд-е ЦСК МВД. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1907. С. 110–111.
66. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К.: АН УССР, 1959. С. 16.
67. Оценка земельных имуществ, допущенных к залогоу в земельных банках за 1913 г. П.: Тип. В. Киршбаума, 1914. С. 27.
68. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1918–19 гг. Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1919. С. 23.
69. Кириченко В.Є. Назв. праця. С. 152.
70. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1915. – С. 76.
71. Современное состояние животноводства в Харьковской губернии (Зоотехническо-экономическое наследование). Выпуск первый. Лебединский уезд. Москва: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1915. С. 231.
72. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. С. 76.
73. Кириченко В.Є. Назв. праця. С. 164.

4.2. Організаційно-правові принципи функціонування кредитного товариства «Земський банк Херсонської губернії»

Успішний розвиток земельного кредиту у ряді країн Західної Європи протягом першої половини XIX століття викликав значний інтерес і бажання запозичити їх досвід і в умовах Російської імперії, уряд якої наприкінці 50-х років XIX століття розробляв проекти, наслідками яких мало бути скасування кріпосного прав. Отже, поряд з дискусіями щодо умов звільнення кріпосних селян та наділення їх землею, тогочасні інтелектуали активно обговорювали й проблеми кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Активну участь у дискусіях щодо цього брав і академік В. Безобразов, який в 1859 р. опублікував з цього приводу власне дослідження¹. Вихід друком його праці про сучасну організацію в Європі поземельного кредиту співпав у часі з роботою спеціальної комісії, яка взялась за розробку проектів щодо організації таких кредитних установ, як «Земські банки». До складу комісії, яку за дорученням імператора очолив директор Особливої Канцелярії з питань кредиту Ю.А. Гегемейстер, входили: виконувач обов'язків статс-секретаря Державної Ради А.П. Заблоцький-Десятовський, виконувач обов'язків заступника міністра внутрішніх справ М.А. Мілютін, статс-секретар його імператорської величності М.Х. Рейтерн, ректор Київського університету М.Х. Бунге, чиновник з особистих доручень Міністерства внутрішніх справ І.В. Вернадський, начальник Самарської губернії К.К. Грот, начальник Калузької губернії В.А. Арцимович, директор Комерційного банку Є.І. Ламанський, сенатор І.К. Цеймерн, дійсний член Академії Наук В.П. Безобразов, поміщик А.І. Кошелев, князь В.А. Черкаський та ряд інших фахівців з питань аграрного сектора економіки країни. Згідно з бажанням членів Комісії, практичною роботою по розробці основних принципів, на яких мали функціонувати Земські банки, керував академік В.П. Безобразов². Своє бачення майбутнього поземельного кредиту в Росії він виклав у вищезгаданій праці, ідеї якої зводились до такого. Посилаючись на досвід Європи, автор підкреслював його величезне суспільне значення через те, що цей кредит має справу «лише із землевласниками і землеробами». Поземельний кредит у розумінні академіка «є сильним допоміжним фактором у справі ліквідації кріпосного права». Ще у 1856 р. у своїй статті «Про поземельний кредит», яку автор опублікував у «Журналі Міністерства державних маєтностей»³ і передрукованій у 1858 році редакцією журналу «Сільський благоустрій»⁴, В.П. Безобразов досить чітко сформулював своє ставлення до поземельного кредиту. «Організація поземельного кредиту на твердих економічних принципах, – писав він, – які відповідають місцевим умовам народного господарства і об'єктивним законам суспільного виробництва, усе більше і більше стає актуальною, особливо у державах, де приватний капітал ще не створив нічого подібного. Зростання народонаселення, розвиток мануфактурної промисловості і торгівлі, поси-

лення попиту на продовольчу продукцію, а з іншого боку, очевидні успіхи сільськогосподарської науки, – вимагають капіталів, які через вдосконалення способів обробітку ґрунту збільшили її продуктивність і разом з ним продовольчі запаси»⁵. Основний висновок цього економіста полягав у тому, що «землеробський кредит може відкрити дрібним землевласникам і селянам шляхи для полегшення процесу виконання численних повинностей і для викупу з різного роду господарських відносин, у які поставили їх історичні і місцеві умови розвитку державного життя»⁶. Як видно із змісту щойно наведених суджень В. Безобразова, організація поземельного кредиту зможе допомогти поміщицьким селянам з меншими втратами для свого господарства здійснити в ході запланованої викупної операції перейти від підневільного до вільного стану своїх родин. Усі ці ідеї академік В. Безобразов озвучив на засіданнях згаданої комісії, яка протягом року змогла, нарешті, розробити проєкт організації земських банків. Зібрані в ході роботи Комісії відомості щодо поземельного кредиту, включаючи і дослідження В. Безобразова, були у 1860 році розіслані в усі губернії для ознайомлення землевласників з основними принципами, на яких планувалось дозволити організацію приватних банків, а також висловити свої зауваження щодо даного проєкту. Основними проблемами на шляху організації Земських банків, на думку Комісії, були такі: 1) недостатній рівень самодіяльності російського суспільства, яке звикло до урядової опіки; 2) нестача спеціальних відомостей щодо стану банківських операцій у колі приватних осіб, особливо з числа землевласників; 3) нестача вільних капіталів, а також довіри громадськості до роботи приватних кредитних установ; 4) недосконалість існуючого законодавства стосовно застави і боргових зобов'язань, тобто охорони прав кредиторів і спрощення процедури стягнення боргів; 5) селянське питання; 6) відсутність іпотечних книг, які забезпечували б права власників нерухомого майна і права на нього кредиторів.

Не обмежившись розсилкою на місця опублікованих на той час праць Комісії щодо іпотечного кредиту, за дорученням Міністерства фінансів керівник справами комісії В. Безобразов був відряджений у центральні губернії Росії (Тверську, Московську, Ярославську, Костромську, Калузьку, Володимирську, Рязанську і Нижегородську) з тим, щоб особисто зібрати відомості про наміри землевласників стосовно організації Земських банків. У своєму звіті, який В. Безобразов подав міністру фінансів 13 листопада 1860 року, автор узагальнив існуючі проблеми у такому вигляді. По-перше, потреба у поземельному кредиті після припинення позик з державних кредитних установ суттєво зросла. По-друге, на місцях існує попит на установи, де власники могли б надійно і з вигодою для себе тримати свій капітал. По-третє, на місцях існує побоювання принципу кругової поруки, яка планується в Земських банках. Немає також довіри серед громадськості і до такої форми кредитних установ, як акціонерні банки. По-четверте, в якості перехідного заходу від даного стану справ до класичного іпотечного кредиту, який існує у ряді європейських країн, місцеві землевласники пропонували організувати кредит

при губернських органах державної влади.

Прозвітувавшись перед міністром фінансів щодо свого відрядження, В. Безобразов у травні 1861 року склав і передав до Міністерства фінансів записку, в якій сформулював свої ідеї щодо практичної реалізації в країні такого бажаного для землевласників поземельного кредиту. Як і було у випадку з результатами роботи Комісії, міністр фінансів розіслав пропозиції автора проекту в губернії для аналізу і відповідних висновків. Підтримуючи загалом ідею реформування поземельного кредиту, місцеві поміщики відкидали можливість втручання уряду в процеси організації земських банків, вважаючи, що лише повна свобода приватного капіталу в утворенні і функціонуванні земельних банків може забезпечити їх успішну діяльність⁷.

Після того як основні принципи організації земських банків були, на решті, узгоджені, причин для подальшої роботи комісії начебто не було, проте залишалося нез'ясованим питання форми і змісту іпотечних книг, без яких земельні банки не могли функціонувати. Тому за пропозицією міністра фінансів згадана Комісія продовжила свою роботу. За традицією Комісія знову стала збирати відомості про функціонування іпотечної системи у «Царстві Польському та Остзейських (Прибалтійських. – Д.С.) губерніях», а також подібних установ, які функціонували в Росії, вивчаючи одночасно подані до Міністерства фінансів проекти статутів Санкт-Петербурзького міського кредитного товариства, Поземельного банку, Товариства приватного кредиту, Тверського земельного банку та ряду інших. Майже усі проекти статутів згаданих кредитних установ Комісія з різних причин відхилила, а з квітня 1861 року вона взагалі припинила свою роботу, через що проекти Статутів нових кредитних установ Міністерство фінансів передало до її Особливої Канцелярії з питань кредиту. Загалом же проект «Положення» про кредитні установи, в яких здійснювалась би застава нерухомого майна, не було внесено на затвердження в установленому законом порядку через різні точки зору щодо принципів функціонування такого виду іпотечного кредиту. Але центральним пунктом суперечностей все ж залишалось питання щодо втручання чи, навпаки, невтручання уряду в діяльність установ, заснованих на принципах взаємної поруки або акціонерного кредиту. Так, на початку 60-х років XIX століття у Російській губернії, включаючи і регіон Наддніпрянської України, з'явилися перші кредитні установи, серед яких найпомітніше місце посідав Земський банк Херсонської губернії. Специфіка цієї іпотечної установи полягала, зокрема, у тому, що: а) це був витвір, головним чином, помісного дворянства південно-західного регіону Російської імперії; б) за своїм змістом це було кредитне товариство, хоч і мало у своїй назві поняття «банк». Розглядаючи відповідне подання міністра фінансів загальні збори Державної Ради 20 травня 1864 року ухвалили рішення, згідно з яким на витрати, пов'язані із початком роботи Херсонського земського банку і для забезпечення первісних виплат по заставних листах, було виділено позику із продовольчого капіталу Херсонської губернії у сумі 100 000 руб. Передбачався такий порядок використання цих кош-

тів: 1) гроші асигнуються Міністерством внутрішніх справ у міру потреби на прохання правління банку разом із поясненням скільки і на які потреби планується використати кошти; 2) витрати одержаної таким чином суми здійснюються таким самим способом, як і власні кошти. Єдина різниця – регулярна інформація як місцевого земства, так і Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів, яким чином були використані отримані державні кошти; 3) повернення вищезгаданих коштів до продовольчого капіталу губернії повинно було здійснюватися протягом десятирічного терміну із платежем 3 % за користування кредитом⁸. У ст. 1 Статуту банку було сказано, що ця іпотечна установа є кредитним товариством під назвою: „Земський банк Херсонської губернії”, метою якого було „надання землевласникам Херсонської губернії засобів для отримання позики під заставу земельної власності”⁹. Передбачалось, що після затвердження Статуту банку губернському керівникові дворянства слід негайно опублікувати у Херсонських губернських відомостях та Одеському віснику відповідне оголошення. При наявності не менше 40 землевласників, які висловлять готовність стати членами кредитного товариства, останнє одержувало право на початок своєї роботи. Єдиною умовою, окрім кількості засновників, була наявність у них земельних угідь, загальна вартість яких не повинна бути меншою за 500000 руб. Таким чином, членами товариства могли бути лише ті, хто мав можливість заставити у ньому свою земельну власність. Лише за цієї умови клієнти могли розраховувати на відповідні кредити. Що ж до самих позик, то вони мали видаватися не готівкою, а заставними листами, тобто відсотковими паперами. При цьому сума кредиту не повинна була перевищувати половини вартості заставленого маєтку. Хоч ст. 12 Статуту і допускала до членства у товаристві „землевласників усіх станів Херсонської губернії”, проте реально ними могли стати лише заможні особи, адже іншою нормою цього документа (ст. 19) передбачалось недопущення до членства у випадках: 1) коли земельна власність потенційного клієнта була меншою за 100 дес. „зручної землі” і 2) коли позика під маєток була меншою за 500 руб. Термін позики – 34 роки і 11 місяців при 7 % річних, які повинні були вноситись двічі на рік: з 1 по 5 квітня і з 1 по 5 жовтня готівкою або заставними листами товариства, які приймалися по їх оціночній вартості.

З метою гарантування своєчасного повернення кредиту Статут встановлював досить жорстокий порядок оцінки запропонованого у заставу маєтку. Так, при визначенні площі маєтку слід було з’ясувати наявність лісового масиву, якість орних земель, кількість тих угідь, які залишилися у користуванні колишніх поміщицьких селян; площу земель, які здаються в оренду, чисельність сільських жителів, які мешкали на території маєтку, прибутки, які його власник одержував від об’єктів торгівлі, млинів, рибної ловлі, торгівлі тощо. Окрім загальної вартості маєтку, слід було з’ясувати також і розмір боргів, які мав власник запропонованої в якості застави землі. Отримавши відповіді на усі ці запитання від свого клієнта, товариство відправляло до маєтку так звану оціночну комісію, завданням якої була перевірка на місці отриманих від клієнта відомостей. Тер-

мін роботи такої комісії обмежувався сімома днями. Висновок оціночної комісії щодо маєтку брався до уваги при видачі кредиту, а зафіксовані в її звіті відомості мали юридичну силу упродовж п'яти років.

Боржниками Херсонського земського банку визнавалися ті клієнти (ст. 62), які з різних причин не змогли внести до 5 квітня і 5 жовтня належні платежі. У такому разі клієнт мав заплатити пеню, розмір якої становив 1 % з невнесеної суми за кожен місяць. Якщо клієнт до завершення наступного піврічного платежу не вносив належних коштів, то правління банку одержувало право призначити свого адміністратора для нагляду за маєтком боржника. У випадку недобросовісного господарювання власника маєтку, результатом якого, на думку адміністратора, мало бути його розорення, правління банку згідно зі ст. 63 Статуту одержувало право усувати власника від господарювання до повного погашення клієнтом заборгованості за кредитом. При неможливості погасити заборгованість з наявних прибутків протягом другого півріччя маєток виставлявся на продаж з публічних торгів, про що повідомлялось як у раніше згаданих місцевих газетах, так і столичних – Санкт-Петербурзьких та Московських відомостях. Перший торг маєтку боржника призначався за шість тижнів до закінчення третього півріччя. При неможливості отримати оціночну суму в ході першого торгу, через два місяці призначався другий. Якщо і в ході повторних торгів не буде можливості отримати потрібної суми, маєток, згідно зі ст. 66 Статуту, ставав повною власністю кредитного товариства і до завершення четвертого півріччя мав бути проданий за будь-якої умови, навіть при наявності збитків для товариства. Якщо в ході публічних торгів Земський банк Херсонської губернії не мав змоги отримати належну суму, то збитки, згідно зі ст. 70 Статуту, могли покриватися за рахунок прибутків кредитного товариства, а не власників заставних листів. Власник маєтку мав право уникнути продажу свого землеволодіння при так званих форс-мажорних обставинах: пожежа, град, повінь, падіж худоби, знищення зернових культур саранчею і *абсолютний* неврожай. Наявність останнього давало право землевласнику звернутися до правління не пізніше 15 вересня, а постраждалим від інших катаклізмів – протягом 15 днів після дня відповідного нещастя. Для підтвердження відповідної заяви своїх клієнтів правління товариства направляло особливу комісію, висновок якої давав право на відповідну пільгу. Зміст останньої, як сказано у ст. 71, полягав у звільненні від пені, встановленні інших термінів сплати заборгованості або у видачі додаткової позики у межах згаданої у ст. 4 банку (не більше половини оціночної суми маєтку). Пільги по платежах могли мати місце також і у випадку смерті власника заставленого майна, в усіх же інших випадках, окрім зазначених ст. 72 Статуту, ніяких пільг по платежах не передбачалось.

Важливою складовою Статуту кредитного товариства під назвою Земський банк Херсонської губернії, який знаходився під безпосереднім керівництвом Міністерства фінансів, був розділ 7, у якому було детально описано спосіб управління цією установою іпотечного кредиту. Найважливішими з

точки зору ефективності діяльності товариства були пункти Статуту, пов'язані із правами і обов'язками його правління, яке знаходилась у м. Одесі. Саме в руках правління, як було сказано у ст. 78 Статуту, зосереджувалась „вся розпорядча і виконавча влада товариства”. У примітці до ст. 79 зазначалось, що усі права і обов'язки правління повинні бути виписані у детальній інструкції, затвердженій загальними зборами з обов'язковою публікацією її в Одеському віснику і Херсонських губернських відомостях. У згаданих газетах планувалось також щорічно публікувати звіти правління, у яких слід було (ст. 80) викладати суть і наслідки усіх розпоряджень як правління, так і наглядової ради, а також ухвал загальних зборів товариства. На спостережену раду товариства, яка складалась із 5 осіб, покладались контрольні функції. Один із членів спостереженої ради (ст. 83 Статуту) зобов'язувався бути присутнім на кожному засіданні правління і у випадку виявлення порушення Статуту мав право вимагати попереднього розгляду сумнівного рішення правління на засіданні спостереженої ради. Стаття 84 Статуту давала право останній зменшувати розмір позики до 10 %, якщо рада визнає, що ухвалена правлінням позика не відповідає цінності іпотеки.

Вузькокласовий характер Земського банку Херсонської губернії досить чітко прослідковується у розділах, де йдеться про права і обов'язки членів кредитного товариства. Так, ст. 88 давала право голосу лише тим членам, які отримали позичку, загальна сума якої була не меншою за 5000 руб., тобто великим землевласникам. Ще однією статтею (№ 91) відсікалися від управління товариством ті його члени, які отримали до 5000 руб. позики. Мова йде про посади голови, директорів правління та казначея банку, а також членів спостереженої ради. Такий самий ценз встановлювався і для ще одного контролюючого органу – члена комітету власників заставних листів. Цей комітет, що складався із трьох членів, мав право призначати свого представника для постійної присутності на засіданнях правління банку з правом дорадчого голосу.

Практика застосування тих чи інших норм права, зафіксованих Статутом упродовж 60–70-х років XIX ст., змусили час від часу вносити окремі зміни до його змісту. Лише протягом перших десяти років (1864–1874) чи не кожного року (а інколи і двічі на рік) до Статуту Земського банку Херсонської губернії вносилися ті чи інші зміни. Серед зафіксованих автором цих рядків змін Статуту важливе значення для позичальників мали зміни від 10 червня 1874 р. ст. 1 нової редакції цього правового акта, яка давала право на кредит не лише землевласникам Херсонської, але й інших сусідніх губерній: Катеринославської, Таврійської і Бессарабської¹⁰. Відповідно до цієї норми було змінено ст. 12 Статуту 1874 р. щодо членів цього кредитного товариства, якими могли бути також і відповідні категорії мешканців вищезгаданих губерній¹¹. Зміни до Статуту вносилися і у 1880, 1883 та 1887 роках. Як і раніше, вони не були суттєвими. Серед найзначніших можна назвати зміни від 11 квітня 1887 р., згідно з якими термін позичок (ст. 22) міг надаватися як на 34 роки і 11 місяців (6,5 % річних), так і на 36 років і 6 місяців (6 % річних). Окрім цього, усі позичальни-

ки повинні були заплатити 0,25 % на запасний капітал і 0,25 % на витрати по управлінню банком¹². Черговими змінами Статуту, які мали місце у 1899 р., було встановлено нові терміни кредитування: 36 років і 6 місяців та 38 років і 6 місяців при тих самих відсотках річних платежів¹³. Один з них було здійснено згідно з височайше затвердженою думкою Державної Ради 28 травня 1883 р., яка стала наслідком відповідного подання міністра фінансів. Зміни стосувалися ст. 86–89, а також приміток до ст. 90 і ст. 91 Статуту Земського банку Херсонської губернії, проте вони стосувалися лише питань, пов'язаних із системою управління, тоді як питання позичок не зазнало жодних змін¹⁴. Чергові зміни до Статуту кредитного товариства під назвою „Земський банк Херсонської губернії” були внесені у 1902 р., інформація про які була опублікована не лише у такому малодоступному для тогочасної публіки виданні, як „Повне зібрання законів Російської імперії”, а й у „Віснику фінансів, промисловості і торгівлі” – періодичному виданні Міністерства фінансів. Зміни стосувались ст. 6 Статуту 1864 р., де мова йшла про використання запасного капіталу банку, основу якого складали 0,25 % збору із позичальників. У новій же редакції цієї статті мова вже йшла про формування запасного капіталу не лише за рахунок збору із позичальників, а й прибутків банку, „та інших надходжень, передбачених Статутом банку”¹⁵.

Загальні результати функціонування Земського банку Херсонської губернії з точки зору фінансової спроможності є підстави вважати позитивними, адже згідно зі звітом його правління за 46-й рік його існування (з 1.IX.1912 р. по 1.IX.1913 р.) оборот капіталів банку склав 428 974 942 руб.¹⁶ Проте в роки столипінської аграрної реформи досить чітко прослідковувалась тенденція до скорочення наявних коштів, основним призначенням яких, як вже згадувалось, був сільськогосподарський кредит. Так, якщо за звітний період 1909–1910 рр. загальна сума наявних коштів складала 286 441 крб., то на 1 вересня 1912 р. вона зменшилася до 135 224 крб. Хоч через рік вона дещо зросла (до 176 387 руб. на 1.IX.1913 р.), проте порівняно із періодом 1909–1910 рр. вона була на 110 тис. руб. меншою¹⁷. Станом на 1 вересня 1913 р., коли головою спостережної ради був барон М.А. Рено, а її членами Л.Г. Рейхорт, А.А. Видлер, К.А. Шапошников і П.В. Новицький, 1 вересня 1913 р. під заставу 3 248 874 дес. було видано кредитів, загальна сума яких склала 230 240 000 руб. За клієнтами було 195 076 026 руб. боргу, або 60 руб. на кожну заставлену десятину землі. Якщо взяти за основу увесь 49-річний період існування кредитного товариства під назвою „Земський банк Херсонської губернії” (з 1.IX.1864 р. по 1.IX.1913 р.), то як актив, так і його пасив, мав однакові показники, а саме: 247 314 115 руб., що говорить насамперед про беззбитковий характер діяльності цієї іпотечної установи¹⁸. Оцінка діяльності Земського банку Херсонської губернії його сучасниками була загалом позитивною, про що згадували у своїх працях, наприклад, професор Л.В. Ходський¹⁹, вчений секретар Міністерства фінансів О.А. Гур'єв²⁰, а також гласний Херсонського земства князь Кудашев²¹.

1. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе. С. 7.
2. Печерин Я.И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. С. 27.
3. Безобразов В. О поземельном кредите // Журнал Министерства государственных имуществ. 1856. № 7. С. 77–84.
4. Безобразов В. О поземельном кредите // Сельское благоустройство. 1858. № 1. С. 21–26.
5. Там само. С. 22.
6. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе. С. 31.
7. Там само. – С. 37.
8. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, издаваемый земским отделом Министерства внутренних дел. Т. V. Ч. 2. СПб.: Гос. типогр., 1865. С. 81.
9. Высочайше утвержденный устав Земского банка Херсонской губернии // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXIX. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Велич. Канц., 1864. № 40898.
10. РДА. Ф. 538. Оп. 2. Спр. 1196: «Звіти правління Земського банку Херсонської губернії». Арк. 350.
11. Устав Земского банка Херсонской губернии. Одесса: Тип. „Товарищество”, 1874. С. 5.
12. Там само. С. 9.
13. Там само. С. 8.
14. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета „Об изменении устава Земского банка Херсонской губернии” // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. III. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Велич. Канц., 1883. № 1611.
15. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета „Об изменении § 6 устава Земского банка Херсонской губернии” // Вестник финансов, промышленности и торговли. 1902. № 28. С. 536.
16. Російський державний історичний архів. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1196: „Отчеты правления Земского банка Херсонской губернии”. Арк. 329.
17. Там само. Арк. 330.
18. Там само. Арк. 310.
19. Ходский Л.В. Поземельный кредит в России и отношение его к крестьянскому землевладению. Москва: Типо-литогр. И.М. Кушнарев и К; 1882. С. 62.
20. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб.: Типо-литогр. „Якорь”, 1904. С. 62.
21. Там само. С. 183.
22. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. II. Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. XIV, 1686 с.
23. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества, с 5-го июня по 5-е ноября 1879 года. Полтава: Тип. губерн. правления, 1880. С. 7–8.
24. Проект устава Полтавского земского банка. СПб.: Тип. Л.В. Фомина, 1881. С. 6. Земский сборник Черниговской губернии. 1871. № 12. Чернигов: Земская типография, 1871. С. 342.
25. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVII: Черниговская губерния. СПб.: Отделение типографии П.П. Сойкина, 1903. С. 365.
26. Устав Земского банка Херсонской губернии. Одесса: Тип. «Товарищество», 1874. С. 51, 57, 60.

4.3. Кредитні та ощадно-позичкові товариства як правова основа дрібного кредитування сільськогосподарських товаровиробників

Інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин після скасування у 1861 р. кріпосного права зумовив виникнення не лише банківських іпотечних установ, але й добровільних кооперативних об'єднань. Про необхідність таких установ писав ще у 1869 р. гласний Санкт-Петербурзький міської Думи А.В. Яковлев. Будучи переконаним прихильником установ дрібного кредиту, він посилався на позитивний досвід Західної Європи, де кооперативний кредит на середину ХІХ ст. вже показав свою здатність забезпечувати якщо не усіх, то, принаймі, значну частину дрібних товаровиробників обіговими коштами. Дати народу кредит це, на переконання А.В. Яковлева, дасть йому можливість користуватися усіма благами нових реформ, сприяти виробництву нових багатств, а не здійснювати витрати на невиробничі потреби. Саме дрібний кредит, на думку цього громадського діяча, може забезпечити розвиток у середовищі непривілейованих станів такі необхідні якості свідомого громадянина, як “точність у виконанні зобов'язань і розуміння суспільних інтересів”¹. Першим на території Російської імперії було Рождественське позичкове товариство, створене у 1865 р. місцевим поміщиком В.Ф. Лугініним у Костромській губернії за зразком німецьких товариств авторства Шульце-Деліча. Метою цього товариства було: 1) дати мешканцям Рождественської волості можливість накопичити незначні капітали і 2) отримати у будь-який час позику під відсотки, що мали бути менш значними, ніж існуючі у селянському побуті. Основою капіталу стала безвідсоткова позика В.Ф. Лугініна у сумі 1000 руб. терміном на 10 років. Кожен член товариства був зобов'язаний вносити до каси товариства не менше ніж по 15 коп. щомісяця для формування його паю, сума якого повинна була скласти загалом 50 руб. При виході зі складу товариства власник мав право забрати ці кошти. Згідно зі Статутом цього товариства, отримати позику до 80 руб. могли лише його члени. Виходить, таким чином, що максимальна сума позики мала перевищувати пай на третину. Якщо хто бажав отримати більшу суму позики, то у цьому випадку слід було знайти двох поручителів з числа членів товариства. Термін позики – до шести місяців, а розмір відсотків було визначено сумою одна копійка з кожного рубля щомісяця. У випадку неповернення у встановлені терміни позики майно боржника, “яке не складає крайню необхідність (лазні, друга хата, якщо їх дві, омшаник)”, підлягало продажу за допомогою волосного правління. У випадку неможливості погашення отриманого кредиту за рахунок майна боржника, “яке не складає крайню необхідність”, нестача коштів стягувалась з поручителів². Отже, основним принципом, на якому було побудовано Рождественське, а згодом і аналогічне за своїм змістом Гадяцьке (1869 р.) та інші ощадно-позичкові товариства, був принцип *самодіяльності*. “Мета праці, – твердив Шульце-Деліч, – це

задоволення наших потреб”. Цим і визначається, на думку цього кооператора, основне ставлення кожної одиниці до оточуючого її суспільства з питань особистого існування, адже «обов’язком кожного громадянина є піклування про самого себе», розраховувати на свої власні сили. У тебе є потреби із задоволенням яких природа пов’язала твоє існування, – каже це правило, – але та сама природа дала тобі і сили, ефективного використання яких задовольнить твої потреби”³. Розвиваючи ідеї Шульце-Деліча, інший російський кооператор Н.П. Колюпанов наголошував, що в конкретно-історичних умовах Російської імперії другої половини ХІХ ст. саме поняття “самодіяльність” означає економічні наслідки громадянських свобод, наданих непривілейованим станам реформами 60-х років ХІХ ст. Кожен, хто вважає себе вільним, твердив Н.П. Колюпанов, той може захистити свою свободу лише на принципах самодіяльності, тобто “прагненням забезпечити своє існування за допомогою власних зусиль. Таким чином, усе, що засноване на самодіяльності, є, разом з тим, вільним, незалежним, рівноправним з подібними явищами в інших сферах”⁴. Саме цей зміст відстоював такий фахівець у галузі кооперації, як Шульце-Деліч, заклавши його свого часу в організацію кредитної справи у середовищі німецьких робітників.

Публікація у 1869–1870 рр. брошури А.В. Яковлева, Н.П. Колюпанова та В.Ф. Лугініна “Сельские ссудные товарищества”, а також практична діяльність перших ощадно-позичкових товариств, підштовхнули урядові кола до розуміння необхідності невідкладного регулювання процесу функціонування таких установ дрібного кредиту у межах усієї імперії. Так, у липні 1871 р. було надруковано затверджений міністром фінансів зразковий Статут ощадно-позичкових товариств⁵. З метою розповсюдження ідей кредитної кооперації у межах свого регіону правознавці Полтавського губернського земства підготували роз’яснення основних статей цього важливого з точки зору пропаганди кооперативних знань документа. Так, характеризуючи зміст § 1 Статуту, земці роз’яснювали, що організовані на кооперативних принципах ощадно-позичкові товариства засновуються для того, щоб поповнити нестачу обігових коштів. Маючи в якості засобу виробництва землю, основна маса дрібних товаровиробників повинна мати “і необхідний капітал для купівлі насіння, худоби, знарядь виробництва та інші потреби, адже без обігових коштів вести господарство неможливо”⁶.

Роз’яснюючи § 13 Статуту ощадно-позичкового товариства, в якому сказано, що “кожен член може мати лише один пай”⁷, правники Міністерства фінансів зазначали, що найголовніший принцип функціонування цього кооперативного об’єднання полягає в тому, що обігові кошти товариства складаються з пайв його членів. Шлях до цього – поступове нагромадження паю шляхом дрібних внесків, що полегшувало доступ до складу товариства переважної частини місцевого населення. Затверджуючи Статут ощадно-позичкового товариства, чиновники Міністерства фінансів переконували тих, хто бажав організувати таке товариство, у неправомірності пропозицій, згід-

но з якими при створенні таких кредитних установ слід допускати існування у Статуті принципу різних розмірів паю членів товариства. Такий принцип, на їх думку, призведе до того, що “каса, яка обслуговує не більшість, а виключно осіб заможних, швидше, буде мати негативний, ніж позитивний вплив на місцеве населення, адже більшість, не маючи можливості вступити до складу членів товариства, будуть брати кредити за величезні відсотки у заможних осіб, які можуть отримувати з каси товариства дешеві кредити”⁸. Таким чином, дозвіл мати декілька паїв суперечив б принципу рівності усіх членів товариства. Що ж до визначення розміру паю, то це питання, говорилося у роз’ясненні Міністерства фінансів, залежить виключно від потреб у кредиті більшості членів товариства. При визначенні максимального розміру можливого кредиту у Статуті було встановлено принцип тройного паю. Якщо, скажімо, для більшості членів товариства є достатнім розмір позики у 150 руб., то пай повинен був складати 50 руб. Такий максимальний розмір можливого кредиту і, відповідно, розміру паю, був, на думку центральної влади, цілком достатнім для задоволення потреб непривілейованих станів. В окремих регіонах, “чисто землеробських”, як сказано у цьому роз’ясненні, цілком достатнім може бути пай навіть у розмірі 25 руб. Отже, максимальний розмір кредиту у цих місцевостях, який сягатиме 75 руб., буде “для селян чисто землеробського регіону цілком достатнім”⁹.

Позики, як ми вже зазначили раніше, Статутом було передбачено видавати лише членам товариства (§ 40)¹⁰. Слід у цьому зв’язку мати на увазі, що при видачі позик мали бути застосовані дві абсолютні різні системи. Одна із них полягала у тому, щоб розмір позики, яку видає товариство, знаходився у прямій залежності від ступеня заможності клієнта, яку визначає правління чи особлива рада товариства. Із цією системою в якості додаткового важелю впливу на позичальника знаходилась система застави. Вона застосовувалась у тих випадках, коли бажачий отримати кредит правлінням не буде визнаний достатньо заможним, щоб без застави повернути отримані кошти. Інша, відмінна від вищезгаданої, система полягала у тому, щоб усі члени мали однакове право на позику без урахування стану їх добробуту. У цьому випадку вищий розмір кредиту визначався однаковим для усіх членів. Правління не мало права відмовити у кредиті за умови, що у касі були у наявності відповідні кошти. Таким чином, при складанні Статуту кожне товариство мало право обирати одну або іншу систему надання своїм членам відповідних кредитних ресурсів. Міністерство ж фінансів рекомендувало майбутнім ощадно-позичковим товариствам застосувати не першу, а другу з названих систем. Мотивація у цьому випадку була такою: у товариствах, де члени обираються без урахування рівня їх добробуту, а лише на основі моральних якостей, видача позик не може здійснюватись на основі випадків про ціну майна клієнта. Окрім цього, неможливість застосування першої з названих систем може бути обґрунтована і тим, що на практиці неможливо досягти добросовісної оцінки добробуту кожного члена кооперативу. Якщо ж вона застосовуватиметь-

ся, то прямим наслідком цього будуть спори, інтриги, невдоволення, що для товариства рівнозначно, у кінцевому результаті, розпаду.

Згідно з § 41 Статуту, “кожен член має право особисто, без поручителів, отримати позику”¹¹ за умови, що вона не перевищуватиме розміру паю більш як у півтора рази. Роз’яснюючи цю норму права Міністерство фінансів зазначало, що саме пай членів товариства значною мірою забезпечував повернення наданої позики. Автори роз’яснення не погоджувалися з деякими принципами Шульце-Деліча, на основі яких у німецьких кредитних товариствах без поручительства можна було отримати кредит, розмір якого дорівнював лише половині паю.

Практика функціонування перших ощадно-позичкових товариств на теренах Російської імперії засвідчила факт існування не одного, а кількох принципів при реалізації права на кредит. В одних товариствах першочергове право на отримання позички мали ті, хто перший подав відповідну заяву, тоді як в інших перевага віддавалась згідно зі старшинством вступу до лав товариства. Був ще третій принцип, згідно з яким перевагу отримував той, хто просив менший розмір позички. Саме цей, останній з названих принципів, Міністерство рекомендувало застосувати новоствореним товариствам, основним мотивом якого був загальновідомий факт дефіциту наявності у касі товариств вільних коштів¹². Краще, на думку чиновників Міністерства фінансів, задовольнити потреби якомога більшої кількості осіб, адже вимога великої позички пояснювалась, як правило, прагненням розширити свою господарську діяльність, тоді як дрібні кредити мали на меті лише підтримати господарство селянина. Найгіршим з усіх можливих державні чиновники вважали принцип видачі кредиту відповідно до старшинства вступу до складу членів товариства, що грубо порушувало принцип рівності прав його членів. “Правило старших членів перед молодшими, – читаємо у роз’ясненні Міністерства фінансів до зразкового Статуту товариства, – може легко підживити у товаристві конфлікти, або буде служити гальмом до вступу у товариство нових членів. При такому порядку новий член ніколи не може розрахувати час, коли він може отримати позику. У товаристві, – робили висновок автори роз’яснення, – усі права членів повинні бути рівними”¹³. Коментуючи § 53 Статуту, де мова йшла про терміни кредиту, чиновники Міністерства фінансів пропонували кожному товариству самому визначати кінцевий термін його повернення.¹⁴ Процент за кредит Міністерство рекомендувало отримувати при його видачі, адже “це не буде ніяким чином зобов’язувати позичальника”¹⁵.

Прихильники ощадно-позичкових товариств з числа тогочасних представників уряду виступали категорично проти принципу застави нерухомого майна, який застосовувався у деяких кооперативних товариствах центральних регіонів Російської імперії. Цілком слушними були зауваження авторів роз’яснення до Статуту, що вимога до позичальників не продавати і не заставляти нерухоме майно де-інде не має жодної юридичної сили, адже ніхто не має права завадити члену кооперативу продати свою будівлю чи землю¹⁶.

Після публікації зразкового Статуту ощадно-позичкових товариств, затвердженого у 1871 р. Міністерством фінансів, у різних регіонах імперії, включаючи і Наддніпрянську Україну, спостерігалось певне пожвавлення кооперативного руху, чому суттєво сприяли місцеві земства. Так, у 1871–1872 рр. як губернське, так і деякі повітові земства Полтавщини обговорювали питання про насадження в губернії сільських ощадно-позичкових товариств. Губернські земські збори навіть призначили 15 000 руб. для видачі кредиту щойно відкритим товариствам, а управа за дорученням зборів опублікувала і безкоштовно розповсюдила серед населення 2000 примірників складеного нею “Сборника сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии”. Керуючись затвердженим Міністерством фінансів примірним Статутом таких товариств, губернська управа вже у 1872 р. видала десяти новим товариствам позики для створення основного капіталу. Прикладу Полтави послідували Золотоніське і Пирятинське повітові земства, які теж виділили певні кошти для щойно створених ощадно-позичкових товариств свого регіону. Проте через традиційний для українського селянства консерватизм та недовіру до усіх заходів органів державної влади та місцевого самоврядування справа розвитку кооперативного руху в губернії протягом 70–80-х років XIX ст. просувалась досить повільно. Розуміючи важливе значення для дрібних товаровиробників кооперативного кредиту, губернська управа за пропозицією голови Полтавського сільськогосподарського товариства Д.К. Квітки у 1890 р. створила спеціальну комісію для вивчення питань, пов’язаних з усуненням недоліків у роботі існуючих сільських кредитних установ. За взаємною згодою губернської управи та новоствореної комісії на початку 90-х років XIX ст. було здійснено дослідження стану сільського кредиту у Полтавській губернії. Основну роботу по збору і узагальненню відповідного статистичного матеріалу зробив працівник статистичного бюро Полтавського губернського земства С.П. Балабуха. З усіх 19 ощадно-позичкових товариств, які станом на 1893 р. розпочали свою діяльність на Полтавщині, чотири утворились у містах (Гадяч, Лубни, Прилуки та Миргород), тоді як інші 15 були сільськими. Органом, що займався координацією дій щодо утворення і подальшого розвитку ощадно-позичкових товариств у Полтавській губернії, був “Комітет про ощадно-позичкові товариства”. За його рекомендацією більшість згаданих кооперативних організацій Полтавщини функціонували на принципах, рекомендованих у 1871 р. Міністерством фінансів, а саме: 1) рівність паїв; 2) необмежена кругова порука членів за обов’язками товариства; 3) видача позик лише членам товариства у рівному розмірі для кожного; 4) допуск до поручительства лише членів у розмірі, рівному для кожного, без втрати права на позичку; 5) недопущення видачі позик під заставу землі. У деяких інших товариствах допускалось обмеження кругової поруки членів товариства, а при поручительстві – обмеження поручителя у правах на позичку у розмірі поручительства. Особливі, змішані принципи, були застосовані у трьох товариствах Полтав-

щини: Гадяцькому, Сокиринському, основний капітал для якого надав місцевий меценат Г.П. Галаган, та Василівському, утвореному у 1882 р. В усіх трьох товариствах основний капітал було отримано від меценатів. У Статуті Гадяцького товариства мало місце повне ручательство його членів за результати діяльності товариства та встановлено порядок, згідно з яким у неврожайні роки член товариства отримував право на безвідсотковий кредит із запасного капіталу. У цьому випадку при нестачі потрібних коштів загальні збори отримували право використовувати для надання допомоги голодуючим навіть певну частину основного капіталу. У цьому товаристві максимальний розмір позички складав 100 руб. при сторубльовому паю, проте повний пай із усіх 354 членів кооперативу мала лише одна особа, тоді як усі інші мали значно менший його розмір, у середньому 17 руб. 28 коп. на людину¹⁷.

Значною специфікою відзначався Статут Сокиринського ощадно-позичкового товариства, до складання якого безпосередньо був долучений і вже згаданий нами Г.П. Галаган, який пожертвував товариству 3000 руб., відсотки за якими, згідно зі Статутом і бажанням мецената, повинні були спрямуватися на суспільні потреби мешканців рідного для Галагана села Сокиринці. У цьому товаристві позички передбачено було видавати як за принципом особистої довіри, так і на основі поручительства. У якості поручителів могли бути як члени, так і не члени товариства, з умовою застави різного рухомого (відсоткові папери, товари, продукція сільського господарства) та нерухомого майна. Розмір позик не повинен був перевищувати 100 руб., а у випадку кредиту за принципом особистої довіри – 25 руб. За збитки товариства його члени відповідали своїм майном, а у випадку його нестачі на поповнення збитків міг бути використаний основний капітал. При видачі позики перевагу мали ті, хто просив, по-перше, меншу суму, а по-друге, був старшим з часу вступу до складу товариства. Категорично заборонялось приймати до складу членів товариства осіб єврейської національності¹⁸. Подібним до Сокиринського був і Статут Василівського товариства, який організували місцеві поміщики – родина Родзянки, що пожертвувала селянам 1000 руб. у якості основного капіталу новоствореного кооперативу. Розмір паю – 15 руб., проте кількість паїв, що належали одному члену товариства, мала бути і один, і два і навіть три. Розмір позики як за принципами особистої довіри, так і за поручительством чи під заставу рухомого і нерухомого майна, складав від 15 до 60 руб. У цьому товаристві теж було заборонено включати до свого складу євреїв¹⁹. Згідно з відповідними статистичними даними за 11 років (1882–1892) у Полтавській губернії мала місце певна динаміка зростання кількості членів ощадно-позичкових товариств, а саме: 1882 р. – 2212 осіб; 1883 р. – 2527; 1884 р. – 2981; 1885 р. – 3145; 1886 р. – 3202; 1887р. – 3377; 1888 р. – 3153; 1889 р. – 3304; 1890 р. – 3425; 1891 р. – 3401; 1892 р. – 3457 осіб²⁰. Максимальний розмір виданих кредитів дрібним сільськогосподарським товаровиробникам цими кооперативними установами мав місце у 1890 р., коли було видано 331 541 руб. позик. У наступних, 1891–1892 рр., коли полтавські зем-

лероби постраждали від неврожаю зернових культур, було видано дещо менше позик, а саме: 1891 р. – 326 876 руб.; 1892 р. – 329 328 руб.²¹ Протягом вищезгаданих років кожен позичальник отримував у середньому: у 1890 р. – 151 руб.; 1891 р. – 163 руб.; 1892 р. – 162 руб.²² Відсотки за кредитами коливались у межах від 8 до 12 %. Порівнюючи ці показники з відповідними даними по усіх подібних товариствах Російської імперії, переконаємось у відсутності суттєвих розбіжностей. Якщо на Полтавщині середній розмір відсотків по кредиту, скажімо, у 1890 р. складав 11,0 %, то по імперії загалом – 11,1 %²³. Про ефективність діяльність ощадно-позичкових товариств свідчать статистичні дані щодо загальної суми прострочених кредитів, які були досить значними. Так, у 1890 р. сума прострочених позик склала 100 336 руб.; у 1891 р. – 127 456 руб.; у 1892 р. – 74 817 руб. Отже, максимальний розмір прострочених позик мав місце у 1891 р., який, як ми вже згадували, був на Полтавщині неврожайним. У більшості випадків невнесені своєчасно позичальниками кошти переписувались на нові терміни. Це, на думку земців, “зло, з яким зустрічаються усі сільські кредитні установи”²⁴.

Підбиваючи загальні підсумки щодо прав і обов’язків членів ощадно-позичкових товариств, сформованих на принципах зразкового Статуту 1871 р., є усі підстави твердити про досить низьку ефективність їх діяльності як на Полтавщині, так і у межах усієї Російської імперії другої половини XIX ст. загалом. Суттєвим недоліком ощадно-позичкових товариств було те, що розвиток їх діяльності був розрахований на потік вільних коштів, яких в основної маси дрібних сільськогосподарських товаровиробників не було. Не сприяло розвитку таких кооперативів і зобов’язання їх членів мати досить значний розмір паю. З іншого боку, і той, хто брав кредит під 11 %, теж не міг мати особливих вигод через його дорожнечу. Намагаючись змінити ситуацію у кращу сторону, уряд у 1893 р. при розробці нової редакції Статуту Державного банку ухвалив рішення і щодо зміни основних начал існуючих кредитних установ кооперативного типу. Головною ідеєю майбутніх змін, запропонованих Комітетом ощадно-позичкових товариств, який існував при Московському товаристві сільського господарства, було розширення кола повноважень та самостійності ощадно-позичкових товариств.

Новим етапом у розвитку дрібного кредиту кооперативного типу стала височайше затверджена 1 червня 1895 р. думка Державної Ради щодо проекту “Положення об учреждениях мелкого кредита”²⁵. Державна Рада запропонувала внести до Статуту Державного банку зміни, згідно з якими йому доручалось відкривати кредити установам дрібного кредиту для утворення основного капіталу. Ця норма дозволяла, таким чином, розвивати установи дрібного кредиту на принципово інших фінансових умовах. Стаття 1 “Положення про установи дрібного кредиту” констатувала, що дія цього положення розповсюджується на: 1) кредитні товариства; 2) ощадно-позичкові товариства і 3) сільські, волосні чи станичні банки і каси. Метою діяльності установ дрібного кредиту згідно із законом від 1 червня 1895 р. було надання малоза-

безпеченим особам, громадам, а також товариствам, артілям та іншим подібним спілкам, що діють на основі затверджених для них правил чи письмових угод, можливості: а) отримувати на сприятливих для себе умовах позики для задоволення господарських потреб і б) розміщувати заощадження для отримання відсотків. У статті 5 повідомлялось про наявність права кредитного товариства на отримання кредиту від казни чи Державного банку під кругове поручительство учасників товариства. Допускалось також отримання кредитними товариствами коштів від земства, громадських організацій та приватних осіб. Що ж до ощадно-позичкових товариств, то закон від 1 червня 1895 року (ст. 6) вказував на необхідність при організації кооперативу паю кожного з його членів. Додаткові для утворення основного капіталу кошти таке товариство мало право отримувати й від земства, громадських організацій або приватних осіб. Члени як кредитних, так і ощадно-позичкових товариств відповідали за результати своєї діяльності за принципами кругової поруки, а розмір цієї відповідальності слід було обов'язково вказувати у своєму Статуті. Кожному члену товариства надавалось право (ст. 12) мати лише один пай, розмір якого не міг перевищувати 100 руб. Згідно зі ст. 13 закону установи дрібного кредиту мали право здійснювати такі операції: а) прийом внесків; б) отримання позик; в) видачу на термін не більше як 12 місяців короткострокових позик. Передбачались також позики під заставу нерухомого майна і довгострокові позики, терміном до 5 років. Загальне завідування кредитними і ощадно-позичковими товариствами закон доручав Міністерству фінансів, яке отримувало право призначати ревізії цих установ за умови попереднього узгодження цієї процедури з Міністерством внутрішніх справ. Функції контролерів у місцях діяльності цих товариств повинні були виконувати (ст. 28) інспектори Державного банку. Їм надавалось право тимчасово відсторонювати від виконання своїх обов'язків посадових осіб кредитних товариств, які були запідозрені у зловживанні своїм службовим становищем (ст. 29)²⁶.

Таким чином, закон від 1 червня 1895 р. вносив суттєві зміни у діяльність кооперативних установ, основними функціями яких було забезпечення дрібних товаровиробників обіговими коштами. Як наслідок, 19 червня 1896 р. Міністерство фінансів затвердило "Зразковий Статут кредитних товариств"²⁷. Усі вищезгадані норми закону від 1 червня 1895 р. у Зразковому Статуті були зафіксовані повною мірою з пропуском місць відповідних статей, де йшлося про конкретний кооператив, який буде створений на основі рекомендованого Міністерством фінансів Статуту. Так, ст. 51 Зразкового статуту давала кредитному товариству право самому встановлювати як розмір позики, так і відсотки по ній. Проте ст. 40 рекомендувала розмір позик під процентні папери не більше 50 % згідно з оцінкою правління. Прострочені позики ст. 54 давала право стягувати через поліцію чи волосне правління, які зобов'язані були приступити до опису майна боржника не пізніше, ніж за сім днів з дня отримання заяви від товариства. Проте вищесказане стосувалось лише випадків, коли позика отримувалася на основі довіри або застави рухо-

мого майна. У випадку ж застави нерухомості товариство мало звертатись зі своїми претензіями до суду.

Новим у діяльності дрібних кооперативних установ був розділ п'ятий Зразкового статуту, де йшлося про посередницькі операції, правила яких встановлювались загальними зборами товариства. Проте у коментарях до Зразкового статуту Міністерство фінансів попереджало товариства про обережність такою виду діяльності. Наприклад, могла виникнути така ситуація: за чиймось дорученням товариство купило жатку. Через місяць у ній поломалась певна частина механізму, потрібен дорогий ремонт. Хто винен і хто відповідь за збитки? Отримувач машини може стверджувати, що вона зроблена із неякісного заліза чи сирого дерева. Наслідок – нескінченні спори і конфлікти²⁸. Загалом же «Положення про установи дрібного кредиту» стало суттєвим фактором прискорення процесу утворення кредитних спілок за принципами іншого німецького кооператора середини ХІХ ст. – Ф.В. Райфайзена. Отже, на рубежі ХІХ-ХХ ст. у губерніях Наддніпрянської України остаточно оформилось два типи кооперативних спілок. Якщо ощадно-позичкові товариства будувались на пайовому принципі його членів, то кредитні товариства отримували позички для створення основного капіталу від Державного банку. Для Райфайзена кредитне товариство не було банком. Грошові операції в його очах мали значення не самі по собі, а наскільки вони сприяли зростанню добробуту членів товариства. Тому саме такими принципами повинні були керуватись, на думку вітчизняних прихильників Райфайзена, кредитні товариства відповідно до Зразкового статуту 1896 р.²⁹ Проте у конкретно-історичних умовах Російської імперії кінця ХІХ ст. надзвичайна забюрократизованість державного апарату та скептичне, у ряді випадків, ставлення до них впливових представників фінансово-промислових груп, тісно пов'язаних з урядом, не давали можливості швидкого розвитку кредитних кооперативів після 1896 р., про що неодноразово говорили у 1902-1903 рр. і члени місцевих комітетів стосовно потреб сільськогосподарської промисловості³⁰. Результатом дискусій та їх узагальнення «Особливою нарадою про потреби сільськогосподарської промисловості» стала публікація 7 червня 1904 р. нового закону під назвою «Положение об учреждениях мелкого кредита»³¹. На відміну від Положення від 1 червня 1895 р. дія нового закону розповсюджувалась на усі установи дрібного кредиту – як кооперативні, так і станові, а також на нові типи установ в особі громадських ощадно-позичкових кас та земські земські каси дрібного кредиту. Іншою рисою закону від 1 червня 1895 р. було надання установам дрібного кредиту права утворювати лише ощадно-позичкові та кредитні товариства, тоді як після 7 червня 1904 р. – усі установи дрібного кредиту. У кожному конкретному випадку Статуту таких спілок повинні були затверджуватись Комітетом Міністрів. До числа особливостей цього закону є усі підстави віднести право усіх, без винятку, установ дрібного кредиту здійснювати ще й посередницькі операції. Що стосується позик, то установи дрібного кредиту могли їх надавати під заставу майна з

умовою до $\frac{3}{4}$ оцінки його вартості, а не 50 %, як було раніше. Іншим новим принципом діяльності установ дрібного кредиту був пункт, який визначав максимальний розмір зобов'язань за вкладками і позичками: він не повинен був перевищувати у своїй сукупності більше, ніж у десять разів, основного капіталу установи дрібного кредиту. Цей капітал законом було передбачено формувати, окрім внесків членів товариства та коштів, наданих сільськими і волосними громадами та земствами, ще й за рахунок позик і пожертв. При цьому позики могли бути надані виключно земством або казною, але в жодному разі не приватними особами, як про це говорило положення від 1 липня 1895 р. Контроль за діяльністю установ дрібного кредиту покладался на особливі відділи Державного банку. На місцях же завідування справами дрібного кредиту покладалося на губернські комітети, які у земських губерніях (а це Лівобережна та Південна Україна) повинні були функціонувати під керівництвом губернатора. До його складу включалися: місцеві керівники дворянства, голови губернської та місцевої повітової управи, член губернської земської управи за вибором земських зборів, член від губернського у селянських справах присутствія та представника місцевого управління землеробства і управляючого конторою чи відділенням Державного банку. Ці комітети мали збиратися у міру необхідності, але не рідше одного разу на місяць.

На земські управи покладался обов'язок облаштування установ дрібного кредиту, тоді як на управляючих конторами і відділеннями Державного банку – забезпечення установ дрібного кредиту обіговими коштами на підставі Статуту банку, нагляд за тими установами, які скористувалися кредитами банку, а також за тими, які користались урядовою позичкою, але не підпорядковані земським начальникам чи земським управам. При конторах чи відділеннях Державного банку законом від 7 червня 1904 р. передбачалось ввести посаду інспектора з питань дрібного кредиту, який призначався управляючим у справах дрібного кредиту.

Між тим політична ситуація у Російській імперії почала все більше загострюватися. Після відомих аграрних заворушень у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р. наступив буремний 1905 р., коли ті, хто був особливо невдоволений внутрішньою політикою царського уряду, взяли до рук зброю. Серед повстанців були і селяни Великих Сорочинців, що на Полтавщині, кривава розправа над якими отримала значний міжнародний резонанс завдяки публікації В.Г. Короленком документальної повісті “Сорочинська трагедія”³².

У цих умовах уряд, очолюваний лібералом С.Ю. Вітте, здійснив оперативні кроки на шляху аграрних реформ, підготувавши протягом 1905 р. ряд досить важливих як у соціально-економічному, так і політичному відношеннях законодавчих актів. Серед них був і “Образцовый устав кредитных и ссудо-сберегательных товариществ”, затверджений міністром фінансів 14 вересня 1905 р., та зі змінами 24 листопада 1905 р.³³. Через кілька років, вже за часи прем'єрства П.А. Столипіна, Зразковий статут вищезгаданих кооперативних організацій у черговий раз був відредагований таким чином, що станом

на 1911 р. різниця між двома типами кооперативних організацій залишилась мінімальною, чого, власне, і прагнув тогочасний уряд. У цьому легко переко-натись, порівнявши окремі статті обох типів кооперативів. Скажімо, у публікації 1905 р. стаття 1 кредитного та ощадно-позичкового товариства мала такий вигляд: “Кредитне товариство має на меті *полегшувати* своїм членам-товаришам виробництво господарських оборотів та поліпшень, а також купівлю інвентаря шляхом видачі позичок і прийняття на себе посередництва за господарськими же оборотами товаришів”. “Ощадно-позичкове товариство має на меті *сприяти* своїм членам-товаришам *накопичувати заощадження* і полегшувати їм виробництво господарських оборотів та поліпшень, а також купівлю інвентаря шляхом видачі позик і прийняття на себе посередництва за господарськими же оборотами товаришів”. Порівнюючи ст. 1 Статуту одного з іншим кооперативним об’єднанням, відзначаємо несуттєву різницю в їх змісті. Але і ця різниця у 1910 р. була ліквідована, внаслідок чого у редакції 1911 р. ст. 1 Статуту як першої, так і другої кредитної установи стала звучати абсолютно однаково, а саме: “Товариство ощадно-позичкове або кредитне має своєю головною метою надання своїм учасникам-товаришам можливості легко, без великих проблем і за можливості недорого отримати кошти за допомогою позички для того, щоб підтримати чи налагодити, покращити своє господарство. З цією ж метою товариство може допомагати у купівлі та продажу виробів, може займатися посередництвом у деяких інших відношеннях і грошових оборотах на користь і вигоду товаришів; але головною справою товариства є взаємодопомога у пошуку грошей на корисні, господарські потреби”³⁴. Таке визначення основного змісту діяльності кредитних і ощадно-позичкових товариств майже слово у слово повторювала ст. 86 «Статуту кредитного» публікації 1912 р., у якій було визначено основні завдання установ дрібного кредиту³⁵. Загалом станом на 1912 р. принциповою за своїм змістом різницею між кредитним і ощадно позичковим товариством була наявність чи, навпаки, відсутність паю. Обов’язкові внески для кредитного, на відміну від ощадно-позичкового, товариства не є притаманними. Доступ до кредитного товариства було відкрито усім бажаючим. Працьовитим домогосподарям, які розраховували на допомогу його членів, у таких товариствах можна було отримати певні кошти для господарських потреб. Обов’язком же позичальника було повернення кредиту та відповідальність як члена кооперативу за результати його діяльності.

Якщо говорити про умови повернення кредиту, то згідно з § 6 затверджених 7 травня 1906 р. Управлінням у справах дрібного кредиту «Настанов про стягнення боргів» безпосередній контроль за цим процесом на місцях мало здійснювати волосне правління. Коли ж йшлося не про селян, а про інші стани, то у цьому випадку відразу слід було залучити поліцію³⁶. Проте в усіх випадках дозвіл на продаж майна боржника надавало повітове у селянських справах присутствіе³⁷.

Окрім Зразкового статуту кредитних та ощадно-позичкових товариств

правові відносини як всередині кооперативів, так і між кооперативами та іншими установами і організаціями у роки столипінської аграрної реформи регулювалися й іншими законодавчими актами, серед яких почесне місце посідали різноманітні правила і розпорядження Міністерства фінансів. Так, 14 червня 1906 р. були затверджені “Правила про позички, які надаються установами дрібного кредиту під забезпечення їх відсотковими паперами”. Ці “Правила” давали можливість надавати позички під заставу державних і гарантованих урядом цінних паперів, включаючи і облігації установ довгострокового кредиту. Термін таких позик не міг перевищувати 12 місяців, а її розмір мав становити не більше 75 % біржової вартості відповідних цінних паперів³⁸. Іншими правилами, затвердженими Комітетом у справах дрібного кредиту 12 вересня 1906 р., регулювався порядок посередництва установ дрібного кредиту під час продажу приватними особами чи відповідними установами свого товару. Пунктом третім цих “Правил” доручалось саме загальними зборами товариства визначити, які саме товари можуть бути прийняті для продажу, умови прийому та продажу, а також місце зберігання та ціни, за якими товар міг бути прийнятий на зберігання та проданий відповідно до угоди з його власником³⁹. Того ж дня, 12 вересня 1906 р., Комітет у справах дрібного кредиту затвердив ще й правила про посередництво в установах дрібного кредиту у купівлі та продажу товарів за дорученням⁴⁰. Ці правила стосувалися лише членів товариства. Замовник, який доручав правлінню купити чи продати певний товар, мав, згідно з п. 7 “Правил”, внести певну суму до товариства як заставу, щоб у майбутньому йому було не вигідно відмовитись від замовлення. У випадку неприбуття замовника у встановлений правлінням термін товар, за згодою замовника, міг бути проданий іншому члену товариства або будь-кому без збитку для даної кредитної установи⁴¹.

Іншими правилами від 29 листопада 1906 р. уряд регулював порядок застави в установах дрібного кредиту нерухомого майна⁴². Ці “Правила” забороняли брати у заставу селянські надільні землі, а також існуючі на них будівлі. Бажаючий отримати кредит під заставу нерухомості зобов’язаний був надати в установу дрібного кредиту: а) документ, який підтверджував право власності позичальника на відповідне майно; б) детальний опис майна, підписаний його власником та не менше як двома свідками; в) документи, на основі яких існують обмеження права власності, а також позови щодо цього майна, або частини його; г) відомість про наявність недоїмок; д) заяву про місце постійного мешкання позичальника; е) заставне свідоцтво, яке, втім, могло бути надане і після отримання позички⁴³. Окрім правил під заставу нерухомості міністр фінансів 21 лютого 1907 р. затвердив і “Правила для установ дрібного кредиту про позички під заставу предметів домашнього вжитку”⁴⁴. Згадані “Правила” визначали певні особливості кредитів під заставу предметів домашнього вжитку. По-перше, це стосувалось термінів такого кредиту – від 9 до 12 місяців. По-друге, позичка у цьому випадку могла бути

видана у розмірі, який не міг перевищувати 3/5 (60%) вартості того чи іншого товару. По-п'яте, заборгованість за таким видом кредиту не повинна була перевищувати 30 рублів. Зауваження "Правил" щодо кредитів під заставу предметів домашнього вжитку було лише одне: не приймалися як застava предмети, які під час зберігання на складі товариства могли природнім чином втрачати свою споживчу вартість.

Роки столипінської аграрної реформи характеризувались не лише розширенням прав і обов'язків членів кредитних товариств, але і посиленням контролю центральних органів влади за діяльністю цих кооперативних об'єднань. Так, 28 лютого 1906 р. Комітет у справах дрібного кредиту видав наказ про звітність усіх, без винятку, установ дрібного кредиту. Згодом, у 1908 р. (9 березня) та 1910 р. (13 грудня) цей наказ було доповнено новими нормами фінансового права, що давало можливість вищезгаданому Комітету контролювати усі аспекти діяльності установ дрібного кредиту у межах Російської імперії, включаючи і губернії Наддніпрянської України. Так, § 3 відповідного наказу декларував таке: «Кожна установа дрібного кредиту зобов'язана скласти свій річний звіт, а установи окрім річного звіту зобов'язані надати ще деякі додаткові показники до річного звіту згідно з окремими правилами»⁴⁵.

Таким чином, напередодні Першої світової війни діяльність кредитних і ощадно-позичкових товариств регулювалась як основними принципами, зафіксованими у їх "Зразковому статуті", так і численними правовими актами Міністерства фінансів та Комітету у справах дрібного кредиту. Зустрічалися випадки, коли ті чи інші установи дрібного кредиту не могли своєчасно зорієнтуватися, якими ж нормами права слід користуватися у даний конкретний момент. Саме такого висновку можна дійти, наприклад, з наказу Комітету у справах дрібного кредиту від 28 лютого 1906 р., в якому окрім вимоги своєчасного надання відповідної звітності йшлося і про те, якими законодавчими актами повинні керуватися допоміжні каси колишніх державних селян, сільські банки та інші установи дрібного кредиту⁴⁶. Суттєвими змінами у діяльності цих установ дрібного кредиту у роки війни було надання урядом згоди на формування кооперативних спілок, право на створення яких було зафіксовано ще у Положенні від 7 червня 1904 р. А координувати діяльність кооперативів було вкрай потрібно, адже станом на 1 січня 1913 р. лише кредитних кооперативів в губернії України нараховувалось 183 товариства. 31 березня 1915 р. Рада Міністрів цілком обґрунтовано затвердила 17 нових спілок, після чого таке право було вже надане міністру фінансів⁴⁷.

Після визнання спілок установ дрібного кредиту суб'єктом правових відносин на державному рівні процес їх утворення прискорився. У грудні 1915 р. на нараді кредитних кооперативів було ухвалено рішення про утворення Полтавської спілки установ дрібного кредиту⁴⁸. Станом на 1 серпня 1916 р. до складу Полтавської спілки кредитних кооперативів входило вже 100 товариських установ з сумою відкритого їм кредиту у 1 958 975 руб. з

круговою відповідальністю за своїми зобов'язаннями на 2 972 311 руб.⁴⁹. Функціями спілок кооперативів було не лише координація їх дій, але й розробка пропозицій уряду щодо подальшого вдосконалення кооперативного кредитного законодавства.

Оцінюючи основні етапи формування законодавства щодо установ кооперативного дрібного кредиту у формі ощадно-позичкових та кредитних товариств, є усі підстави для висновку, що 1895 р. став переломним в їх діяльності. Вимога паю у Статутах ощадно-позичкових товариств неабияк гальмувала їх розвиток через відсутність в основній частини селянства вільних коштів у сумі навіть кількох десятків рублів, не кажучи вже про сотню чи дві. Саме тому ощадно-позичкові товариства ледве животіли протягом усієї своєї історії, надаючи своїм членам незначні позички. Інша ситуація виникла після 1895 р., коли нова форма кредитної кооперації отримала право для створення основного капіталу за допомогою різних державних установ та Державного банку зокрема. Як було вже згадано раніше, перше ощадно-позичкове товариство в губерніях Наддніпрянської України виникло на Полтавщині ще у 1869 р. За півстоліття чисельність ощадно-позичкових товариств у цьому регіоні складала всього сім десятків⁵⁰, тоді як перші кредитні товариства з'явилися у 1896 р., а станом на 1905 р. їх нараховувалося вже 48 з кількістю членів у 17346 осіб. Після затвердження у 1906 р. і наступними роками нової редакції Зразкового статуту кількість кредитних товариств, на відмінну від ощадно-позичкових, стала різко зростати, а саме: 1905 р. – 48, а 1913 р. – 274 (ріст – 570,8%) з кількістю членів 176 888 осіб⁵¹. І це при тому, що після 1906 р. не лише кредитні, а й ощадно-позичкові товариства мали право отримувати кредити у різних державних установах, включаючи позики Державного банку та органів земського самоврядування. Проте результати фінансового стану як однієї, так й іншої кооперативної кредитної установи, були різними. Так, станом на 1 січня 1916 р. 133 кредитні товариства Полтавщини мали у своєму активі 8 047 157 руб., тоді як 39 ощадно-позичкових товариств майже утричі менше – 3 123 251 руб. При цьому перший тип кооперативів надав своїм клієнтам 5 335 052 руб. кредитів, тоді як другий тип – удвічі менше – 1 893 831 руб.⁵². З точки зору мети даного дослідження доцільно, на думку автора цих рядків, привести відповідні дані щодо сфери використання членами кредитних і ощадно-позичкових товариств отриманих позик (табл. 10).

Таблиця 10

Позички установ дрібного кредиту Полтавської губернії у 1914 р.*

№ п/п	Призначення кредиту	Кредитні т-ва		Ощадно-позичкові т-ва	
		сума (руб.)	%	сума (руб.)	%
1	Купівля робочої худоби	4429334	32	852135	26
2	Купівля землі	3183965	23	449424	14
3	Оренда землі	1863371	13	182652	5
4	Купівля ремісничих виробів	275070	2	352221	11
5	Будівництво житла	754318	5	188463	5
6	Купівля і ремонт знарядь	553100	4	58124	2
7	Купівля товарів	278304	2	265811	8
8	Сплата боргів	855547	6	105977	3
9	Інше призначення	1728366	12	762405	24

* Битус А.П. Учреждения мелкого кредита в Полтавской губернии за 1914 год // Полтавские агрономические известия. № 1. Полтава: Элекрич. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1916. С. 28.

Дана таблиця цілком і повністю підтверджує тезу про абсолютну перевагу використання кредитних ресурсів саме у сфері сільськогосподарського виробництва. Так, на купівлю робочої худоби (коні і воли) у кредитних товариствах було витрачено 32% позик, а в ощадно-позичкових – 26%; при купівлі землі відповідно: 23% і 14%; оренді землі: 13% і 5%; купівлі і ремонті сільськогосподарських знарядь праці – 4% і 2%; купівлі ремісничих виробів (вози, колеса, сани, хомути тощо) – 2% і 11%. Загалом виходить, що на потреби сільськогосподарського виробництва у кредитних товариствах було використано 74% усієї суми позик, тоді як в ощадно-позичкових – 58%. Тут не враховано будівництво житла, придбання товарів широкого вжитку, сплату боргів, які брали на потреби свого господарства члени тих чи інших установ дрібного кредиту.

Таким чином, загальні висновки із усього вищесказаного можна звести до такого: 1) існування дрібного кооперативного кредиту у ринковій економіці – це природне і корисне для найбільш вразливих верств населення явище у сфері товарно-грошових відносин; 2) за умови створення сприятливої для розвитку дрібного кооперативного кредиту законодавчої бази, постанов і роз'яснень органів державної влади та місцевого самоврядування кредитні товариства можуть розвиватися досить успішно, надаючи тим, кому з економічних причин недоступні банківські кредити, потрібні для успішного господарювання обігові кошти. Усе це дає підстави для використання позитивного досвіду розвитку дрібного кооперативного кредиту, який мав місце у нашій країні на рубежі ХІХ-ХХ ст. і в сучасних українських умовах, де кооперативне законодавство потребує свого подальшого удосконалення відповідно до вимог країн європейської спільноти з їх досить ефективною моделлю соціа-

льно-економічного розвитку та широким розвитком найрізноманітніших форм кредитування сільськогосподарських товаровиробників, включаючи, звичайно, і дрібний кооперативний кредит.

1. Яковлев А.В. Очерк народного кредита в Западной Европе и в России. СПб.: Склад издания в книжном магазине Черкасовой, 1869. С. 228.

2. Рождественское ссудное товарищество. Устав товарищества // Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу немецких ссудных товариществ / сост. Н.П. Коллюпанов. М.: Тип. А.И. Мамонтова и К, 1870. С. 247-252.

3. Там само. С. 133.

4. Там само. С. 134.

5. Устав ссудо-сберегательных товариществ (одобренный Министерством финансов) // Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. Издано согласно постановления Полтавского губернского земского собрания. Полтава: Тип. Пигуренко, 1872. С. 67–84.

6. Объяснения к Уставу ссудо-сберегательного товарищества, утвержденного правительством // Сборник сведений, относящихся к устройству ссудо-сберегательных товариществ... С. 20.

7. Устав ссудо-сберегательного товарищества ... С. 69.

8. Объяснения к уставу ссудо-сберегательного товарищества... С. 29.

9. Там само. С. 30.

10. Устав ссудо-сберегательного товарищества... С. 73.

11. Там само.

12. Объяснения к уставу ссудо-сберегательного товарищества... С. 53.

13. Там само. С. 54.

14. Там само.

15. Там само. С. 55.

16. Там само. С. 59.

17. Сельский кредит в Полтавской губернии. Выпуск 1. Мелкий организованный кредит. Ссудо-сберегательного товарищества. Волостные кассы. Сельские банки. Полтава: Типо-литограф. И. А. Дохмана, 1894. С. 18.

18. Там само. С. 19.

19. Там само.

20. Там само. С. 35.

21. Там само. С. 26-27.

22. Там само. С. 77.

23. Там само. С. 67.

24. Высочайше утвержденное 1-го июня 1895 г. мнение Государственного Совета по проекту Положения об учреждениях мелкого кредита // Образцовый

устав кредитных товариществ, утвержденный министром финансов 19 июня 1896 г. с разъяснениями Н.О. Осипова и с приложением законоположений, касающихся мелкого кредита. СПб.: Тип. Е.А. Евдокимова, 1897. С. 71-72.

25. Положения об учреждениях мелкого кредита // Образцовый устав кредитных товариществ, утвержденный министром финансов 19 июня 1896 г. С. 71–86.

26. Образцовый Устав кредитных товариществ // Образцовый устав кредитных товариществ, утвержденный министром финансов 19 июня 1896 г. с разъяснениями Н.О. Осипова... С. 1-70.

27. Там само. С. 48.

28. Кильчевский В.А. Какая разница между частным банком и кредитным товариществом (беседы на кооперативных курсах). Смоленск: Тип. С. Гуревич, 1913. С. 14.

29. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниях Европейской России. Кредит. Составил С.В. Бородаевский. СПб.: Тип. В. Д. Киршбаума, 1904. С. 115.

30. Высочайше утвержденное “Положение об учреждениях мелкого кредита” // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XX. СПб.: Гос. типогр., 1896. № 1471.

31. Короленко В.Г. Сорочинская трагедия // Война пером / сост., вступ. и примеч. М.А. Соколовой; худож. А. Денисов. М.: Сов. Россия, 1988. С. 348-402.

32. Образцовый устав кредитных и ссудо-сберегательных товариществ // Собрание узаконений и распоряжений правительства 5 декабря 1905 г. Отдел II. № 51. Ст. 532-534.

33. Образцовый устав кредитных и ссудо-сберегательных товариществ (Утвержден министром финансов 14 сентября 1905 г. и 24 ноября 1905 г. 14 марта 1911 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита (Свод законов, том XI, Часть 2, Раздел X, Устава Кредитного, по Сводному продолжению 1912 года). Составил Н.С. Доброхотов. СПб.: Склад издания юридический книжный магазин Н.К. Мартынова, 1914. С. 313.

34. Там само.

35. Устав кредитный. Свод законов. Т. XI. Часть 2, издания 1903 г. и по продолжению 1912 г. // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 35.

36. Державний архів Сумської області. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 9: «Циркуляри Харківського комітету у справах дрібного кредиту». Арк. 3.

37. Ніженський філіал державного архіву Чернігівської області. Ф. 1120. Оп. 1. Спр. 1208: «Переписка». Арк. 6.

38. Правила о ссудах, выдаваемых учреждениям мелкого кредита с обеспечением их процентными бумагами (для ссудо-сберегательных и кредитных товариществ, а также для сельских, волостных и станичных общественных ссудных касс (Утверждены министром финансов 14 июня 1906 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 362-364.

39. Правила о залоге в учреждениях мелкого кредита: 1) недвижимых имуществ и 2) строений, находящихся на земле, которой заложить нельзя (Утверждены

министром финансов 29-го ноября 1906 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 367-393.

40. Там само. С. 370.

41. Правила для учреждений мелкого кредита о ссудах под заклад предметов домашнего обихода (Утверждены министром финансов 21 февраля 1907 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 364-367.

42. Правила о посредничестве учреждений мелкого кредита по продаже товаров, передаваемых для этой цели кредитному учреждению посторонними лицами или учреждениями (Утверждены Комитетом по делам мелкого кредита 12 сентября 1906 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 396-397.

43. Правила о посредничества учреждений мелкого кредита по покупке и продаже по поручениям (Утверждены Комитетом по делам мелкого кредита 12 сентября 1906 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 397-399.

44. Там само. С. 398.

45. Державний архів Чернігівської області. Ф. 1204. Оп. 1. Спр. 59: «Циркуляри, звітність та інші розпорядження». Арк. 3.

46. Державний архів Херсонської області. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 2: «Листування з управами та земськими начальниками діляниць». Арк. 18.

47. Кулыжный А.Е. К 50-летию русской кооперации // Вестник кооперативных союзов. 1915. № 10. С. 535.

48. Предварительно совещание уполномоченных кредитных кооперативов по вопросу об организации Полтавского союза учреждений мелкого кредита // Хуторянин. 1915. № 49. С. 1048-1049.

49. Из деятельности Полтавского союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ // Хуторянин. 1916. № 29. С. 573.

50. Отчет о деятельности союза учреждений мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 г. // Журнал Полтавского губернского присутствия № 1. за январь 1916 года. Полтава: Типо-литогр. губернского правления, 1914. С. 34.

51. Учреждения мелкого кредита Полтавского отделения Государственного банка (к 1 апреля 1916 г.) // Хуторянин. 1916. № 24-25. С. 489.

52. Отчет о деятельности учреждений мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 г. С. 34.

4.4. Правові основи діяльності волосних і сільських громадських кас та банків

Поряд з приватним кредитом у вигляді акціонерних земельних банків та кооперативним, уособленням якого були ощадно-позичкові та кредитні товариства, у другій половині XIX та на початку XX століть існував ще й громадський, який представляли сільські банки, волосні та сільські каси. Усі щойно згадані установи дрібного кредиту функціонували на основі затверджених міністром державних маєтностей 7 березня 1870р. “Положення про селянські ощадні каси”¹. Ст. 1 цього “Положення” повідомляла мету таких кас, яка полягала у тому, щоб усім мешканцям, які поселилися на казенних землях, надати надійний спосіб “зберігання і збільшення за допомогою відсотків грошових коштів, які не використані ними на потреби свого господарства”. Ощадні каси, твердила наступна стаття цього правового акта, мають відкриватися при волосних правліннях лише згідно з розпорядженням міністра державних маєтностей. Створені за цим законом каси забезпечували сплату “по 4 рублі”, іншими словами – 4 % річних.

До 1908 р. волосні ощадні каси лише отримували на зберігання кошти місцевих мешканців і не одних тільки селян, але і різночинців, купців і міщан. Проте у роки столипінських реформ з її широко розрекламованою програмою допомоги малоземельному і безземельному селянству міністр фінансів своїми розпорядженнями від 25 грудня 1908 р., 21 грудня 1910 р. і 14 червня 1912 р. дозволив селянським ощадним і допоміжним касам кредитувати місцевих мешканців. У статті 2 “Додаткових правил до положення 7 березня 1840 р. ...» селянським ощадним і допоміжним касам надавалось право на основі ухвали волосного сходу видавати до 150 руб. одному позичальнику. Проте це рішення отримувало юридичну силу лише тоді, коли воно затверджувалось губернським комітетом у справах дрібного кредиту. Лише після позитивного рішення цього комітету Управління у справах дрібного кредиту, яке знаходилось у столиці, клієнт міг отримати бажану позику. Таким чином, на відміну від кооперативних кредитних об'єднань, волосні ощадні чи допоміжні каси були, за своєю суттю, державними структурами місцевого значення, адже контроль за кредитами був у них майже таким самим, як і у державних іпотечних банках, де було, очевидно, кредит отримати навіть легше. В усякому разі, у них не потрібна була ухвала волосного сходу, який, між іншим, було не так вже легко й зібрати, якщо справа, на якому вона розглядалась, була для більшості селян неважливою. Окрім того, щоб сход ухвалив бажане рішення, позичальник повинен був знайти ще й поручителя (ст. 4). Втім, сходу надавалось право самому визначати, для якої суми кредиту поручитель потрібен, а до якої – ні. Відсотки за кредитом коливались від 6 до 12 % (ст. 6). Вони могли, за рішенням сходу, стягуватись як при видачі позики, так і вже у процесі її відстрочки. Специфікою «Положення» про селянські

ощадні і волосні допоміжні каси було те, що клієнт мав право після однієї позички, яка залишалась непогашеною, взяти ще один кредит, але вже під заставу землі, будівель чи іншого нерухомого майна. Якщо сход не бажав видавати такого роду позичку, то клієнту слід було отримати для цього дозвіл Управління у справах дрібного кредиту. Позичка в ощадній чи допоміжній касою мала засвідчуватись волосним правлінням. Проте коли, наприклад, волосний сход ухвалював рішення про видачу позики у сумі понад 60 руб. одному клієнту, чи видати кредит під заставу нерухомості, то для завідування касою він повинен був обирати особливе правління у складі трьох осіб і двох кандидатів до нього. Рахівником каси у будь-якому випадку мав бути волосний писар. Додаткову оплату праці за цю роботу писар міг отримувати, за ухвалою того ж таки сходу, з прибутків каси. Стаття 16 регламентувала склад правління, якому підпорядковувалась вищезгадана каса. При цьому один член правління міг бути сторонньою особою будь-якого звання, але казначей каси обов'язково повинен був належати до складу місцевої селянської громади.

Таким чином, «Положення» 1840 р. визначало правові підстави функціонування в імперії як ощадних, так і допоміжних волосних кас. Якщо функцією перших було зберігання коштів певної громади з можливістю отримати за це певні відсотки (4 %), то інша з названих установ мала право надавати мешканцям волості певні кредитні ресурси. Саме про них, з точки зору тематики даного дослідження, ми і будемо вести мову. Як ілюстрацію практичного значення для сільського населення волосних допоміжних кас звернемось до відповідних даних щодо одного з регіонів Наддніпрянської України, де дрібний кредит різного виду був найрозвинутішим. Маємо на увазі Полтавську губернію, де станом на 1894 р. функціонувало 236 допоміжних кас з капіталом у 4 457 723 руб.². Загальне число осіб, які користувались кредитами у цих касах, складало досить значну цифру у 171 159 осіб, або 48,1% усіх домогосподарів краю, основним заняттям яких було землеробство³. Згідно з даними, які відносяться до 1889 р., 11092 позичальники отримали у допоміжних волосних касах кредит на загальну суму у 240 405 руб., з яких 64 002 руб. вважалися простроченими, тобто боргом. Як правило, з позовами про стягнення боргів волосні каси зверталися до волосного суду, який міг ухвалити рішення як згідно з існуючими у даній місцевості звичаями, так і відповідно до закону «Про порядок і способи виконання ухвал сільської і волосної розправи та рішення судових місць»⁴. У ст. 384 цього закону було сказано, що за умови, коли відповідач буде не в змозі задовольнити позов кредитора, то йому слід надати відстрочку, час якої визначала наступна, 385 стаття, а позивач відмовлявся від надання нової: від одного тижня до двох місяців. Якщо і після встановленого терміну борг не буде погашено, а позивач відмовлявся від надання нової відстрочки, то у такому разі стягнення поповнювалося з належного відповідачу рухомого і нерухомого майна.

Згідно зі ст. 390 згаданого закону з рухомого майна не можна було продавати з торгів ті предмети, які необхідні домовласнику для сплати річно-

го податку і утримання родини, а саме: щоденний одяг, землеробські знаряддя праці, насіння для посіву та продукти, необхідні для харчування. Не могла бути використаною як засіб погашення боргу і домашня худоба, необхідна для проведення польових робіт і харчування. Речі, призначені для продажу, слід було зберігати під наглядом сільського старости (ст. 393), а сам продаж не міг бути відкладений більш як на місячний термін (ст. 394). Повсякденна практика свідчить про те, що досить часто боржники, «майно яких було описане, до продажу його не допускали», вважаючи за краще погасити свій борг, ніж допустити продаж за безцінь частини свого майна. Загальна оцінка діяльності волосних кас у другій половині XIX ст. може бути здійснена на основі матеріалів, які отримав у 1882 р. від губернаторів господарський департамент Міністерства внутрішніх справ, у підпорядкуванні якого знаходилися як ошадні, так і волосні допоміжні каси. Майже усі губернатори європейської частини імперії відзначали вкрай низьку ефективність допоміжних кас у справі забезпечення сільського населення дрібним короткостроковим кредитом. Висновок губернаторів щодо вкрай низької ефективності волосних допоміжних кас підтверджувався не лише статистичними даними щодо видаваних кредитів, але і ревізією цих установ дрібного кредиту. Одна з таких ревізій була проведена у Чернігівській губернії на початку XX ст. земським начальником 1-ї дільниці Ніжинського повіту. Одним з показників низької ефективності їх роботи було те, що рішення волосних судів щодо стягнення кредитної заборгованості у більшості випадків не виконувались. Так, у Верхньодівецькому волосному суді Ніжинського повіту у 1886 р. було не виконано 940 ухвал з різних питань, включаючи і кредитну заборгованість⁵.

Серед найважливіших причин низької ефективності роботи волосних допоміжних кас були такі: 1) відсутність належного статусу і правил діяльності таких установ, адже закон від 7 березня 1840 р. був явно застарілим; 2) незадовільне управління касами; 3) відсутність контролю та нагляду, через що: а) неакуратне ведення бухгалтерії, а інколи навіть її повна відсутність; б) уявлення селян про каси як свої власні, через що їх ресурси використовували виключно на місцеві потреби; 4) незначний обсяг коштів; 5) позики видавалися необережно і неспроможним особам; 6) поручительство зводиться до чистої формальності, коли поручитель і позичальник ручалися один за одного; 7) через нестачу коштів кредити видаються у незначних розмірах. З метою ліквідації вищезгаданих недоліків губернатори пропонували уряду вжити певних заходів⁶. Слід, на їх думку, невідкладно організувати функціонування при допоміжних касах особливих облікових комітетів або надати волосним правлінням права таких комітетів; утворити особливу адміністрацію для керівництва касами; встановити контроль повітових у селянських справах присутствій з правом регулювання кредитних питань у межах повіту; скласти новий нормальний Статут для кас; організувати центральний для таких кас банк⁷.

Полтавське губернське земство, узагальнюючи діяльність волосних до-

поміжних кас на основі звітів волосних правлінь, відзначало ще й такий недолік, як постійне переписування позик з одного терміну на інший. Але причиною такого негативного явища було, на думку земства, загальне складне економічне становище основної маси сільських мешканців, про що свідчить використання позик не на потреби господарства, а на сплату податків. Слід віддати належне економістам Полтавського губернського земства, які розуміли, що якою б не була організація дрібного кредиту для населення, він був не здатен вилікувати хворий економічний організм тогочасної держави. Такий кредит, не більше і не менше, міг бути лише частиною цілої системи заходів для поліпшення соціально-економічного становища непривілейованих станів як полтавського, так і усіх інших регіонів Наддніпрянської України і Російської імперії загалом.

У селянських ощадних та волосних допоміжних касах процес стягнення боргів регулювався ст. 27-35 «Додаткових правил до положення 7 березня 1840 р.»⁸ Для стягнення заборгованості волосне правління мало, згідно зі ст. 27, скласти поіменний список позичальників з точно зафіксованою сумою боргу та нарахованих за отримані кошти відсотків. Відповідно до ст. 33 волосне правління стягувало борги за кредитами керуючись виключно встановленими щодо цього законом правилами, зафіксованими ще у згаданому раніше положенні про установи дрібного кредиту 1895 р. У разі неможливості для позичальника внести усю суму боргу або його частини його через незадовільне економічне становище волосним боржнику правлінням могла бути надана відстрочка, але не пізніше наступного урожаю. У випадку неможливості стягнути борг з тих чи інших причин волосне правління згідно зі ст. 35 мусило запропонувати сходу рішення про списання наявного боргу, після чого відповідну ухвалу сходу надавали для затвердження місцевому земському начальнику.

Що стосується сільських банків, то їх діяльність тривалий час регулювалась спеціальним «Положенням про сільські банки по удільному відомству», затвердженим міністром імператорського двору 1 травня 1859 р.⁹ Метою Положення, як було сказано у ст. 1 цього правового акта, було сприяння селянам «робити позички під помірні відсотки і зберігати надійно і вигідно свої заощадження...». Правовою підставою відкриття такої кредитної установи було відповідне розпорядження департаменту Міністерства імператорського двору на основі ухвали самого міністра. Основний капітал такого банку формувався за рахунок певних відррахувань місцевої сільської громади, розмір яких теж регулювався тим же міністром удільного відомства. Позичку, згідно зі ст. 5 Положення, селянин міг отримати теж лише відповідно до дозволу удільного відомства, а її розмір коливався від 3 до 200 руб. Термін позички – від одного місяця до трьох років. Лише у виключних випадках удільне відомство могло дозволити позичку розміром від 200 до 500 руб., термін якої у цьому випадку міг бути дещо більшим, до п'яти років включно. Про чисто суб'єктивний характер дозволів свідчить ст. 9 Положення, в якій сказа-

но, що управляючий удільною конторою, яка, власне, і займалася технічними питаннями кредитної політики Міністерства імператорського двору, повинен слідкувати, щоб кредити сільських банків «не служили заохоченням лінощів і безтурботності і щоб селяни позичали кошти лише на промислові потреби або для поліпшення свого господарства, для найму за свої родини бажаючих стати у рекрути..., а не для примхи чи сплати податків». Відсотки за кредитами Положення визначало у розмірі 5 %. Їх слід було сплачувати після завершення кожного року відповідного терміну позички. Технологія отримання позики визначалася ст. 11 «Положення», в якій було сказано, що кожен бажаючий, перш ніж звернутися до удільної контори за позичкою, повинен був спочатку отримати згоду своєї громади, ухвала якої про потребу даного селянина у кредиті додавалася до заяви клієнта. Окрім того, останній повинен був знайти ще одного поручителя, який би підтвердив благонадійність позичальника. У цій же статті було зазначено, що один поручитель міг забезпечити отримання позички лише розміром до 5 руб. включно. «Число поручителів, – читаємо у статті, – визначається сумою кредиту, причому на кожні п'ять руб. позички повинен бути особливий поручитель». Як бачимо, отримати бажану позичку мешканцям регіону, підконтрольного Міністерству імператорського двору, отримати було досить складно, адже ручатися своїм майном за своєчасність повернення отриманого кредиту сторонньої особи давав згоду далеко не кожен. Саме майнову відповідальність поручителя передбачала ст. 13 Положення, в якій було сказано, що поручителем міг бути лише «головний домогосподар, а не інші члени родини», але гарантіями повернення кредиту позичальником для поручителя могли бути лише надлишкові для господарства будівлі, а саме: теплі і холодні житлові будівлі, сараї, амбари, а також фабричні будівлі і лавки». Необхідною умовою застави саме цих будівель була вимога застрахувати їх в удільному складочному капіталі або в існуючих страхових від вогню товариствах. Вищезгадане Положення допускало можливість видачі кредиту й під заставу земельних угідь, але лише тих, які були особистою власністю селянина на основні наявних документів, які б підтверджували факт їх купівлі. Таким документом, згідно зі ст. 16, могла бути ухвала громади, до якої належав селянин, затверджена удільною конторою. В ухвалі сходу слід було вказати також ціну землі, запропоновану як заставу. Згадана ціна визначала, власне, і розмір можливого кредиту, а він дорівнював 2/3 вартості відповідних земельних угідь.

Як справжня банківська установа, сільські банки згідно із законом від 1 травня 1859 р. не лише могли видавати кредити, але й зберігати кошти селян з нарахуванням за це відповідних відсотків. При цьому банк мав право брати на зберігання кошти не лише від селян удільного відомства, але й «поселень достроково і безстроково відпущених нижніх чинів військового відомства», які, однак, права на отримання кредиту не мали через відсутність у них відповідних об'єктів нерухомості. Документом, який підтверджував факт внесення до банку відповідних коштів, був так званий білет. Ці білети спеці-

ально для таких випадків друкував департамент уділів і розсилав в удільні контори в міру їх необхідності. Це був своєрідний цінний папір, який, згідно зі ст. 41 Положення, можна було подавати як заставу у господарських справах у межах удільного відомства. Вклади з відсотками слід було на вимогу клієнта повертати негайно, у будь-який час як повною сумою, так і частинами (ст. 45). Якщо у визначений час у банку не було потрібних для видачі клієнту коштів, удільне відомство обіцяло негайно задовольнити відповідну вимогу, використавши для цього усі наявні кошти (ст. 49).

На початку 80-х років XIX ст., за часів, коли міністром фінансів був відомий економіст другої половини XIX ст. Н.Х. Бунге, поряд з реформами державних банків тогочасна влада звернула увагу і на діяльність сільських банків. Згідно з вимогами затвердженої 25 січня 1883 р. думки Державної Ради було увалено закон «Про порядок затвердження сільських банків і ощадно-позичкових кас»¹⁰. Таким чином, закон 1883 р. ставив у правовому відношенні в один ряд сільські банки і громадські сільські та волосні ощадно-позичкові каси. Цим законом міністру фінансів надавалось право як дозволяти відкриття сільських банків і вищезгаданих кас, так і перетворювати їх з одного виду установи дрібного кредиту в інший. Стаття 2 цього закону повідомляла про можливість засновувати сільські банки та ощадно-позичкові каси різними можливими способами, у числі яких могли бути як приватні пожертви меценатів, так і кошти земських установ або сільських громад. Що ж до конкретного місця відкриття діяльності цих установ, то закон мав лише одне застереження: окрім тих населених пунктів, де вже діють ощадно-позичкові товариства. Винятком з цього правила могла бути лише одна обставина, згадана у законі. Цією обставиною була пожертва коштів для відкриття діяльності сільського банку чи каси.

Надавши міністру фінансів право регулювання процесу утворення чи перетворення установ дрібного кредиту з одного виду на інший, закон, однак, не містив детального викладу порядку функціонування таких установ, відклавши це на майбутнє, коли буде нагромаджено певний (як позитивний, так і негативний) досвід діяльності таких установ дрібного кредиту. Потрібний досвід поступово нагромаджувався, у результаті чого напередодні відомих змін у діяльності установ дрібного кредиту 1895 р. можна було вже зробити певні висновки щодо саме такої форми дрібного кредиту. Цей досвід свідчить про таке. Станом на 1861 р. у Російській імперії на землях удільного відомства діяло 122 сільських банки з капіталом у 800 тис. руб. Що ж до губерній Наддніпрянської України, то у числі перших і найбільш відомих сільських банків був той банк, який у 1875 р. заснувала на свої кошти у Білій Церкві графиня Олександра Браницька. Його капітал складав суму 60 тис. руб., а початок практичної роботи відноситься до 1880 р. Станом на 9 липня 1894 р. основний капітал цього банку сягнув вже цифри у 102,4 тис. руб. Справами банку керувала обрана Рада у складі чотирьох осіб, одна з яких призначалася губернатором і одну обирали селяни містечка Білої Церкви, ще одну – селяни

відповідної волості, по черзі. Одного члена Ради обирали також і спадкоємці Браницької. Позичка на одного селянина не могла перевищувати 1000 руб. і 60 % вартості орної землі з умовою сплати 6 % річних. Позика на купівлю плугів та інших знарядь видавалася терміном до 6 років, не більше 50 % вартості відповідних знарядь. Були також і позики під заставу землі, з терміном до 25 років, але лише у Київській губернії¹¹. Згідно зі статутом цього банку від 20 червня 1875 р. позики селянам 227 сіл, які до 1867 р. належали графині Олександрі Браницькій, могли бути видані: а) за умови наявності поручителя на будь-які потреби; б) на купівлю землеробських знарядь праці; в) під заставу землі; г) під заставу цінних паперів. Через те, що позики під поручительство не передбачали застави, то відсоток за такими кредитами був максимальним – до 12% річних (з 1 березня 1893 р. – до 9%). З 1880 по 1896 р. таких позичок було видано загалом на суму 433 816 руб.¹². Що ж до позик під заставу землеробських знарядь праці, то їх могли отримати лише товариства селян, у кількості не менше трьох осіб, при максимальній сумі кредиту до 500 руб. При цьому відповідні кошти передавалися не селянам, а безпосередньо наданням знарядь праці. Загалом за 16 років селянам було видано 113 200 руб. таких позик. Ще менше коштів було видано селянам за умови застави землі – 15 821 руб. при 6% річних. Позики ж під заставу цінних паперів, хоч і були передбачені Статутом, проте на практиці таких кредитів селяни за звітний період так і не отримали через відсутність у них відповідних паперів. Такого виду кредиту не було і у наступні десятиріччя, про що, зокрема, свідчить звіт цього банку за 1915 р.¹³. Інший такий банк 1885 р. заснував у Сумах, що на той час входили до складу Харківської губернії, місцевий меценат І.Г. Харитоненко, який пожертвував для цього 50 тис. руб. Банк Харитоненка отримав назву «Сумський Олександрівський», де селяни Сумського повіту могли отримати до 300 руб. кредиту. Коли ж позичку хотіла взяти сільська громада для своїх потреб, то сума кредиту могла сягати навіть 3000 руб. Нагляд за діяльністю цього банку покладався на Сумські земські повітові збори, які обирали для цієї справи спеціального управителя. Термін позик – до трьох років. Для окремих позичальників потрібно було мати належне майно або знайти поручителя, тоді як при наданні кредиту громаді – достатньою була ухвала сходу за принципами кругової поруки. Як в одному, так і в іншому випадках відсоток за кредитом складав 6 %¹⁴.

Загалом до реформування установ дрібного кредиту у 1895 р. згідно з існуючим законодавством сільські банки функціонували як на приватні пожертви, так за рахунок інвестиції земств чи місцевої селянської громади. Його основний капітал не міг бути меншим за 300 руб. При цьому загальна сума вкладів до цієї установи дрібного кредиту не могла перевищувати основного капіталу у 5 разів. Позики сільські банки надавали лише тим селянам, які брали участь у формуванні його основного капіталу, а їх розмір мав складати не більше 1/20 частини основного капіталу за умови, що його розмір був меншим за 3 тис. руб., або 200 рублів, коли капітал перевищував згадану су-

му. Термін – не більше одного року з можливістю відстрочки погашення заборгованості терміном до шести місяців.

Як вже згадувалося раніше, суттєві зміни у діяльності установ дрібного кредиту внесло «Положення про установи дрібного кредиту» 1895 р. Стаття 1 цього Положення прямо вказувала на те, що його дія розповсюджується також на «сільські, волосні чи станичні банки і каси»¹⁵. Таким чином, починаючи з 1895 р., сільські банки функціонували на основі загальноімперського законодавства про установи дрібного кредиту. Проте це зовсім не означає, що статuti цих банків не зазнавали змін під впливом набутого досвіду їх функціонування з одного боку і зміни загальної соціально-економічної ситуації в країні – з іншого. Про це свідчить, наприклад, таке джерело, як «Вестник финансов, промышленности и торговли», в одному з номерів якого за 1902 рік повідомлялось про затвердження міністром фінансів трьох статей (92, 124 і 129) Статуту сільського банку графині Олександри Браницької у м. Білій Церкві Київської губернії¹⁶.

Як і слід було чекати, функціонування сільських банків, поряд з іншими установами дрібного кредиту, викликало значний інтерес громадськості під час роботи «Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості». Так під час обговорення пункту «І» (організація народного дрібного кредиту), запропонованого Особливою нарадою про потреби сільськогосподарської промисловості для обговорення місцевим комітетам, доповідач з даного питання Ю.Г. Гамалій на засіданні Канівського комітету Київської губернії заявив, що дрібний кредит у формі сільських банків слід розвивати і у подальшому через те, що в умовах даного повіту «їх робота показала блискучі результати». Для підтвердження свого висновку доповідач навів деякі дані щодо фінансового стану сільських банків. За твердженнями Ю.Г. Гамалія, у 1900 р. річний обіг сільських банків Канівського повіту становив 1 052 034 руб. Основний капітал склав 110 361 руб. Сума відсотків за кредитами – 47 714 руб., а кредити дорівнювали 401 858 руб. Чистий прибуток цих банків склав 12 902 руб. Основним аргументом для позитивної оцінки діяльності сільських банків у Канівському повіті були не лише згадані цифрові показники, але й те, що при лихварських відсотках за кредити у 60 % річних сільські банки брали лише 12 % . Спираючись на відповідні цифри, доповідач підрахував річну економію «найбіднішої частини селянства» у сумі 193 000 руб. Капіталізуючи цю суму із нормальних для місцевих державних і акціонерних банків 4 % річних, автор отримав цифру у 822 222 руб. Отже, як підсумував цей захисник сільських банків, «діяльність сільських банків є рівнозначною для найбільш бідної частини населення повіту отриманню капіталу майже у п'ять мільйонів рублів»¹⁷. З метою забезпечення подальшого розвитку сільських банків Ю.Г. Гамалій пропонував змінити законодавство таким чином, щоб ліквідувати вузьку становість сільських банків. Слід, на його думку, виправити окремі статті статутів сільських банків з тим, щоб: а) продовжити термін позичок; б) збільшити розмір кредиту; в) полегшити про-

цес переходу сільських банків на статутні принципи кредитних товариств, поєднавши їх діяльність з принципами функціонування споживчих товариств»¹⁸.

Також Ю.Г. Гамалій знайшов чимало однодумців не лише у Канівському, але й у ряді інших повітів Київської губернії. Так, волосний писар Брусилівської волості Радомишльського повіту цієї ж губернії, відповідаючи на пункти програми Особливої наради, вказав на необхідність відкриття сільських банків з дешевшими відсотками за кредити¹⁹. Пропозиція про відкриття сільських банків прозвучала також із вуст волосного писаря Вишневецької волості цього ж повіту Шамеранського²⁰ та волосного писаря Горностайлівської волості Ф. Пинчука²¹. У записці, поданій Радомишльському повітовому комітету про потреби сільськогосподарської промисловості Іванківським волосним правлінням, було детально проаналізовано діяльність місцевого сільського банку, відкритого у 1895 р. селянськими громадами згаданої волості²². Для підтвердження висновку про успішність його роботи Іванківське волосне правління повідомляло, що з 1896 по 1902 роки основний капітал банку виріс з 700 руб. до 1995 руб., а оборот його фінансової діяльності склав суму у 10 391 руб. Місцевий сільський банк, на думку правління, міг би приносити ще більше користі своїм вкладникам, коли б не були обмеженими його фінансові можливості. Так, читаємо у доповідній записці Іванківського волосного правління, у 1901 р. поступило 489 заяв про видачу позик на суму 12 989 руб., але задовольнити вдалося лише 355 осіб, яким було надано кредит на загальну суму 6 930 рублів. Щоб розв'язати проблему забезпечення потреб місцевого населення у дрібному кредиті, потрібно було, на думку волосного правління, допустити прийом внесків від усіх мешканців Іванківської волості, «за винятком євреїв». За такої умови з'явиться можливість видавати в одні руки значно більше коштів, ніж має місце у даний час, до 500 руб. включно. Якщо такого кроку законодавство про сільські банки не зробить, то частині мешканців Іванківської волості доведеться і надалі звертатися за кредитом до лихварів, розраховуючись за це восени своїм урожаєм або худобою, продаючи її скупникам за безцінь, а навесні купувати її у тих же перекупників за набагато вищою ціною²³.

Необхідність заснування сільського банку зафіксували у своїй відповіді на пункти програми Особливої наради і волосний писар Шепелицької волості Радомишльського повіту А. Парубченко²⁴ та волосний писар Мартиновичської волості цього ж повіту І. Дзюбенко²⁵. Волосний писар Кичкиївської волості П. Божков вказав навіть на можливі шляхи, реалізація яких могла б, на його думку, прискорити процес відкриття сільських банків. У місцях, писав він, де немає фінансової можливості відкрити сільський банк, слід встановити для формування основного капіталу приблизно у 1000 руб. збір з кожної десятини сільськогосподарських угідь певних коштів, аж поки не будуть у наявності бажані для відкриття банку 1000 руб.²⁶.

На відміну від Київської губернії, де ідея сільських банків була досить

популярною, місцеві комітети Полтавської губернії досить скептично поставились до їх діяльності, зазначивши, що чисто селянський їх характер зумовлює їх незначну ефективність у справі подальшого розвитку дрібного кредиту²⁷.

Оригінальний шлях розвитку у Подільській губернії дрібного кредиту запропонував член Вінницького комітету про потреби сільськогосподарської промисловості К.Е. Падлевський²⁸, який розробив проект Статуту *сільської каси*, метою якої було навчити селян користуватися у майбутньому будь-яким видом дрібного кредиту (ощадно-позичкове товариство, кредитне товариство чи волосні або сільські банки)²⁹. Ця каса, на думку К.Е. Падлевського, повинна бути найпростішим типом задоволення кредитних потреб місцевого населення. Схема заснування такої установи пропонувались такою: місцевий землевласник виділяє для неї 100 руб., а два десятки селян (по три рублі кожен) вносять ще 60 руб. Ще 200 руб. надає у вигляді кредиту місцевий меценат терміном на 10 років при 4 % річних. Таким способом передбачалось сформувати основний капітал такої каси, якій повинно бути дозволено: а) укладати різні угоди, передбачені цим Статутом; б) відповідати загальним і спеціальним загальноімперським законам; в) приймати пожертви і здійснювати відрахування з прибутку для утворення особливого кредитного фонду для видачі допомоги односельчанам при нещасних випадках. Згідно зі ст. 12 проекту зразкового Статуту сільської каси її учасниками могли бути лише особи християнського віросповідання, що мали у своєму розпорядженні певне нерухоме майно. Якщо хтось з 20 членів каси побажав би вийти з її складу, він повинен знайти на своє місце когось іншого, хто побажає взяти на себе передбачені Статутом обов'язки і відповідальність. Нового клієнта мали прийняти до свого складу ще й члени каси таємним голосуванням не менше як $\frac{3}{4}$ голосів, тобто 16 осіб. Щодо позик, то йому було присвячено окремий розділ проекту Статуту сільської каси. Найважливішими умовами позики, на думку автора Статуту, були: 1) видача кредитів лише своїм односельчанам під особисту і майнову відповідальність позичальника і лише на найнеобхідніші потреби або при нещасних випадках; 2) розмір позики і розмір щотижневого погашення капіталу з відсотками визначався виключно такими цифрами: за позику у 5 руб. терміном на один рік позичальник мав щотижня вносити по 10 коп.; за позику у 10 руб. – по 20 коп.; за позику у 15 руб. – по 30 коп. і за позику у 20 руб. – 40 коп. Таким чином планувалось погасити за 52 тижні позику і відсотки по ній, які у цьому випадку складуть близько 8 % річних (ст. 25).

Досить жорстоким цей проект Статуту сільської каси передбачав і процес стягнення боргів. Згідно зі ст. 33 на позичальника, який протягом трьох тижнів не повертав боргу, чекали такі санкції: якщо сума стягнення разом з відсотками складе 10 руб., сільський староста у супроводі сотського чи збиральника податків і при уповноважених членах правління каси мусив продати з аукціону знайдене у боржника рухоме майно. Якщо ж сума боргу перевищувала 10 руб., то сільський староста повинен повідомити про це волосне

правління, а сам через 7 днів одноосібно або через свого помічника мусив здійснити продаж рухомого майна. «Взагалі, – вважав автор проекту Статуту сільських кас, – стягнення позики мусить здійснюватися невідкладно і безспірно, а у випадках наявності у діях каси порушень особистих прав боржника збитки покриваються потерпілому сільською касою згідно з відповідною ухвалою суду»³⁰.

У ході обговорення пропозиції К.Е. Падлевського щодо проекту Статуту сільської каси його ідеї не були підтримані ні на повітовому, ні, тим більше, на губернському рівні. Члени місцевих комітетів, між тим, продовжували обговорювати функціонування сільських банків, яких за свідченням податкового інспектора Гайсинського повіту І.А. Пашковського станом на 1 січня 1902 р. загалом по імперії нараховувалось 550³¹. З цієї кількості на три губернії Правобережної України припадало понад 1/3 усіх банків, а за величиною основного капіталу сільських банків Гайсинський повіт посідав перше місце серед аналогічних регіонів Російської імперії. Таким чином, діяльність сільських банків у Подільській губернії давала багатий фактичний матеріал для певних узагальнюючих висновків та окреслення можливих шляхів їх подальшого функціонування. Висновок податкового інспектора у цьому плані був однозначним: «незважаючи на активний розвиток сільських банків у Південно-Західному краї, банки ці загалом не повністю виправдали надії, які на них поклалися»³². «У підтвердження своїх слів І.А. Пашковський привів такі дані по Гайсинському повіту, де сільські банки видавали по внескам від 3 до 6 %, а по кредитах брали з клієнтів від 5 до 10 %. У Хащіватському і Тепликському сільських банках при основному капіталі відповідно: 48 087 руб. і 28 823 руб. ощадних внесків зовсім не було, а у Кунянсько-Мар'янівському банку при основному капіталі у 47 779 руб. сума внесків становила лише 300 руб. Отже, підсумовує податковий інспектор, «у банках, де основні капітали були порівняно великими, приватних внесків немає»³³. Щоб поліпшити роботу цих установ дрібного кредиту, слід, на думку автора доповіді, забрати загальний нагляд за діяльністю сільських банків від Міністерства внутрішніх справ і передати його Міністерству фінансів, де зосереджено завідування усіма грошовими ресурсами країни. А взагалі-то, підсумовував свої міркування І.А. Пашковський, потрібно просто скористатися досвідом діяльності тих установ, які ефективно діють «майже в усіх країнах Західної Європи». Ними, на думку І.А. Пашковського, були ощадно-позичкові товариства, які функціонували на принципах Шульце-Деліча та каси Райффайзена і Гааза³⁴. Ідею всебічної підтримки сільських банків відстоював у своїй доповіді на засіданні Кам'янець-Подільського повітового комітету голова Кам'янецько-Ушицького з'їзду мирових посередників С.Д. Бібіков, який у своїх висновках про успішність роботи сільських банків дрібного кредиту посилався на позитивний досвід Білоцерківського³⁵ сільського банку графині Браницької. Однією з найголовніших умов успішності роботи цього банку було, на думку С.Д. Бібікова, те, що цей банк не був ні поставщиком землеробсь-

ких знарядь праці, ні посередником між продавцем і покупцем, а лише видавав позики під певні товари, за які покупець вносив частину плати, тоді як останні кошти продавець отримував безпосередньо з банку, після чого селянин до погашення ним боргу без дозволу банку не мав права передавати відповідний товар іншій особі. При цьому борг, як правило, селянин мусив виплачувати банку протягом двох-чотирьох років. У випадку невиконання своїх обов'язків перед банком отримане його клієнтом сільськогосподарське знаряддя праці могло бути виставлене для продажу з публічних торгів. Іншою є схема операцій сільських банків, яка, на думку С.Д. Бібікова, може мати місце у Кам'янецькому повіті. Зміст цієї схеми – це позика під заставу нерухомості, під якою автор доповіді мав на увазі насамперед споруди. Проблема полягала лише у тому, що під заставу, згідно із загальноімперським законом, могли бути надані лише холодні приміщення, тобто ті, в яких не було передбачено ніякого опалення, як-то: клуні, сараї та інші господарські споруди. Що стосується позик під «хліб», які практикував Державний банк, то вони були пов'язані з великим ризиком через невідворотні накладні видатки, пов'язані з цим процесом, адже для зберігання зерна потрібно було облаштувати відповідне приміщення за типом елеваторів, що неминуче потягне за собою зростання відсотків за кредитами, які для малозабезпеченої категорії населення будуть непосильними. Якщо ж все таки сільський банк виявить бажання видавати так звані ризиковані позички, то у такому разі С.Д. Бібіков пропонував змінити зразковий Статут сільських банків таким чином, щоб передбачити усі фінансові ризики. Наприклад, у Статуті можна вказати, що діяльність банку за операціями «позика без поручительства» не повинна виходити за межі $\frac{1}{2}$ основного капіталу з внесками; «позика на купівлю землеробських знарядь праці» – $\frac{1}{4}$ тощо. Головним недоліком діяльності сільських банків автор доповіді вважав не величину відсотків за кредитами, а обмеженість фінансових ресурсів банків. «Позичальнику, – читаємо у його доповіді, – після подання заяви про кредит, доведеться чекати місяць, два, а інколи і півроку, щоб отримати бажані кошти»³⁶. Щоб збільшити фінансові можливості сільських банків, С.Д. Бібіков пропонував такі шляхи: 1) додаткові внески з боку сільської громади; 2) відпуск тих коштів, які отримував селянин за право торгівлі до введення горілчаної монополії; 3) приєднання до основних капіталів сільських банків громадських допоміжних капіталів, якщо вони знаходяться у розпорядженні тієї чи іншої громади.

Аналізуючи існуючі законодавчі акти щодо діяльності сільських і волосних банків, голова з'їзду мирових посередників Кам'янець-Ущицького повіту вважав достатнім для селян традиційний для ряду сільських банків розмір кредиту у 200 руб., проте недоліком, на його думку, була відсутність довгострокового кредиту. Згідно з його пропозицією максимальний термін такого виду кредиту міг становити чотири роки. Як обґрунтування своєї тези С.Д. Бібіков звертав увагу влади на специфіку кредитів сільських банків, які у своїй основі видавалися на купівлю і оренду землі, землеробських знарядь

праці, худоби, будівництво господарських споруд, тобто на усі заходи, які не дають очевидних результатів протягом одного року, а тому повернення за такий короткий термін позики є для селян справою досить складною. Отже, підсумовує доповідач, частина кредиту повинна видаватися не на один рік, а дещо більше.

Певні дискусії серед знавців дрібного кредиту викликало питання щодо оптимального району його діяльності. Білоцерківський сільський банк графині Браницької, наприклад, охоплював п'ять повітів Київської губернії. На думку С.Д. Бібікова, надто великий район діяльності своїм прямим наслідком має здорожчання витрат з управління такою кредитною установою. З іншого боку, і діяльність в межах одного невеликого населеного пункту теж є недоліком, адже у такому разі його фінансові ресурси будуть обмежені внесками незначної кількості мешканців села. Оптимальною, на його думку, була територія волості, адже лише за наявності кількох сіл «можливе утворення основного капіталу, прибутки з якого могли б забезпечити ефективне управління банком»³⁷.

Наступною пропозицією С.Д. Бібікова була ідея створення спілки сільських і волосних банків, також формування у межах губерній центрального банку, який би кредитував усі сільські банки. Потреба у такому банку пов'язана з тим, що сільські банки не кредитує ні Державний, ні приватні банки. Шлях до формування загальногубернського центрального банку – отримання від уряду суми у 200 тис. руб. як безвідсоткового кредиту, який може бути погашений поступово за рахунок прибутків губернского банку. Діяльність сільських банків могло, на думку доповідача, поліпшити скасування податку, який слід було стягувати з банку у випадках, коли основний капітал досягнув суми у 10 000 руб. Іншим гальмом розвитку сільських банків голова з'їзду мирових посередників вважав ст. 34 Статуту сільських і волосних банків, яка давала право засновникам банків використовувати на власні потреби половину чистого їх прибутку. Норму прибутку, який могли використати для особистих потреб засновники банку, С.Д. Бібіков вважав занадто високою, допускаючи її існування у розмірі до ¼ чистого прибутку. Зауваження у цьому випадку було лише одне: щоб прибутки від сільського банку не використовувалися як допоміжне джерело при сплаті податків. Голова Кам'янець-Ущицького з'їзду мирових посередників завершив свою доповідь висновками, найголовнішими з яких були такі: найбільш дієвим типом установ дрібного кредиту для селянського населення є волосний банк. Існуючий зразковий Статут сільського банку слід змінити таким чином, щоб у ньому були відображені такі норми права: а) довгострокові позички; б) позики для купівлі землеробських знарядь праці; в) під заставу нерухомості; г) під заставу будівель; д) дозвіл спілок.

Окрім цього, вкрай важливим для подальшого розвитку сільських банків С.Д. Бібіков вважав збільшення їх основного капіталу шляхом:

- а) добровільних внесків засновників;

б) надання Міністерством фінансів коштів, які отримали селяни у попередні часи за дозвіл продавати спиртні напої;

в) приєднання до основного капіталу сільських банків мирських допоміжних капіталів.

Слід було також, на думку доповідача, звільнити банківські операції від оподаткування, та змінити 34 ст. Статуту дозволом громаді використовувати для своїх потреб не більше $\frac{1}{4}$ чистого прибутку відповідних установ дрібного кредиту³⁸.

Близькими до позиції С.Д. Бібікова були пропозиції податкового інспектора Литинського повіту І.Г. Лозанова³⁹. Підтримуючи загалом ідею розвитку дрібного кредиту у різних його формах, він пропонував створити у селах кредитні каси, а у волостях – волосні банки. Первісний основний капітал у касах можна обмежити сумою у 300 руб., яка щорічно може зростати за рахунок відсотків за кредитами у межах 8 % річних. Згадані 300 руб. можуть бути утворені як за рахунок коштів сільської громади (150 руб.), так і за рахунок позички уряду у сумі 150 руб. Волосні ж банки повинні стати основним джерелом кредиту, сума якого може складати від 20 до 100 руб. одній особі. Для гарантії роботи такого банку слід найняти знаючу людину з окладом у 700 руб. на рік. Для розширення кредитних операцій волосних банків І.Г. Лазанов пропонував залучати кошти контор і відділень Державного банку, що дасть можливість не лише розширити кредитування місцевого населення, але і зменшити відсотки за кредитами до мінімуму. Загалом же волосні банки і сільські каси повинні бути об'єднані в одну систему, за якої волосні банки отримали б право здійснювати контроль за діяльністю сільських кас⁴⁰.

Слушними, як виявилось пізніше, були пропозиції члена Ушицького повітового комітету тієї самої губернії І.А. Бржосніовського, який запропонував для подальшого розвитку системи сільських і волосних банків використати фінанси Державних ощадних кас, які могли б надавати вищезгаданим установам кредитні ресурси при стягненні на користь каси не більше 6 % річних. При цьому автор розрізняв поняття великих (від 100 до 500 руб.) і дрібних, у межах 5, 10, 25 і до 100 руб., позичок. У першому випадку пропонувався термін від 3 до 5 років, у другому – до трьох років з можливою її відстрочкою до двох місяців⁴¹.

Як бачимо, у Подільській губернії, де сільських банків було досить багато, їх проблеми і перспективи подальшої діяльності хвилювали багатьох членів місцевих комітетів, які представляли різні верстви тогочасного суспільства, включаючи і самих селян. Проте в інших губерніях Наддніпрянської України діяльності таких установ значної уваги ніхто з членів місцевих комітетів не приділяв. Так, на одному із засідань Чернігівського губерньського комітету було заслухано доповідь П.К. Калиновського про дрібний кредит, в якій той давав лише загальну оцінку закону від 7 березня 1840 р. «Про громадські ощадні та допоміжні каси». За твердженням доповідача, станом на 1902 р. ці каси втратили всі свої основні риси, перетворившись через ряд об-

ставин з ощадних виключно на допоміжні, які видають сільському населенню короткострокові позички, що на практиці перетворюються у довгострокові, залишаючись по декілька років в одних і тих же осіб⁴². Як результат, більшість місцевих мешканців допомогою таких кас скористатись не можуть, а тому доповідач пропонував всіляко розвивати на Чернігівщині кредитні товариства як найдоцільнішу, з точки зору інтересів сільського населення краю, форму дрібного кооперативного кредиту.

Подібну точку зору щодо дрібного кредиту висловив і Мелітопольський повітовий комітет, зафіксувавши її у протоколі комісії з питань розробки проблем організації дрібного кредиту 13 жовтня 1902 р.⁴³, та ряд інших місцевих комітетів Таврійської і Катеринославської губернії⁴⁴.

У Волинській губернії, де установи дрібного кредиту у формі сільських банків були досить поширеними, лише окремі комітети вносили конкретні пропозиції щодо вдосконалення їх правового становища. Так, Старокостянтинівський повітовий комітет, відповідаючи на пункти програми Особливої наради, пропонував таке:

а) організувати у кожному повіті повітові сільські банки з тим, щоб існуючі сільські банки перебували у підпорядкуванні цього банку стосовно як операцій, так і кредиту;

б) для утворення капіталу, необхідного для відкриття операцій нових сільських банків, необхідно відкрити кредит з Державного банку у розмірі визначеному місцевими потребами;

в) для завідування операціями банку утворити у кожному повіті спеціальні комітети під головуванням керівника місцевого дворянства у складі: мирових посередників, податного інспектора та кількох землевласників, після затвердження їх кандидатур губернатором⁴⁵.

Незадовго до завершення роботи Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості імператор 7 червня 1904 р. затвердив «Положення про установи дрібного кредиту», в якому серед інших видів кредиту були згадані і сільські, волосні та станичні громадські ощадно-позичкові каси⁴⁶. Це означало, що поділу на ощадні та допоміжні сільські чи волосні каси закон вже не передбачав, констатуючи факт наявності лише одного з двох колишніх видів громадських установ у вигляді ощадно-позичкових кас. У наступному 1905 році міністр фінансів затвердив зразковий Статут сільських, волосних і станичних громадських ощадно-позичкових кас, у якому немає навіть згадки про волосні допоміжні каси⁴⁷. Цей Статут неодноразово доповнювався відповідними розпорядженнями міністра фінансів аж до 1914 р. включно. Що ж до волосних допоміжних кас, які функціонували відповідно до закону від 7 березня 1840 р., то 25 грудня 1908 р. наказом міністра фінансів були введені в дію додаткові правила до положення 7 березня 1840 р., згідно з якими умови кредитування населення в ощадних та допоміжних касах стали однаковими⁴⁸. А через кілька років міністр фінансів своїм циркуляром від 13 грудня 1910 р. розпорядився усі попередні сільські громадські кредит-

ні установи перетворити на один вид, а саме: волосні, сільські і станичні громадські ощадно-позичкові каси, що власне і передбачав ще закон від 7 червня 1904 р.⁴⁹. Спираючись саме на цей закон, уряд повідомляв громадськість про існування трьох видів дрібного кредиту. Поряд з кредитними і ощадно-позичковими товариствами влада називала також «сільські чи волосні громадські ощадно-позичкові каси»⁵⁰. Отже, йшлося про перетворення як ощадних, так і волосних допоміжних кас на новий вид установ дрібного кредиту, які відтепер називалися громадськими ощадно-позичковими касами. Цей правовий акт був важливим ще й тому, що за повідомленням ряду губернаторів каси, утворені згідно із законом від 1840 р., «майже припинили свою діяльність»⁵¹. Згідно з п. 1 Правил від 27 вересня 1910 р. усі рахунки громадських кредитних установ, які підлягали ліквідації, як-то: капітал і внески з одного боку, а з другого – готівка і позики, повинні бути перенесені на рахунок нової каси. Якщо виникне необхідність розстрочки боргу клієнтів відповідної кредитної установи, то вона не мала перевищувати загалом п'яти років⁵².

Новим явищем у справі формування основного капіталу установ дрібного кредиту, включаючи відтепер і громадські ощадно-позичкові каси, було розпорядження міністра фінансів від 19 липня 1910 р., яким дозволялась видача позик установам дрібного кредиту не лише з Державного банку та Управління у справах дрібного кредиту, але і Державних ощадних кас⁵³. Розмір позички в основний капітал у цьому випадку визначав Комітет у справах дрібного кредиту, але не більше 3000 руб. на одну селянську громадську кредитну установу. Відступи від цих принципів кредитування могли мати місце лише з дозволу міністра фінансів. За позиками в основний капітал слід було сплачувати 5 % річних. При цьому погашення тіла кредиту планувалось здійснювати починаючи з п'ятого календарного року після утворення громадської кредитної установи у такій пропорції: протягом п'ятого і шостого року – по 1/20 частині (5 %) позички; протягом сьомого, восьмого і дев'ятого року – по 1/10 частині (по 10 %) і протягом наступних чотирьох років – по 15 %⁵⁴.

Таким чином, залучення до кредитування як товариств різного типу, так і громадських сільських і волосних ощадно-позичкових кас такої установи, як Державні ощадні каси, повинно було, на думку уряду П.А. Столипіна, суттєво збільшити фінансові ресурси, які використовувалися для створення основного капіталу в установах дрібного кредиту, і таким шляхом поліпшити умови їх подальшого розвитку, адже Державні каси мали у своєму розпорядженні десятки мільйонів рублів. Підтвердженням швидкого розвитку установ дрібного короткострокового кредиту є наведені у попередньому підрозділі статистичні дані щодо динаміки зростання таких установ і створення у 1915 р. центральних органів дрібного кооперативного кредиту як в окремих регіонах, так і на загальноімператорському рівні. У зв'язку з включенням Державних ощадних кас у процес кредитування громадських ощадно-позичкових кас у 1911 р. було дещо змінено окремі пункти Зразкового статуту сільських, волосних і станичних громадських ощадно-позичкових кас,

який було повністю узгоджено зі Статутом кредитним, на статті якого поси- лалися укладачі відредагованого Зразкового статуту. Згідно зі ст. 16 цього правового акта основний капітал каси не міг бути меншим за 500 руб., а дже- релами його формування – або власні кошти, або позички. Види внесків до каси – термінові, умовні і безстрокові. Позички з неї мали право отримувати:

- 1) особи, які мають своє господарство, ремесло чи промисел і є членами тієї громади, якій належить каса;
- 2) артїлі і товариства членів цієї самої громади;
- 3) уся громада, якій належить каса.

Позики могли бути як короткостроковими (не більше року), так і довго- строкові (від одного до п'яти років). Механізм видачі позики за принципом особистої довіри чи із забезпеченням інвентаря або поручительства було ви- писано у ст. 51-59. Бажаючий її отримати мав письмово чи усно заявити про це правлінню, яке й ухвалювало відповідне рішення.

Певну специфіку мала та норма права, яка стосувалась використання по- зики. Стаття 60 Зразкового статуту громадської ощадно-позичкової каси да- вала право її правлінню вимагати дострокового повернення кредиту, який був використаний не за тим призначенням, яке було вказане у заяві клієнта щодо надання йому позики. Відсоток за кредитом міг бути різним, залежно, як сказано у ст. 62, від терміну і призначення позики, але, як правило, у ме- жах 8 % річних. Статут допускав також і відстрочки за кредитом, але не бі- льше 6 місяців (ст. 69).

Таким чином, усе вищесказане дає підстави для висновку про існування у другій половині ХІХ і на початку ХХ століття у Російській імперії, вклю- чаючи і Наддніпрянську Україну, різноманітних форм дрібного селянського громадського кредиту, законодавство якого почало формуватись задовго до аграрних реформ 60-х років ХІХ ст. Та особливою активністю законодавчі ініціативи відзначились на рубежі ХІХ–ХХ ст., коли під впливом аграрної, а на початку ХХ ст. – і політичної кризи уряд змушений був активно займатися не лише проблемами іпотечних банків, але і традиційним дрібним громадсь- ким кредитом. Важливу роль у плані еволюції законодавства загалом, і кре- дитного зокрема, відігравали дискусії на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, прямим наслідком яких була ціла низка найрізноманітніших законів, які стосувалися аграрного сектору економіки країни. Йдеться не лише про ухвалення нового закону про устано- ви дрібного кредиту від 7 червня 1904 р., але й про те, що ряд ініціатив міс- цевих комітетів було реалізовано у подальших законодавчих актах, серед яких відзначаємо і новий Зразковий статут сільських, волосних та станичних громадських ощадно-позичкових кас від 5 грудня 1905 р. зі змінами від 7 ли- стопада 1907 р., 14 березня та 17 липня 1911 р., і, особливо, залучення бага- томільйонних фінансових ресурсів Державної ощадної каси до кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Усе це загалом мало пози- тивне значення для розвитку установ дрібного кредиту різних форм власнос-

ті, включаючи і громадські ощадно-позичкові каси, які прийшли на зміну волосним допоміжним касам. Проте у цілому дрібний кредит не виконав своєї основної функції – допомогти дрібним товаровиробникам отримати доступ до кредитних ресурсів відповідно до своїх потреб, чому була низка причин. Найголовніша з них – наявність в українському селі значної маси безземельних і малоземельних селян, у яких нерідко не було матеріальних гарантій повернення кредиту. Через свою бідність ця категорія населення не могла, звичайно ж, і знайти тих, хто міг би при отриманні кредиту поручитися за них, ризикуючи своїм майном.

* * *

Кредитування сільськогосподарських товаровиробників на основі приватного капіталу на українських землях Російської імперії після скасування у 1861 р. кріпосного права та інших реформ 60-х років XIX ст. мало найрізноманітніші форми. Якщо брати до уваги суму виданих кредитів, то акціонерні земельні банки відігравали у цьому плані вирішальну роль. Проте було б помилкою недооцінювати чи тим більше ігнорувати значення дрібного кооперативного кредиту, який на рубежі XIX–XX ст. в конкретно-історичних умовах Російської імперії набув форм ощадно-позичкових та кредитних товариств. Згадані кооперативні об'єднання мешканців українського села були запозичені у Німеччині, де якраз і були розроблені основні принципи функціонування саме таких установ дрібного кредиту, і права та обов'язки їх членів перевірені повсякденною практикою. Те, що саме кредитні товариства у Російській імперії загалом і на українських землях зокрема стали розвиватися значно швидше, ніж ощадно-позичкові, свідчило про абсолютне переважання у середовищі сільського населення малозабезпечених категорій дрібних товаровиробників, які не мали у більшості випадків вільних коштів для пайового внеску. Ще однією особливістю дрібного кредитування селянства у Російській імперії була наявність таких установ, як волосні на сільські громадські каси, основний капітал яких формувався за рахунок коштів відповідної громади та сільських банків, у діяльності яких вирішальну роль відігравали місцеві меценати, що належали, як правило, до категорії великих землевласників з числа дворян – основного на той час привілейованого стану.

Загалом же кожен із вищезгаданих видів приватного кредиту відіграв певну роль у полегшенні доступу мешканців села до вкрай потрібних у будь-якій господарській діяльності обігових коштів. А те, що усі ці установи проіснували досить тривалий час, до відомих соціальних потрясінь 1917 р. включно, свідчить, окрім усього іншого, про наявність у кожній із них міцної, перевіреної і підтвердженою практикою правової бази, елементи якої слід використовувати і в умовах сучасної України, яка сьогодні, як асоціативний член Європейського Союзу, стоїть на порозі ринку землі.

ВИСНОВКИ

Вивчення основних аспектів правового регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. зайвий раз підтверджує загальновідомі висновки багатьох поколінь вітчизняних і зарубіжних дослідників про те, що аграрні реформи 60-х років XIX ст. відкрили нову епоху в усіх сферах суспільного життя тогочасної країни. Саме ці реформи започаткували вільне підприємництво на принципах приватної власності на засоби виробництва, основою яких в конкретно-історичних реаліях України другої половини XIX– початку XX ст. була земля. Доступ до неї більшою чи меншою мірою отримали усі основні стани тогочасного суспільства. Проте хоч кріпосне право у 1861 р. і було скасоване, однак зберігся поділ суспільства після цієї знаменної події на привілейованих (дворяни, духовенство, офіцери, високопоставлені чиновники) та непривілейованих (колишні поміщицькі, удільні, державні, казенні, «малоросійські козаки», однодворці, міщани та інші категорії).

Для привілейованих категорій населення, які мали у своєму розпорядженні ті чи інші земельні угіддя, царський уряд створив особливі умови кредитування, серед яких у першу чергу слід згадати організацію так званого викупу відповідно до законодавства 1861 р. Аналогу викупної операції, яка мала місце в Російській імперії, не знає жодна країна світу, адже саме колишніх поміщицьких селян царський уряд примусив 46 років повертати кредит, кошти за який отримали поміщики у вигляді викупу. Таким чином, помісне дворянство, згідно із «Загальним положенням про селян, які вийшли із кріпосної залежності» та «Положенням про викуп селян, які вийшли з кріпосної залежності, їх садиб та про сприяння уряду до купівлі цими селянами у власність польових угідь», отримало у своє розпорядження величезні фінансові ресурси, частина з яких була використана на погашення їх кредитної заборгованості. Проте традиційне для більшості помісного дворянства ігнорування ринкових законів мало своїм наслідком неефективне використання отриманих за звільнення селян коштів. Як результат, постійна вимога цієї частини привілейованих станів від уряду усе нових і нових кредитів на пільгових умовах завершилась реалізацією у 1885 році створенням державного Дворянського земельного банку. Проте ця, за висловом деяких істориків (А.М. Анфімов), «напівблагодійна» установа довгострокового кредиту не врятувала помісне дворянство від поступового зменшення їх землеволодіння, знову ж таки внаслідок вкрай неефективного використання і цих державних пільгових кредитів.

На противагу привілейованим станам, представники непривілейованих прошарків мешканців тогочасної держави використовували найрізноманітніші шляхи для фінансування свого господарювання: від довгострокових кредитів державного Селянського поземельного банку до короткострокових

кредитів земських та кооперативних установ, а також певною мірою волосних і сільських громадських кас та заснованих з ініціативи місцевих меценатів сільських банків.

Представники привілейованих станів у ряді випадків не обмежувалися наявністю доступу до дешевих державних кредитів, активно використовуючи для своїх потреб фінансові ресурси акціонерних земельних банків, власники яких організувавши діяльність на постійній основі Комітету з'їздів представників акціонерних земельних банків, впливали на формування законодавства в інтересах тих самих акціонерів, які, як правило, були великими землевласниками або представниками тогочасних фінансово-промислових груп.

Важливою рисою законодавства Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яке стосувалось проблем сільськогосподарського виробництва, була його, так би мовити, багатопрофільність. Мова у даному випадку йде про те, що кінцевою метою того чи іншого закону було не просто надання можливості сільськогосподарському товаровиробнику отримати кредит від державних банків чи Міністерства землеробства (з 1906 р. – Головного управління землеробства і землевпорядкування), але і використати його у державних інтересах. Саме цими рисами відзначалися, наприклад, закони, головною спрямованістю яких було поліпшення якості сільськогосподарських угідь (меліорація) або облаштування хуторів і відрубів у ході реалізації столипінського законодавства у 1906–1917 рр. Загальнодержавне значення мало також так зване переселенське законодавство, яке на рубежі ХІХ–ХХ ст. нараховувало загалом близько сотні відповідних правових актів, пов'язаних із переселенням частини селянства з густо заселених губерній європейської частини імперії на її східні і південно-східні окраїни, що давало можливість не лише забезпечувати відповідні регіони продовольчими ресурсами, але і зміцнювати їх оборону.

З точки зору предмета даного дослідження важливо було прослідкувати ставлення законодавця до органів земського самоврядування, які із самого початку свого функціонування намагалися мати відповідні правові підстави для створення власних кредитних установ. Але не бажаючи втрачати свій фінансовий контроль над ситуацією в регіонах, з одного боку, і намагаючись не допустити посилення ролі органів земського самоврядування на місцях – з іншого, уряд з року у рік, з десятиріччя у десятиріччя, всіляко гальмував процес створення незалежних від уряду регіональних кредитних установ. Протягом другої половини ХІХ ст. царський уряд у цьому плані обмежився лише дозволом створити у 1865 р. місцевими поміщиками кредитного товариства з гучною назвою «Земський банк Херсонської губернії». Намагання ж поміщиків інших губерній, зокрема, Полтавської, Харківської і Чернігівської, добитися дозволу на затвердження подібних установ у своєму регіоні раз у раз натикалися на впертий опір уряду. Врешті-решт на початку ХХ ст. справа закінчилася дозволом центральної влади відкривати при земствах одні лише каси дрібного короткострокового кредиту, що значною мірою стало резуль-

татом вимог місцевих еліт, які на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості у 1902–1903 рр. сформулювали свою досить чітку позицію щодо усіх видів кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Частина з пропозицій місцевих еліт була більшою чи меншою мірою реалізована у законодавстві 1904–1915 років.

Підбиваючи загальні підсумки нашого дослідження, слід зауважити незаперечне практичне значення правового регулювання сільськогосподарського кредиту у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. для сучасного агропромислового комплексу країни. Найважливіший з них полягає в тому, щоб на законодавчому рівні створити умови для утвердження найрізноманітніших форм як довгострокового, так і короткострокового сільськогосподарського кредиту. Першим кроком у цьому відношенні повинно стати скасування антиконституційного за своїм характером закону про мораторій на процес купівлі – продажу сільськогосподарських угідь, адже якщо стаття 14 Конституції України гарантує «право власності на землю», а право власності, як відомо, означає право користуватися, володіти і розпоряджатися, то чому один власник землі не може продати, а інший не має права її купити? Цю недоречність слід якомога швидше зняти з відповідних правових актів, що, окрім усього іншого, дозволить, нарешті, отримати правову підставу для існування іпотеки землі. У результаті відкриються реальні можливості для початку функціонування публічного акціонерного товариства «Державний земельний банк», указ про членів наглядової ради якого було підписано Президентом України ще 21 березня 2013 року № 154/2013. Слідом за державним земельним банком після скасування постанови Верховної Ради про мораторій на продаж землі з'являться можливості для організаційного оформлення і приватних акціонерних земельних банків. Ширші можливості для своєї діяльності з'являться також і в кредитних товариствах, які можуть отримати під заставу відповідні земельні угіддя при оформленні землевласниками короткострокових кредитів на значно кращих для позичальників умовах ніж ті, які мають місце у даний час. У будь-якому випадку цілком очевидним, як здається автору цих рядків, для теоретиків і практиків аграрно-промислового комплексу України, що ефективно господарювати і, відповідно, конкурувати на європейських і світових ринках вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники не зможуть, коли не будуть у найкоротші терміни змінені кабальні 20–25-відсоткові ставки за вітчизняними кредитами. Таких ставок не знала жодна державна чи приватна кредитна іпотечна установа Наддніпрянської України до 1917 р., що значною мірою і визначало долю тогочасної Російської імперії загалом і України зокрема, як житниці Європи, не знають таких ставок сьогодні і країни Європейського Союзу, асоціативним членом якого є, як відомо, і Україна.

1. Положение о крестьянских сберегательных кассах (утверждено министром государственных имуществ 7 марта 1840 г.) // Сборник по мелкому кредиту (Закон о положении, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Изд-е 6-е, доп. и испр. / сост. С.В. Бородаевский. Пг.: Тип ред. период. изд. Министерства финансов, 1914. С. 570–575.

2. Сборник сведений, относящихся к устройству ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. Издано согласно постановлению Полтавского губернского земского собрания. Полтава: Тип. Пигуренко, 1872. С. 102.

3. Там само. С. 118

4. О порядке и способе исполнения приговоров сельской и волостной расправ и решений судебных мест. Извлечение из Свода законов, т. XII, ч. 2 Устава о благоустройстве в казенных селениях, изд. 1857 года, согласовано со сводным продолжением 1890 года и очередным 1891 г. // Образцовый устав кредитных товариществ, утвержденный министром финансов 19 июня 1896 г. с разъяснениями Н.О. Осипова и приложением законоположений, касающихся мелкого кредита. СПб.: Тип. Е.А. Евдокимова, 1897. С. 77–79.

5. Державний архів Чернігівської області. Ф. 1204. Оп. 1. Спр. 57: «О ревизии подведомственных крестьянским общественным учреждениям волостных касс». Арк. 23.

6 Сборник сведений, относящихся к устройству ссудо-сберегательных товариществ... С. 126.

7. Там само. С. 152.

8. Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета «О порядке утверждения сельских» банков и ссудо-сберегательных касс» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. III. СПб.: Тип II Отдел. Собств. Его Императ. Велич. Канцелярии, 1883. № 1336.

9. Энциклопедический словарь. Т. II / изд. Брокгауз Ф.Ф. и Эфрон И.А. СПб., 1894. С. 937.

10. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета «О порядке утверждения сельских банков...». № 1336.

11. Російський державний історичний архів. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 97: «Про організацію урядового сільськогосподарського банку». Арк. 137.

12. Записка о деятельности сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви за семнадцать лет существования (с 1880 по 1896 год включительно), составленная бухгалтером банка К. Карпинским по поручению Совета банка. Белая Церковь, 1897. С. 11.

13. Отчет сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви за 1915 год. Белая Церковь: Тип. Ш. Б. Рапопорт, 1916. С. 9.

14. Російський державний історичний архів. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 97: «Об устройстве правительственного сельскохозяйственного банка». Арк. 137.

15. Положение об учреждениях мелкого кредита // Образовательный устав кредитных товариществ, утвержденный министром финансов 19 июня 1896 г. с разъяснениями Н.О. Осипова и с приложением законоположений, касающихся мелкого кредита. С. 72–77.

16. Об изменении устава сельского банка графини Александры Браницкой в

местечке Белой Церкви Киевской губернии // Вестник финансов, промышленности и торговли. 1902. № 38. С. 698.

17. Доклад Ю.Г. Гамалея об организации народного кредита // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 508.

18. Там само. С. 509.

19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. С. 959.

20. Там само. С. 961.

21. Там само. С. 962.

22. Сведения о нуждах сельскохозяйственной промышленности по Иванковской волости, представленные Иванковским волостным правлением // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. С. 965.

23. Там само. С. 965.

24. Там само. С. 979.

25. Там само. С. 982.

26. Там само. С. 985.

27. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 602.

28. Проект устава сельской кассы, составленный К.Э. Падлевским // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. С. 319–326.

29. Там само. С. 323.

30. Там само. С. 323

31. Доклад податного инспектора И.А. Пашковского о необходимости организации мелких кредитных учреждений в Гайсинском уезде // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. С. 574–577.

32. Там само. С. 575.

33. Там само.

34. Там само. С. 576.

35. Доклад председателя Камянец-Ушицкого съезда мировых посредников С.Д. Бибикова о мелком кредите // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. С. 731–736.

36. Там само. С. 733.

37. Там само. С. 734.

38. Там само. С. 736

39. Доклад податного инспектора И.Г. Лозанова о мелком народном кредите // Труды местных комитетов сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. С. 833–836.

40. Там само. С. 836.

41. Доклад Бржосниовского о кредите для крестьянского населения // Труды местных комитетов сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. С. 1040.

42. Доклад об организации мелкого народного кредита // Труды местных комитетов сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVII: Черниговская губерния. СПб.: Отделение типогр. П.П. Сойкина, 1903. С. 365.

43. Протокол заседания комиссии по разработке вопросов об организации мелкого кредита 13 октября 1902 года // Труды местных комитетов сельскохозяйственной промышленности. Т. XL: Тавическая губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 115–118.

44. Доклад (№ 2) землевладельца Ф.И. Плещеева о причинах упадка крестьянского хозяйства // Труды местных комитетов сельскохозяйственной промышленности. Т. XII: Екатеринославская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 150.

45. Староконстантиновский комитет о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Труды местных комитетов сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII: Волынская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. С. 226.

46. Высочайше утвержденное «Положение об учреждениях мелкого кредита» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIV. СПб.: Гос. типография, 1904. № 24737.

47. Образцовый устав сельских, волосных и станичных общественных ссудо-сберегательных касс // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 461–478.

48. Дополнительные правила к положениям 7 марта 1840 г. о крестьянских сберегательных и вспомогательных кассах. Утверждены министром финансов 25 декабря 1908 г. // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 191–198.

49. О распространении правил 27 сентября 1910 г. на ранее преобразованные в общественные ссудо-сберегательные кассы кредитные учреждения прежнего устройства // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 40–212.

50. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 1204. Оп. 1. Спр 51: «Про перетворення мирських допоміжних капіталів і ощадно-позичкових кас до стягнення боргів за кредитами». Арк. 9.

51. Там само. Арк. 29.

52. О распространении правил 27 сентября 1910 г. ... С. 210.

53. Общие основания выдачи учреждениями мелкого кредита ссуд в основные капиталы из сумм Государственных Сберегательных Касс (Утверждены министром финансов 19-го июля 1910 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита... С. 218–219.

54. Там само. С. 219.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРА

1. Аграрный вопрос и кооперация // Доклад, читанный В.В. Краинским в заседании I отдела СПб. Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, 20-го декабря 1905 г. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1906. 45 с.
2. Агрономическая помощь в России / под ред. В.В. Морачевского. СПб.: Издание департамента землевладения, 1914. 607 с.
3. Агрономический съезд // Русские ведомости. 1911. № 46. 26 февраля. С. 1–4.
4. Алфавитный указатель к собранию узаконенных и распрямлений правительства, издаваемых при правительствующем Сенате. За первое полугодие 1896 года. СПб.: Типогр. правительствующего Сената, 1896. 91 с.
5. Борисевич С. Джерельна база законодавчого регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні (кінець ХХІІІ – 80-ті роки ХІХ ст.) // Історія. Філософія. Філологія. Університет. Київ, 2009. № 2 (28). С. 60–63.
6. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 42. 411 с.
7. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 44. 396 с.
8. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 46. 498 с.
9. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 4. 416 с.
10. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 33. 521 с.
11. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 41. 581 с.
12. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1897. № 1. 187 с.
13. В. Н. Д. Обзор мероприятий по агрономической организации в Полтавской губернии за 1913 г. // Хуторянин. № 14–15. 1914. С. 440–445.
14. Весенние сельскохозяйственные выставки в Екатеринославской губ. в 1912 г. Екатеринослав: Тип. К.А. Андрущенко, 1912. 16 с.
15. Влияние неурожаев на народное хозяйство России. Часть первая. Москва: Тип. рабочего изд-ва «Прибой», 1927. 301 с.
16. Временные правила 19 марта 1909 года о землеустройстве целых сельских обществ, согласованных с законом 1910 года // Журнал Полтавского губернского присутствия № 9. За сентябрь 1910 года. С. 3–21.
17. Временные правила о землеустройстве целых сельских обществ // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. С. 5–10.
18. Временные правила о пособиях и ссудах от правительства переселяющегося // Журнал Полтавского губернского присутствия № 3. За март 1910 года. С. 8–19.
19. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности. 1902–1904. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. 84 с.
20. Всероссийский съезд деятелей мелкого кредита и сельскохозяйственной кооперации // Хуторянин. 1915. №14. С. 374–377.
21. Второй Всероссийский кооперативный съезд в Киеве // Земледелец. 1914. № 5. С. 198–204.
22. Второе совещание представителей сельскохозяйственных обществ при Полтавском обществе сельского хозяйства 11–13 июня 1907 года. Полтава: Элект-

рич. типо-литогр. преемн. «И. А. Дохмана», 1907. 157 с.

23. Высочайше утвержденные правила о порядке заселения владельческих в Крыму земель переселенцами из других губерний // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXV. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1862. № 36297.

24. Высочайше утвержденное положение об управлении Амурской области // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXIII. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. № 33862.

25. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату министром внутренних дел 16-го того же апреля: «О мерах к водворению в Оренбургской губернии здавна проживающих там переселенцев из других губерний» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLIV. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1869. № 46952.

26. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О некоторых изменениях в правилах о льготах переселенцам в Приамурском крае» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. II. Отд. II. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1882. № 633.

27. Высочайше утвержденное мнение Госсовета: «Об изменении § 6 Устава земского банка Херсонской губернии» // Вестник финансов, промышленности и торговли. 1902. № 28. 536 с.

28. Высочайше утвержденное мнение Госсовета: «Об изменении Устава Харьковского земельного банка» // Вестник финансов, промышленности и торговли. 1902. № 50. 868 с.

29. Высочайше утвержденное местное положение: «О поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях: Великороссийских, Новороссийских и Белорусских» // Крестьянская реформа в России 1861 года: сборник законодательных актов. М.: Госюриздатство, 1954. С. 181–241.

30. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О порядке учреждения сельских банков и ссудо-сберегательных касс» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. собственной Е.И.В. Канцелярии, 1883. № 1336.

31. Высочайше утвержденное мнение Госсовета: «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. IX. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. собственной Е.И.В. Канцелярии, 1889. № 6198.

32. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О ссудах на сельскохозяйственные улучшения» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVI. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. собственной Е.И.В. Канцелярии, 1896. № 12892.

33. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О ассигновании кредита на работы по образованию переселенческих участков на Кавказе» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIII. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1901. № 19796а.

34. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О изменении порядка ревизии государственных кредитных установлений» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XV. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1895. № 11797.

35. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. «О некото-

рых изменениях в постановлениях о Государственном дворянском земельном банке и особом его отделе» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XIV. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II отд. Собственной Е.И.В канцелярии, 1894. № 10776.

36. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О предоставлении Крестьянскому поземельному банку при производстве операций по землям, заложенным в Государственном дворянском земельном и акционерных банках, принимать на себя долги означенным кредитным учреждениям» // ПЗСРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В Канцелярии, 1906. – № 27826.

37. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О мерах к облечению продажи с торгов земельных участков, заложенных в Крестьянском поземельном банке» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В Канцелярии, 1889. № 6133.

38. Высочайше утвержденное мнение Государственного Ссовета: «Об ассигновании кредита на содержание особых временных партий и отрядов по отводу земель переселенцам в 1906 году» // ПСЗРИ. Собр 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1906. № 27186.

39. Высочайше утвержденное положение Комитета Сибирской железной дороги: «Об устройстве переселенцев Алтайского округа, ведомства Кабинета его величества» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVI. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1896. № 12837.

40. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния: «О распространении высочайше утвержденного 9 апреля 1869 года положения Главного Комитета о переселенцах Оренбургской губернии на губернию Уфимскую и на проживающих в сих губерниях горнозаводских мастеровых казенных и частных заводов и бывших удельных крестьян» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVI. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1871. № 49230.

41. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройствах сельского состояния, объявленное Сенату за министра внутренних дел, товарищем министра внутренних дел 10 февраля: «О переселенцах Оренбургского края, орендующих частные земли и приобретших в собственность» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. LI. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. № 55527.

42. Высочайше утвержденное положение главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное в общем циркуляре министерства внутренних дел, по крестьянскому делу, 8 февраля: «О порядке взыскания с крестьян недоимок и долгов помещику за прежнее время» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXXVII. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1862. № 37922.

43. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное министром внутренних дел 19-го того же ноября: «О переселенцах Тобольской и Томской губерний, водворившихся там с давнего времени» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. LI. Отд. II. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. № 56671.

44. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату министром внутренних дел 19-го того же

ноября: «О переселенцах Тобольской и Томской губерний, водворившихся там с давнего времени» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. LI. Отд. II. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. № 56671.

45. Высочайше утвержденное положение Государственного Совета: «О деревенском переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. IX. Отд. II. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1889. № 6198.

46. Высочайше утвержденное положение Государственного Совета: «Об учете в Государственном банке соло-векселей землевладельцев» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. III. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1883. № 1605.

47. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату управляющим Министерством юстиции, товарищем министром: «О водворении в Алтайском округе государственных крестьян» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XL. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. № 423553.

48. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров: «О мерах к восстановлению деятельности Харьковского земельного банка» // ПСЗРИ. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1902. № 21011.

49. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров: «О распространении на заемщиков частных земельных банков льгот, установленных положением о Государственном дворянском земельном банке» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. VI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1886. № 3668.

50. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров: «О согласовании посреднической деятельности Крестьянского поземельного банка с общими землеустроительными мероприятиями правительства» // ПСЗРИ. Отд. 1-е. Т. XXVIII. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1908. № 30521.

51. Высочайше утвержденное положение: «О заселении предгорий западной части Кавказского хребта Кубанскими казаками и другими переселенцами из России» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1862. № 38798.

52. Высочайше утвержденное положение: «О переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казенных поселян для поступления в Кавказские казачьи линейные войска и полки» // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Т. VII. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. № 5630.

53. Высочайше утвержденное положение: «О порядке переселения в Амурскую и Приморскую области» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. IX. Отд. 1-е. СПб.: В типографии II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1901. № 20503.

54. Высочайше утвержденное положение: «Об Амурском казачьем войске» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXV. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1860. № 35857.

55. Высочайше утвержденное положение: «Об учереждениях мелкого кредита» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XV. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1895. № 11756.

56. Высочайше утвержденное положение: «Об учереждениях мелкого креди-

та» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIV. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1904. № 24737

57. Высочайше утвержденное положение Совета Министров: «Об устройстве переселенцев, проживающих в Алтайском округе» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1906. № 27878.

58. Высочайше утвержденное положение Совета Министров: «О продлении действия временных правил 15 июня 1902 года о выдаче ссуд на общепользные надобности переселенцов» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1907. № 29506.

59. Высочайше утвержденные правила: «О добровольном преселении сельских обывателей и мещан-земледельцев» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIV. Отд. 1-е. СПб.: В типографии II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1904. № 24701.

60. Высочайше утвержденный всеподданнейший доклад министра финансов: «О предоставлении министру финансов права назначать уполномоченных от Министерства финансов земле банки» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1901. № 20615.

61. Высочайше утвержденный Государственным Советом и Государственной Думой закон: «О выдаче из сумм государственных сберегательных касс ссуд в основные капиталы учреждений мелкого кредита и о розрешении обращать на нужды сего кредита некоторые крестьянские общественные капиталы» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXX. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1910. № 3865.

62. Высочайше утвержденный Государственным Советом и Государственной Думой закон: «Об освобождении крестьян и землевладельцев других сословий, по быту своему не отличающихся от крестьян, от платежа пошлин и сборов при совершении ими некоторых крепостных и ипотечных актов» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIX. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1909. № 51911.

63. Высочайше утвержденный и одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон: «О выпуске Государственным дворянским земельным и Крестьянским поземельным банкам четырех с половиною процентных вкладных листов и свидетельств» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXXI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1911. № 36227.

64. Высочайше утвержденный и одобренный Государственным советом и Государственной думой закон: «О беспошлинном пропуске некоторых частей сельскохозяйственных машин и орудий» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVX. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1909. № 51914.

65. Высочайше утвержденный устав Государственного банка // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1894. № 10767.

66. Высочайше утвержденный устав Крестьянского поземельного банка // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XV. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1895. № 12195.

67. Высочайше утвержденный устав: «О городских сберегательных кассах» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1862. № 38798.

68. Высочайше утвержденный устав Полтавского земельного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVII. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1872. № 50708.

69. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «Об отмене и изменении узаконенной по переселенской части, несогласных с временными правилами о добровольном переселении 6 июня 1904 года» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1906. № 27831.

70. Высочайше утвержденные временные правила: «О выдачи ссуд на общепользные надобности переселенцев» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXII. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1902. № 21726а.

71. Высочайшее утвержденное положение: «Об учреждениях мелкого кредита» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIV. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1904. № 24757.

72. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета: «О ссудах из Государственного дворянского земельного банка на покупку имений в девяти западных губерниях» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XIV. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1894. № 10775.

73. Высочайшее положение Кавказского комитета: «О Переселении малороссийских казаков в Закавказский край» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXV. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1851. № 24616.

74. Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860–1910 годы / сост. под ред. директора Гос. банка Сланского Е.Н. СПб.: Тип. Гашке и Вольберг, 1910. 143 с.

75. Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1903–1912 гг. / сост. под ред. директора Гос. банка Сланского Е.Н. СПб.: Тип. Гашке и Вольберг, 1910. 495 с.

76. Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1906–1915 гг. / сост. под ред. директора Гос. банка Сланского Е.Н. Пг.: Тип. В. Киришбаума, 1916. 510 с.

77. Государственный Дворянский земельный банк. 1885–1910. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1910. 52 с.

78. Данные об оценках земельных имуществ и средние подесятинные оценки русских частных земельных банков за 1903–1912 гг. Пг.: Тип. редакции периодич. изданий Мин. финансов, 1915. 52 с.

79. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. / краткий очерк оставил С.Н. Велецкий. Изд. Полтавского сельскохоз. общества. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. 144 с.

80. Денежное содействие казны / С.В. Бородаевский // Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные положения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Петроград: Тип. редакц. период. изд. Мин. финансов, 1914. С. 213–276.

81. Десятилетний юбилей Перещепинского ссудо-сберегательного товарищества (Екатеринославская губерния) // Вестник мелкого кредита. 1914. № 48. С. 1522–1523.

82. Динамика землевладения в России, 1906–1914 гг. Москва: Наука, 1989. 81 с.

83. Доклад инспектора мелкого кредита (Муромского отделения) С.Д. Сахарова о ссудной операции в кредитных и ссудо-сберегательных товариществах. СПб.: Тип. газеты «Сельский вестник», 1908. 23 с.

84. Доклад комиссии по вопросу о мерах, способствующих более успешному применению и развитию закона 9 ноября 1906 года в обществах с подворным землевладением // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. С. 35–43.

85. Доклад по внесенному министром финансов и внутренних дел законопроекту о выдаче ссуд в основные капиталы учреждений мелкого кредита из сумм, государственных сберегательных касс и о разрешении обращать на нужды сего кредита некоторые крестьянские общественные капиталы (представленные от 5 марта 1910 г., за № 7034) // Стенографические отчеты Государственной Думы. Сессия 3-я. 1409–1911 гг. Т. III. СПб.: Гос. Типография, 1910. С.1–38.

86. Доклады Лохвицкой уездной управы XXXIII очередному уездному земскому собранию 1897 года. Лохвица: Тип. бр. Э. и М. Дельберг, 1898. 431 с.

87. Доклады, читанные в общих собраниях Лохвицкого общества сельского хозяйства в 1903 г. Лохвица: Тип. бр. Э. и М. Дельберг, 1905. 73 с.

88. Долбилов М.Д. Проекты васкупной операции 1857–1861 гг.: К оценке творчества реформаторской команды // Отечественная история. 2000. № 2. С. 15–36.

89. Е.О. Первый всероссийский съезд деятелей мелкого кредита и сельскохозяйственной кооперации // Хуторянин. 1915. №15. С. 401–406.

90. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. Год первый. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1895. С. 188, 79.

91. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г. Год третий. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1897. 362 с.

92. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1898 г. Год четвертый. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1900. 367 с.

93. Журнал Полтавской губернской землеустроительной комиссии января 11 дня 1910 г. № 4 // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. С. 41–42.

94. Журнал высочайше учрежденного Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. 21 с.

95. Журнал Комитета по землеустроительным делам 4 июля 1915 г. № 18: «О согласовании мер по переселению на казенные земли в Европейской России с высочайшим указом 27 августа 1906 г.» // Журнал Полтавского губернского присутствия № 8. За август 1915 года. С. 5–8.

96. Журнал особого агрономического совещания при Полтавской губернской землеустроительной комиссии 18-го июня 1913 года. Сметные предположения на агрономическую помощь в 1914 году. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1913. 183 с.

97. Журнал Полтавского губернского присутствия № 11 и 12. За ноябрь и декабрь 1909 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. 82 с.

98. Журнал Полтавского губернского присутствия № 2. За февраль 1914 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1914. 53 с.

99. Журнал Полтавского губернского присутствия № 3. За март 1910 года.

- Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. 47 с.
100. Журнал Полтавского губернского присутствия № 4. За апрель 1910 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. 32 с.
101. Журнал Полтавского губернского присутствия № 5. За май 1914 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1914. 46 с.
102. Журнал Полтавского губернского присутствия № 5. За май 1910 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. 24 с.
103. Журнал Полтавского губернского присутствия № 6. 3 июнь-июль 1914 года. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1914. 92 с.
104. Журнал Полтавского губернского присутствия № 6. За июнь 1910 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. 52 с.
105. Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1909 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1909. 38 с.
106. Журнал Полтавского губернского присутствия № 7. За сентябрь 1914 года. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1914. 90 с.
107. Журнал Полтавского губернского присутствия № 7. За июль 1910 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. 51 с.
108. Журнал Полтавского губернского присутствия № 8. За август 1910 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. 38 с.
109. Журнал Полтавского губернского присутствия № 8. За август 1915 года. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1915. 29 с.
110. Журнал Полтавского губернского присутствия № 9. За сентябрь 1910 года. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1910. 87 с.
111. Журнал сметного агрономического совещания при Полтавской губернской землеустроительной комиссии 5 и 6 июня 1912 года. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1912. 95 с.
112. Журнал съезда по применению закона 9 ноября 1906 года // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1907. С. 3–31.
113. Журнал экономического совета Полтавского губернского земства 16-го ноября 1902 года. // Приложение к журналу «Хуторянин». № 11. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1903. С. 29–52.
114. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1915. С. 169, 10, 289.
115. Журналы заседаний VII очередного совещания г.г. уполномоченных Южно-Русской областной земской переселенческой организации (11–12 ноября 1913г.). Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1913. С. 40, 103.
116. Журналы Золотоношского уездного земского собрания II очередной сессии. Заседаний 39, 30 и 31 октября 1915 года. С приложениями. Золотоноша: Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1916. С. 257, 153.
117. Журналы и доклады 1-го совещания по вопросам агрономической помощи населению 15, 16 декабря 1900 года. Б.м. и г.п. 137 с.
118. Журналы и постановления 12-го очередного Лохвицкого уездного земского собрания 1906 г. Лохвица: Тип. бр. Э. и М. Дельберг, 1907. 299 с.
119. Журналы Кобелякского уездного земского собрания XXXI очередного

созыва 1895 года. С приложениями. Кобеляки: Тип. Б.И. Брагилевского, 1896. С. 111, 39, 192.

120. Журналы Кобылякского уездного земского собрания. Экстренного 3 и 4 июля и очередного XXXII созыва 1896 года. С приложениями. Кобеляки: Тип. Б.И. Брагилевского, 1896. 155 с.

121. Журналы Кобылякского уездного земского собрания 10 и 11 мая экстренного 24, 25, 26 и 27 сентября XXXVIII очередного созыва 1902 год. Кобеляки: Тип. Б. И. Брагилевского, 1903. 303 с.

122. Журналы первого совещания всех агентов и уполномоченных Южно-Русской областной земской переселенческой организации в г. Полтаве 21 января – 5 февраля 1912 года. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1912. 302 с.

123. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1915. С. XVII, 169, 289.

124. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества за 1886 год. Вып. четвертый. Полтава: Тип. наслед. Пигуренко, 1886. С. 36, 29, 28, 36, IV.

125. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества, с 5-го июня по 5-е ноября 1879 года. Полтава: Тип. губернского правления, 1880. 96 с.

126. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. 1886 год. Вып. четвертый. Полтава: Тип. наслед. Пигуренко, 1886. 212 с.

127. Журналы XLII очередного собрания и экстренных 24 мая и 6 августа 1906 года. С приложениями. Полтава: Тип. Д.Н. Подземского, 1907. 228 с.

128. Журналы Хорольского уездного земского собрания XXXIX созыва. Заседаний 15, 16 и 17 сентября 1903 года. С приложениями. Хорол: Тип. Л.Р. Затурского, 1904. С. 255, 107.

129. Журналы Полтавского общества сельского хозяйства и Зеньковского отделения общества. 1898 год. Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1902. С. 49, 54, 1902, 52.

130. Задолженность землевладения и городских недвижимых имуществ // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. Полтава: Тип. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. С. 159–189.

131. Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении. Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой 14 июня 1910 года // Журнал Полтавского губернского присутствия № 6. За июнь 1910 года. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1910. С. 3–15.

132. Записка о деятельности сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви за семнадцать лет существования (с 1880 по 1896 год включительно), составленная бухгалтерами банка К. Карпинским по поручению совета Банка. Белая Церковь, 1897. 20 с.

133. Заявление в Херсонское губернское земское собрание гласного отставного генерал-лейтенанта Петра Кардиналовского о необходимости учреждения хлебного банка. Одесса, 1911. 15 с.

134. Землеустройство (1907–1910 гг.). Главное управление землеустройства и земледелия. Департамент государственных земельных имуществ. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1911. С. 81, 120.

135. Землеустройство. Сборник законов и распоряжений. Издание Департамента гос. земельных имуществ. Вып. VII. СПб., 1914. 316 с.

136. Землеустройство. Сборник законов и распоряжений. Издание Департамента гос. земельных имуществ. Вып. IV. СПб., 1914. 111 с.
137. Землеустройство. Сборник законов и распоряжений. Издание Департамента гос. земельных имуществ. СПб., 1914. 322 с.
138. Земский обзор. Еженедельный орган Полтавского губернского земства. 1883 год (второе полугодие). № 1–24. 347 с.
139. Земский обзор. Орган Полтавского губернского земства 1884 г. Полтава: Б.м. и г. в. 702 с.
140. Из отчетов Государственного банка по балансам 1-го августа 1902 г. – 1-го августа 1903 г. // Правительственный вестник. 1903. № 178. 9 августа.
141. Из сельскохозяйственной печати // Хуторянин. 1917. № 14. С. 270–272; Хроника // Хуторянин. 1917. № 24. С. 496–499.
142. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. Оттиск из 16 выпуска Статистического ежегодника. Полтава: Тип. «Печатное Дело», 1913. 121 с.
143. Именной высочайший указ, данный Сенату: «Об учреждении Комитета по делам земельного кредита» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIII. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1903. № 23290.
144. Именной высочайший указ, данный Сенату: «Об учреждении: а) Комитета по землеустроительным делам при Главном управлении землеустройства и земледелия и б) губернских и уездных землеустроительных комиссий и об упразднении Комитета по земельным делам // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1906. № 27478.
145. Именной высочайший указ, данный Сенату: «О выдаче Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1906. № 28547.
146. Именной высочайший указ, данный министру финансов: «О понижении платежей заемщиков Крестьянского поземельного банка» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVIII. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1898. № 16161.
147. Именной высочайший указ, данный министру финансов: «Об изменении размера платежей по вновь выдаваемым из Государского дворянского земельного банка ссудам» // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XV. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1900. № 19058.
148. Именной высочайший указ, данный Сенату: «О выдаче Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель» // ПСЗРИ. Т. XXVI. Отд. 1-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1906. № 28547.
149. Именной, объявленный начальником губернии министром внутренних дел в циркуляре от 12 апреля 1867 года: «О порядке назначения кредитов на переселение крестьян» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLI. Отд. 2-е. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. № 43987.
150. Именной, данный Сенату, опубликованный 1 декабря указ: «О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Отд. 2-е. Том. XLI. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. № 43888.

151. Именной, объявленный в приказе военного министра, 20 января 1859 года: «О образовании Амурска казачьего войска» // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXX. СПб.: В типогр. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. № 33988.
152. Инструкция агентам Киевского земельного банка. Киев: Тип Р. Дображанского. Б.г. 22 с.
153. Инструкция о порядке производства в крестьянских учреждениях Полтавской губернии дел по ходатайствам домохозяев об укреплении в личную их собственность участков надельной земли, состоящей в их постоянном пользовании в порядке ст. 1–9 I отд. Высочайшего указа Правительствующему Сенату 9 ноября 1906 г. // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. С. 31–34.
154. Инструкция о порядке применения высочайше утвержденных в 30 день мая 1888 года правил о крестьянских поземельных товариществах, приобретших земли с содействием Крестьянского поземельного банка. Казань: Тип. «Казанского Биржевого листка», 1889. 7 с.
155. Инструкция о ссудах и пособиях при землеустройстве // Землеустройство. Сборник законов и распоряжений. Издание Департамента государственных земельных имуществ. Вып. IV. СПб., 1914. С. 9–82.
156. Инструкция уездным землеустроительным комиссиям Полтавской губернии об организации групповых ходачеств при посредстве губернской земской управы на казенные земли Азиатской России (Сибири) // 45. Журнал Полтавского губернского присутствия № 4. За апрель 1910 года. С. 18–28.
157. История Полтавского земства. Дерреформенный период и введение земских учреждений. Вып. 1. Полтава: Б.н., 1914. 321 с.
158. Історія держави і права України: навч. посібник / А.С. Чайковський (кер. кол. авт.), В.І. Батрименко, О.Л. Копиленко та ін.; за ред. А.С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 384 с.
159. К вопросу о взаимоотношениях между кооперативными и общественными учреждениями мелкого кредита. 1913. № 36. С. 1124–1125.
160. К вопросу о слиянии Государственного дворянского земельного банка с Крестьянским поземельным банком. СПб.: Тип В. Киршбаума, 1911. 52 с.
161. Казарезов В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.). Москва: Колос, 2000. Т. 1. 427 с.
162. Календарь «Хуторянин» (Четвертый сборник сельскохозяйственных статей). Изд. второе. Полтава: Тип. Д.Н. Подземского, 1911. 273 с.
163. Календарь «Хуторянин» (Второй сельскохозяйственный сборник). Год издания второй. Полтава: Типо-литогр. Д.Н. Подземского, 1909. 232 с.
164. Киевский земельный банк. Доклад правления общему собранию акционеров банка 14-го февраля 1916 года. Б.м. и г.п. С. 11, 47.
165. Комитет по землеустроительным делам. Краткий очерк за десятилетие 1906–1916. Пг.: Тип. Р. Госмана и А. Рузберга, 1916. 96 с.
166. Комитет по землеустроительным делам. Краткий очерк за десятилетие. 1906 – 4.III.1916. Пг.: Тип. т-ва Р. Голике и А. Вильборг, 1916. 63 с.;
167. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Литература долгосрочного кредита. Библиографический указатель и статей, помещенных в повременных изданиях. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1901. 123 с.

168. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1886. С. LXXIV, 512.

169. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Записка, представленная господину министру финансов по вопросу об удешевлении кредита в акционерных банках. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1909. 111 с.

170. Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Статистический сборник сведений по земельному кредиту в России. Том III. Вып. 1 / под ред. члена-представителя комитета А.К. Голубева. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1893. 81 с.

171. Кораблев С. Русский Государственный банк, его устав, правила и формы до ныне обнародованных им для руководства казенных мест, обществ и частных лиц. СПб.: В тип. Эдуарда Веймарта, 1861. VIII, 209 с.

172. Крестьянский банк // Русские ведомости. 1910. № 293. 19 декабря. С. 2.

173. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.: сборник документов. Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1961. 51 с.

174. Крестьянское право по решению Правительствующего Сената. Алфавитный указатель вопросов, разрешенных по Первому, Второму, Гражданскому и Уголовному кассационных департаментам и по Общему Собранию Правительствующего Сената за 1863–1912 гг. По крестьянским делам. Составил К. Абрамович. Изд. 2-е. СПб.: Юридический книжный склад «Право», 1912. 373 с.

175. Крестьянское хозяйство в России. Извлечение из описания хозяйств, удостроенных премий в память трехсотлетия царствования Дома Романовых. Малороссийские губернии. Полтавская, Черниговская. Халютин. Пг.: Тип. акц. общ. тип. дела, 1915. 55 с.

176. Литература земельного кредита. Библиографический указатель сочинений, отдельно изданных и статей, помещенных в повременных изданиях. Вып. III. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1893. 27 с.

177. Личный состав Крестьянского поземельного банка и его отделений. СПб.: Тип Е.А. Евдокимова, 1892. С. 49, 12.

178. Лохвицкому очередному земскому собранию 44-го созыва доклад ревизионной комиссии. 1908 год. Лохвица: Тип. бр. Э. и М. Дельберг, 1908. 56 с.

179. Лохвицкому очередному земскому собранию 51-го созыва. Лохвицкой уездной земской управы доклады. 1915 год. Лохвица: Тип. Радилевского, 1915. С. 77, 24, 104, 11, 6.

180. Лохвицкому очередному уездному земскому собранию 46-го созыва Лохвицкой уездной земской управы доклады. 1910 год. Лохвица: Тип. Н.Б. Дельберг, 1910. 305 с.

181. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии // Издание журнала «Хуторянин». Б. м. и г. п. 161 с.

182. Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской // Крестьянская реформа в России 1961 года: сборник законодательных актов. Москва: Госюриздателство, 1954. С. 245–292.

183. Мобилизация земельной собственности по данным купли-продажи за 36 лет (1863–1898) // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1904. С. 59–150.

184. Наказ землеустроительным комиссиям. (Утвержден Комитетом по землеустроительным делам с возложением на все землеустроительные комиссии обязанностей, изложенных в 7 наказе). [Ставрополь]: Тип. Ставроп. губерн. правления, 1906. 48 с.
185. Некоторые общие вопросы, касающиеся открытия мелкого кредита. Что такое учреждения мелкого кредита? / С.В. Бородаевский // Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные положения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Петроград: Тип. редакц. период. изд. Мин. финансов, 1914. С. 145–155.
186. Необходимость распространения действий и правил 3 июня 1902 г. на Союзы кооперативов // Вестник кооперативных союзов. 1915. № 10. С. 537–539.
187. О земских кассах мелкого кредита. Доклад ревизора Управления по делам мелкого кредита Г.Р. Шмидта. СПб.: Тип. М.Д. Домковского, 1908. 23 с.
188. О местных органах сельскохозяйственного управления. По поводу проекта Министерства земледелия и государственных имуществ. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. 62 с.
189. О помощи земств учреждениям мелкого кредита в сельскохозяйственных мероприятиях (Из доклада земскому экономическому совету представителя кредитного товарищества) // Вестник мелкого кредита. 1914. № 6. С. 175–177.
190. О правилах действия Крестьянского поземельного банка и его отделений. Распоряжение правительства от 6-го мая 1883 года // Земский обзор. Орган Полтавского губернского земства. № 2. 8 июля 1893 года. С. 13–17.
191. Об организации сбыта хлебов в Полтавской губернии (из доклада губернской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 1912 г.). Изд. второе, изм. и доп. Полтава: Тип. бр. Попиловых, 1914. 61 с.
192. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1883–1904 гг. СПб.: Тип. главного Управления Уделов, 1906. 294 с.
193. Обзор агрономических мероприятий Харьковского земства за 1911 год и журналы заседаний губернского экономического совета 24–27 ноября 1911 года. Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1912. С. 172, 32.
194. Обзор плана землеустроительных работ 1915 г. // Журнал Полтавского губернского присутствия № 8. За август 1915 года. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1915. С. 10–17.
195. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 1904 год. Год девятнадцатый. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1905. X227, 225, XXX, III с.
196. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1889 год (по сообщениям корреспондентов). Вып. второй. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1890. С. 253, IV, XXXIV, XIV.
197. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1893 год (по сообщениям корреспондентов). Год восьмой. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1894. 316 с.
198. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1888 год (по сообщениям корреспондентов). Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1888. 112 с.
199. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1889 год (по сообщениям корреспондентов). Вып. первый. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1890. 144 с.

200. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1892 год (по сообщениям корреспондентов). Год седьмой. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1893. С. 441, XLVIII.

201. Образцовый устав сельских и станичных общественных ссудо-сберегательных касс (утвержден министром финансов 5 декабря 1905 г. и изменен 7 ноября 1907 г., 14 марта 1911 г. и 17 июня 1911 г.) // Положения об учреждениях мелкого кредита (Свод законов, том XI, часть 2, раздел X Устава Кредитного, по сводному продолжению 1912 года) / сост. Н.С. Доброхотов. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. С. 461–481.

202. Образцовый устав сельских, волостных и станичных общественных ссудо-сберегательных касс / С.В. Бородаевский // Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные положения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Петроград: Тип. редакц. период. изд. Мин. финансов, 1914. С. 66–67.

203. Образцовый устав кредитных и ссудо-сберегательных товариществ (утвержден г. министром финансов 14 сентября 1905 г. и изменен 24 ноября 1905 г. и 14 марта 1911 г.) // Положения об учреждениях мелкого кредита (Свод законов, том XI, часть 2, раздел X Устава Кредитного, по сводному продолжению 1912 года) / сост. Н.С. Доброхотов. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. С. 313–399.

204. Образцовый устав ссудо-сберегательного товарищества, составленный комиссией, состоящей при императорском Московском обществе сельского хозяйства и одобренный министром финансов. СПб.: Типограф. А.М. Котомина, 1871. 67 с.

205. Образцовый устав ссудо-сберегательного товарищества, утвержденный г. министром финансов. 14 сентября и 24 ноября 1905 г. в № 51. Полтава: Тип. Г.А. Мчиславского, 1914. 57 с.

206. Общие вопросы по применению указа 9 ноября 1906 года // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1907. С. 43–51.

207. Общий обзор операций и положения кооперативных учреждений мелкого кредита Полтавской губернии за 1908 год // Журнал Полтавского губернского присутствия № 10. За октябрь 1909 года. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1907. С. 22–35.

208. Общий обзор операции и положения учреждений мелкого кредита Полтавской губернии за 1909 год // Журнал Полтавского губернского присутствия № 10. За октябрь 1910 года. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1910. С. 27–38.

209. Организация учреждениями мелкого кредита посредничества по покупке необходимых для хозяйства предметов // Вестник мелкого кредита. 1912. № 25. С. 774–775.

210. Открытие учреждений мелкого кредита. Наказ о порядке открытия учреждений мелкого кредита / С.В. Бородаевский // Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные положения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Петроград: Тип. редакц. период. изд. Мин. финансов, 1914. С. 107–145.

211. Отмена крепостного права. Доклады министра внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861–1862. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 311 с.

212. Отмена крепостного права. Собрание документов и материалов. Киев: Изд-во АН УССР, 1961. 363 с.

213. Отчет Кобелякской уездной земской управы Кобелякскому уездному земскому собранию XXXVIII очередного созыва за 1902 год. Кобеляки: Тип. Б.И. Брагилевского, 1902. С. 136, 103.
214. Отчет в оборотах сумм Полтавского губернского земства за 1886 год. XXI отчетный год. Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1887. 202 с.
215. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1914 год. Пг.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1915. С. 69, 49, 105, 28.
216. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1914 год. Пг.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1916. С. 73, 34, 41, 27, 28.
217. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1914 год. Пг.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1918. 76 с.
218. Отчет Золотоношской уездной земской кассы мелкого кредита за 1915 год. Золотоноша: Тип. Гольдберг, 1916. 22 с.
219. Отчет инспектора сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1910 год. СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1912. 95 с.
220. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1915 год (тридцать третий отчетный год). Денежный отчет и обзор деятельности банка. СПб.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1916. С. 176, 65.
221. Отчет Лохвицкой уездной земской управы за 1912 год. Лохвица: Тип. Н.Б. Дельберга, 1913. С. 264, 137, XXXI.
222. Отчет Лубенской уездной земской управы за 1909 год. Часть первая. Отчет описательный. Лубны: Тип. И.Л. Ицковичь, 1910. С. 239, 352.
223. Отчет о деятельности учреждений мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 году // Журнал Полтавского губернского присутствия № 1. За январь 1916 года. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1916. С. 33–64.
224. Отчет о деятельности учреждений мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 году // ЖПГП. 1914. № 1. С. 33–64.
225. Отчет о работах статистического бюро Полтавского губернского земства за 1900 год. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1901. 125 с.
226. Отчет о сельскохозяйственных мероприятиях по Лубенскому уезду за 1912 год. Отчет уездного агронома. Лубны: Тип. т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1913. С. 146, 32, 38, 27, 15, 40, 39, 18, 15, 49, 26, 14.
227. Отчет об агрономической помощи Миргородского уезда в 1912 г. Миргород: Тип. Ш.В. Шик., 1913. 229 с.
228. Отчет Пирятинской уездной земской управы Пирятинскому уездному очередному земскому собранию 50-го созыва об агрономических мероприятиях в Пирятинском уезде за 1913 год. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1914. 161 с.
229. Отчет о выкупном долге и выкупным платежам всех разрядов крестьян за 1908 год. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1912. 465 с.
230. Отчет по экономическим мероприятиям Кременчугской уездной земской управы на 1915 год. Кременчуг: Тип. т-ва «И.А. Дохман», 1916. 147 с.
231. Отчет Полтавского земельного банка за 1913 год. Полтава: Тип. «Печатное дело», 1914. 71 с.
232. Отчет Полтавского земельного банка за 1916 год. Полтава: Тип. Д.Н. Подземского, 1917. 60 с.

233. Отчет Полтавского общества взаимного кредита купцов, промышленников и сельских хозяев за 1900 год. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1901. 37 с.
234. Отчет Полтавского ссудо-сберегательного товарищества за 1914 год. Полтава: Тип. М.Г. Амчиславского, 1915. 47 с.
235. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. Вып. 1. Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1897. С. 82, 86.
236. Отчет Полтавской губернской земской управы. Об обеспечении населения продовольствием вследствие неурожая в 1892 году. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1894. 67 с.
237. Отчет Полтавской губернской управы за 1913 год. Сорок девятый отчетный год со времени введения в Полтавской губернии земских учреждений и двадцать первый со времени положения о земских учреждениях 12 июня 1890 г. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1914. С. 257, 198.
238. Отчет Полтавской земской управы за 1915 год. Вып. второй. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1916. 238 с.
239. Отчет Полтавской уездной управы за 1893 год XXX очередному Полтавскому уездному земскому собранию. Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1894. 119 с.
240. Отчет сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви. За 1915 год. Белая Церковь: Тип. Ш.Б. Рапопорта, 1916. 32 с.
241. Отчет уездной земской управы за 1907 год. В 2-х частях. Полтава: Тип. Д.Н. Подземского, 1908. С. 153, 349.
242. Отчет Харьковского земельного банка за 1916 год с 1 января по 31-е декабря. Сорок пятый отчетный год. Харьков: Тип. Фирмы «Адольф Дарре», 1917. С. 54, X.
243. Отчет Харьковского общества сельского хозяйства // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. 1912. 9 февраля.
244. Отчет Хорольского уездного агронома за 1915 год (год седьмой). Хорол: Тип. Ш.Д. Хайкика, 1916. 220 с.
245. Отчет Хорольской земской управы за 1909 год. Ромны: Тип. Иты Аврамовны Гордонь, 1910. С. 261, 142.
246. Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1913 года. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1913. 189 с.
247. Очерки деятельности земских складов. Очерк 2-й. Киев: Б.и., 1914. 46 с.
248. Первое дополнение к списку государственных сберегательных касс и их отделений (по 1 июля 1913 г.). СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. 362 с.
249. Первый сборник сельскохозяйственных статей (календарь «Хуторянин» на 1909 год.). Третье изд. Полтава, 1913. 177 с.
250. По вопросу о реформе Крестьянского поземельного банка. СПб.: Тип. В. Демакова. 15 с.
251. Положение о Крестьянском поземельном банке (По прод. Св. зак. 1883 г.) с разъяснениями совета Крестьянского поземельного банка и правила об учете соло-векселей землевладельцев Государственным банком. СПб.: Изд. А.Е. Рябченко, 1884. 184 с.
252. Положение об учреждениях мелкого кредита // Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные положения,

операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания) / С.В. Бородаевский. Петроград: Тип. редакц. период. изд. Мин. финансов, 1914. С. 3–42.

253. Положения 7 марта 1840 года о крестьянских вспомогательных и сберегательных кассах с дополненными к ним правилами, утвержденными, министром финансов 25 декабря 1908 года. СПб.: Тип. М.Д. Ломковского, 1908. 23 с.

254. Положение о Крестьянском поземельном банке с относящимися к нему узаконениями и распоряжениями правительства. Изд. Д.А. Енкуватова. Симферополь: Печатано в Таврической губернской типографии, 1884. 98 с.

255. Положение о Крестьянском поземельном банке с разъяснениями Совета Крестьянского банка, правила об учете соло-векселей землевладельцев Государственным банком. С приложением нормальных и законных оценок земель в разных губерниях и уездах. СПб.: Изд. А.Е. Рябченко, 1884. С. 187, 80.

256. Положения об учреждениях мелкого кредита (Свод законов, том XI, часть 2, раздел X Устава Кредитного, по сводному продолжению 1912 года) / сост. Н.С. Доброхотов. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. 512 с.

257. Полтавские агрономические известия. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1913. 47 с.

258. Полтавские агрономические известия № 5–6. (№ 14–15). 15 октября – 15 декабря 1916 г. Полтава: Тип. «Хуторянин», 1917. 36 с.

259. Полтавские агрономические известия. № 5. 1 февраля 1914 г. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1913. 85 с.

260. Полтавский съезд представителей учреждений мелкого кредита (6–8 мая 1912 года). Постановления // Вестник мелкого кредита. 1913. № 27. С. 8–13.

261. Полтавские агрономические известия. № 2-й и 3-й. 10 августа 1913 г. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1913. 81 с.

262. Полтавское губернское агрономическое совещание. Стенографический отчет. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1914. 127 с.

263. Полтавское губернское агрономическое совещание 1912 г. 25–28 ноября. Стенографический отчет. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1912. 105 с.

264. Полтавское губернское земское зобрание XXXVIII очередного созыва. Стенографический отчет. (2–11 декабря 1902 года). Полтава: Типо-литогр. торг. дома «Л. Фришберг», 1903. 589 с.

265. Полтавское губернское земское собрание XXXIII очередного созыва. (10–20 декабря 1897 года). Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберг, 1898. 415 с.

266. Полтавское общество сельского хозяйства. Труды Полтавского общества сельского хозяйства. За сентябрь 1905 г. – май 1906 г. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1906. 256 с.

267. Полтавскому губернскому земскому собранию XLII очередного созыва губернской земской управы доклады. Полтава: Типо-литогр. торгов. дома «И. Фришберг и С. Зорохович», 1906. 299 с.

268. Полтавскому губернскому земскому собранию 50-го очередного созыва губернской земской управы доклады 1914 года. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1915. 345 с.

269. Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва губернской земской управы доклады 1915 года. Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1916. 336 с.

270. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIX очередного созыва Полтавской губернской земской управы доклады 1903 года. Вып. первый. Полтава: Типо-литогр. торг. дома «Л. Фришберг», 1903. 478 с.

271. Полтавскому чрезвычайному губернскому земскому собранию 20 мая 1902 года губернской земской управы доклады. Полтава: Типо-литогр. торг. дома «Л. Фришберг», 1902. 335 с.

272. Посреднический мелкий кредит // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. Год шестой. Полтава: Тип. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. С. 151–155.

273. Постановление Лубенского уездного земского собрания за 1907 год. Доклады управы и приложения к ним. Лубны: Тип. И.Л. Ицкович, 1908. 492 с.

274. Постановление Лубенского уездного земского собрания за 1911 год. Доклады управы. Лубны: Тип. Г.Я. Бахмутского и П.Я. Ткача, 1912. 702 с.

275. Постановление Лубенского уездного земского собрания за 1914 год. Доклады управы и приложения к ним. Лубны: Тип. т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1914. С. 930, XVII.

276. Постановление Миргородского уездного земского собрания 41 очередного созыва 30-го сентября, 1 и 2-го октября 1905 г. и приложения к ним. Миргород: Тип. Ш.В. Шик, 1906. 485 с.

277. Постановления 41 очередного Зеньковского уездного земского собрания 1905 года. Зеньков: Тип. А.А. Василевского, 1905. 458 с.

278. Постановления очередного Пирятинского уездного земского собрания 1867 г. и отчет, представленный собранию земскою управою. Полтава: В. тип. брат. Пигуренко, 1867. 376 с.

279. Правила для выдачи ссуд под хлеб и другие земледельческие улучшения. Киев: Тип. Гиршорельда, 1897. 28 с.

280. Правила выдачи Крестьянским поземельным банком ссуд для улучшения землепользования // ЖПГП. 1907. № 7. С. 42–49.

281. Правила выдачи Крестьянским поземельным банком ссуд для улучшения землепользования. Приложения к п. 3 ст. 7 высочайшего указа 9 ноября 1906 года // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1907. С. 42–49.

282. Правила для выдачи из Государственного банка ссуд под соло-векселя на снабжение сельского хозяйства оборотными средствами. Изд. книжного магазина юрид. лит. Д.В. Чичивадзе. СПб., 1984. 12 с.

283. Правила о порядке выдачи удостоверительных и укрепительных актов, составляемых на основании закона 14 июня 1910 года // Журнал Полтавского губернского присутствия № 6. За июнь 1910 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1910. С. 24–39.

284. Правила пользования учреждениями мелкого кредита краткосрочным кредитом в Государственном банке. Б. м. и. г. п. 24 с.

285. Приложение к журналу «Хуторянин» № 11. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Полтава: Типо-литогр. губернского правления, 1903. 63 с.

286. Приложение к журналу «Хуторянин» № 1. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Изд. экономического бюро Полта-

- вского губернского земства. Полтава: Типо-литограф. М.Л. Старожицкого, 1901. 63 с.
287. Приложение к журналу «Хуторянин» № 10. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Доклады экономическому совету. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1902. 74 с.
288. Приложение к журналу «Хуторянин» № 3. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Доклады экономическому совету. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1901. 61 с.
289. Приложение к журналу «Хуторянин» № 6. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Доклады экономическому совету. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1901. 98 с.
290. Приложения о Крестьянском поземельном банке с разъяснениями совета Крестьянского банка и правила об учете соло-векселей землевладельцев Государственным банком. С приложениями законных оценок земель в разных губерниях и уездах. СПб.: Изд. А.Е. Рябченко, 1884. С. 187, 80.
291. Проект положения о крестьянских общественных ссудо-сберегательных кассах // Правительственный вестник. 1903. № 163. 20 июля. С. 1–4.
292. Проект устава банка Полтавского земства, составленный комиссией, избранной экономическим советом Полтавского губернского земства 1 сентября 1902 г. // Приложение к журналу «Хуторянин» № 1. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1902. С. 69–74.
293. Расписание очередей отправки переселенцев по губерниям выхода и районов водворения // Журнал Полтавского губернского присутствия № 3. За март 1910 г. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1910. С. 36–47.
294. Русские ведомости. 1902. 19 июля. № 97.
295. Сборник постановлений земских собраний чрезвычайных созывов 14 марта, 15 июня, 46-го очередного и чрезвычайных 3 и 30 ноября 1910 г. и 27 февраля 1911 года, с докладами и приложениями. Полтава: Типо-литограф. Д.Н. Подземского, 1911. 233 с.
296. Сборник правил для крестьянских общественных банков и касс, образованных до издания Положения 7 июня 1904 г. «Об учреждениях мелкого кредита». СПб.: Тип. Л.М. Ломковского, 1906. 53 с.
297. Сборник правил и инструкций по крестьянскому поземельному банку 1883–1908 г. СПб.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1908. 774 с.
298. Сборник сведений, относящихся к делу ссудо-сберегательных товариществ Полтавской губернии. Издано согласно постановлению Полтавского губернского земского собрания. Полтава: Тип. Пигуренко, 1872. 160 с.
299. Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. Издано согласно постановлению Полтавского губернского земского собрания. Полтава: Тип. Пигуренко, 1872. 97 с.
300. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. Год первый. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1907. С. 50, 8, 68, 52, 15, 7, 15, 15, 7, 32.
301. Сборник циркуляров и распоряжений по Крестьянскому поземельному банку. 1910 г. СПб.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1911. 252 с.

302. Сборник циркуляров и распоряжений по Крестьянскому поземельному банку. 1883–1902 гг. СПб.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1904. С. XXIV, 379.
303. Сборник циркуляров и распоряжений по Государственному Дворянскому земельному банку. 1911–1914. Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1915. 77 с.
304. Свод данных состояния сельского хозяйства в Полтавской губернии. По сообщениям корреспондентов. За 15 лет (1886–1900 гг.). Полтава: Типо-литогр. Д.Н. Подземского, 1904. 458 с.
305. Свод заключений уездных комитетов Полтавской губернии по пунктам программы Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Полтава: Типо-литогр. торгового дома «Л. Фришберг», 1903. 80 с.
306. Свод законов Российской империи. Том двенадцатый. Часть II. СПб.: Б.м. и г.п. 395 с.
307. Свод правил о выдаче ссуд и пособий на землеустройство, утвержденных Комитетом по землеустроительным делам 17 марта 1907 г., и дополненных и измененных постановлением от 17 октября 1908 г. № 153 // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1907. С. 10–15.
308. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. Вып. 1. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1900. 227 с.
309. Секретные циркуляры Государственного банка конторам, отделениям и казначействам, последовавшие за время с 6 июня 1894 по 1 января 1908 г. СПб.: Гос. типогр., 1908. 255 с.
310. Сельские ссудо-сберегательные товарищества (Образцовый устав, одобренный Министерством финансов, с необходимыми объяснениями). Изд. комиссии и сельских ссудных товариществ, состоящей при императорском Московском обществе сельских хозяев. СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1871. С. XL, 117.
311. Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. I. Мелкий организованный кредит. Ссудо-сберегательные товарищества. Волостные кассы. Сельские банки. Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1894. 160 с.
312. Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. II. Мелкий частный кредит. Полтава: Тип. Д.Н. Подземского, 1895. 172 с.
313. Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922 гг. Москва: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1923. 340 с.
314. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1915 год (Таблицы). Год 12-й. Чернигов: Тип. губернского земства, 1917. 188 с.
315. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий) с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. II. Народное образование. Народное продовольствие. Меры содействия экономического развития губернии. Взаимное земское от огня страхование. Предметы, не вошедшие в предыдущие отделы. Полтава: Тип. насл. Пигуренко, 1886. С. 1686, XXXV.
316. Словник законодавчих термінів. Київ: Основа, 2000. 608 с.
317. Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при правительствующим Сенате 1900. Первое полугодие. СПб.: Сенатская типография, 1900. 871 с.
318. Собрание узаконений и распоряжений правительства от 16 июня 1895 г. № 98 // Приложение 1-го июня 1895 года об учереждениях мелкого кредита и устав

- (примерный) кредитного товарищества. СПб.: Типогр. Р. Голике, 1900. С. 14–15.
319. Союзы учреждений мелкого кредита // Вестник кооперативных союзов. 1915. № 1. С. 5–7.
320. Справочная книжка для заемщиков Полтавского земельного банка. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1895. 31 с.
321. Справочная книжка Полтавского земельного банка. Полтава: Типо-литограф. преемн. И.А. Дохмана, 1911. 156 с.
322. Ссуды выданные Государственным дворянским земельным банком в течение 1886–1900 гг. на 1902 г. Год шестой. Полтава: Тип. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. С. 160–161.
323. Статистика долгосрочного кредита в России. 1917 г. Вып. 1. Пг.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1917. 35 с.
324. Статистика долгосрочного кредита в России. 1906 г. Вып. 1. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1906. 16 с.
325. Статистика долгосрочного кредита в России. 1912 г. Вып. 1. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1912. 23 с.
- ^{326.} Статистика долгосрочного кредита в России. 1912 г. Вып. 2. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1912. 15 с.
327. Статистический справочник по Югу России. Полтава: Типо-литограф. преемников «И.А. Дохман», 1910. 76 с.
328. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. Год VI. Полтава: Тип. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. С. 79, 315, 252.
329. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 г. Отдел II. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1904. 412 с.
330. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год шестой. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1901. 186 с.
331. Статистический ежегодник на 1915 год. Полтава: Типо-литограф. т-ва «Печатное Дело», 1919. 316 с.
332. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. Год шестнадцатый. Полтава: Тип. т-ва «Печатное дело», 1916. 130 с.
333. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый. Полтава: Типо-литограф И.А. Дохмана, 1901. 536 с.
334. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. Год восьмой. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1904. 166 с.
335. Статистический сборник за 1913–1917 гг. Москва: 1-я гос. типография, 1921. 275 с.
336. Статистический справочник по Югу России. Полтава: Типо-литограф. преемн. «И. А. Дохмана», 1910. 75 с.
337. Статистический справочник Полтавского губернского земства. Год пятый. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1901. 278 с.
338. Статистический справочник Полтавского губернского земства на 1902 г. Год шестой. Полтава: Тип. И.А. Дохмана и Л.Т. Фришберга, 1902. 86 с.
339. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. Вып. VII. Полтава: Типограф. т-ва «Печатное дело», 1913. 145 с.
340. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. Полтава: Тип. т-ва «Печатное дело», 1915. 140 с.

341. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. Полтава: Тип. т-ва «Печатное дело», 1916. 234 с.
342. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Вып. X. Полтава: Тип. т-ва «Печатное дело», 1917. 234 с.
343. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1918–1919 гг. Полтава: Тип. т-ва «Печатное дело», 1919. 185 с.
344. Статистический справочник по Югу России. Полтава: Типо-литогр. премн. «И.А. Дохман», 1910. 76 с.
345. Стенографический отчет общих собраний первого съезда правителей русских земельных банков в 1874 г. СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1874. 661 с.
346. Стоимость производства главнейших хлебов. Вып. I. Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Пг.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1915. 195 с.
347. Столыпинская земельная реформа // Кризис самодержавия в России. 1895–1917. Ленинград: Наука, 1984. С. 349–374.
348. Судебно-административная практика по мелкому кредиту. Сборник руководящих решений и указов Правительствующего Сената по делам учреждений мелкого кредита. Составил В.В. Краинский. Печатано по распоряжению Управления по делам мелкого кредита. Изд. второе. СПб.: Тип. Воейкова, 1907. 82 с.
349. Схема устава банка Полтавского земства // Приложение к журналу «Хуторянин» № 10. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Доклады экономическому совету. Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1902. С. 41–45.
350. Съезды и Комитет Съездов представителей учреждений русского земельного кредита. Краткий обзор их деятельности за 1872–1913 гг. Изд. Комитета съездов представителей учреждений русского поземельного кредита. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. 149 с.
351. Съезды и совещания представителей учреждений мелкого кредита. Совещание представителей кредита и сс.-сб. товарищества Переяславского уезда Полтавской губернии // Вестник мелкого кредита. 1914. № 23. С. 847–849.
352. Таблица выкупных платежей и выкупной ссуды для всех местностей Киевской, Подольской и Волынской губерний. Составлена кн. В.М. Долгоруковым. Киев, 1865. 28 с.
353. Техническая инструкция землеустроителям // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. Полтава: Типо-литогр. Д. Подземского, 1907. С. 11–18.
354. Товарищества полные, кредитные, ссудо-сберегательные трудовые и с переменным капиталом. Акционерные и паевые компании. Закон и практика с сенатскими разъяснениями. Составил И.А. Горбачев. М.: Тип. А.И. Мамонтова и К^о, 1910. 706 с.
355. Труды комиссии, высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков. Т. III: Материалы ипотечного вопроса. СПб.: Б.и., 1861. С. 47, 136, 40, 240.
356. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 1041 с.
357. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышлен-

ленности. Т. XXXII. Полтавская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 830 с.

358. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI. Подольская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 1094 с.

359. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLV. Харьковская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 495 с.

360. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVI. Херсонская губерния. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 1011 с.

361. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. Черниговская губерния. СПб.: Отделение типографии П.П. Сойкина, 1903. 409 с.

362. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. Екатеринославская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 286 с.

363. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. Волынская губерния. СПб.: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 256 с.

364. Труды первого Миргородского съезда представителей учреждений мелкого кредита в г. Миргороде Полтавской губернии 9–11 мая 1913 года. Полтава: Тип. Г.М. Амчиславского, 1913. 22 с.

365. Указание при устройстве отдельных типов учреждений / С.В. Бородаевский // Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные положения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Петроград: Тип. редакц. период. изд. Мин. финансов, 1914. С. 155–212.

366. Указатель сведениям, помещенным во всех выпусках «Статистики долгосрочного кредита», изданных с 1895 г. по 1909 г. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1909. 17 с.

367. Устав Государственного банка (Высочайше утвержденный 6-го июня 1894 г.) с приведением узаконений, на которые в тексте его сделаны ссылки, а также сенатских разъяснений и с приложением: а) Правил о выдачи ссуд под хлебные грузы при посредстве железных дорог; б) Правил для производства операций агентами Государственного банка. Составил кандидат права Н.И. Арефа. СПб.: Изд. тип. Исидора Гольдберга, 1895. 156 с.

368. Устав Полтавского земельного банка, Высочайше утвержденный 8 апреля 1872 г., с последующими изменениями по 1 декабря 1899 г. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. 48 с.

369. Устав Русских земельных банков с разъяснениями вопросов, возникших на практике при его применении. Первое дополнение по 10 февраля 1879 г.

370. Устав сельского хозяйства. Собрание законов. Том XII, часть 2. СПб., 1886. 103 с.

371. Учреждение мелкого кредита в районе Полтавского отделения Государственного банка (к 1 апреля 1916 года) // Хуторянин. 1916. № 4–25. С. 487–489.

372. Учреждение мелкого кредита по закону 7 июня 1904 г. Какие они бывают и как их устраивать. СПб.: Тип. период. изд. Мин. фин., 1907. 22 с.

373. Хлебороб. Южно-русский сельскохозяйственный календарь на 1912 г. Изд. журнала «Хлебороб». Харьков: Тип. т-ва «Печатня С.П. Яковлева»: Б.м и г. п. 206 с.

374. Циркуляр губернаторам Главного управления землеустройства и земледелия от 30 декабря 1909 года «Об отправке переселенцев, зачислевших земли за Уралом по особо установленным очередям срочной железнодорожной перевозки их весной 1910 г.» // Журнал Полтавского губернского присутствия № 1 и 2. За январь и февраль 1910 года. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1907. С. 33–40.

375. Циркуляр МВД губернаторам от 4 июля 1907 г. № 43 // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1907. С. 33–41.

376. Частные вопросы по применению указа 9 ноября, бывшие на обсуждении юридической комиссии, но не рассмотренные съездом // Журнал Полтавского губернского присутствия № 7 и 8. За июль и август 1907 года. Полтава: Типо-литограф. Д. Подземского, 1907. С. 53–67.

377. Чрезвычайному Полтавскому губернскому земскому собранию 20-го июня 1917 года губернской земской управы. Доклады. Полтава: Типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1914. 397 с.

378. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Доклады экономическому совету. Издание экономического бюро Полтавского губернского земства. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1901. 98 с.

379. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства № 1. Полтава: Типо-литограф. М.Л. Старожицкого, 1901. 98 с.

380. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства № 2. Полтава: Типо-литограф. М.Л. Старожицкого, 1901. 64 с.

381. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства № 6. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1901. 98 с.

382. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства № 13. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1903. 47 с.

383. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства № 10. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1902. 74 с.

384. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства № 11. Полтава: Типо-литограф. губернского правления, 1903. 47 с.

385. Экономическому совету Полтавского губернского земства члена управы, заведующего экономическим отделением. Доклады 1900 года. Полтава: Типо-литограф. Л.Т. Фришберга, 1900. С. 52, 18.

386. Энциклопедический словарь. Том XXVa. Изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб.: Типо-литограф. И.А. Ефрона, 1898. 697 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Російський державний історичний архів

387. Ф. 385 (Тимчасовий відділ по земельному облаштуванню державних селян при переселенні до Таврійської і Оренбургської губерній)
388. Ф. 385. Оп. 6. Спр. 4478: Про облаштування переселенців в Оренбургському краї. 347 арк.
389. Ф. 385. Оп. 6. Спр. 4476: Про організацію в Уфимській губернії позичкового переселенського банку. 28 арк.
390. Ф. 385. Оп. 6. Спр. 2528: По представленню переселенців до Самарської губернії з Полтавської і Чернігівської. 8 арк.
391. Ф. 560 (Загальна канцелярія Міністерства фінансів)
392. Оп. 27. Спр. 107: Про перегляд тимчасових правил про допомогу переселенцям. 131 арк.
393. Ф. 391 (Земський відділ Міністерства внутрішніх справ. Переселенське управління)
394. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 583: Організація переселення до Уссурійського краю у 1900 р. морем і сухопутно. 500 арк.
395. Ф. 391. Оп. 6. Спр. 948: Доповідна записка міністра землеробства і державних маєтностей імператору про завдання переселенської політики. 9 арк.
396. Ф. 391. Оп. 4. Спр. 267: З приводу роз'яснень службових прав повітових начальників і завідувачів розселення переселенців у підрайонах як селянських начальників. 9 арк.
397. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 578: Про організацію першого обласного з'їзду в Харкові. 61 арк.
398. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 1002: Про залучення земських установ до участі у переселенській справі. 377 арк.
399. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 1244: Про заснування двох посад неодмінних членів Полтавського і Чернігівського губернських присутствій. 42 арк.
400. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 1546: Про порядок застосування закону 6 червня 1904 року при відновленні переселенського руху в 1905 р. 68 арк.
401. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 1583: Про залучення земських установ до участі в переселенській справі. 656 арк.
402. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 1274: Про особливу нараду, організовану для розгляду питання про виселення селян Полтавської губернії. 346 арк.
403. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 465: Про перегляд законоположень про переселення до Приамурського краю. 545 арк.
404. Ф. 391. Оп. 1. Спр. 5: Про організацію переселення селян до Південно-Уссурійського краю. 257 арк.
405. Ф. 391. Оп. 5. Спр. 550: Про видачу позик на домообзаведення переселенців у 1913 р. 378 арк.
406. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 660: Про збільшення штатів особового складу Переселенського управління у 1908 р. 105 арк.

407. Ф. 391. Оп. 4. Спр. 2004: Про порядок стягнення позичених коштів з переселенців. 14 арк.
408. Ф. 391. Оп. 4. Спр. 509: По проханням переселенців про видачу шляхової допомоги і позик на домообзаведення у Приморському районі у 1910 р. 176 арк.
409. Ф. 391. Оп. 5. Спр. 1499: Про видачу відзнаки за труди по переселенню і поземельному облаштуванню за Уралом. 21 арк.
410. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 540: Про безквитковий проїзд і шляхову допомогу. 426 арк.
411. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 1020: Про права переселенців на землю, залишену на батьківщині. 251 арк.
412. Ф. 391. Оп. 5. Спр. 350: Про застосування Маніфесту 21 лютого 1913р. 344 арк.
413. Ф. 391. Оп. 1. Спр. 4: Матеріали особливої наради знаючих людей з переселенського питання. 286 арк.
414. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 107: Про видачу позик на купівлю земель, залишених переселенцями на батьківщині. 43 арк.
415. Ф. 582 (Управління у справах дрібного кредиту при Державному банку Міністерства фінансів)
416. Ф. 582. Оп. 6. Спр. 405: Полтавське відділення Державного банку. Зведені звіти по 6 земським касам. Зведений звіт по 167 кредитним товариствам на 1 квітня 1917 р. 21 арк.
417. Ф. 582. Оп. 6. Спр. 477: Про становище 167 товариств, які кредитуються у Державному банку (1907 р.). 25 арк.
418. Ф. 582. Оп. 6. Спр. 538: Відомості про те, у якій мірі установи дрібного кредиту обслуговують землеробське населення за 1908 р. 34 арк.
419. Ф. 582. Оп. 6. Спр. 670: Друковані матеріали, накази, інструкція, правила, циркуляри, постанови та ін. з питань діяльності установ дрібного кредиту у 1896, 1898, 1910–1915 рр. 39 арк.
420. Ф. 583 (Особлива канцелярія по кредитній частині Міністерства фінансів)
421. Ф. 583. Оп. 9. Спр. 1161: Звіти і додатки до них Полтавського земельного банку. 1909–1913рр. 216 арк.
422. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1150: Справа щодо відомостей про оцінку майна, допущеного до застави у Полтавському земельному банку (1910 р.). 329 арк.
423. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1193: Справа звітів правління земського банку Херсонської губернії (1890–1899 рр.). 334 арк.
424. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1199: Справа звітів Харківського земельного банку (1884–1890 рр.). 317 арк.
425. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1246.: Справа звітів особливого відділу Державного Дворянського земельного банку (1898–1905 рр.). 331 арк.
426. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1247: Баланс Державного Дворянського земельного банку (1916–1917 рр.). 20 арк.
427. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1079: Справа звітів Київського земельного банку за 1873–1888 рр. 44 арк.
428. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1084: Справа звітів Київського земельного банку за 1909–1913рр. 193 арк.
429. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1138: Справа звітів Полтавського земельного банку за 1884–1892 рр. 298 арк.

430. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1141: Звіт Полтавського земельного банку за 1904–1918 рр. 191 арк.
431. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1161: Справа звітів і додатків до них Полтавського земельного банку (1904–1913 рр.). 216 арк.
432. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1250: Журнали, статuti земельних банків (1883–1911 рр.). 72 арк.
433. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1248: Справа про переписку з особливою канцелярією по кредитній частині Міністерства фінансів (1882–1886 рр.). 202 арк.
434. Ф. 83. Оп. 2. Спр. 1249: Збірник постанов з'їзду представників російських земельних банків (1874 р.). 54 арк.
435. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 1250: Журнали і статuti земельних банків (1883–1911 рр.). 72 арк.
436. Ф. 587 (Державний банк. Відомості по викупній операції)
437. Ф. 587. – Оп. 50. – Спр. 2091: "Детальна відомість Київського губернського казначейства про обіг коштів по кредитах викупної операції. Частина 2 (1868р.)". – 58 арк.
438. Ф. 408 (Комітет у землевпорядкувальних справах Міністерства землеробства. 1906–1917 рр.)
439. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 2: По розпорядженням про відкриття землевпорядкувальних комісій у 1907 р. 120 арк.
440. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 3: Про утворення Комітету по землевпорядкувальним справам. 69 арк.
441. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 3: Про відкриття землевпорядкувальних комісій і початок їх діяльності. 170 арк.
442. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 1736: Про атестацію неодмінних членів повітових землевпорядкувальних комісій. 420 арк.
443. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 34: Про проекти з аграрного питання. 413 арк.
444. Ф. 394 (Комітет по заселенню Далекого Сходу при Комітеті Міністрів)
445. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 8: З журналами Комітету Міністрів з питань Далекого Сходу. 72 арк.
446. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 2: Канцелярія Комітету по заселенню Далекого Сходу, її склад і розподіл обов'язків. 52 арк.
447. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 11: З матеріалами і питаннями переселення і землевпорядкування на Далекому Сході. 425 арк.
448. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 27: Огляд періодичних видань з питань, що стосуються стану справ на Далекому Сході. 105 арк.
449. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 66: Проект правил. 182 арк.
450. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 55: Журнал засідань Комітету по заселенню Далекого Сходу з № 1 по № 30 за 1909–1915 рр. 171 арк.
451. Ф. 1273 (Комітет Сибірської залізниці)
452. Ф. 1273. Оп. 1. Спр. 438: Справа про підготовку заходів по припиненню самовільного заселення переселенських ділянок. 21 арк.
453. Ф. 1273. Оп. 1. Спр. 286: Про утворення переселенських ділянок в Приамурському генерал-губернаторстві, а також у Пермський і Вологодський губерніях. 282 арк.

454. Ф. 1273. Оп. 1. Спр. 355: Про перегляд височайше затверджених 21 грудня 1899 р. правил переселення до Південно-Уссурійського краю. 229 арк.
455. Ф. 1273. Оп. 1. Спр. 437: Справа про переселення до Сибіру малоземельних селян центральних губерній з додатком статистичного матеріалу про їх економічне становище. 422 арк.
456. Ф. 1273. Оп. 1. Спр. 446: Про затвердження тимчасових правил утворення переселенських ділянок у східних губерніях Європейської Росії. 226 арк.
457. Ф. 592 (Державний Селянський поземельний банк Міністерства фінансів)
458. Ф. 592. Оп. 1. Спр. 59: Переписка з питань узгодження діяльності Селянського банку з метою, яку переслідує Переселенське управління Міністерства внутрішніх справ. 220 арк.
459. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 339: Подання міністра фінансів до Державної Ради з питань введення до складу Ради і місцевих відділень банку членів від Переселенського управління. 12 арк.
460. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 257: Про порядок стягнення коштів і боргу з орендарів земель, які залишені за банком. 46 арк.
461. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 545: Постанова Ради Селянського банку від 26 серпня 1908 р. 7 арк.
462. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 1017: Відомості про земельний запас Селянського поземельного банку і про хід його ліквідації з 1 січня 1907 р. по 1 жовтня 1912 р. 10 арк.
463. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 866: Про призначення до публічного продажу земель боржників та про здійснення торгів на терміни 1913 р. 1919 арк.
464. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 405: Про встановлення порядку видачі позик селянам, які переселились на казенні землі в Європейській Росії, Сибіру і Кавказу. 196 арк.
465. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 495: Про призначення вільних казенних земель для забезпечення селян. Указ Урядуючому Сенату 27 серпня 1906 р. 267 арк.
466. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 609: Довідка управляючого банком. 39 арк.
467. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 4: Доповіді міністра фінансів імператору з питань діяльності банку. 129 арк.
- і. Ф. 592. Оп. 44. Спр. 621: Підсумкова відомість про видачу позик з часу заснування банку до 1 січня 1911 р. 27 арк.
468. Ф. 1281 (Рада міністрів внутрішніх справ)
469. Ф. 1281. Оп. 7. Спр. 47: По звіту губернатора Чернігівської губернії за 1868 рік. 156 арк.
470. Ф. 1281. Оп. 7. Спр. 21: По звіту губернатора Полтавської губернії за 1868 рік. 141 арк.
471. Ф. 1281. Оп. 223. Спр. 165: Звіт Катеринославського губернатора. 137 арк.
472. Ф. 1281. Оп. 6. Спр. 38: По звіту про стан Таврійської губернії за 1862 рік. 132 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії

473. Ф. 434 (Постійна рада об'єднаних дворянських громад)
474. Ф. 434. Оп. 1. Спр. 8: Звід постанов екстренного з'їзду уповноважених дворянських громад 14–18 листопада 1906 р. 17 арк.
475. Ф. 434. Оп. 1. Спр. 251: Звід відгуків керівників відділів Селянського банку з питань причин заборгованості позичальників банку. 16 арк.
476. Ф. 434. Оп. 1. Спр. 252: Переписка постійної ради з управителем Дворянським земельним банком з питань полегшення становища позичальників Дворянського банку. 12 арк.

Російський державний архів народного господарства

477. Ф. 934 (Міністерство землеробства Тимчасового уряду)
478. Ф. 934. Оп. 1. Спр. 168а: Журнали засідань ради при управляючому сільськогосподарськими складами Переселенського управління. 63 арк.
479. Ф. 934. Оп. 1. Спр. 168: Резолюція делегатів, які служать в організації сільськогосподарських складів Переселенського управління від 20.06 до 10.7.1917 р. 57 арк.

Державний архів Далекого Сходу Російської Федерації

480. Ф.19 (Переселенське управління Приморської області. Завідувач переселенською справою в Приморському районі. (Управління справами землеробства і державних маєтностей)
481. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 912: Звіти по переселенню за 1909 рік. 119 арк.
482. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 914: Рух переселенців і ходаків за 1908 рік. 432 арк.
483. Ф. 19. Оп. 2. Спр. 31: Скарги переселенців завідувачу районом. 18 арк.
484. Ф. 1405 (Міністерство юстиції)
485. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 173: Справа про підсудність волосним судам спорів, які стосуються земель, куплених при сприянні Селянського поземельного банку. 16 арк.
486. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 175: Справа про видачу Селянським поземельним банком позик під заставу надільних земель. 49 арк.
487. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 157: Справа Особливої наради, утвореної при Міністерстві фінансів для з'ясування питань щодо Селянського банку у 1907 році. 788 арк.
488. Ф. 1405. Оп. 531. Спр. 917: Про облаштування урядового і сільськогосподарського банку. 917 арк.
489. Центральний державний історичний архів України у м. Києві
490. Ф. 12 (Колекція мікрофільмів № 12)
491. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 344: Звіт про діяльність Селянського поземельного банку з 1882 по 1901 рр. 44 арк.

492. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 368. Частина 2: Записка про реорганізацію Дворянського і Селянського поземельного банків і про організацію кредиту для сільського населення А. Сухотіна 20.11.1910 р. 56 арк.

493. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 368. Частина 1: Про організацію дрібного кредиту в Росії. 216 арк.

494. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3096: Справа про розшук у м. Києві осіб, які отримали 200 000 рублів з Полтавського земельного банку. 24 арк.

495. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 216: Справа унтер-офіцера додаткового штату Полтавського губернського жандармського управління у м. Полтаві. 50 арк.

496. Ф. 442 (Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор)

497. Ф. 442. Оп. 694. Спр. 28: За клопотаннями різних осіб. 205 арк.

498. Ф. 442. Оп. 694. Спр. 169: Про порушення Міністерством внутрішніх справ питання щодо організації партії у 300 осіб з Київської губернії до Південно-Уссурійського краю. 232 арк.

Державний архів Полтавської області

499. Ф. 79 (Полтавське відділення Селянського поземельного банку 1909–1910 рр.)

500. Ф. 79. Оп. 1. Спр. 1: Справа про видачу позики селянину Гнату Григоровичу Комарю на купівлю земель з маєтку селянського поземельного банку. 17 арк.

501. Ф. 138 (Прокурор Полтавського окружного суду м. Полтава 1890–1919 рр.)

502. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 515: Переписка з прокурором судової палати. 121 арк.

503. Ф. 222 (Лубенський музей Скаржинської Катерини Миколаївни)

504. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 710: Замітки складені поміщиком Полтавської губернії Дейнекою на записку Безобразова з приводу влаштування поземельного кредиту і можливості відкриття земельних банків. 27 арк.

505. Ф. 827 (Полтавське відділення Дворянського земельного банку)

506. Ф. 827. Оп. 1. Спр. 2: Справа Полтавського відділення Державного Дворянського земельного банку про видачу Кузьмі Федоровичу Заболоцькому кредиту під заставу маєтку в урочищі Терєбіжи хутора Таранського Лохвицького повіту і продаж цього маєтку міщанином Заболоцьким міщанину Проскурі Федору Івановичу і перепродаж Проскурньою міщанам Бороцьку, Білану і Артюху. 60 арк.

507. Ф. 853 (Харківецька волосна допоміжна кредитно-ощадна каса.

508. 1908–1919 рр.)

509. Ф. 853. Оп. 1. Спр. 1: Особові рахунки за кредитами Харківецької допоміжної каси. 240 арк.

510. Ф. 612 (Лохвицька земська управа)

511. Ф. 612. Оп. 1. Спр. 2: Відомість щодо відпущених коштів Міністерства землеробства на сільськогосподарські поліпшення Лохвицького земства. 44 арк.

512. Ф. 778 (Правління Березеволуцької кредитної спілки. с. Березова Лука Миргородського повіту. 1914–1917 рр.)

513. Ф. 778. Оп. 1. Спр. 3: Обов'язкові постанови Полтавського губернатора, циркуляри і розпорядження Полтавського відділення Державного банку, Переписка з Полтавською спілкою кредитних товариств та іншими кооперативними організаціями з організаційних та фінансових питань, фінансова і статистична звітність. 398 арк.

514. Ф. 1004 (Устивицьке кредитне товариство 1911–1918 рр.)

515. Ф. 1004. Оп. 1. Спр. 3: Устивицьке кредитне товариство. Звіти, доповіді про роботу товариства і матеріали до них. Заяви різних осіб про відкриття їм кредиту. Списки членів товариства. 154 арк.

516. Ф. 1007 (Сорочинське кредитне товариство, Сорочинці Миргородського повіту. 1912 р.)

517. Ф. 1007. Оп.1. Спр. 1: Циркуляри Міністерства фінансів і Полтавського відділення Державного банку про стягнення промислових податків, селянських позик та з інших питань, місячні фінансові звіти товариства. 170 арк.

Державний архів Одеської області

518. Ф. 305 (Бессарабсько-Таврійський земельний банк)

519. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 3: Про різну переписку з Міністерством фінансів з 6 березня 1873 р. по 27 січня 1876р. 88 арк.

520. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 18: Скарги позичальників на агента Окемана про незаконні дії. 3 арк.

521. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 13: 25-річчя банку (1897–1898 рр.). 90 арк.

522. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 13: Про видачу позик. 88 арк.

Державний архів Херсонської області

523. Ф. 197 (Херсонський губернський комітет у справах дрібного кредиту.

524. Великоолександрівське кредитне товариство (1905–1917 рр.)

525. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 105: Циркуляри Херсонського відділення Державного банку про звітність, заборону відставок у позичках, закупівлю хліба для армії та інше. 105 арк.

526. Ф. 197. Оп.1. Спр. 26: Постанова Херсонського губернського комітету у справах дрібного кредиту. 92 арк.

527. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 1: Циркуляри Державного банку. 119 арк.

528. Ф. 196 (Херсонський губернський комітет у справах дрібного кредиту. (1901–1919 рр.)

529. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 2: Листування з Управлінням та земськими начальниками дільниць. 86 арк.

Державний архів Київської області

530. Ф. 1635 (Київське відділення Селянського поземельного банку (1873–1919 рр.)

531. Ф. 1635. Оп. 1. Спр. 443: Книга витрат Київського відділення Селянського поземельного банку на 1911 р. 200 арк.

532. Ф. 1643 (Київська контора Державного банку)
533. Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 41: Циркуляри державного банку. 371 арк.
534. Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 41: Циркуляри Державного банку (1861–1889 рр.).
376 арк.

Державний архів Харківської області

535. Ф. 3 (Канцелярія Харківського губернатора)
536. Ф. 3. Оп. 281. Спр. 93: Про відкриття у м. Харкові відділення Селянського поземельного банку. 12 арк.
537. Ф. 71 (Харківський земельний банк)
538. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 27: Історичний нарис Харківського земельного банку (1920–1905 рр.). 7 арк.
539. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 477: Переписка з Дворянським і Селянським банками. 86 арк.
540. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 471: Переписка з комітетом з'їздів представників Російського земельного кредиту. 21 арк.
541. Ф. 364 (Харківська губернська земська управа)
542. Ф. 364. Оп. 1. Спр. 366: Справа Всеросійського з'їзду діячів з дрібного кредиту та сільськогосподарських кооперативів. 32 арк.
543. Ф. 364. Оп. 1. Спр. 236: Ізюмська повітова земська каса дрібного кредиту. 37 арк.
544. Ф. 364. Оп. 1. Спр. 102: Колонтаївське кредитне товариство Богодухівського повіту. 1910–1912 рр. 22 арк.

Державний архів Сумської області

545. Ф. 213 (Сумське відділення Державного банку. 1897–1919 рр.)
546. Ф. 213. Оп. 1. Спр. 19: Опис зерна і продуктів, які знаходяться в економії, заставлені у Державному банку для отримання кредиту. 74 арк.
547. Ф. 213. Оп. 1. Спр. 13: Справа Жигайлівського кредитного товариства. 29 арк.
548. Ф. 213. Оп. 1. Спр. 13: Справа Сумського відділення Державного банку. 26 арк.
549. Ф. 400 (Будильське сільськогосподарське кредитне товариство)
550. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 9: Циркуляри Харківського комітету у справах дрібного кредиту. 11 арк.
551. Ф. 316 (Лебединська повітова землевпорядкувальна комісія (1907–1915 рр.)
552. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 1: Циркуляри Головного управління землевпорядкування і землеробства. 127 арк.
553. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 4: Закони про позички і допомогу з казни при землевпорядкуванні. Циркуляри Головного управління землевпорядкування і землеробства про надання агрономічної допомоги куркулям при землевпорядкуванні. 1910–1913 рр. 208 арк.
554. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 1: Циркуляри Головного управління землевпорядку-

вання і землеробства і правила про порядок розв'язання клопотань про грошову допомогу. 37 арк.

Державний архів Чернігівської області

555. Ф. 214 (Чернігівське відділення Селянського поземельного банку
556. м. Чернігів)

557. Ф. 214. Оп. 1. Спр. 4: Справа про видачу позики Ново-Млинському товариству домогосподарів на купівлю землі у поміщика Молявки (1898–1899 рр.). 41 арк.

558. Ф. 214. Оп. 1. Спр. 6: Справа про видачу селянам села Андріївки Ніжинського повіту на купівлю землі у поміщика Щербаня Матвія (1906–1908 рр.). 15 арк.

559. Ф. 214. Оп. 1. Спр. 5: Звіт Селянського банку за 1914 рік. 131 арк.

560. Ф. 1479 (Сокиринське волосне правління Прилуцького повіту

561. Полтавської губернії)

562. Ф. 1479. Оп. 1. Спр. 5: Опис майна і продаж з публічних торгів за рішенням Прилуцького повітового і Сокиринського волосних судів. 51 арк.

563. Ф. 213 (Чернігівське відділення Державного банку м. Чернігів)

564. Ф. 213. Оп. 1. Спр. 17: Справа Чернігівського відділення Державного банку. Про відкриття кредиту Козелецькому ощадно-позичковому товариству і звіти того же товариства за 1893–1902 рр. 159 арк.

565. Ф. 213. Оп. 1. Спр. 2: Циркуляри Державного банку про порядок видачі кредиту землевласникам під соло-векселя (1884–1893 рр.). 104 арк.

566. Ф. 1204 (Земський начальник 1 ділянки Ніжинського повіту, м. Ніжин Чернігівської губернії)

567. Ф. 1204. Оп. 1. Спр. 85: Про хід стягнення боргів за вимогою різних установ. 227 арк.

568. Ф. 1204. Оп. 1. Спр. 59: Циркуляри, звітність та інші розпорядження 1911 р. 132 арк.

569. Ф. 1204. Оп. 1. Спр. 57: Про ревізію підвідомчих селянських громадських установ і волосних кас. 71 арк.

570. Ф. 1204. Оп. 1. Спр. 51: Про перетворення мирських допоміжних капіталів і ощадно-позичкових кас і стягнення боргів по згаданим кредитам. 34 арк.

571. Ніжинський філіал Державного архіву Чернігівської області

572. Ф. 1120 (Ніжинське повітове у селянських справах присутствіє м. Ніжин Чернігівської губернії)

573. Ф. 1120. Оп. 1. Спр. 1208: Переписка з різними установами. 16 арк.

574. Ф. 1493 (Земський начальник 2 ділянки Ніжинського повіту)

575. Ф. 1493. Оп. 3. Спр. 41: Наряд по нагляду за верхніми сільськими судами і волосними судами за 1915–1917 рр. 162 арк.

ЛІТЕРАТУРА

576. Авраменко А.М. Мобилизация землевладения на Левобережной Украине в пореформенный период // Вопросы истории СССР. 1984. Вып. 29. С. 112–121.
577. Авраменко А.М. Соотношение помещичьего и крестьянского землевладения на Левобережной Украине накануне первой русской революции // Вестник Харьковского университета № 268. История СССР и зарубежных стран. 1985. С. 38–46.
578. Александровский Ю.В. Устав кредитный (Св. Зак. т. XI, ч. 2, изд. 1903 г. и по прод. 1912 г.). Вып. I. СПб.: Изд-во «Закон и право» при типогр. «Энергия», 1914. 559 с.
579. Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. Т. 94. С. 183–212.
580. Андриюшин С.А. Развитие и формы мелкого кредитования в России // Деньги и кредит. 1996. № 7. С. 65–75.
581. Анисимов В.Н. Наделы // Великая реформа. Т. VI. Москва: Изд. т-ва И.Д. Сытина, 1911. С. 76–103.
582. Антоненко Л.А. К вопросу о собственности на землю: историко-экономический аспект // Вісник аграрної науки. 1998. № 5. С. 58–64.
583. Антонова С.И. Материалы законодательства периода капитализма как исторический источник: учебно-метод. пособие. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1976. 49 с.
584. Антонова С.И. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895–1917 гг.). Вып. I. Методическое пособие по курсу «Источниковедение истории СССР» для студентов-заочников исторических факультетов государственных университетов. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1966. 56 с.
585. Антонова С.И. Статистический источник по истории СССР периода капитализма: учебное пособие. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1968. 75 с.
586. Анфимов А.М. Некоторые данные об изменении экономического положения крестьян разных разрядов в конце XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России: сб. статей. Москва: Наука, 1971. С. 218–235.
587. Анфимов А.М. Некоторые черты эволюции русской крестьянской общины в пореформенный период (1861–1914 гг.) // История СССР. Москва: Наука, 1980. С. 26–41.
588. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. 1991. № 4. С. 112–121.
589. Анфимов А.М. Хозяйство крупного помещика в XX в. // Исторические записки. Т. 71. 1962. С. 43–73.
590. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. Москва: Наука, 1984. 231 с.
591. Анцыферов А.Н. О желательном направлении деятельности земельных касс мелкого кредита. Доклад комитета содействия сельской кооперации IX агрономическому совещанию при Харьковской губернской земской управе. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1912. 15 с.
592. Арефа Н.И. Сборник инструкций, положений и правил о выдаче из Го-

сударственного банка ссуд сельскохозяйственных, промышленных и торговых с приведением дополнительных и торговых с приведением дополнительных узаконений и правил и выдаче ссуд на сельскохозяйственные улучшения. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1897. 213 с.

593. Барановский Х.А. Ближайшие финансовые задачи кредитных союзов // Вестник кооперативных союзов. 1915. № 1. С. 7–9.

594. Бедин В.В. Крестьянство и крестьянское движение в Полтавской губернии на рубеже XIX–XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ленинград: Институт истории АН СССР. Ленинградское отд., 1961. 19 с.

595. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе. С приложением уставов ипотечных кредитных учреждений в Германии, Царстве Польском и Остзейском крае. – СПб.: Тип. В. Безобразов и Комп., 1860. С. 212, 72, 29, 60, 94, 22, 11, 19, 82, 45, 27, 22.

596. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе. СПб.: В типографии Л. Демиса, 1859. 44 с.

597. Билимович А. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. Киев: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1907. 88 с.

598. Битус А.П. Учреждение мелкого кредита Полтавской губернии за 1914 год // ЖПГП. 1916. № 4. С. 4–37.

599. Битус А.П. Учреждения мелкого кредита в Полтавской губернии за 1914 год. № 1 (10). 15 февраля 1916 г. Полтава: Электрич. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1916. 90 с.

600. Бойко В. Видача власницьких записів державним селянам Лівобережної України // Сіверянський літопис. 1999. № 5. С. 64–73.

601. Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк: ДНУ, 2001. 18 с.

602. Бондарев И.А. Ссудная операция по образцовым уставам учреждений мелкого кредита. Вкладная операция в учреждениях мелкого кредита. Союзы учреждений мелкого кредита. Москва: Тип. «Печатное Дело», 1908. 28 с.

603. Борисевич С. Джерельна база законодавчого регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні (кінець XVIII – 80-ті роки XIX ст.) // Університет. Березень – квітень 2009. № 2 (28). Київський славістичний університет. С. 60–63.

604. Борисевич С.О Державна іпотечна політика Російської імперії у 80–90-х рр. XIX ст. // Проблеми історії України XIX ст. – початку XX ст. Вип. 19. 2011. С. 117–128.

605. Боровой С.Я. Кредит и банки в России. Москва: Госфиниздат, 1958. 238 с.

606. Бородаевский С.В. Кредит. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. 332 с.

607. Бородаевский С.В. Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Петроград: Тип. редакц. период. изд. Мин. финансов, 1914. 412 с.

608. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2001. 19 с.

609. Брусникин Е.М. Подготовка закона 14 декабря 1893 г. о неотчуждаемости крестьянских надельных земель // Ученые записки Горьковского государственного университета. Серия историко-филологическая. Вып. 72. 1964. С. 345–374.
610. Бунге Н. Теория кредита. Киев: В университетской типографии Иосифа Завадского, 1852. 310 с.
611. Варич А. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. 1914. № 5. С. 152–154.
612. Василенко В.И. Хозяйственно-экономический обзор Кобелякского уезда Полтавской губернии. Кобеляки: Тип. Б.И. Брагилевского, 1895. 139 с.
613. Василенко В.І. Вжитки селянські по Полтавщині. СПб.: Тип. училища глухонімих, 1906. 35 с.
614. Васильчиков А.И. Мелкий земельный кредит в России / Князь И.А. Васильчиков и А.В. Яковлев. СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1876. 111 с.
615. Введенский А.Д. Аграрная реформа Столыпина и ее экономические последствия на Украине // Труды кафедры политической экономии Харьковского ордена Трудового Красного знамени государственного университета имени А.М. Горького. 1957. Т. 3. С. 297–318.
616. Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883–1895 гг.). Москва: Госфиниздат, 1959. 107 с.
617. Веселовский Б. История земства за сорок лет. Т. 2. СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. 703 с.
618. Веселовский Б. История земства за сорок лет. Т. 1. СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. 724 с.
619. Веселовский Б. История земства. Т. 3. СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. 708 с.
620. Веселовский Б. История земства. Т. 4. СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. С. 696, 104, ХХІХ.
621. Веснин А. Сберегательная операция и отношение ее к народному кредиту. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1901. 64 с.
622. Вильсан И. Выкупные за землю платежи крестьян – собственников бывших помещичьих. 1862–1876. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1878. 115 с.
623. Винорадов В.А. Экономическая история России XIX–XX вв.: современный взгляд. Москва: РОССПЭН, 2001. 457 с.
624. Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. 1996. № 4. С. 73–80.
625. Власенко В.М. Кредитна кооперація на Сумщині (1903–1913) // Історичні віхи Слобідської України XVII – початок ХХ ст.: матер. наук. конф. «Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність». Харків: Б.в., 1997. С. 73–83.
626. Власюк І.М. Столипінська аграрна реформа: історіографія проблеми // Вісник ЖІТІ. № 6. 1997. С. 117–120.
627. Вовк Ю.І. Аграрне переселення в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: проблеми та наслідки // Український селянин: зб. наук. праць. 2006. Вип. 10. Черкаси: Б.в., 2006. С. 264–268.
628. Волков Н.Т. Устав Крестьянского поземельного банка. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1914. 124 с.

629. Вормс А.Э. Положения 19 февраля // Великая реформа. Т. VI. Москва: Изд. т-ва И.Д. Сытина, 1911. С. 1–53.
630. Вороной Ф. Об организации учреждений мелкого кредита в Полтавской губернии // Хуторянин. 1902. № 23. С. 415–417.
631. Гиндин Н.Ф. К вопросу об экономической политике царского правительства в 60–80-х годах XIX века // Вопросы истории. 1959. № 5. С. 63–83.
632. Глисон Эб. Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. 1856–1874. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. С. 8–23.
633. Головка О.М. Обмежувальне законодавство в сфері іноземного землеволодіння і землекористування в російській державі під час Першої світової війни // Вісник Харківського нац. ун-ту внутр. справ: зб. наук. праць. 2009. № 3 (46). С. 38–49.
634. Головка О.М. Закон у системі права Російської імперії (термін, поняття, категорія) // Вісник Харківського нац. ун-ту внутр. справ: зб. наук. праць. 2009. № 3 (46). С. 34–43.
635. Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XXст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: СІМ, 2005. 448 с.
636. Головня В.Я. По вопросу о приемах установления норм чистой доходности земельных имуществ Полтавского уезда. Полтава: Электрич. типо-литогр. торгов. дома «Л. Фришберг», 1903. 29 с.
637. Голубев П. Отмена выкупных платежей. СПб.: Книгоиздательство «Север», 1906. 61 с.
638. Горбаньов В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005. 20 с.
639. Готрелл П. Значение великих реформ в истории экономики России // Великие реформы в России 1856–1874. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. С. 106–126.
640. Герценштейн М.Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках. СПб.: Типогр. СПб. акц. общ. «Слово», 1903. 202 с.
641. Греценштейн М.Я. Мелкий кредит в трудах комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности и сберегательные кассы. Москва: Типо-литогр. т-ва «И.Н Кушнерев», 1904. 128 с.
642. Герценштейн М.Я. Национализация земли, Крестьянский банк и выкупная операция. СПб.: Типогр. т-ва «Общественная польза», 1905. 190 с.
643. Гриценко И. Социальный состав членов кредитных сельскохозяйственных товариществ. Ленинград: Новая деревня, 1926. 42 с.
644. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. 190 с.
645. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб.: Типо-литогр. «Якорь», 1904. 250 с.
646. Дешевый М.С. Очерки деятельности земских сельскохозяйственных складов. Очерк 2-й. Деятельность земских сельскохозяйственных складов Полтавской губернии. Киев: Тип. насл. И. Шенфельда, 1917. 48 с.

647. Дорошенко А. К проекту закона о кооперации // Вестник финансов, промышленности и торговли. 1916. № 5. С. 151–154.
648. Дорошенко В.О. Політика російського царату з удосконалення агрокультури Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) // Український селянин: зб. наук. праць. 2006. Вип. 10. Черкаси, 2006. С. 222–234.
649. Дроздова О. Видання статистичного бюро Полтавського губернського земства як джерело краєзнавчих відомостей // Бібліотечна планета. № 1 (11). 2001. С. 35–36.
650. Дружинин Н.М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (По данным Валуевской комиссии 1872–1873 гг.) // Исторические записки. Т. 89. Москва: Наука, 1972. С. 187–230.
651. Дубровский П. Отчет о деятельности правительственного агронома по Полтавской губернии за 1892 год. СПб.: Тип. В. Демакова, 1894. 47 с.
652. Дубровский П. Отчет о деятельности правительственного агронома в Полтавской губернии за 1902 год. СПб.: Тип. В. Демакова, 1894. 55 с.
653. Дубровский С.М. Столыпинская реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 600 с.
654. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства 1892–1914 гг. Аграрный кредит в экономической политике царизма. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1997. 386 с.
655. Елисеева Н.В. Новый источник по истории помещичьего хозяйства Европейской России конца XIX века // История СССР. 1976. № 5. С. 93–98.
656. Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. // Исторические записки. Москва: Изд. АН СССР, 1951. С. 154–175.
657. Еремеев С.Т. Сельский кредит и землевладение. Киев: Тип. Еремеева и К°, 1873. 59 с.
658. Еремеев Ю.С. Описание крестьянских хозяйств // Хуторянин. 1915. № 21. С. 473–476.
659. Заець О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX століття // Київська старовина. 2003. № 1. С. 58–65.
660. Заець О.В. Еволюція сільськогосподарських підприємств Лівобережної України 1861–1914 рр. // Український селянин: зб. наук. праць. 2006. Вип. 10. Черкаси, 2006. С. 234–239.
661. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. Москва: Мысль, 1970. 443 с.
662. Зайончковский П.А. Подготовка и принятие закона 24 ноября 1866 г. о государственных крестьянах // История СССР. 1958. № 4. С. 103–113.
663. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). Москва: Мысль, 1970. 443 с.
664. Зак А.Н. Крестьянский банк. 1883–1910. Москва, 1911. 607 с.
665. Закон о мелиоративном кредите // Русский вестник. 1896. № 7. С. 269–278.
666. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 (к вопросу о выборе пути развития) // Великие реформы в России. 1856–1874. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. С. 24–57.

667. Згурский Г.В. Рынок сельскохозяйственной продукции Левобережной Украины в 60–90-е гг. XX в.: а. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Харьков, 1989. 18 с.
668. Зенченко Т.В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии // Изд. журнала «Хуторянин». Б. м. н. г. п. 297 с.
669. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. Москва: Наука, 1992. 256 с.
670. Зырянов П.Н. Современная англо-американская историография столыпинской аграрной реформы // История СССР. № 6. 1973. С. 186–195.
671. И-в К. Крестьянский банк. Критика организации и очерк деятельности банка // Северный Вестник. 1890. № 6. С. 40–87.
672. Иванюков И. Падение крепостного права в России. СПб.: Тип. А.А. Краевского, 1882. 243 с.
673. Илличевский М.А. Пореформенные течения среди сельских хозяев // Хуторянин. 1911. № 10. С. 25–26.
674. Илличевский О. Полувековая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. 1915. № 42. С. 873–875.
675. Имшенецкий Я.К. Мелкий кредит и его значение в народном хозяйстве // Библиотека журнала «Хуторянин». Полтава, 1913. 15 с.
676. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 20 с.
677. Кабат И.И. К вопросу о сельскохозяйственном кредите. СПб.: Тип. Мин. внутренних дел, 1888. 47 с.
678. Казарезов В. Крестьянский вопрос в России. Конец XIX – первая четверть XX века. Т. 1. Саратов, 2004. 407 с.
679. Кассо Л. Понятие о залоге в современном праве. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1898. 47 с.
680. Катаев Н. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России // Изд. С. Дороватовского и А. Чарушникова. Москва: Типо.-литогр. В. Рихтер, 1902. 42 с.
681. Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. 72 с.
682. Качмала В.І. Економічні чинники трансформації соціального становища селянства Лівобережної України на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX–XX ст. Вип. XVI. С. 57–64.
683. Каюн В.О. Селянські повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях як фактор еволюції аграрної політики царату // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Т. 17. 2007. С. 194–202.
684. Керножицкий И. Кооперация. Кредитные и ссудо-сберегательные товарищества и потребительские общества // Первый сборник сельскохозяйственных статей (Календарь журнала «Хуторянин» на 1909 год). Третье изд. Полтава, 1913. С. 126–139.
685. Керножицкий И. Мелкий кредит // Календарь журнала «Хуторянин» (Второй сельскохозяйственный сборник). Год издания второй. Полтава: Электрич. типо-литогр. Д.Н. Подземского, 1909. С. 155–162.
686. Килачевский В.А. Какая разница между частным банком и кредитным товариществом (Из бесед на кооперативных курсах). СПб.: Типо-литогр. С. Гуревич, 1913. 51 с.

687. Кириченко В.Є. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останнє двадцятиріччя XIX ст. // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 44. Київ, 2009. С. 397–405.

688. Кириченко В.Є. Заснування Державного селянського кредиту в Російській імперії (пореформений законотворчий досвід) // Науковий вісник Національного університету Державної податкової служби України (економіка, право). 2009. № 3 (46). С. 171–78.

689. Кириченко В.Є. Правові та організаційні засади діяльності Селянського поземельного банку // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна № 841: зб. наук. праць. Сесія «Право». 2009. Вип. 1(15). С. 193–198.

690. Кириченко В.Є. Правосуб'єктність клієнтів Селянського поземельного банку // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2008. Т. 21 (60). № 2. С. 20–28.

691. Кириченко В.Є. Реформа Селянського поземельного банку 1895 року (розробка та прийняття статуту) // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна № 872: зб. наук. праць. Серія «Право». 2009. Вип. 6. С. 212–218.

692. Кириченко В.Є. Урядовий контроль за акціонерними іпотечними банками в умовах кризових явищ кінця XIX – початку XX ст. // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского Серия «Юридические науки». 2009. Т. 22 (61). № 1. С. 43–51.

693. Кириченко В.Є. Акціонерні землі, банки та установи державного іпотечного кредиту в період революції 1905–1907 рр. (співпраця та досвід правового регулювання) // Вісник Запорізького нац. юрид. ін-ту ДДУВС. 2009. № 3. С. 215–228.

694. Кириченко В.Є. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останнє двадцятиріччя XIX ст. // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 44. 2009. С. 397–406.

695. Коваленко С.Б. Кредитная инфраструктура сельского хозяйства времен царской России. Саратов: Изд. центр Саратов. гос. эконом. академии, 1998. 176 с.

696. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России: сб. статей. Москва: Наука, 1971. С. 171–194.

697. Ковальченко И.Д. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. Москва: МГУ, 1988. 224 с.

698. Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881–1887). СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1901. 448 с.

699. Колюпанов Н.П. Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу немецких ссудных товариществ. Москва: Тип. А.И. Мамонтова, 1870. С. VIII, 629.

700. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. Москва: Наука, 1991. 487 с.

701. Кононенко М.С. Кооперативы Лубенского уезда. Отчет за 1913 г. Земского инструктора по коперации. Лубны: Тип. Б.З Дубинского, 1914. 286 с.

702. Корелин А.П. Крупный сельскохозяйственный кредит в России // Исторические записки. Т. 106. Москва: Наука, 1981. С. 162–204.

703. Коріненко П.С., Терещенко В.Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки столипінської аграрної реформи // Український селянин: зб. наук. праць. Вип. 10. Черкаси, 2006. С. 29–32.
704. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. СПб.: Типо-литогр. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. 268 с.
705. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у ХІХ столітті // Право України. 2000. № 1. С. 129–132.
706. Косинский В.А. К аграрному вопросу. Вып. I. Крестьянское и помещичье хозяйство. Одесса: «Экономическая» типография, 1906. 532 с.
707. Косолапов В.В. Факти та їх роль в історичному дослідженні // Український історичний журнал. 1991. № 2. С. 78–85.
708. Кравець Ю.А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-і рр. ХІХ ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. 20 с.
709. Краинский В.В. Руководство к применению законов и правил при взыскании простроченных ссуд учреждениям мелкого кредита. СПб.: Тип. Ковенский, 1908. 65 с.
710. Краснікова О.М. До питання про визначення ролі дрібного кредиту у забезпеченні сільських товаровиробників Полтавщини обіговими коштами (1861–1917 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 31–32. 2000. С. 112–115.
711. Краснікова О.М., Селіхова Д.А. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Сельського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (ХІХ–ХХ ст.) // Актуальні проблеми природничих, гуманітарних наук: зб. наук. праць молодих вчених. Полтава: Вид-во ПДСГІ, 1997. С. 236–249.
712. Краснікова О.М., Якименко М.А. Робота з клієнтами державних земельних банків України в епоху вільного підприємництва (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія: Гуманітарні науки. 2001. № 2. С. 64–67.
713. Краснікова О.М. Сільськогосподарський кредит в економіці України в епоху вільного підприємництва (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. 2004. № 3 (14). С. 71–76.
714. Краснікова О.М. З історії іпотечного кредитування в Україні // Фінанси України. 1998. № 4. С. 94–108.
715. Краснікова О.М. Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні // Економіка АПК. 1998. № 1.
716. Краснікова О.М. Полтавський земельний банк: з історії іпотечного кредиту (1872–1918 рр.) // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Полтава, 1998. С. 13–19.
717. Крижанівська О.О. Селянське землекористування у пореформений період // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 363–367.
718. Крижанівська О.О. Селянське господарювання // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 379–388.
719. Крот Л.М. Роль земських установ Полтавської губернії в організації та

діяльності сільськогосподарських складів // Регіональні перспективи. 2003. № 2–3 (27–28). С. 106–107.

720. Кузьмин-Караваев В.Д. Крестьянство и земство // Великая реформа. Т. VI. Москва: Изд. т-ва И.Д. Сытина, 1911. С. 277–287.

721. Кузьменко Г. Посредническая роль кредитных и ссудо-сберегательных товариществ по снабжению населения огнеупорными материалами // Земское дело. 1910. № 5. С. 1189–1190.

722. Кутлер Н. Новый период деятельности Крестьянского банка // Русская мысль. 1907. № 12. С. 70–103.

723. Кулжинский С.П. Успехи сельского хозяйства. Харьков: Изд-во «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1918. 116 с.

724. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005. 14 с.

725. Кулыжный Е. Кооперативная организация сбыта хлеба // Календарь журнала «Хуторянин». Полтава, 1912. С. 261–267.

726. Куреньгин Н.А. Крестьянская реформа 1861 г. в Полтавской губернии (итоги по шести уездам) // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник VI. Москва: Наука, 1965. С. 249–279.

727. Латушкина В.Ю. Историко-правовые аспекты развития кредитной кооперации в России // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия 5 «Юриспруденция». 2011. № 11 (4). С. 71–77.

728. Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т.1. Пг.: Тип. т-ва печатн. пр.-ва И.Р. Белопольского и К^о, 1917. 313 с.

729. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М.: Политиздат, 1991. 302 с.

730. Ледовская И.В. Динамика крепостного населения Черниговской губернии накануне и в ходе реализации крестьянской реформы // Исторические записки. Т. 83. Москва, 1959. С. 184–195.

731. Симонова М.С. Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. Т. 75. Москва, 1965. С. 212–242.

732. Селихов Д.А. Эволюция правовой базы акционерных земельных банков Украины в последний трети XIX века // Право. бу. № 3 (29). 2014. С. 109–114.

733. Селихов Д.А. Аграрна криза в Російській імперії кінця XIX ст. як фактор впливу на становлення державних земельних банків у губерніях Наддніпрянської України // Теорія і практика правознавства: електронне видання. 2014. Вип. 1(5). URL: <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua>.

734. Селихов Д. Организационно-правовая характеристика крестьянских товариществ на украинских землях Российской империи (конец XIX – начало XX вв.) // «Legea si Viata». Moldova, 2014. № 11. С. 118–121.

735. Селихов Д. Переселенческое законодательство Российской империи как специфическая форма регулирования сельскохозяйственного кредита (1861–1905 гг.) // Наука и жизнь Казахстана. 2015. № 6 (33). С. 10–15.

736. Соколовский Ю. Постановления агрономического совещания при губернской земской управе 21–24 октября 1910 г. // Хуторянин. № 47–48. Полтава, 1910. С. 1971–1973.

737. Соловйова Т. Сільськогосподарський розвиток Полтавської губернії у ХІХ столітті (на матеріалах Переяславського повіту) // Збірник наукових статей. Вип. 21. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 142–159.
738. Сталінська О.П. Аграрні відносини на Полтавщині напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції // Питання політекономії. Вип. 3. 1957. С. 147–158.
739. Струмилин С.Т. Избранные произведения в пяти томах Т. 1: статистика и экономика. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 488 с.
740. Субботин А. О мелиоративном кредите // Русская мысль. 1886. № 4. С. 129–164.
741. Субботин А. О мелиоративном кредите // Северный вестник. 1892. № 7. С. 106–113.
742. Судейкин В. Государственный банк. Исследования его устройства, экономического и финансового значения. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1891. 520 с.
743. Талицкий К. Реформа Крестьянского банка // Русское богатство. 1893. № 1. С. 252–272.
744. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна революція. Донецк: ДонДУ, 2003. 319 с.
745. Темірова Н.Р. Історія поміщиків України II половини ХІХ – початку ХІХ ст. в сучасній літературі // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. Вип. 64. 2002. С. 79–80.
746. Темірова Н.Р. Історія України II половини ХІХ – початку ХХ ст. в сучасній літературі // Вісник історії. Вип. 3–64. Київ: Університет, 2002. С. 79–95.
747. Теплицький В.П. Реформа 1816 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 308 с.
748. Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні Столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2005. 22 с.
749. Ткач. М.П. Правове регулювання діяльності земських кас дрібного кредиту у Російській імперії // Держава і право. Проблеми становлення і стратегії розвитку: зб. матеріалів ІV Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої 20-й річниці незалежності України та 20-й річниці заснування інституту президентства в Україні (м. Суми, 21–22 травня 2011 року). Суми: Університетська книга, 2011. С. 93–96.
750. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. Москва: Наука, 2001. 304 с.
751. Федоров В.А. Падение крепостного права в России. Док. и матер. Вып. III: Реализация «Положений 19 февраля 1861 года». Москва, Изд-во МГУ, 1968. 106 с.
752. Филд Д. 1861: «Год Юбилея» // Великие реформы в России 1856–1874. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. С. 73–90.
753. Хижьяков В.В. О земских кассах мелкого кредита // Земское дело. 1910. № 13–14. С. 1052–1064.
754. Хауке О.А. Крестьянское земельное право. Москва, 1914. 377 с.
755. Ходский Л.В. Поземельный кредит в России и отношение его к крестьянскому землевладению. Москва: Типо-литогр. И.Н. Кушнарера, 1882. 295 с.
756. Хок С. Банковский кризис. Крестьянская реформа и выкупная операция

в России // Великие реформы в России. 1856–1874. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. С. 90–105.

757. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861–1914 годы // Отечественная история. 1996. № 2. С. 27–54.

758. Хрулев С.С. Наш ипотечный кредит. (Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности). СПб.: Типогр. В. Киршбаума, 1898. 145 с.

759. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. Москва: Экономика, 1989. 492 с.

760. Челинцев А.Н. Теоретические основы организации крестьянского хозяйства. Харьков, 1919. 178 с.

761. Чернуха В.Г. Сельскохозяйственные общества России в 60–70-е гг. XIX в. // Проблемы социально-экономической истории СССР. СПб.: Наука, 1991. С. 188–195.

762. Шаховской Д.Н. Выкупные платежи // Великая реформа. Т. VI. Москва: Изд. т-ва И.Д. Сытина, 1911. С. 104–136.

763. Шевченко А.М. Сільське господарство Південної України в умовах аграрної кризи 1881–1896 рр. // Український селянин: зб. наук. праць. Вип. 10. Черкаси, 2006. С. 257–264.

764. Шевченко В.М. Деякі актуальні проблеми вивчення еволюції земельного ринку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX–XX ст. Вип. XVI. С. 98–107.

765. Шевченко В.М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії. УІЖ. 2007. № 5. С. 188–205.

766. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 96 с.

767. Штрик М.Н. Организация мелкого краткосрочного кредита или проект учреждения «Народного банка». СПб., 1901. 37 с.

768. Шумилов М.М. Губернатор и экономическая жизнь губерний России на рубеже 50–60-х гг. XIX в. // Проблемы социально-экономической истории СССР. СПб.: Наука, 1991. С. 177–186.

769. Щербина В.П. Аграрне законодавство царизму по селянській реформі 1861 р. на Правобережній Україні // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 81–83.

770. Выгодский С.Л. Сельскохозяйственный кредит в дореволюционной России. Опыт экономического анализа финансирования хлопководства, льноводства и свекловодства. Москва: Госиздат сельскохозяйств. и колхозно-кооперат. лит., 1931. 243 с.

771. Я.Д. Закон о землеустройстве // Календарь «Хуторянин». Полтава, 1912. С. 249–260.

772. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Вип. третій. В суперечках імперіалізму. Київ: Держ. вид-во України, 1925. 308 с.

773. Якименко М.А. Дворянські банки // Енциклопедія історії України: у 5 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2 : Г-Д. 302 с.

774. Яковенко В. Миргородское ссудо-сберегательное товарищество по местному исследованию 1894 г. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1895. 99 с.

775. Яковлев А.В. Очерки народного кредита в Западной Европе и в России. СПб.: Склад изд. в книжном магазине Черкасова, 1896. 86 с.
776. Яроцкий В.Г. Результаты операций Крестьянского поземельного банка и необходимые в нем реформы // Юридическая летопись. Ежемесячный журнал. 1892. № 5. С. 403–426.
777. Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Киев, 1913. 337 с.
778. Якименко Н.А. Переселенческая политика царизма на Украине и ее последствия (1861–1917 гг.): монография. Полтава: РВВ ПДАА, 2011. 298 с.
779. Anderson B.A. Internal migration during modernization in Late nineteenth – century Russia. Princeton: Princeton University Press, 1980. 217 p.
780. Atkinson D. The zemstvo and politics, 1864–1914. In The zemstvo in Russia: An experiment in Local self – government. Cambridge University Press, 1982. P. 79–132.
781. Simms I.Y. The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View // Slavic Review. 1977. Vol. 36. No. 3. P. 377–398.
782. Scheibert P. Die russische Agrarform von 1861. Ihre Probleme und der Stand ihrer Erforschung. Verlag Böhlau, Köln u. Wien, 1973. 195 s.
783. Treadgold D.W. The Great Siberian Migration. Government and Peasant in Resettlement from Emancipation to the First World War. Princeton: Princeton University Press, 1957. 262 p.

* Сума оброку з однієї десятини польової землі «Місцеве Положення» (ст. 176) встановлювало: на Полтавщині від 2 до 2 крб. 50 коп.; Чернігівщині – від 1 крб. 40 коп. до 2 крб. 50 коп.; Харківщині – від 1 крб. 80 коп. до 2 крб. 80 коп. залежно від якості сільськогосподарських угідь.

Наукове видання

Селіхов Дмитро Анатолійович

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ КРЕДИТ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1861–1917 рр.: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактори: *Н.Ю. Веріго, Л.В. Омельченко*

Підп. до друку 24.04.2019 р. Формат 60x84/16. Гарнітура – Times.
Друк трафаретний (RISO). Папір офісний. Ум.-друк. арк. 18,00. Обл-вид. арк. 18,50.
Зам. № 01/19-м. Тираж 50 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49000, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6054 від 28.02.2018